

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім.М.С.ГРУШЕВСЬКОГО**

На правах рукопису

ОДНОРОЖЕНКО ОЛЕГ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 929.6 (477) “14/18”

**УКРАЇНСЬКА РОДОВА ГЕРАЛЬДИКА
ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО МОДЕРНУ
(XIV – XVIII СТ.)**

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук,
професор Юрій Андрійович Мицик

КИЇВ – 2009

ЗМІСТ

ЗМІСТ	2
СКОРОЧЕННЯ	5
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1: Історіографія та джерела	15
1.1. Історіографія	15
1.2. Джерела	18
РОЗДІЛ 2: Князівська геральдика XIV – XVI ст.	30
2.1. Князівська геральдика Волинської землі	30
2.1.1. Герб князів Острозьких	33
2.1.2. Герб князів Заславських	40
2.1.3. Герб князів Четвертинських	45
2.1.4. Герб князів Головнів-Острожецьких	51
2.1.5. Герб князів Несвіцьких і Збаразьких	55
2.1.6. Герб князів Вишневецьких	61
2.1.7. Герб князів Порицьких, Вороницьких і Тристенських	64
2.1.8. Герб князів Сангушків	67
2.1.9. Герб князів Чорторійських	71
2.1.10. Герб князів Корецьких	74
2.1.11. Герб князів Ружинських	77
2.1.12. Герб князів Буремльських і Курцевичів	79
2.2. Князівська геральдика Київської землі	82
2.3. Князівська геральдика Сіверської землі	85
2.3.1. Герб князів Козельських, Пузин та Огинських	85
2.3.2. Герб князів Мосальських	86

2.3.3. Герб князів Полубенських	88
---------------------------------	----

РОЗДІЛ 3: Родова геральдика Руського королівства та руських земель Корони Польської XIV – XVI ст.

3.1. Родова геральдика Руського королівства XIV ст. та витоки системи родових гербів руських земель Корони Польської	93
3.1.1. Родова геральдика Руського королівства XIV ст.	93
3.1.2. Система польської родової геральдики доби середньовіччя та проблема її впливу на герботворення Руських земель Корони Польської	99
3.1.3. Руські гербові спільноти	109
3.2. Родова геральдика руських земель Корони Польської XV ст.	134
3.2.1. Перемиська земля	134
3.2.2. Сяноцька земля	148
3.2.3. Львівська земля	151
3.2.4. Галицька земля	161
3.2.5. Холмська земля	166
3.2.6. Белзька земля	169
3.2.7. Подільська земля	173
3.3. Родова геральдика руських земель Корони Польської XVI ст.	177
3.3.1. Перемиська земля	179
3.3.2. Сяноцька земля	190
3.3.3. Львівська земля	193
3.3.4. Галицька земля	198
3.3.5. Холмська земля	202
3.3.6. Белзька земля	205
3.3.7. Подільська земля	209

РОЗДІЛ 4: Родова геральдика руських земель Великого князівства Литовського XIV – XVI ст.

4.1. Родова геральдика Волинської землі	216
---	-----

4.2. Родова геральдика Київської землі	274
4.3. Родова геральдика Брацлавської землі	307
4.4. Родова геральдика Сіверської та Смоленської земель	314
РОЗДІЛ 5: Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) XIV – XVI ст.	323
РОЗДІЛ 6: Ранньомодерні трансформації: занепад середньовічної руської геральдичної традиції та її вплив на формування річпосполитської та козацької геральдичних систем	351
6.1. Річпосполитська родова геральдика XVII – XVIII ст.	351
6.2. Козацька родова геральдика XVII – XVIII ст.	384
ВИСНОВКИ	403
ДОДАТКИ	411
Таблиця I: Гербові спільноти Корони Польської XV – XVI ст.	411
Таблиця II: Родові герби панів Русо-Влахії кінця XIV – XVI ст.	446
Таблиця III: Родові герби Лівобережжя XVII – XVIII ст.	454
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	495

СКОРОЧЕННЯ

Архівні установи:

БЛНУ – Бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка.

ВОКМ – Волинський обласний краєзнавчий музей.

ДАЧО – Державний архів Чернівецької області.

ЛІМ – Львівський історичний музей.

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України.

ЛНУ – Львівський національний університет ім. І.Франка.

НБУ, ІР – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України. Інститут рукописів.

НМІУ – Національний музей історії України.

ТОКМ – Тернопільський обласний краєзнавчий музей.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у місті Києві.

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у місті Львові.

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

АРК – Archiwum Państwowe w Krakowie.

BCz – Fundacja Książąt Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie.
Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie.

BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie.

BOs – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

BPAN – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

BUW – Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie.

GStAPKB – Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin.

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas.

MNK – Muzeum Narodowe w Krakowie.

MNW – Muzeum Narodowe w Warszawie.

UJ – Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

Геральдичні джерела:

КГ – Кройника Матфея СтрійковъΣкого ... Полскага, Литовскага, Жмо-
дскага: и всеє Рѹси (НБУ, IP, ф.1, спр.57487, арк.408 зв.-409).

AWG – Allgemeines Wappenbuch Grunenberg.

AB – Armorial Bellenville.

AL – Armorial Lyncenich.

ATO – Armorial équestre de la Toison d’Or.

CB – Codex Bergshammar.

CC – Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar.- Augsburg, 1483.

FHL – Fryz heraldyczny w Łądzie.

IC (K) – Курницький список: Insignorum clenodiorum Regis et regni Poloniae descriptio etc.

IC-II (O) – рукопис Оссолінських: Omnium domorum sive clenodiorum Polonice gentis descriptio.

IC-III (Ch) – Римський рукопис: Insigniorum seu clenodiorum regis et regni Polonie descriptio feliciter incipit.

IC-IV (Ł) – рукопис Лентовського: Insignia seu clenodia regni Polonie.

LSJ – Legenda św. Jadwigi.

LI – Liber insigniorum regionum atque clenodiorum Regni Poloniae summa cum diligencia elaboratus 1575.

Paprocki B. Gniazdo cnoty (GC) – Paprocki B. Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych państw początek swoy maia.- Kraków, 1578.

Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego (HRP) – Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.- Kraków, 1584.

Paprocki B. Panosza (PP) – Paprocki B. Panosza, to jest wystawienie panow i paniąt ziem ruskich i podolskich.- Kraków, 1575.

SP (A) – рукопис Бібліотеки Арсеналу в Парижі: *Stemmata Polonica* (Bibliothèque de l’Arsenal, Sygn.1114).

WA – Wappenbuch von Arlberg

WG – Wapenboek Gelre

Географічні назви:

Бел. – Белзька земля

В. – Волинська земля

ВП – Велика Польща

Вел. – Велюньська земля

Вісл. – Віслицька земля

Д. – Добринська земля

Зат. – Заторське князівство

К. – Київська земля

Кл. – Каліська земля

Кр. – Краківська земля

Куяв. – Куявія

Лан. – Ланчицька земля

Л. – Литовська земля

Люб. – Люблинська земля

М. – Молдавія

Маз. – Мазовія

МП – Мала Польща

Осв. – Освітимське князівство

П. – Подільська земля

Під. – Підляська земля

Пл. – Плоцька земля

Позн. – Познанська земля

Пом. – Помор’я

Пр. – Прусія

Р. – Руська земля

Сіл. – Сілезія

Сір. – Сірадзька земля

Сл. – Слонімський повіт

Суд. – Судомирська земля

УК – Угорське королівство

ВСТУП

Українська геральдична традиція містить в собі два виразно своєрідних геральдичних комплекси, що істотно різняться як від інших європейських геральдичних систем, так і між собою. Середньовічна руська (українська) геральдика виросла значною мірою з іншого кореня ніж сучасна їй західноєвропейська геральдика. Тоді як остання була новотвором, пов'язаним з епохою хрестових походів і виробленими ними суспільно-політичними та культурно-світоглядними умовами, руська геральдика базувалася на давній догеральдичній знаковій системі. Виразні паралелі з середньовічною українською геральдикою знаходимо в таких знакових комплексах, як тамги-знаки іраномовних та тюркомовних народів Північного Причорномор'я, давньо-слов'янські знакові системи, зокрема ті що відображені на дорогичинських пломбах, княжі знаки часів Київської Русі та ін. В цілому середньовічна руська геральдична система характеризується виразною одноцільністю змісту гербових фігур та їх очевидною архаїчністю, що сягає своїми витокami чи не епохи розселення слов'ян. Маючи надзвичайно виразну своєрідність та давність традиції, середньовічна українська геральдика лише частково стала основою для геральдичних систем, сформованих за ранньомодерної доби – річпосполитської та козацької. Особливо відчутний розрив геральдичної традиції бачимо на прикладі останньої з цих систем. Козацька революція, докорінно змінивши суспільно-політичний лад в центральних-українських землях, принесла з собою також новий комплекс світоглядних ідей та символів, які відобразилися в українській геральдиці козацької доби. Певну тяглість традиції в козацькому герботворенні від попереднього періоду можна прослідкувати хіба що в родовій геральдиці козацької старшини, і то лише незначною мірою. Подібний шлях розвитку та виразна самобутність, не маючи аналогій у геральдиці жодної іншої європейської держави, ставлять українську геральдичну традицію на особливе місце.

Саме наявність в рамках українського герботворення двох окремих геральдичних систем зумовлює **актуальність дослідження** української родової геральдики, складність та неоднозначність розвитку якої не давали дотепер змоги нале-

жно оцінити українську геральдичну спадщину в контексті вітчизняної історії. Виявлення та вивчення комплексів українських родових гербів середньовіччя та ранньомодерної доби дають змогу висвітлити значну кількість як вузько-спеціальних питань, так і загальних проблем української історії, які дотепер перебували на периферії наукових інтересів вітчизняних дослідників. Так, геральдичний матеріал дозволяє по-новому подивитися на питання, щодо походження окремих привілейованих груп українського суспільства (княжих родів Волині, шляхти руських земель Корони Польської, козацької старшини Гетьманщини та ін.), а також – етнічні та соціальні процеси в окремих землях середньовічної Русі. Не менш важливим є також з'ясування причин карколомних змін в українському герботворенні впродовж XIV – XVIII ст., які відображали відповідні зміни в суспільно-політичній сфері життя українських земель даного періоду. Ранньомодерні трансформації руської геральдичної системи, як і відчутні зміни в козацькому герботворенні в 2-й пол. XVIII ст., є наочною ілюстрацією тих процесів соціальної трансформації, що відбувалися в колі привілейованих верств українського суспільства. З'ясування основних закономірностей процесу герботворення в українській родовій геральдиці, як і смислове наповнення її окремих комплексів, належить до кола проблем, які ще не знайшли свого належного відображення в науковій літературі, як і цілий ряд питань, пов'язаних з висвітленням умов функціонування гербів на українських землях.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дослідження пов'язане з науковими програмами Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського Національної академії наук України, зокрема, – “Джерела з політичної історії України козацької доби (XV – XVIII ст.)” (номер державної реєстрації 0107U008988).

Мета дослідження – на основі сформованої репрезентативної джерельної бази всебічно дослідити процес розвитку української родової геральдики XIV – XVIII ст. У зв'язку з поставленою метою у дисертації вирішується ряд завдань:

– з'ясувати стан наукової розробки теми в історичній літературі;

- визначити передумови виникнення руської родової геральдики як цілісної геральдичної системи;
- встановити її найбільш характерні риси та закономірності розвитку впродовж періоду пізнього середньовіччя;
- окреслити регіональні особливості функціонування системи руських родових гербів;
- охарактеризувати специфічні риси родового герботворення окремих привілейованих груп середньовічного руського суспільства;
- прослідкувати масштаб можливих взаємовпливів між руською родовою геральдикою та геральдичними системами сусідніх країн;
- проаналізувати передумови ранньомодерних трансформацій руської родової геральдики;
- дослідити шляхи цих трансформацій та причини занепаду старожитної руської геральдичної традиції;
- з'ясувати обсяг впливу середньовічної руської родової геральдики на річпосполитську та козацьку системи герботворення;
- простежити етапи включення руської геральдичної спадщини в ранньомодерну систему річпосполитської родової геральдики;
- розглянути суспільно-політичні передумови, що вплинули на формування системи родових гербів еліт Гетьманщини, Слобідської України, Запоріжжя;
- проаналізувати особливості символіки даного комплексу гербів та визначити найхарактерніші риси козацького герботворення;
- з'ясувати ступінь впливу на нього руського та річпосполитського герботворення на початкових етапах формування козацької родової геральдики;
- встановити причини звернення козацького герботворення до річпосполитських геральдичних зразків в 2-й пол. XVIII ст.;
- визначити джерельну та інформативну цінність комплексу українських родових гербів XIV – XVIII ст. для вивчення історії українських земель цього періоду.

Об'єктом дослідження є комплекс пам'яток родового герботворення українських земель доби середньовіччя та раннього модерну.

Предметом дослідження є закономірності процесу формування та розвитку української родової геральдики впродовж XIV – XVIII ст.

Методи дослідження визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази дисертації. Окрім загальнонаукових методів системного аналізу, синтезу та типологій, при вирішенні завдань роботи були застосовані спеціальні методи дисциплін історичного циклу. Зокрема, проблемно-хронологічний метод ужито для відтворення послідовності подій, фактів і явищ, пов'язаних з історією функціонування інституту родового герба в українських землях; порівняльно-історичний та ретроспективний методи дали змогу прослідкувати в причинно-наслідкових зв'язках процес становлення та подальшої еволюції системи української родової геральдики, а також окреслити чинники, що призвели до трансформаційних перетворень в українському герботворенні в ранньомодерну добу. Для встановлення тенденцій розвитку української родової геральдики, в різні періоди та на окремих теренах, використано квантитативний та локально-компоративний методи. При дослідженні зображальних джерел застосовано методи емпіричних досліджень: спостереження, вимірювання, реконструкції, описовий та прийоми систематизації та класифікації.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють період XIV – XVIII ст. (пізнє середньовіччя та ранньомодерну добу), тобто час від появи перших пам'яток української родової геральдики до моменту занепаду козацьких державно-політичних організацій та Речі Посполитої, в рамках яких розвивалися самобутні геральдичні системи, які в тій чи іншій мірі спиралися на середньовічну руську геральдичну традицію.

Географічні межі роботи охоплюють всі українські етнічні території доби середньовіччя та раннього модерну, на просторі яких спостерігаємо розвиток самобутніх систем герботворення, а саме українські землі, що входили до складу Руського королівства, Великого князівства Литовського і Руського, Корони Польської, Молдавського господарства, Речі Посполитої та українських державно-

політичних утворень козацької доби (Гетьманщини, Війська Запорозького Низового, Слобідської України).

Наукова новизна роботи визначається тим, що вона є першою спробою всебічного та комплексного вивчення української родової геральдики. У роботі вперше в українській історіографії:

- здійснено комплексний аналіз всіх виявлених на сьогодні пам'яток українського родового герботворення, більшість з яких вперше введено до наукового обігу;

- розкрито особливості початкового етапу розвитку української родової геральдики;

- з'ясовано особливості зовнішнього оформлення та змістового наповнення комплексу родових гербів на різних етапах розвитку української геральдики впродовж XIV – XVIII ст.;

- простежено регіональні особливості геральдичної традиції окремих українських земель, що входили до складу різних державно-політичних утворень;

- спростовано історіографічний стереотип щодо вирішального впливу польської системи герботворення на виникнення та розвиток української родової геральдики;

- встановлено причини трансформацій в родовій геральдиці українських земель на зламі середньовіччя та ранньомодерної доби;

- доведено існування в рамках українського герботворення XIV – XVIII ст. кількох своєрідних систем родової геральдики, між якими лише частково простежується тяглість традиції;

- віднайдений та опрацьований геральдичний матеріал використано для з'ясування окремих дискусійних моментів генеалогії привілейованих верств українського суспільства окресленого періоду, а також – суспільно-політичної історії окремих українських земель;

- визначено подальші перспективи в дослідженні української родової геральдики, як складової частини української геральдичної традиції.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його головні висновки та загальні результати, віднайдений та проаналізований фактичний матеріал можуть бути широко використані при дослідженні політичної та соціальної історії України, Великого князівства Литовського і Руського, Речі Посполитої, Молдовського господарства, низки проблем генеалогії, світоглядних та культурних орієнтацій еліт даного періоду, а також при написанні підручників з історії України та Східної Європи в цілому. Систематизовані дані дисертаційної роботи дають можливість здійснювати атрибуцію музейних експонатів, а також творів живопису та графіки, на яких наявні геральдичні зображення.

Апробація результатів дослідження проводилась на п'ятьох щорічних Наукових конференціях Українського геральдичного товариства (21-23 жовтня 2004 р., 28-29 жовтня 2005 р., 12-14 жовтня 2006 р., 12-13 жовтня 2007 р., 9-11 жовтня 2008 р.), V Сумській науковій історико-краєзнавчій конференції (жовтень 2003 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва” (11-12 жовтня 2007 р.), Міжрегіональній науково-практичній конференції Запорізького відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН наук України (23-24 жовтня 2008 р.), Міжнародній науковій конференції “Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи” (15-17 жовтня 2008 р.), XV Слобожанських читаннях (23-24 квітня 2009 р.).

Результати та основні положення дисертаційного дослідження відображено в 28 **публікаціях**: у тому числі 8 монографіях та 20 наукових статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій – 224,3 друк. аркушів. Серед робіт за темою дисертації одну було видано у співавторстві з О.Алфьоровим (Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ.- Харків, 2008.- 200 с.). До **особистого внеску здобувача** в цьому виданні належить написання вступної частини та опрацювання відповідних матеріалів з колекційних фондів Центрального державного історичного архіву України в м.Києві, фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України НАН України ім. Вернадського та Архіву міста Києва.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, шести розділів, висновків, функціональних додатків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації — 545 с., список джерел і літератури – 51 с. (714 позицій), додатки – 84 с. Обсяг основного тексту дисертації становить 410 с.

РОЗДІЛ 1

Історіографія та джерела

1.1. Історіографія

Вивчення української родової геральдики, і в першу чергу публікація відповідного сфрагістичного матеріалу, розпочалося ще в середині XIX ст. [351; 385; 699; 712]. Дане зацікавлення в основному було пов'язане з практичною потребою проводити зовнішню критику джерел під час публікації актового матеріалу [114-118; 125; 141; 168]. Тому не випадково, що саме в збірках документів вперше з'являються згадки, описи або навіть прориси печаток [172; 177; 178; 184; 185; 207; 255]. Невдовзі по тому необхідність атрибуції та упорядкування, поступово зростаючого сфрагістичного матеріалу, викликала появу цілої серії сфрагістичних каталогів, перед якими ставилося завдання охопити якомога більший спектр сфрагістичних пам'яток. Серед подібних публікацій сфрагістичного матеріалу варто назвати каталоги Ф.Фосберга [699], П.Іванова [351], а також збірку “Снимки древних русских печатей” [485].

На цей же час припадають і перші публікації в галузі козацької геральдики [501; 502], зокрема розвідка О.Лазаревського “Сфрагистическая заметка” в “Черниговских губернских ведомостях” [384], в якій автор зробив заклик приділяти увагу сфрагістичним пам'яткам при описі відповідних документів. Відгукнувшись на цю пропозицію, ряд дослідників, які публікували історичні документи козацької доби в “Черниговских губернских ведомостях”, подають в своїх студіях стислі описи козацьких печаток. Так, у 1858 р., в зазначеному часописі, Г.Милорадовичем було подано збірку розрізнених актів під назвою “Материалы для истории Южной Руси” [134]. Після тексту відповідних документів автор розвідки робив опис прикладених до актів козацьких печаток. За подібною ж схемою вміщено опис печаток в археографічних розвідках “Старинные акты” [160] і “Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мещанам города Чернигова” [136].

З процесом накопичення джерельного матеріалу перед дослідниками поступово постає завдання його осмислення, поруч з продовженням подальших публі-

кацій. Так, київським дослідником К.Болсуновским в численних працях в галузі спеціальних історичних дисциплін [290-297], зокрема в його “Сфрагистических и геральдических памятниках Юго-Западного края”, робилися спроби дати загальну характеристику українській геральдиці та сфрагістиці [298]. Щоправда, окремі висновки дослідника страждали на поспішність та необґрунтованість, що водночас не применшує для науки значення його робіт навіть на сучасному етапі. Брошура “Материалы по малорусской сфрагистике” [479] стала першою спробою узагальнити всі наявні дотепер відомості з козацької сфрагістики. Однак автор не зміг уникнути суттєвих помилок при розгляді окремих печаток, причиною чому стало використання автором не досить докладних прорисів з печаток, які було вміщено в збірнику документів “Памятники изданные временною комиссиею для разбора древних актов” [141]. Зображення деяких козацьких печаток було використано в якості ілюстративного матеріалу до “Ілюстрованої історії України” М.Грушевського [328].

Серед інших публікацій початку ХХ ст. варто відзначити численні роботи Б.Барвінського [281-283; 528-532], розвідки І.Басановича [284; 533], роботи Б.Енгеля [554], В.Кентжинського [584], В.Віттига [704-706] та деякі інші [223; 614], і особливо – основоположні для вивчення східно-європейської геральдики та сфрагістики праці польського вченого Ф.Пекосіньського [445-446; 620-640]. Роботи останнього хоч і викликали справедливую критику з боку інших вчених за його “рунічну теорію” [579; 580], але містили в собі настільки об’ємний матеріал, в тому числі й з української геральдики, що їх значення дійсно важко переоцінити.

Загалом, в першій половині ХХ ст. родова геральдика і сфрагістика привертала увагу в основному польських дослідників. Зокрема, Ю.Пузини [655], К.Соханевича [676-678], В.Семковича [664; 667-671], С.Козеровського [589], С.Мікуцького [609], М.Гайсига [569; 570], М.Гумовського [564; 565]. В роботі останнього “Pieczęcie książąt litewskich” здійснено найбільше на сьогодні зведення князівських печаток [566]. Але найбільшу увагу дослідників родова геральдика (князівських родів) привернула до себе під час так званої генеалогічної війни в польській історіографії [523, с.88], коли власне князівські печатки фігурували в

якості чи не головного аргументаційного блоку в даній науковій полеміці [601; 602; 651; 653; 654; 656; 657; 676].

Сфрагістичний комплекс Руського королівства розглянуто в монографічному дослідженні О.Лаппо-Данилевського [386], а також в окремих публікаціях А.Левицького [599], Михайла Грушевського [334; 335] та ін. В свою чергу, проблеми русо-влахійської (молдавської) геральдики та сфрагістики знайшли своє відображення в працях як українських [303; 449], так і румунських [173; 578; 582; 698] дослідників.

Після тотального винищення української науки в 30-і р.р. ХХ ст. вивчення вітчизняної геральдичної спадщини на тривалий час занепадає. Відродженням студій над українською геральдикою та сфрагістикою в радянській Україні слід вважати статтю І.Крип'якевича “Стан і завдання української сфрагістики”, опубліковану в “Українському історичному журналі” в 1959 р. [380]. В ній автор дав оцінку рівня і повноти дослідженості вітчизняної сфрагістики й наголосив на тенденціях її подальшого розвитку.

В одній зі статей О.Маркевича всебічно проаналізовано печатку фастівсько-білоцерківського полковника Семена Палія [399]. В узагальнюючій роботі В.Гавриленка “Українська сфрагістика” [317] подано практично повну історіографію теми, зазначеної в назві. Зокрема, проаналізовано всі роботи, за винятком хіба що діаспорних, які стосувалися козацької сфрагістики. В кінці роботи подано деякий ілюстративний матеріал по сфрагістичним пам'яткам козацької доби.

На сучасному етапі пам'ятки родового герботворення постійно фігурують в роботах українських авторів [289; 415; 450; 507]. Втім, більшість теперішніх публікацій обмежуються в основному лише описом відповідних пам'яток і не розглядають їх в ширшому контексті українського герботворення. За винятком можуть правити хіба що роботи чернігівського дослідника І.Ситого [470-475]. Доволі об'ємний матеріал з українського герботворення подано також в роботах білоруського дослідника А.Цітова [509-511].

Якщо характеризувати стан дотеперішніх досліджень в галузі української родової геральдики то не можемо не констатувати її виразну неопрацьованість, як

в сфері публікації джерел, так і щодо осмислення як окремого та самотнього феномену. На сьогодні, за незначними винятками, маємо лише розрізнені публікації поодиноких пам'яток та деякі контраверсійні узагальнення на основі вкрай обмеженого кола джерел, які очевидно не можуть замінити собою фронтального опрацювання всієї існуючої джерельної бази та системного вивчення питань, що стосуються витоків та шляхів розвитку української родової геральдики.

1.2. Джерела

Геральдична інформація, з огляду на надзвичайно широке коло практичного застосування геральдичного матеріалу, була відображена на найрізноманітніших, які за способом фіксації геральдичної інформації поділяються на два види: зображальні та писемні джерела [512, с.51-53]. До першого з них відносяться зображення гербів на мініатюрах, в рукописах, грамотах та привілеях, на мапах, а також в друкованих виданнях. Зображення гербів зустрічаємо на монетах, почесних відзнаках, медалях, печатках, знаках посадових осіб, гравюрах та портретах. Частим є використання гербів в якості оздоблення різноманітних споруд – храмів, міських ратуш, замкових воріт, палаців, урядових і житлових будинків, надмогильних плит, прикордонних знаків. Крім того, гербами прикрашали дзвони, прапори та корогви, одяг, зброю, декоративні вироби, посуд, килими, скрині та інші побутові речі. До писемних джерел відносяться описи та згадки про герби в гербових привілеях, геральдичних трактатах, хроніках, літописах, родоводних книгах, законодавчих збірниках, судових записках та постановах, офіційному законодавстві, історичних та художніх творах (поєми, епічні твори, панегірики, гербові вірші та ін.). Проміжну ланку між зображальними та писемними джерелами становлять гербовники – рукописи з зображенням гербів і більш чи менш повною писемною інформацією. Зазвичай, в гербовниках розміщували інформацію про герботворення певної територіальної одиниці (землі чи державного утворення). Разом з тим, в XIV – XV ст. було створено низку так званих “універсальних гербовників”, в яких зосереджено відомості про геральдику різних європейських країн, в тому числі й руських земель.

Названі види геральдичних джерел більш-менш повно представлені в європейській геральдичній традиції, не створюючи дисбалансу між окремими групами. Специфіка джерельної бази вивчення української родової геральдики полягає в тому, що більшість гербів як середньовічної, так і ранньомодерної доби відома нам за відповідними сфрагістичними пам'ятками. Інші види джерел або повністю відсутні в нашому розпорядженні або представлені лише спорадично.

Так, в разі з відомими нам писемними джерелами ми маємо справу, в основному, з окремими законодавчими актами, судовими записками [168, Том XI, с.20-21, 333; Том XII, с.244-245; Том XIII, с.4, 81, 184, 592; Том XIV, с.5, 121-122; Том XVIII, с.3, 74-75, 165] (не надто чисельними в порівнянні з аналогічним корпусом джерел з польських етнічних територій), гербовими та нобілітаційними привілеями (яких нараховується кілька десятків) [395, с.454-462; 695, с.45-166], гербовою поезією [161; 320, с.355-374; 513, с.225-243; 592], описами гербів та гербовими легендами в хроніках та літописах. Останні представлено руськими (Патівський літопис (**Лѣтописецъ рꙋскій**) [133; 144], Радзивилівський літопис [151], Літопис Волині та України (**Лѣтописци Волини и Оꙋкраины**), Волинський короткий літопис (**Начало рꙋскыхъ князеи рꙋскаго княженья**) [148] та ін.), литовсько-руськими (Віленський літопис [145; 148], Супрасальський літопис (**Избрание лѣтописания изложено въкратце**) [148], Хроніка Литовська і Жмудська (**Вывод и початок о великом князствѣ Литовском и Жмойтском, отколь взмоглися и пошли**) [147], Літопис Биховця (Kronika litewska z ruskiego języka na polski przetłumaczona) [146; 147; 166; 253], Літопис Археологічного Товариства, Літопис Красинського (**Лѣтописецъ Великого князства Литовського и Жомонцьского**), Літопис Рачинського (**Лѣтописецъ Великого князства Литовського и Жомонитського**), Ольшевський літопис (Wielkiego xięstwa Litewskiego i Żmodskiego kronika), Румянцевський літопис (**За кронники Великаго княжества Литовского и Жомонитскаго**), Євреїнівський літопис (**Книга Великого княжества Литовскаго и Жеицкаго**), Баркулабівський літопис, Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie, Слуцький літопис, **О плундрованю рꙋскаго панства от литвы и по-**

ражцѣ их, Никифорівський літопис, Академічний літопис) [147; 148], слов'яно-молдавськими (Бистрицький літопис (**Сей лѣтописецъ оттоли начаса произволеніемъ божиемъ Молдавскаа землѣ**), Коротка слов'яно-молдавська хроніка, Слов'яно-молдавський літопис (**Сказаніє вкратцѣ о молдавскихъ господарехъ отколе начаса Молдавскаа земля въ лѣто 6867**), Слов'яно-молдавський літопис Бібліотеки РАН, Путнянський перший (**Сказаніє въкратцѣ о молдавскихъ господарехъ**), та другий літописи (**Сказаніє въкратцѣ о молдавскихъ господарехъ от създання мира в лѣто 6867, оттолѣ произволеніемъ божиемъ начаса Молдавскаа земля**), Слов'яно-молдавські літописи Макарія, Євфимія, Азарія, Сучавська настінна хроніка) [156] та козацькими літописами [119; 126; 131].

Серед зображальних джерел найбільш повно українську родову геральдичну спадщину представлено на сфрагістичних пам'ятках. Власне комплекс приватних печаток становить основу для реконструкції руської та козацької геральдичної систем, з огляду на що саме виявленню та опрацюванню відповідних сфрагістичних комплексів нами було присвячено найбільшу увагу під час джерелознавчих пошуків в архівах та бібліотеках України, Польщі та Росії.

В Центральному державному історичному архіві України у місті Києві нами опрацьовано фонди – 220: Колекція документів Київської археографічної комісії, 221: Колекція документів “Нова серія”, 223: Колекція “Серія Б”, 228: Колекція рукописів з історії, літератури, права, 2227: Колекція документів Волинського музею, 2228: Колекція документів на право власності, 1: Скарб коронний, 44: Вінницький гродський суд, 48: Фонд Сапег, 49: Фонд Потоцьких, 236: Фонд Любомирських, 256: Фонд Замойських, 257: Фонд Радзивілів, 2216: Фонд Терлецьких, 2219: Фонд Єрличів та Михайловських, 2217: Фонд Проскур-Суцанських, 130: Київо-Видубецький Михайлівський Чудівський Всеволозький чоловічий монастир, 2070: Загорівський чоловічий монастир, 2071: Жидичинський чоловічий монастир, 2078: Мелецький монастир, 51: Генеральна військова канцелярія, 1501: Похідна генеральна військова канцелярія, 59: Київська губерньська канцелярія, 763: Канцелярія малоросійського генерал-губернатора, 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі, 53: Перша Малоросійська колегія, 54: Друга Малоросійська коле-

гія, 55: Канцелярія міністерського правління, 56: Генеральний військовий суд, 269: Канцелярія гетьмана Кирила Розумовського, 108: Чернігівська, 98: Лубенська, 63: Київська, 102: Миргородська, 75: Ніжинська, 83: Переяславська, 94: Полтавська, 72: Гадяцька, 96: Прилуцька, 80: Стародубська, 2218: Корсунська, 380: Сумська, 1721: Охтирська, 1722: Ізюмська, 1723: Острогозька, 1725: Харківська полкові канцелярії, 64: Сотенні канцелярії, 39: Камінецький магістрат, 62: Київський міський магістрат, 208: Стародубський магістрат, 789: Мглинський магістрат, 1468: Ніжинська ратуша, 1523: Глухівська ратуша, 1526: Грунська ратуша, 1673: Чернігівський магістрат, 1764: Варвинська ратуша, 1767: Кролевецька ратуша.

Значну кількість печаток було виявлено при опрацюванні фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України Національної академії наук України ім. Вернадського. Це, зокрема, фонди – 1: Літературні матеріали (збірка Лазаревського), 2: Історичні матеріали, 5: Колекція рукописів Одеського товариства історії та старожитностей, 8: Колекція рукописів Київського університету святого Володимира, 10: Архів і колекція документів Всеукраїнської академії наук, 12: фонд Модзалевського, 14: Колекція історичних документів Інституту рукописів, ф.18: Колекція архівних документів Львівської греко-католицької митрополичої консисторії і Архіву митрополита Андрія Шептицького, 24: Колекція рукописів Уманського краєзнавчого музею, 28: Колекція рукописів Всеукраїнського історичного музею, 60: фонд Владимирського-Буданова, 61: фонд Кістяківського, ф.160 – Зібрання рукописних книг бібліотеки Київської духовної академії та ін. Деякі відомості з поля української сфрагістики принесли пошуки у фондах Архіву міста Києва. Певна кількість відбитків приватних печаток знаходиться при документах, що зберігаються в Секторі фотодокументальних матеріалів Національного музею історії України. В Центральному державному історичному архіві України у місті Львові опрацьовано фонди – 131: Колекція грамот на пергаменті, 132: Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн, 134: Колекція документів про шляхетські мастки на території Руського, Подільського, Волинського та інших воєводств, 140: Колекція документів про католицькі монастирі, костели та окремі парафії на території Польщі, України, Білору-

сії та Литви, 52: Магістрат міста Львова, 181: Лянцкоронські, 129: Львівський старопіпійський інститут, 197: Римо-католицька митрополича капітула, 201: Греко-католицька митрополича консисторія, 618: Римо-католицька митрополича консисторія та ін. У Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки Національної академії наук України ім. Стефаніка – фонди 103: Архів князів Сапег з Красичина, 46: Архів Єловицьких, 5: Оссолінських та ін. Крім того, проведено опрацювання Збірки Павліковських Львівського національного університету ім. І.Франка, Колекції відливів печаток та матеріали фондів груп „Київська Русь” та „Сфрагістика” Львівського історичного музею, та матеріалів Відділу рукописів Бібліотеки Львівського національного університету ім. І.Франка. В Державному архіві Чернівецької області досліджено фонди 1023 – Колекція документів, зібраних Чернівецьким окружним архівом, а у Державному архіві Чернігівської області – фонди 133: Чернігівське губернське дворянське депутатське зібрання та 674: Колекція документів Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

В Archiwum Głównem Akt Dawnych w Warszawie опрацьовано наступні зібрання: Zbiór dokumentów pergaminowych, Zbiór dokumentów papierowych, Archiwum Radziwiłłów, Archiwum Zamoyskich, Archiwum Potockich z Radzynia, Archiwum Przeździeckich, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, Archiwum Skarbu Koronnego, Archiwum Koronne Warszawskie, Zbiór Aleksandra Czołowskiego Archiwum Piłsudskich-Giniatowiczów. В Muzeum Narodowym w Warszawie – матеріали зі Zbióru odlewów pieczęci i Zbióru rękopisów та збірка Numizmatyka polska i obca, в Bibliotece Narodowej w Warszawie – рукописи в Działie zbiorów specjalnych, в Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie – матеріали в Działie rękopisów Biblioteki.

В Archiwum Państwowem w Krakowie виявлено низку матеріалів в архівних зібраннях: Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, Archiwum Gumniskie Książąt Sanguszków, Archiwum Rodzinne Książąt Sanguszków, Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, Archiwum Dzieduszyckich, Archiwum Lanckorońskich, Dokumenty depozytowe, Dokumenty depozytowe wawiejskie, Archiwum Lubomirskich, Zbiór luźnych pieczęci, Dokumenty papierowe, Dyplomy pergaminowe, Dyplomy

pergaminowe depozytowe, Rękopisy depozytowe, Rękopisy depozytowe wawielskie, Zbiory dokumentów papierowych i pergaminowych wyłączonych z Tek Antoniego Schneidera, Zbiory dokumentów serij A i B, Zbiór Rusieckich та ін. В Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie – Zbiory dokumentów pergaminowych i rękopisów. В Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Krakowie – Zbiór dokumentów pergaminowych. В Muzeum Narodowym w Krakowie – Zbiory odlewów pieczęci, dokumentów pergaminowych i rękopisów. В зборax Uniwersytetu Jagiellońskiego – Dokumenty pergaminowe i Zbiór odlewów pieczęci Zakładu Nauk Pomocniczych Historii.

Сфрагістичні пам'ятки знаходимо при найрізноманітніших видах документів. Втім, найбільше значення серед них мають акти міжнародного характеру (угоди, поруки, присяжні листи та ін.), які скріплювалися доволі значною кількістю печаток. Скажімо, найдавніші зображення родових гербів з теренів Литовсько-Руського державно-політичного простору походять з печаток, що скріплювали угоду між польським королем Казимиром III та великим князем руським Дмитром-Любартом 1366 р. [98, Perg.254], поруки волинських князів та панів від 12 жовтня 1387 р. [60, Sygn.33, st.678] і 10 жовтня 1388 р. [98, Perg.1044; 60, Sygn.33, st.679] та присяжний лист господарської ради новгородського князя та господаря Сіверської землі Корибута-Дмитра Ольгердовича на вірність королю Польському Ягайлу-Володиславу Ольгердовичу та Короні Польській від 26 квітня 1388 р. [98, Perg.212].

В свою чергу родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) доби середньовіччя реконструюється в основному завдяки тим відомостям, які приносять нам зображення на печатках, що засвідчували присяжні листи молдавських господарів та їхньої ради польським королям [545, с.277-305] та інші міжнародні акти. Всього подібних актів за період від кінця XIV по середину XVI ст., при яких збереглися відбитки печаток панів радних, нараховується 38. Привішування печаток, як правило, супроводжувалося відповідною коробораційною формулою (**“а на вѣрѣ вишеписаннихъ рѣчей печати наши и съ печатію предреченаго велможнаго господарѣ нашего ... воеводи господарѣ Земли Молдавскои къ нинѣшнему листови привѣсити велѣли єсмо”**), а також переліком чле-

нів ради, що засвідчили акт власними печатками (“съ оусими доуховными и пакъ и свѣцкими паны молдавскими и богатыми, и оубогими со оусею радою господаря нашего ... воеводы Божію милостію господаря земли Молдавской и старою, и молодою, и съ оусимъ посполствомъ”).

Іншими видами документів, що засвідчувалися значною кількістю печаток, були акти складені від імені шляхетського загалу певної землі. До їх числа, зокрема, належить акт Львівської конфедерації проти Одровосів від 13 грудня 1464 р., який підтвердило 65 учасників, з яких 47 залишили при акті власні печатки [45, оп.1, спр.190], що дає можливість скласти загальне уявлення про геральдичну ситуацію в Львівській та Жидачівській землях станом на середину XV ст. Значне число описів печаток, які було прикладено до подібного роду документів, залишив Ян Замойський у своєму п'ятитомному інвентарі Коронного архіву (*Inventarium documentorum*), який було укладено впродовж 1567 – 1569 р.р. [60, Sygn.30 (Vol.I), Sygn.31 (Vol.II), Sygn.32 (Vol.III), Sygn.33 (Vol.IV), Sygn.34 (Vol.V)]. В першу чергу це стосується окремої праці “*Adnotationes spectantes ad familias*” заміщеної в IV томі інвентаря [60, Sygn.33, st.647-706], в якій майбутній коронний канцлер подав інформацію про зміст печаток, що скріплювали різноманітні документи з Коронного архіву.

В разі зі сфрагістичними пам'ятками руської шляхти, на яких було зображено відповідні родові герби незнані польському герботворенню, Замойський зазвичай подавав їхні прориси. Варто зазначити, що ці перемальовки печаток XIV – XV ст., становлять собою основу наших знань про родову геральдику Руського королівства та Руських земель Корони Польської доби середньовіччя. Особливо цінними є описи печаток, якими було скріплено присяжні листи руської шляхти королю Володиславу-Ягайлові 1427 р. та інші акти з руських земель від 1436 – 1439 р.р., оригінали яких до сьогодні не збереглися. Всього автором “*Adnotationes spectantes ad familias*” було занотовано відомості про 15 таких листів з 671 печаткою при них [60, Sygn.32, st.2-9, 54-60; Sygn.33, st.655-693, 700-706; 572, с.168-193]. На думку Л.Виростека [708, с.119], як геральдично-сфрагістичне джерело, записки Яна Замойського потребують обережного до себе ставлення, з огляду на

меншу, в порівнянні з польською геральдикою, обізнаність їх автора зі специфічною руської геральдики. Зокрема, Л.Виростек вказує на непоодинокі випадки “роздавання” Замойським польських гербів руським родам, які користувалися власними родовими гербами, що лише віддалено і, очевидно суто випадково, могли нагадувати сюжети присутні в польській родовій геральдиці, що послужило Я.Замойському, як і пізніше Ф.Пекосінському, підставою для їх ототожнення. Разом з тим, хоч “*Adnotationes spectantes ad familias*” і вимагає певної обережності в ставленні до себе, годі заперечити його цінність як історико-геральдичного джерела. У нас немає поважних підстав підозрювати Яна Замойського в недостовірності поданої ним інформації, оскільки в тих випадках, коли є змога порівняти перемальовки останнього з автентичними печатками, що збереглися при відповідних документах до сьогодні, ми мусимо констатувати доволі високий рівень точності геральдичних нотаток майбутнього канцлера. Справу ж з “роздаванням” польських гербів руським родам варто віднести швидше на рахунок невірних інтерпретацій окремих фігур, ніж на зумисне спотворення інформації.

Гербовники становлять другий за значенням, після сфрагістичних пам’яток, комплекс джерел, що дозволяє реконструювати систему руської родової геральдики доби середньовіччя. Для нашої теми найбільше значення мають дві групи гербовників – західно-європейські XIV – XV ст. та польські XV – XVI ст. Найдавнішим західно-європейським гербовником, в якому знаходимо відомості про руську геральдику є Гербовник Гелре (*Wapenboek Gelre*) останньої третини XIV ст., автором якого був герольд гелдернського герцога Клаес Гайнен [229; 263; 610; 611; 644; 648]. Цінність цього твору полягає в першу чергу в наявності інформації про забарвлення родових гербів, яке годі відтворити спираючись лише на сфрагістичний матеріал. Руські родові герби заміщено на картці 53 та її звороті [610, с.110-114], в сусідстві з польськими родовими гербами, які бачимо також на двох наступних картках. Спорідненим з *Wapenboek Gelre* є інший фламандський гербовник другої половини XIV ст. – Гербовник Беленвіле (*Armorial Bellenville*) [220; 221; 574; 577]. Цей універсальний гербовник (*rôle universal*) містить інформацію про родові герби Русі на картках 60v, 66v-67v, 71r [574, с.116-123].

Від середини 30-х років XV ст. походить бургундський Гербовник ордену Золотого Руна (*Armorial équestre de la Toison d'Or*), в якому маємо чотири картки з польськими і руськими родовими та земельними гербами (119v – 121r) [171; 248; 624; 627]. В цей же приблизно час постав фламандський Гербовник Линценіх (*Armorial Lyncenich*), в якому герби шляхетських родів з руських земель знаходимо на картках 106, 108 та 109 [573]. На цей останній (а також частково на *Warenboek Gelre*) спирався автор ще одного фламандського гербовника 30-х років XV ст., що відомий під назвою Кодекс Бергсхамар (*Codex Bergshammarr*), і який містив родові герби Русі на картках 147 – 149 та 214 [256; 575].

До числа гербовників XV ст., з певними застереженнями, можемо долучити також ілюстровану “Хроніку Констанцького собору 1414 – 1418 р.р.” Ульриха Рихенталя, що містить надзвичайно багатий (не раз унікальний, хоч і не завжди достовірний) матеріал з руського герботворення. Оригінал цього твору не зберігся, натомість відомими є дев’ять пізніших списків – Олендорфський (з бібліотеки графа Густава цу Кьонігсег) 1438 – 1450 р.р., Празький (з Університетської бібліотеки в Празі) 1464 р., Констанцький (з Росгартенського музею в Констанці) 60-х р.р. XV ст., Віденський (з Віденської придворної бібліотеки) 1465 – 1470 р.р., Петербурзький (з колишньої Бібліотеки Російського археологічного товариства в Санкт-Петербурзі) 1470 р., Етінгем-мюнстерський (з Карлсруе), Штутгартський, Вінтертурський та Вольфенбютельський [129; 176; 261; 262; 680, с.14-15]. Крім того, наприкінці XV – XVI ст. “Хроніку” тричі було надруковано за найбільш повним, незнаним на сьогодні, списком цього твору – 1483 р. в Аугсбурзі [186; 620], 1536 р. там же таки [187], і нарешті 1575 р. у Франкфурті [214].

В XV ст. постало і найбільш давнє геральдичне джерело з теренів Корони Польської – “*Insignorum clenodiorum Regis et regni Poloniae descriptio etc*” Яна Длугоша. Під такою назвою відомий найдавніший, від XV ст., список (так званий – Курницький) цього гербовника (оригінал рукопису зберігається в *Bibliotecie w Kórniku, Sygn. D1, karta 124v – 128r*) [208; 217]. Всього відомо сім списків „Клейнодів Длугоша”, з яких три проілюстровано кольоровими зображеннями територіальних та родових гербів Корони Польської та Великого князівства Литовського

і Руського [551]. Найдавнішим після Курницького є рукопис Оссолінських (*Omnium domorum sive clenodiorum Polonice gentis descriptio*) кінця XV – початку XVI ст. (оригінал – в *Bibliotecie Zakładu Narodowego im.Ossolińskich we Wrocławiu, Zbiór rękopisów, Sygn.16/II*) [222]. З початку XVI ст. походить Римський рукопис – „*Insigniorum seu clenodiorum regis et regni Polonie descriptio feliciter incipit*” [208], а від 2-ї пол. XVI ст. рукопис Лентовського – „*Insignia seu clenodia regni Polonie*” [234]. Ілюстрованими списками длугошового гербовника є рукопис Бібліотеки Арсеналу в Парижі – „*Stemmata Polonica*” (оригінал в *Bibliothèque de l’Arsenal, Sygn.1114*) [249] і рукопис Еразма Каміна – „*Liber insigniorum regionum atque clenodiorum Regni Poloniae summa cum diligencia elaboratus 1575*” (Бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка, Відділ рукописів, Рукопис III, 995). Від 2-ї пол. XVI ст. походять також найдавніші друковані гербовники Корони Польської. Першим серед них варто назвати Гербовник Марка Амброзія з Ниси “*Arma Regni Poloniae*” 1562 р., який в загальних рисах наслідував “*Insigniorum clenodiorum Regis et regni Poloniae descriptio etc*” [169; 170; 688, с.117; 702]. Один з примірників цього стародруку має кольорове вирішення, в тому числі й руських родових гербів [687, с.138-141]. Першими ж друкованими на теренах Корони Польської виданнями, що містили зображення родових гербів, були твори Миколи Рея – “*Zwierzyniec*” (у виданні 1561/1562 р. – 54 герба [251, il.160-260; 258], у виданні 1573/1574 р. – 71 герб [252, il.316-332; 259]) та “*Zwierzadło*” 1567/1568 р. [251, il.264, 287, 303; 257].

Найвизначнішими творами з родової геральдики Корони Польської XVI ст. є гербовники Бартоша Папроцького, які було видано в останній чверті XVI ст. Перший з них – “*Panosza*” від 1575 р., має суто руський зміст, оскільки присвячений геральдиці шляхетських родів Руського та Подільського воєводств [245]. Власне цей твір можемо з повним правом вважати першим друкованим руським гербовником, mimo того, що писано його польською мовою. Цінність цього твору полягає в першу чергу в тому, що на відміну від попередніх гербовників, “*Panosza*” Папроцького подає відомості щодо гербів неодмінно у прив’язці до конкретного роду, що тим гербом користався. В ньому також знаходимо цінні ві-

домості про руські герби, які не знані нам з раніших джерел [688, с.119]. Подібний характер, але цього разу в стосунку до герботворення всіх земель Корони Польської та Великого князівства Литовського, мав наступний гербовник Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р. [242], в якому представлено імпонуючий почет гербів руської шляхти, як з теренів старих Руських земель Корони, так і з ново-прилучених до останньої у 1569 р. Але найвизначнішою працею Папроцького став його писаний прозою славетний гербовник “Herby gycerstwa polskiego” 1584 р. [243; 244], багато сторінок якого присвячено руським гербам та генеалогії відповідних родів, що мали в своєму розпорядженні ті герби. Останній з цих творів широко використав у своїй праці “Kronika polska” 1597 р. Йоахим Бельський [226], подаючи відомості про родові герби в контексті історії Корони [688, с.121].

Певне значення для наших студій мають також пізніші річпосполитські гербовники та історичні твори з XVII – XVIII ст., які не раз містять відомості про герботворення руських земель з доби середньвіччя. Серед найважливіших з цього ряду джерел варто вказати на тритомний латиномовний твір Шимона Окольського “Orbis Polonus” [240], гербовники Кояловича – “Compendium” [224] і “Nomenclator” [225], а також чотиритомну працю Каспера Несецького “Korona Polska” [238], що її вже в XIX ст. було перевидано в десяти томах під назвою “Herbarz Polski” [237]. Перший з цих творів вимагає, втім, обережного до себе ставлення, з огляду на непевність деяких відомостей, що їх подавав Окольський. В цей же час було видано доволі значну кількість менших гербовників компілятивного характеру, як то – С.Германського [209], А.Горчина [210], В.Потоцького [254], А.Сваха [260] та ін. Серед значних праць, що з’явилися вже після “Korony Polskiej” є гербовники Станіслава Юзефа Дунчевського [206], Андрія Евариста Куропатницького [227], Петра Наленча-Малаховського [236] та Войцеха Вельондка [264], на підставі яких власне і зроблено численні додатки в “Herbarzu Polskiem” [237]. Втім, твори ці не можуть рівнятися, ні обсягом інформації, ні критичністю в її поданні, з роботою Несецького.

Таким чином, виявлення та систематизація близько восьми тисяч пам’яток українського родового герботворення XIV – XVIII ст., близько 90% яких вперше

введено до наукового обігу, створює репрезентативну базу для всебічного вивчення української геральдичної спадщини та дозволяє зробити обґрунтовані висновки щодо еволюцію родового герботворення в українських землях доби пізнього середньовіччя та раннього модерну.

РОЗДІЛ 2: Князівська геральдика XIV – XVI ст.

2.1. Князівська геральдика Волинської землі

В добу пізнього середньовіччя Волинська земля відігравала провідну роль в політичному житті українських земель. Саме на її теренах в XIV – XV ст. розміщувалися столичні міста Королівства Руського (за часів короля Юрія I та його наступників – Володимир) [330, с.110-111] та Великого князівства Руського (за часів Любарта Гедиміновича та Свидригайла Ольгердовича – Луцьк) [312, с.101-102, 148-149; 500, с.18, 50-51]. До середини XV ст. (1452 р. – часу ліквідації окремого Великого князівства після смерті Свидригайла) [377, с.49-51; 571] територія Волині являла собою державно-політичний центр до якого тяжіли інші руські землі: в XIV ст. – Галичина та Підляшся, в XV ст. – Поділля, Полісся та Київська земля. В подальшому Волинь була другим за значенням, після Литовської землі, регіоном в складі Великого князівства Литовського і Руського.

Провідна роль Волині в період XV – XVI ст. в значній мірі зумовлювалася наявністю на її території великого числа князівств, система яких в загальних рисах склалася в період правління великого князя Свидригайла (1430 – 1452). Саме в цей час господарська влада провадила щедрі наданнями як старим місцевим, так і новим княжим родам, забезпечуючи в такий спосіб підтримку, а також винагороджуючи за вірність князівські династії, які взяли сторону Свидригайла в часи гострого політичного конфлікту 30-х р.р. XV ст. [520, с.149-151]. Після ліквідації великих князівств, які територіально охоплювали цілі землі (Великого князівства Волинського 1452 р. та Великого князівства Київського 1471 р. – „**По преставленни благовѣрнаго князя Симеона Олелковича Казимир кроль полский Киев град царственный и князство его, премѣни в воєводство**”) [147, с.214], саме волинські княжі династії перебрали на себе провід в державно-політичному житті Русі. За своїм статусом князівства являли собою державні утворення з обмеженим суверенітетом, що в добу середньовіччя було не винятком, а радше загальним правилом, адже цілком суверенними державами в цей період були лише імперські державні утворення, такі, приміром, як Візантія та Священна Римська імперія.

Князі складали присягу вірності великому князю та зобов'язувалися допомагати йому збройно, але в решті питань виступали як суверенні володарі. Їхні володіння мали статус екстериторіальності і не підпорядковувалися місцевій господарській адміністрації. В самих князівствах існувала окрема адміністративна та військова структура зі своїм васалітетом та субвасалітетом, традиціями служби та податковою системою, а за князями-володарями залишалися уставодавчі функції та судова влада [311, с.509; 523, с.65-66].

Навіть в зовнішніх справах князівства тривалий час користувалися певною свободою, і лише після Віленського привілею 1492 р. втрачають право на здійснення зовнішньо-політичної діяльності [311, с.485]. Центральна влада в цей час провадить наполегливу роботу, що мала на меті обмежити суверенну владу князів на підпорядкованих їм територіях. Певна нівеляція особливого юридичного статусу князівств відбувалася також внаслідок, надань центральною владою “**данин**” та “**выслуг**”, що значно перевершували за своїми розмірами колишні княжі уділи [311, с.498]. З іншого боку, варто зауважити, що в наступних поколіннях “**данини**” и “**выслуги**” перетворювалися на родові “**отчины**”, що ставали інтегральними частинами відповідних княжих уділів [388, с.154], з огляду на що князівства не лише не втрачали, а навпаки нарощували власну міць.

Економічна та військова потужність волинських князівств, незважаючи на всі централізаторські заходи господарської влади, зумовила, врешті-решт, спалах князівської могутності в другій половині XVI ст. [523, с.115]. Навіть акт Люблинської Унії визнав за князівськими династіями Волині особливий юридичний статус, що прямо протирічило коронному праву: “Теж обіцяємо зберегти у стародавній пошані і гідності, що властива їм з прадавніх часів і донині, усіх княжат, які мешкають у Волинській землі, а також їхніх нащадків як римської, так і грецької віри, і зобов'язуємося підносити їх на уряди відповідно до гідності і достоїнств кожного на підставі власного вибору, без огляду на артикули коронного статуту, що стосуються князів” [523, с.107]. Ще на початку XVII ст., і навіть у XVIII ст., князівства сприймалися як окремі територіальні утворення, зі своєю осібною адміністрацією та системою управління. Так, в акті поділу володінь Костянтина Ос-

трозького між його синами у 1603 р., відповідні терени називаються “кнѣзѣством” [120, с.209]. В цей же період володіння князів Заславських також згадуються як “Хієstwo” [74, Rkps 64; Rkps 123]. Навіть після вигасання відповідних княжих династій їхні володіння зберігають статус князівства, як це бачимо на прикладі Корецького, Заславського, Любецького та ін. князівств, що іменуються так впродовж всього XVIII ст. [5, спр.7375; спр.20648; спр.20660; 42, оп.1, спр.630, арк.9 зв.; 72, Тека II, Plik 37; Тека IV, st.375-498; Тека IX, Plik 64, st.289; Тека XII, Plik 95; 74, Rkps 64].

Претензії на суверенний характер влади волинських князів відображено в їхньому титулуванні – “**милостю Божею**” [172, Том III, с.32, 54, 64; 388, с.151-152; 521, с.243], а також в не менш характерному титулі “**кнѣзей головныхъ**”, який в XV – XVI ст. застосовувався щодо князів Острозьких, Заславських, Четвертинських, Збараських, Вишневецьких, Сангушків, Чорторійських, Корецьких та Дубровицьких-Гольшанських [388, с.140; 523, с.66, 100]. Очевидно що, типологічно князівства Волині нічим не різнилися від аналогічних державних утворень – князівств та герцогств, скажімо, Священної Римської імперії чи Французького королівства доби середньовіччя. Характерно, що тогочасні німецькі джерела незмінно іменують руських князів герцогами [395, с.354], визначаючи в подібний спосіб також статус їхніх володінь.

Зовнішніми атрибутами своєрідного державного статусу князівств виступали князівські герби та печатки, які містили в своєму полі зображення відповідних гербів. Типологічно дана група гербів належить одночасно до родової (репрезентація відповідних княжих династій) та територіальної (а саме – державної) геральдики [512, с.73], оскільки саме вони репрезентували те чи інше князівство як територіальну цілісність на чолі з власним володарем. Варто зазначити, що родові герби правлячих династій від самого початку виникнення геральдики мали виразну тенденцію до переростання в державно-династичні, а згодом в державні чи земельні герби відповідних територій. Зокрема, герби галицько-волинської династії Романовичів, литовсько-руської династії Гедиміновичів, польської династії Пястів [386; 566; 645] виконували роль як державних (Руського королівства, Великого

князівства Литовського, Корони Польської), так і земельних (Руського, Віленського, Краківського воєводств) гербів [510; 565; 593]. Подібну роль репрезентації певної державно-політичної території, але в значно менших масштабах (зважаючи на менші територіальні розміри), відігравали й князівські герби.

Навіть у разі вигасання певної княжої династії відповідний державно-династичний герб продовжував виконувати роль герба князівства як певної територіальної одиниці. Так, згідно із заповітом князя Януша Костянтиновича Острозького, що не мав прямого спадкоємця, Острозька ординація мала перейти до князів Заславських, а у разі вигасання роду – до рицарів Мальтійського ордену, але разом з тим, в ужитку мав залишатися герб князів Острозьких [523, с.93-94], що продовжував репрезентувати територію ординації (князівства). Згодом герб Острозького князівства бачимо на печатках Любомирських, до яких 1673 р. перейшло володіння Острозькою ординацією, відповідно до чого вони титулувалися – “*chiąże na Ostrogu i Zaslawiu*” [80, n.245-247, 251-254].

2.1.1. Герб князів Острозьких

Геральдична спадщина “**князей на Острозѣ**” не може “поскаржитися” на неувагу до себе з боку геральдистів та істориків. Вже гербовники XVI ст. фіксують зображення герба Острозьких, виділяючи його з-посеред інших руських гербів [242, с.206; 245; 258, с.91a]. Так, в гербовнику Б.Папроцького “*herb książąt z Ostroga*” відкриває собою главу “*O książętach Ruskich*” [243, с.348]. В подальшому герб князів Острозьких незмінно присутній в річпосполитських гербовниках [224, с. 209; 240, Tomus II, с.204; 238, Том III, с.509; 237, Том VII, с.175-176] та окремих історичних творах [226, с.489; 216, с.1], а від 2-ї пол. XIX ст. знаходить своє відображення в наукових студіях з руської та річпосполитської геральдики [275, с.346-347; 320, с.365-366; 621, с.296, 302, 342]. Останніми ж роками гербові Острозьких присвячено ряд окремих розвідок [412, с.3; 413, с.5; 458, с.4-5].

Історія герба Острозьких виглядає в цих студіях доволі простою та прозаїчною, незважаючи на все різноманіття пам’яток, які потрапили в поле зору дослідників (а іконографічний ряд острозького князівського герба представлений доволі імпонуючою кількістю геральдичних варіацій [162, с.459-460; 413, с.5; 447, с.66;

468, с.226, 230; 503, с.116]). В дусі робіт професора Пекосінського [445, с.96-109; 628, с.185-204] герб Острозьких трактовано як доволі пізнє запозичення з польської геральдики, а саме – як витвір, що з’явився в середині XVI ст. шляхом поєднання родових гербів Огончик та Леліва [413, с.5; 458, с.4-5].

А між тим, історія герба найпотужнішого княжого роду пізньосередньовічної Русі мала зовсім інший вигляд. Вся проблема дотеперішніх студій над геральдикой Острозьких полягала в тому, що найдавнішими пам’ятками, якими оперували історики в своїх дослідженнях, були зображення князівського герба в різноманітних стародруках та гербовниках другої половини XVI ст., а першим носієм князівського герба в уяві науковців виступав князь Василь-Костянтин Костянтинович, з іменем якого і пов’язувано виникнення цього герба [413, с.5]. Насправді ж, перед тим як потрапити на сторінки гербовників та стародруків герб Острозьких пройшов більш ніж двохсотлітню еволюцію, що не мала нічого спільного з польськими впливами та гербами Огончик і Леліва. Початки княжого герба Острозьких сягають середини XIV ст. Так, на печатці Данила з Острога від 1366 р. бачимо геральдичне зображення княжого родового знаку у вигляді з’єднаних стовпом двох півмісяців, що лежать рогами дотолу над восьмипроменевою зіркою. Печатка круглої форми розміром 25 мм має відчутно пошкоджений довоколівий напис: **[ПЕЧА]ТЬ [КНАЗА] ДАНИ[ЛА]** [98, Perg.254; 107, Rkps 1713, karta 180]. Печатка була опублікована ще наприкінці позаминулого століття [621, с.296; 630, с.317], але їй не пощастило ні з атрибуцією, ні з визначенням змісту зображення [445, с.109]. Ф.Пекосінський ідентифікував її як боярську печатку, а герб в її полі – потрактував як видозміну польського родового герба Новина [621, с.296], хоча очевидною є повна відмінність в іконографії останнього [686, с.200-201] та зображенням на печатці Данила з Острога. Виразну паралель до зображення на печатці 1366 р. знаходимо в одному з найдавніших геральдичних творів, який містить інформацію про руські герби, – „Книзі знань всіх королівств, країв і володінь, які є на світі, та стягів і гербів кожного краю й володіння теж і королів і панів, які ними володіють ...” (Libro de Conscimiento), створеній кастильським монахом-францисканцем близько 1350 р., і відомій за трьома списками [323, с.133;

367, с.38; 368, с.106; 619, с.18]. Описуючи свою подорож країнами Європи, автор згадує країну Роксію (Роксоланію, Русь) та подає відомості про її герб – на зеленому полі золота восьмипроменева зірка, і стяг – на срібному полі два золотих півмісяця, які лежать рогами в різні боки. Неважко помітити, що описані тут фігури мають певну відповідність до герба Острозького князівства, яким його бачимо на печатці Данила Васильковича з Острога [368, с.110]. Таким чином, ми можемо, зі значною часткою вірогідності, відсунути початки острозької княжої геральдики принаймні на 1350 р.

Наступні відомості про герб Острозьких походять з останньої чверті XIV ст. В геральдичних виписках Яна Замоїського [247, с.61-62] вміщено прориси гербів, що розміщувалися на печатках Федора Даниловича князя на Острозі від 1387 р. [73, Perg.28] та 1388 р. [60, Sygn.33, st.678]. Зображення на печатці 1387 р. в цілому нагадує герб з печатки Данила Васильковича 1366 р. з тією лише відмінністю, що замість восьмипроменевої – в гербі присутня шестипроменева зірка. Натомість, в прорисі печатки від 1388 р.р. Ян Замоїський вмістив в горішній частині княжого знаку замість півкола (півмісяця) вістря стріли [247, с.62; 566, с.694; 656, с.77], що до певної міри зближує дане зображення з іконографією княжого герба другої половини XVI ст., тобто часу коли власне і з'явилися виписи Яна Замоїського. Дана хронологічна обставина може вказувати на те, що автор виписів, цілком вірогідно, штучно наблизив контури прорису печатки 1388 р. до зображення герба кінця XVI ст., який, очевидно, був йому добре відомий. З огляду на це правомірним є припущення, що насправді Ян Замоїський мав справу з відбитками однієї й тієї ж самої печатки, відтворивши їх у двох дещо відмінних між собою прорисах, останній з яких наблизив до зображення сучасного йому герба Острозьких. В тих же таки геральдичних виписах Яна Замоїського знаходимо прорис печатки ще одного князя Острозького, а саме – Андрушка Федоровича від 1431 р. [60, Sygn.33, st.668]. Герб цього князя являє собою певну модифікацію герба його батька – князя Федора Даниловича. Так, замість горішнього півкола бачимо подвійне вістря стріли, а зображення зірки взагалі відсутнє. З огляду на подібні метаморфози родового герба можна зробити припущення, що Андрушко був молодшим сином

Федора Даниловича, що зумовило зміну батьківського герба, який в своєму первісному вигляді мав перейти до одного зі старших синів (практика доволі розповсюджена як в західно-європейській [275, с.317; 710, с.27-29], так і руській геральдиці [498, с.55]). Підтвердження даній обставині можна знайти, коли розглянути зміст зображення на печатці Фридерика Федоровича князя Острозького від 1438 р. Печатка, що має круглу форму, розмір 20 мм та довколовий напис: * *g* * *du fredericus de ostrog*, має в своєму полі готичний щит іспанської геральдичної форми, на якому вміщено знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півмісяців, що лежать рогами дотолу над шестипроменевою зіркою [62, Perg.1212]. Як бачимо дане зображення є цілком ідентичним до герба, який вміщено на печатці батька Фридерика – Федора Даниловича від 1387 р.

XV ст. більше не приносить нам відомостей з поля родової геральдики князів Острозьких. Наступні відомості, щодо еволюції герба князів на Острозі походять з початку XVI ст. Від 1508 року маємо відбиток печатки князя Костянтина Івановича [28, спр.644, арк.1] (інші два відбитки даної печатки бачимо при документах від 1512 та 1515 років [62, Perg.8409; 58, Dział XI, Sygn.18, st.1]; печатка має круглу форму розміром 25 мм і довколовий напис, який через поганий стан збереження всіх трьох відомих на сьогодні відбитків відчитати не вдалося). Зображення герба в її полі, яке розміщено в готичному щиті німецької геральдичної форми, в цілому нагадує видозміни герба на попередніх печатках князів Острозьких, з тією лише відмінністю, що замість двох півмісяців бачимо два півкола. Крім цієї, так би мовити – великої печатки, Костянтин Іванович Острозький користувався також печаткою меншого розміру (16x14 мм, восьмикутної форми), на якій було вміщено зображення аналогічне до того, яке бачимо на попередній печатці князя. Меншу княжу печатку бачимо при кількох документах від 1520 – 1526 р.р. [58, Dział XI, Sygn.17, st.68; 72, Тека II, Plik 39; Plik 41], напис в її полі розміщено не по колу, а безпосередньо над щитом і складається з ініціалів князя: **КИО**. Варто відзначити, що господарським привілеєм від 17 серпня 1522 р. князю Костянтину, як і його нащадкам, було надано право вживати червоний віск при використанні печатки: “а к томѹ бачачи на **Его Милости знаменитый, а высокий дом княжацкий, да-**

ем и дарѹем и дозволаем Ёго Милости, князю Костантинѹ Ивановичѹ Встрозскомѹ воском черленным всакни листы свои печатовати до нас Господаря своего, або до когочольвек бѹдет в том писати, по томѹж, тако и иншии княжата наши черленным воском печатают; а тым воском черленным маеть Ёго Милость княз Костантин и Ёго Милости дети и потмкове Ёго Милости листы свои печатовати” [172, Том III, с.235].

Як бачимо, від середини XIV до початку XVI ст. герб князів на Острозі мав відносно стабільний вигляд. Але вже наступні пам’ятки родової геральдики князів Острозьких приносять нам відомості про поступову еволюцію княжого герба, яка закінчилася в другій половині XVI ст. виробленням геральдичного зображення, яке й потрапило до тогочасних гербовників та стародруків. Так, на печатках молодшої сестри князя Костянтина – Ксенії-Марії Іванівни Острозької, які бачимо при документах від 1536 р. [72, Тека III, Plik 44] та 1572 р. [72, Тека XIII, Plik 2], горішню частину княжого знаку представлено у вигляді вістря стріли, що згодом стає невід’ємною частиною герба Острозьких, але сталося це, як бачимо, не внаслідок шлюбу князя Іллі Костянтиновича з Беатою Костелецькою герба Огончик, як на цьому наголошували деякі з сучасних дослідників [413, с.5].

Герб Іллі Костянтиновича Острозького відомий з його печатки від 1535 – 1538 р.р., що має овальну форму і розмір 15x14 мм [62, Perg.6181; 72, Тека III, Plik 47; Plik 51; Plik 64; Plik 65; Plik 70]. В її полі вміщено дводільний німецький щит, який розтято. В другій частині вміщено герб Китаврус (китаврус, який тримає напнутий лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії), який був родовим гербом князів Гольшанських, з родини яких походила мати Іллі Костянтиновича – Тетяна Семенівна [311, с.233]. В першій же частині зображено традиційний родовий знак князів Острозьких, яким його знаємо з печаток XIV – початку XVI ст., у вигляді з’єднаних стовпом двох півкіл, що лежать кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою. Відмінність даного герба від попередніх полягає лише в наявності в долішній частині зображення півмісяця, що лежить рогами догори. Відтоді дана деталь незмінно присутня на всіх видозмінах герба Острозьких, але, очевидно, і вона не має жодного відношення до польських впливів, і, як бачимо, не є на-

слідком одруження молодшого брата Іллі – Василя-Костянтина з Софією Тарновською герба Леліва, яке відбулося лише наприкінці 1552 р. [311, с.234; 707, с.356], тобто набагато пізніше ніж півмісяць з'являється вперше в гербі Острозьких.

Остаточне оформлення нового варіанту герба Острозьких відбувається за життя молодшого сина Костянтина Івановича – Василя-Костянтина князя Острозького (1539 – 1608). Так, вже на печатці 1551 – 1552 р.р., що має овальну форму та розмір 16x14 мм, зображено знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць, який лежить рогами догори; над щитом ренесансової форми вміщено шолом під шоломовою короною, в нашоломнику три страусових пера, навколо щита намет; згори літери: • **КО** • [72, Тека VII, Plik 59; Plik 69]. Як бачимо, навіть в разі з гербом Василя-Костянтина Костянтиновича, поява в ньому півмісяця не пов'язана з одруженням з Софією Тарновською, що остаточно спростовує твердження про польські впливи на еволюцію герба князів Острозьких. На всіх наступних печатках Василя-Костянтина (на сьогодні нам відомо одинадцять печаток цього князя) незмінно бачимо зображення все того ж герба, який вперше з'являється на печатці 1551 р. Відмінності стосуються лише другорядних деталей та позашитових елементів повного герба. Зокрема на печатці 1555 р. (кругла, розмір 16 мм, напис: **VKKO**, вміщено на стрічці), при тотожності зображення в щиті, бачимо дещо відмінну конструкцію позашитових елементів, що складаються з шолому, який з незрозумілих причин повернуто вліво (чого, зазвичай, в руській геральдиці не спостерігаємо), та намету [72, Тека VIII, Plik 48].

В свою чергу печатка 1556 р. [72, Тека VIII, Plik 60] замість нашоломника має зображення шоломової корони. Зображення повного герба бачимо також ще на кількох печатках князя. Зокрема, печатки від 1559 – 1597 [29, спр.16; спр.29; 33, спр.1, арк.45 зв.] та 1571 – 1602 р.р. [5, спр.20858; 28, спр.57; 29, спр.39] мають зображення шолома під шоломовою короною, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет. Інший нашоломник (знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями дотолу) бачимо на печатці від 1569 р. [62, Perg.636]. Цілий ряд печаток князя Василя Острозького має зображення неповно-

го герба. Але якщо на трьох печатках, якими князь користувався в якості володимирського старости (від 1577 – 1589 [42, спр.210], 1589 – 1598 [72, Тека XVII а, Plik 44; Тека XVIII а, Plik 47; Тека XIX, Plik 6; Тека XXIII, Plik 9] та 1599 р.р. [72, Тека XXIII, Plik 63; Plik 75]), зображення в щиті має звичну конструкцію (лише на другій з цих печаток замість шестипроменевої зірки вміщено – дванадцятипроменевою), то на печатці від 1567 – 1571 р.р. зірку (восьмипроменевою) винесено з щита в нашоломник [72, Тека XII, Plik 86].

Найдавніші друковані версії родового герба Острозьких, які бачимо в роботах Миколи Рея “Zwierzyniec” [258, с.93v] та Бартоша Папроцького “Panosza” [245], взоровано саме на цих неповних варіантах герба князя Василя-Костянтина. Натомість, в “Rozprawie przygody starego żołnierza” бачимо той самий герб в супроводі князівської корони над щитом [216, с.1; 517, с.196], а в пізнішому гербовнику Кояловича “Compendium” герб зображено в оточенні позащитових елементів повного герба (в описі говориться про князівську корону над шоломом: “Ma być złożony z Ogończyka y z Leliwy, a na hełmie xiążęca mitra”, натомість малюнок подає звичайну шоломову корону) [224, с.209].

Ще одна печатка князя, яку бачимо при документах від 1592 – 1602 р.р. має найвиразніші паралелі з тими гербами Острозьких, які широко представлені в стародруках та гербовниках кінця XVI – початку XVII ст. В полі цієї печатки, що має овальну форму та розмір 37x35 мм, вміщено повний герб, який складається з чотиридільного щита ренесансової форми та позащитових елементів повного герба – шолома під шоломовою короною (зображення якої стерто), нашоломника у вигляді трьох страусових пер та намету.

В самому щиті – в першій частині вміщено кінне зображення святого Юрія, який влучає списом змія, в другій частині – кінний рицар, що тримає в правиці меч, в третій частині – знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць, що лежить рогами догори, в четвертій частині – знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями вгору [45, спр.615; 58, Dział V, Sygn.11078, st.234, 236]. Подібне зображення знаходимо також на медалі Василя-

Костянтина Острозького, зворотній бік якої прикрашено повним гербом з чотиридільним щитом [298, Випуск II, с.1-3].

Власне, аналогічну конструкцію має більшість видозмін родового герба Острозьких, зображення якого широко представлено в українських стародруках, таких як: “**Лзвѣка**” 1578 р. [113, с.1-2; 162, с.199; 468, с.226], острозька “**Біблія, сирѣч Книги Ветхого и Новаго завѣта, по языку словенску**” 1581 р. [164, с.61-62; 321, с.1; 333, с.103;], “**Сказаніи про антихриста**” Стефана Зизанія 1596 р. [511, с.76] та “**Октаикъ, сирѣч Осмогласникъ**” 1604 р. [413, с.5; 458, с.4-5], що подають варіанти острозького герба, які різняться між собою лише окремими деталями. Так, на першому з цих гербів відсутнє зображення корони та нашоломника, на другому – замість шестипроменевої зірки в третій частині щита вміщено – п’ятипроменеву, на третьому – змінено місцями першу та третю частини щита, а в нашоломнику зображено павичеві пера.

Певну відмінність в розміщенні окремих частин в чотиридільному щиті герба Острозьких бачимо в гербовниках Папроцького “*Gniazdo snoty*” [242, с.206] та “*Herby rycerstwa polskiego*” [243, с.348]. При збереженні святого Юрія в першій частині, в другу частину герба перенесено старий родовий герб Острозьких, в третю – знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над півколом, в четверту – рицаря на коні. Щит прикрашено князівською короною. Подібну конструкцію спостерігаємо також в гербі, який розміщено на в’їзній брамі замку в Дубно [453, с.60-61], з тією лише відміною, що в другій частині щита вміщено родовий герб дружини князя Василя-Костянтина Острозького Софії Тарновської – Леліву, а родовий герб Острозьких переміщено в середній щиток.

2.1.2. Герб князів Заславських

Молодша гілка княжого роду Острозьких князі Заславські, що вели свій родовід від молодшого сина Василя Федоровича князя Острозького – Юрія [311, с.233; 707, с.594], тривалий час перебували в тіні своїх старших родичів. Так само, на маргінесі геральдичних та історичних студій перебував і герб Заславських. Річпосполитські гербовники XVI – XVIII ст., як правило, обмежувалися лише згадкою про тотожність гербів Острозьких та Заславських [244, с.453; 224, с.210; 240,

Tomus II, с.204; 237, Том X, с.91]. В подальших наукових студіях геральдичну спадщину Заславських також, в основному, оминали.

Чи не єдиною пам'яткою князівської геральдики Заславських, на яку звернено увагу в науковій літературі був медальйон князя Януша II Янушовича Заславського [298, Выпуск II, с.2-3], зображення в другій частині чотиридільного щита якого дійсно повторювало герб Острозьких, яким його знаємо в другій половині XVI – на початку XVII ст. При цьому по-за увагою, як геральдистів так і істориків, залишалася та важкопояснювана обставина, що Заславські, які відокремилися в самостійний рід ще в XV ст., користувалися гербом, який Острозькі почали використовувати щойно від середини XVI ст.

Очевидно геральдика Заславських, мала еволюціонувати паралельно зі змінами, що відбувалися в родовому герботворенні Острозьких, але з яких причин відбувалися подібні зміни, що несподівано завершилися однаковим результатом (тобто повною тотожністю гербів хоч і споріднених між собою, але окремих родів), годі зрозуміти, якщо спиратися лише на інформацію гербовників. Натомість сфрагістичний матеріал дає змогу більш-менш повно відтворити всі колізії дійсно складного процесу герботворення Заславських.

В добу середньовіччя герб Заславських, як того і варто було очікувати, мав дещо інший вигляд ніж то фіксують ранньомодерні річпосполитські гербовники. Він в загальних рисах нагадував герб Острозьких, яким його знаємо зі сфрагістичних пам'яток XIV – початку XVI ст. На найдавнішій сфрагістичній пам'ятці князів Заславських – печатці Андрія Юрійовича Заславського, яку бачимо при двох документах від 1520 та 1534 р.р. зображено готичний щит іспанської геральдичної форми, на якому розміщено родовий княжий знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл з кінцями загнутими дотолу і вбік над шестипроменевою зіркою (останню з названих фігур лише умовно можна назвати зіркою, оскільки її “промені” мають виразно розширені кінці, а сама “фігура” є інтегральною частиною родового знаку). Зображення супроводжує напис: **АНДРИ** [73, Perg.138; Perg.185]. Аналогічний сюжет бачимо також на печатках племінників князя Андрія Юрійовича – Марії Іванівни та Кузьми Івановича. На печатці першої з них не-

обхідно зупинитися дещо докладніше. Вона має овальну форму та розмір 16x15 мм, в її полі вміщено щит німецької геральдичної форми, на якому – знак подібний до вище описаного, з тією лише відміною, що замість шестипроменевої зірки бачимо – восьмипроменеви. Дещо несподіваним виглядає напис: **НАСТ** [72, Тека VIII, Plik 97; Тека IX, Plik 1; Plik 3; Plik 23; Plik 28], що вказує на приналежність печатки Анастасії Михайлівни княгині Жижемській, яка була дружиною Володимира Богдановича князя Глинського-Путивльського. Але дана печатка, очевидно, була виготовлена з матриці печатки Марії Іванівни княгині Заславської, матері Володимира Богдановича. Цією печаткою засвідчено ряд документів від 1558 – 1561 р.р. Богдана Володимировича князя Глинського-Путивльського, сина Анастасії Михайлівни Жижемської. На приналежність печатки останній вказує коробораційна формула, що незмінно присутня в цих документах: „**кнѣзь Богдан Володимирович Пүтивльскии ... под печатю матки моєє**” [72, Тека VIII, Plik 97; Тека IX, Plik 3; Plik 23]. На першій печатці Кузьми Івановича князя Заславського від 1533 р. зображення герба також нагадує знак на печатці Андрія Юрійовича, за єдиним винятком – горішне півколо в гербі Кузьми Івановича не має бокових загинів. Печатка має овальну форму та розмір 14x12 мм; в горішній частині печатки розміщено ініціали власника: * **КН** * [62, Perg.4790].

Дотеперішній розвиток геральдики Заславських, як бачимо, не зазнавав поважних перетворень. Тим більш несподіваною на цьому тлі видається раптова і докорінна зміна княжого герба на наступних печатках все того ж Кузьми Івановича Заславського. На печатці останнього від 1546 р., яка має круглу форму та розмір 18 мм, зображено святого на коні з німбом за головою і крилами за спиною, що тримає в правиці меч, яким влучає змія, що лежить під ногами коня [72, Тека V, Plik 44]. А вже наступна печатка князя від 1551 р. має традиційне для руської княжої геральдики зображення святого Юрія на коні, який влучає списом змія (так звана – Погоня руська) [72, Тека VII, Plik 64].

Подібні карколомні зміни в герботворенні одного з найпотужніших княжих родів Русі, очевидно, мали бути спричинені поважними обставинами, пояснення яким знайдемо, якщо звернемося до історії взаємовідносин між князями Заславсь-

кими та їхніми старшими родичами – князями Острозькими, які саме в другій чверті XVI ст. набули надзвичайно загострених форм.

Старший син першого князя на Заславлі Юрія Васильовича – Андрій був розумово хворий, через що спочатку мешкав у свого молодшого брата Івана Юрійовича, а по смерті останнього – в іншого свого родича князя Костянтина Івановича Острозького. Оскільки Андрій Юрійович був бездітним то 1520 р. він усиновлює сина Костянтина Івановича – Іллю та передає йому частину своєї батьківської спадщини [707, с.595]. По смерті князя Костянтина Андрій Юрійович залишався під опікою Іллі Костянтиновича, який одержав у 1534 р. підтвердження на успадкування по князеві Андрієві третини його володінь [707, с.352].

Невдовзі по тому Андрій Юрійович помер [311, с.235]. А вже 1536 р. починається тривалий судовий процес між Іллею Костянтиновичем з одного боку та вдовою Івана Юрійовича Заславського – Оленою Федорівною та її сином Кузьмою Івановичем Заславським – з іншого, за спадок князя Андрія, який супроводжувався інтригами при господарському дворі, силовим протистоянням та повним розривом приятних стосунків між двома гілками колись єдиного роду [707, с.595-596]. Справа не скінчилася навіть по смерті князя Іллі в 1539 р., а тривала щонайменше до 1546 р. коли великим князем було затверджено угоду між вдовою князя Іллі – Беатою Костелецькою та Кузьмою Івановичем, згідно з якою спірні маєтки поверталися знову у володіння князів Заславських [707, с.354, 599]. Втім, непорозуміння між Заславськими та Острозькими тривали й надалі. До остаточного замирення дійшло, очевидно, лише по смерті князя Кузьми, тобто після 1556 р. [311, с.235]. Колізії цього протистояння знайшли своє відображення в княжій геральдиці роду Заславських. Як ми вже бачили вище, печатка Кузьми Івановича Заславського від 1533 р., тобто ще до того як між князівськими родами розгорівся конфлікт за спадщину Андрія Юрійовича, містила в своєму полі герб, який виконував роль спільного династичного герба для обох галузей роду Острозьких-Заславських. Але вже наступні печатки князя Кузьми, якими той користувався після 1536 р., несуть в собі цілком інші зображення, які, на нашу думку, є виявом політичної символіки. А саме, – спробою в геральдичний спосіб відсторонитися

від спорідненого, але ворожого на той час, роду. Відмовившись від використання спільного з князями Острозькими геральдичного сюжету, Заславські, очевидно, мали знайти новий геральдичний знак, який відрізняв би їх від Острозьких, і водночас був би не чужим для них самих. Чи не єдиним геральдичним сюжетом, який відповідав цим вимогам в арсеналі руської геральдики, було зображення святого Юрія, яке ще від XIV ст. набуло характеру загально-руського державно-династичного герба, що ним з повним правом могли послуговуватися всі представники руської княжої династії.

Іконографія нового герба князів Заславських на початках, щоправда, не була усталена, що, втім, і не дивно, з огляду на раптовість зміни княжої символіки. Так, печатка князя Кузьми Івановича Заславського від 1546 р. містить в своєму полі зображення святого, яке доволі складно ідентифікувати зі святим Юрієм, зважаючи на наявність крил у святого з печатки 1546 р. Втім, вже наступна печатка від 1551 р. не залишає сумнівів у тому, що гербом Заславських в цей час стає саме зображення святого Юрія. Останній присутній також на першій печатці наступного князя Заславського – Януша І Кузьмовича. Печатка від 1557 р. [72, Тека VIII, Plik 67], що має овальну форму та розмір 15x14 мм, містить в своєму полі ренесансовий щит, на якому зображено святого Юрія на коні, що влучає мечем змія. Іконографія цього зображення, як бачимо, є наближеною водночас до обох останніх печаток князя Кузьми Івановича. На ній, як і на печатці 1546 р., святого озброєно мечем, але він не має німбу та крил, як і на печатці 1551 р.

Сестра Януша І Заславського – Ганна Кузьмівна на своїх печатках також мала зображення святого Юрія, озброєння якого, як і на печатках Януша І, не було усталеним. На печатці 1558 р., круглої форми розміром 14 мм, святого зображено на коні та озброєно списом, яким той влучає змія [72, Тека VIII, Plik 109]. Натомість, на печатці 1571 р., овальної форми розміром 13x11 мм, святий Юрій тримає в правиці меч [72, Тека XII, Plik 69; Plik 70; Plik 73; Plik 91].

Полагодження стосунків між князями Заславськими та Острозькими, яке, очевидно, відбулося на початку 60-х р.р. XVI ст. [707, с.601], принесло нові зміни в геральдиці Заславських. На новій печатці Януша І Заславського від 1561 р., що

має круглу форму та розмір 20 мм, зображено щит, який розтято і напівперетято праворуч. В першій частині цього тридільного щита бачимо звичне вже зображення святого Юрія. Друга частина містить в собі фігуру китавруса, який тримає напрутий лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії (герб матері Януша I – Анастасії Юріївни, що походила з роду князів Дубровицьких). А ось в третій частині знаходимо зображення старого родового герба Заславських і Острозьких, але, несподівано, в цілком змодернізованому вигляді – стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць, який лежить рогами догори [72, Тека IX, Plik 26]. Як бачимо, це зображення суттєво відрізняється від тих видозмін родового герба Заславських, які знаходилися на їхніх печатках першої третини XVI ст. Натомість, цей герб є повністю ідентичним з тогочасним гербом князів Острозьких, яким його знаємо принаймні від 1551 р. [72, Тека VII, Plik 59]. Очевидно, Януш I Заславський повертаючись до старого родового герба, вже не мав точного уявлення про його первісну іконографію, а тому скористався, в якості зразка, з існуючого на той час герба Острозьких, який саме в другій третині XVI ст. пройшов складний процес еволюції, що завершився витворенням нового типу родового герба, який вже від 60-х р.р. XVI ст. був широко представлений в гербовниках і стародруках.

Так чи інакше, але на початку 60-х р.р. XVI ст. геральдика князів Заславських та Острозьких повертається до єдиного знаменника – спільного родового герба, який знову відіграє домінуючу роль в герботворенні Заславських. Зокрема, вже на третій печатці Януша I від 1562 р., восьмикутної форми розміром 12x10 мм, зображено лише нову видозміну родового герба Острозьких-Заславських [72, Тека IX, Plik 48].

2.1.3. Герб князів Четвертинських

Походження князів Четвертинських в науковій літературі дотепер викликає певні дискусії. Свого часу Ю.Вольф, спираючись на родовідну легенду Четвертинських, виводив генеалогію останніх від турівських князів [707, с.35]. Дану версію підтримали також сучасні українські дослідники Н.Яковенко [523, с.313-316] та Л.Войтович [311, с.160]. Натомість, І.Мицько на підставі аналізу мона-

стирських синодиків запропонував версію походження Четвертинських від князя Данила з Острога [410, с.10-15]. Не менш заплутаним є також питання походження та еволюції геральдики Четвертинських, чому причиною була недостатня кількість джерел, що перебувала в розпорядженні дослідників. А оскільки рід Четвертинських був надзвичайно розгалуженим, то ці спорадичні відомості зовсім не надавалися для відображення повної картини княжого герботворення.

Найдавніша пам'ятка геральдичної спадщини князів Четвертинських походить від 1387 – 1388 р.р. Під цими роками в геральдичних виписках Яна Замойського [247, с.61-62] вміщено прориси гербів з печаток князя Олександра Четвертні [60, Sygn.33, st.678, 679]. Княжий герб в обох випадках складається з двох перехрещених півкіл. Дане зображення своїм зовнішнім виглядом та складовими елементами знаходить найближчі паралелі в найдавніших геральдичних пам'ятках князів Острозьких, родові герби яких також мали в своїй основі зображення двох півкіл, щоправда з дещо іншим розміщенням та додатковими елементами [60, Sygn.33, st.678; 62, Perg.1212; 98, Perg.254]. Як бачимо, геральдичний матеріал підтверджує версію І.Мицька про спільне походження Острозьких та Четвертинських і дозволяє з великою часткою вірогідності стверджувати, що Олександр Четвертня був одним з синів князя Данила з Острога, і що саме він фігурує серед інших князів Острозьких в монастирських синодиках під іменем Олександра-Олексія [410, с.11-13].

Наступні відомості про геральдичні пам'ятки князів Четвертинських походять вже з останньої чверті XV ст., і приносять нам несподіване різноманіття видозмін герба роду, що саме в цей період почав розгалужуватися на окремі лінії. Так, при документі від 1477 р. бачимо відразу три печатки князів Четвертинських, кожна з яких містить в собі відмінне зображення родового герба, що, водночас, відрізняються і від герба з печатки Олександра Четвертні від 1387 – 1388 р.р. В коробораційній формулі “листа” 1477 р. знаходимо наступний перелік князів, що засвідчили його печатками: **“... а при том были князь Михаило Григоревич Четвертинский, князь Александр Иванович Четвертинский, князь Федоръ Михаилович Четвертинский ... и печати свои привесли”** [98, Perg.1278].

Представником старшої гілки роду в цьому переліку є князь Олександр Іванович – один із синів князя Івана Четвертинського, який, очевидно, був старшим сином протопласти роду Четвертинських – князя Олександра Четвертні [707, с.35]. На його печатці від 1477 р. несподівано знаходимо зображення герба, який згодом буде доволі широко представлений на печатках князів Сокольських (молдша галузь Четвертинських), хоча Олександр Іванович і не був їхнім безпосереднім предком. На печатці вміщено овальний щит, на якому знаходиться знак у вигляді двох півкіл кінцями дотолу, які перетинає хрест [98, Perg.1278].

Сином Олександра Івановича був, ймовірно, **“князь Иван Путятич на мѣстник перемилский”**, печатку якого бачимо при документі від 10 березня 1506 р. [73, Perg.115; 62, Perg.7375], в полі якої зображено готичний щит іспанської геральдичної форми, на якому вміщено знак у вигляді півкола, що лежить кінцями дотолу в супроводі двох хрестиків над восьмипроменевою зіркою. Своїм зовнішнім виглядом даний герб безперечно вказує на приналежність його власника до роду князів Четвертинських, на що свого часу звернув увагу Ф.Пекосінський [621, с.256]. З іншого боку іменування цього князя Путятичем дало підставу дослідникам говорити про його приналежність до однієї з галузей князів Друцьких [311, с.143; 707, с.405], що входить в нерозв’язуване протиріччя з наведеною вище геральдичною інформацією, оскільки князі Друцькі, в тому числі й Іван Семенович Путятя, від якого пішли князі Путятичі, користувалися іншими гербами [98, Perg.374], цілком не подібними до того зображення, яке бачимо на печатці від 1506 р., і яке невдовзі буде широко представлене на печатках різноманітних представників роду князів Четвертинських. Наше припущення про приналежність Івана Путятича саме до Четвертинських перегукується з інформацією “Genealogii хх. Światopełków Czetwertyńskich” 1793 р. [711, с.48], яка знає князя Івана Олександровича Путятича Четвертинського [237, Том III, с.264]. Старша галузь роду Четвертинських, що походила від Івана Олександровича, очевидно, вигасає вже на початку XVI ст. [311, с.162; 707, с.35-36]. Натомість, молодша гілка мала куди довшу історію. Першим її представником, герб якого знаходиться в нашому розпорядженні, є князь Михайло Григорович Четвертинський, знаний нам з наведе-

ного вище документу від 1477 р. Його ім'я по-батькові вказує на те, що він був не сином князя Олександра Четвертні, як про те говориться в генеалогічних довідниках [311, с.162], а швидше за все – його онуком. Незнаного з інших джерел князя Григорія [Олександровича], таким чином, можемо вважати засновником молодшої галузі Четвертинських. Печатка Михайла Григоровича містить в своєму полі знак у вигляді загостреного здолу овалу, який перетинає пояс з загнутими догори кінцями [98, Perg.1278]. Печатка мала також довколовий напис, який через незадовільний стан збереження єдиного відомого на сьогодні відбитку відчитати не вдалося. Даний герб, являє собою ніби перехідну форму між зображенням, яке складає герб князя Олександра Четвертні та пізнішими видозмінами герба Четвертинських, які бачимо вже на печатках нащадків Михайла Григоровича. Так, на печатці його старшого сина – Юрія Михайловича князя на Четвертні від 1490 р. князівський герб має вигляд трьох ламаних поясів, які перетинає хрест [62, Perg.7380]. Натомість, герб середнього сина Михайла Григоровича – Федора Четвертинського князя на Вишкові, який зображено на печатці від 1477 – 1487 р.р. має більш спрощену конструкцію і являє собою знак у вигляді двох півкіл, горішнє з яких лежить кінцями вгору, долішнє – додолу, які перетинає стовп [62, Perg.7375; 98, Perg.1278]. Герб молодшого сина Михайла Григоровича – Михайла князя на Соколі є на сьогодні невідомим. Натомість, ми маємо в своєму розпорядженні інформацію про герби трьох його синів – князів Сокольських. На печатці Василя Михайловича від 1525 р. вміщено знак у вигляді двох півкіл, горішнє з яких лежить кінцями вгору, долішнє – додолу, які перетинає хрест [298, Выпуск III, с.3]. Аналогічне зображення бачимо також на іншій печатці цього ж князя від 1528 р., з тією лише різницею, що княжий знак внесено в поле готичного щита [33, спр.1, арк.1]. Дещо інший вигляд має герб на печатках молодших братів Василя Михайловича – Солтана та Юрія князів Сокольських. Печатка першого з них від 1528 р. містить в своєму полі знак у вигляді кола під хрестиком і з чотирма півкруглими відгалуженнями згори [33, спр.1, арк.1]. На печатці Юрія Михайловича від 1528 – 1532 р.р. бачимо аналогічний знак, який розміщено на щиті німецької форми [33, спр.1, арк.1; 62, Perg.4789].

Геральдика наступного покоління князів Сокольських представлена гербами дітей Василя Михайловича. Вони в цілому повторюють, з незначними відмінностями, зображення, яке присутнє на печатках їхнього батька. Скажімо, князь Юрій Васильович Сокольський користувався 1557 р. печаткою, в полі якої на німецькому щиті розміщувався знак у вигляді двох півкіл кінцями дотолу, які перетинає хрест з загнутими дотолу кінцями на поземій перекладині [62, Perg.7730]. Подібне зображення містить також печатка Максима Васильовича Сокольського [707, с.490] від 1557 р. з тією лише відмінністю, що знак на печатці князя Максима мав в долішній частині замкнене коло, а кінці поземої перекладини хреста було загнуто кінцями догори [62, Perg.7730].

Молодший син Василя Михайловича – князь Остафій Сокольський користувався на протязі свого життя принаймні чотирма печатками. Перша з них від 1557 р., овальної форми розміром 15x13 мм, має на німецькому щиті знак у вигляді двох кіл, які перетинає хрест з загнутими кінцями [62, Perg.7730]. Дещо інший вигляд має княжий знак на трьох наступних печатках Остафія Васильовича від 1558 [33, спр.1, арк.56, 57], 1560 – 1571 [30, спр.3, арк.5, 57; 72, Тека IX, Plik 7; Тека XII, Plik 16; Plik 30; Plik 37; Plik 96] та 1575 р.р. [72, Тека XIII, Plik 83]. Він нагадує коло, горішня частина якого перехрещена і має чотири півкруглих відгалуження згори.

З пізнішого часу ми не маємо інформації про геральдику князів Сокольських, рід яких вигас в першій половині XVI ст. [707, с.492]. Не потрапив герб князів на Соколі також до жодного з річпосполитських гербовників, що і зумовило ту обставину, що до останнього часу геральдика цього відгалуження княжого роду Четвертинських в науковій літературі була практично незнаною. Натомість, значно більш відомою була геральдична спадщина нащадків Федора Михайловича Четвертинського князя на Вишкові, герб якого було описано вище.

Від трьох синів цього князя – Василя, Федора та Андрія пішло три галузі роду Четвертинських – князі на Четвертні та Яровиці, князі на Четвертні та Боровичах, князі на Четвертні та Галузю відповідно. Від останньої з цих гілок в свою чергу відокремилася ще дві галузі – князі на Новій Четвертні та князі на Старій

Четвертні. Старший син Федора Михайловича – Василь Четвертинський, князь на Четвертні та Яровиці, користувався впродовж 1528 – 1539 р.р. [33, спр.1, арк.1; 62, Perg.4789; 98, Perg.1287; Perg.1288; 271, с.75] печаткою, в полі якої було вміщено німецький щит зі знаком у вигляді кола з чотирма півкруглими відгалуженнями згори. Як бачимо, даний герб своїм зовнішнім виглядом є доволі подібним до гербів князів Сокольських, хоча представники інших гілок роду Четвертинських, що походили від князя Федора Михайловича користувалися в своїх гербах іншим зображенням – знаком у вигляді півкола, яке лежить кінцями дотолу в супроводі двох хрестиків над шестипроменевою зіркою.

Це зображення присутнє також на печатці сина Василя Федоровича – Матвія князя на Четвертні та Яровиці від 1544 – 1561 р.р. Воно займає першу та четверту частини чотиридільного ренесансового щита. Натомість, в другій та третій частинах вміщено знак подібний до того, який бачимо на батьківській печатці та гербах князів Сокольських [72, Тека V, Plik 69; Plik 71; Тека VI, Plik 51; Тека IX, Plik 23; 107, Rkps 892, Том 1, st.2]. Таким чином, на печатці князя Матвія Васильовича знайшли своє місце обидва родових герба князів Четвертинських, що ними користувалися різні його галузі, незважаючи на те що обидва ці герба були вислідом еволюції одного й того ж самого герба – з печатки Олександра Четвертні від 1387 р. Знак з першої та четвертої частин герба Матвія Васильовича незмінно присутній на печатках представників іншої галузі Четвертинських – князів на Четвертні та Боровичах. Перший з них – Федір Федорович впродовж 1523 – 1529 р.р. користувався печаткою, в полі якої розміщувався німецький щит зі знаком у вигляді півкола, що лежить кінцями дотолу в супроводі двох хрестиків над шестипроменевою зіркою [72, Тека II, Plik 56; 98, Perg.783].

Сини Федора Федоровича користувалися подібними гербами з незначними відмінностями. Так, на першій печатці (18 мм) Михайла Федоровича від 1535 р., княжий знак подано в перевернутому вигляді, півколо замінено на півмісяць, а замість шестипроменевої зірки зображено восьмипроменеву [72, Тека III, Plik 32]. Втім, на другій печатці цього князя від 1542 р. знову бачимо півколо, а зображення зірки стилізовано в восьмикутний знак з розширеними кінцями [98, Perg.850].

Аналогічне зображення присутнє також на першій печатці Івана Федоровича князя на Четвертні та Боровичах від 1542 р. [98, Perg.850]. Але друга печатка цього князя від 1552 – 1553 р.р. [33, спр.3, арк.3 зв.; 72, Тека VII, Plik 81] має дещо інше зображення, яке своїм виглядом нагадує знак з печатки князя Федора Федоровича від 1523 р., з тією лише відміною, що знак на печатці Івана Федоровича виходить за горішній пруг щита. Знак з печатки Федора Федоровича від 1523 р. присутній також на обох печатках князя Василя Федоровича від 1538 [62, Perg.4787] та 1542 р.р. [98, Perg.850]. Але на першій з цих печаток зірка є восьмипроменевою. Зовсім відсутнє зображення зірки на гербі сина Івана Федоровича – Федора, який був останнім з князів на Четвертні та Боровичах. Його герб з печатки від 1578 р. [28, спр.64] складається лише з півкола, яке лежить кінцями догори в супроводі двох хрестиків.

Єдиною відомою на сьогодні пам'яткою, що репрезентує геральдичну спадщину наймолодшої галузі Четвертинських – князів на Четвертні та Галузю, є печатка Якова Андрійовича від 1589 – 1608 р.р. [33, спр.90, арк.7; 72, Тека XVII а, Plik 74], в полі якої вміщено ренесансовий щит, на якому зображено знак у вигляді півмісяця, що лежить рогами дотолу в супроводі двох хрестиків над шестипроменевою зіркою.

2.1.4. Герб князів Головнів-Острожецьких

Першим представником княжого роду Головнів-Острожецьких був, очевидно, князь Дмитро, який десь на зламі XIV – XV ст. одержав у володіння князівство з центром в місті Острожець, що знаходилося в Луцькій землі [311, с.358]. Принаймні, в розпорядженні науковців є звістка, що у 1446 р. великий князь Свидригайло повертає ці володіння своєму вірному слугі князеві Іванові Дмитровичу та його синові Глібові з братами [707, с.131]. Походження князів з Острожця дотепер викликає численні запитання. Зокрема, Л.Войтович відніс цей рід до князів невстановленого походження, але висловив припущення про їх приналежність до Рюриковичів [311, с.358]. В свою чергу, Н.Яковенко висунула версію про походження Головнів-Острожецьких від Гедиміна [523, с.99-100, 278-279]. Допомогти ви-

рішити це питання могли б геральдичні пам'ятки даного княжого роду, але до недавнього часу відомостей про них не існувало взагалі.

Те зображення, яке науковці сприймали за герб князів Головнів-Острожецьких насправді було гербом шляхетських родів Головнів та Головнів-Якимовичів, що походили з Новгородського воєводства. На їхньому гербі в червоному полі було зображено срібний знак у вигляді літери **T**, в нашоломнику було вміщено три страусових пера, як про це повідомляє Коялович в своїх гербовниках “Compendium” [224, с.71] та “Nomenclator” [225, с.226].

Герб цей бачимо також на печатках земських суддів новгородських Ісидора Івановича Головні від 1580 – 1594 р.р. [72, Тека XIX, Плік 47, st.175; Тека XXI, Плік 2; 510, с.84] та Осипа Івановича Головні від 1590 р. [510, с.84]. Він, в обох випадках, займає першу частину чотиридільного щита. Натомість другу та третю частини щита на обох суддівських печатках займає зображення знаку у вигляді трьох ламаних поясів, які з'єднано стовпом. Дана фігура своїм зовнішнім виглядом нагадує знак з герба шляхетського роду Головнів-Острожецьких зі Слонімського повіту, яким його було зображено на фундованому Яном Головнею вівтарі ольшевської церкви (срібна фігура на червоному полі, в нашоломнику – три страусових пера) [225, с.227]. Втім, у 1626 р. Ян Головня з Острожця користувався печаткою з чотиридільним полем, на якому було зображено зовсім інші знаки: в першій частині – знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями додолу (очевидно – родовий герб), в другій – знак у вигляді зав'язаної кінцями вгору пов'язки, в третій – знак у вигляді хреста над півколом, яке лежить кінцями вгору, в четвертій – знак у вигляді стріли на основі з загнутими догори кінцями [510, с.84]. Обидва герба Яна Головні (з ольшевської церкви та першого поля печатки 1626 р.), як виявилось, мали пряме відношення до геральдичної спадщини князів Головнів-Острожецьких. З огляду на це можна зробити припущення, що княжий рід Головнів-Острожецьких не вигас 1585 р. зі смертю князя Андрія Федоровича, як на тому наголошувалося в генеалогічній літературі [311, с.358]. Імовірно, Ян Головня був представником якоїсь бічної галузі князів Головнів-Острожецьких, хоч і не користувався, очевидно, княжим титулом. Подібна прак-

тика, коли молодші гілки певних княжих родів могли втрачати княжий титул, була доволі поширеною на руських землях в кінці XVI – першій половині XVII ст. [311, с.337]. Втім, дана інформація є лише епілогом історії герботворення князів Головнів-Острожецьких. Натомість, не менш цікаві відомості дають нам геральдичні пам'ятки часів існування удільного Острожецького князівства (кінець XIV ст. – 1585 р.), які нам вдалося виявити в українських та польських архівосховищах. Першою подібною пам'яткою є печатка князя Петра Михайловича Головнів-Острожецького від 1507 – 1533 р.р. В її полі зображено щит, на якому вміщено знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл з кінцями загнутими дотолу і вбік; над щитом – шолом з наметом, в нашоломнику два дерева [72, Тека II, Рлік 11; Тека III, Рлік 16].

Не може не впадати у вічі виразна подібність між цією найдавнішою з відомих нам видозмін герба князів Головнів-Острожецьких та гербом князів Острозьких, яким його знаємо впродовж другої половини XIV – першої половини XVI ст. Власне, відмінність полягає лише у відсутності зображення зірки на гербі Головнів-Острожецьких. На нашу думку, така подібність геральдичних знаків не може бути випадковою, і, очевидно, вказує на спорідненість даних княжих родів.

Нам видається цілком вірогідним припущення, що князі Головнів-Острожецькі могли походити від одного з молодших синів Данила Васильковича з Острога, а саме – князя Дмитра, який загинув у битві на Ворсклі 1399 р. [311, с.232; 707, с.343]. Відомості про цього князя є вкрай обмеженими – власне, крім факту участі в нещасливій для литовсько-руської держави битві, жодної достовірної інформації в нашому розпорядженні немає. З іншого боку, не менш проблемною, щодо висвітлення в джерелах, є також постать першого з князів Острожецьких, який відомий лише за іменем по-батькові князя Івана Дмитровича, якого знаємо з документу від 1446 р. [707, с.131]. На нашу думку, не було б великим перебільшенням припустити, що князь Дмитро Острожецький та князь Дмитро Данилович Острозький є однією й тією ж самою особою. Хронологічна відстань між битвою на Ворсклі, в якій загинув Дмитро Данилович, та актом 1446 р., в якій згадано сина князя Дмитра Острожецького – Івана, не є надто великою щоб зро-

бити дане припущення неможливим. Вирішальним же аргументом для підтвердження даної версії має послужити встановлений нами факт подібності геральдичних знаків князів Острозьких та Острожецьких. Щодо часу утворення Острожецького князівства, то можемо висунути припущення, що це сталося впродовж 1386 – 1399 р.р., адже Острожець, який знаходився неподалік столиці Волинської землі – Луцька, міг потрапити у власність Дмитра Даниловича після 1386 р. коли його батько став луцьким намісником [500, с.24]. В подальшому Острожець для нащадків князя Дмитра було, очевидно, на деякий час втрачено, оскільки великий князь Свидригайло 1446 р. повертає ці володіння Іванові Дмитровичу, що вказує на перерву у володінні цим містом родом князів Острожецьких.

Наступні відомості про геральдику Головнів-Острожецьких походять з середини XVI ст. На печатці князя Федора Петровича від 1551 р. бачимо німецький щит з зображенням княжого знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півкіл з кінцями загнутими дотолу і вбік у горішнього півкола [72, Тека VII, Plіk 34], що лише в незначній мірі відрізняється від знаку зображеного на печатці Петра Михайловича від 1507 р. Іншу картину спостерігаємо в разі з гербом на печатці молодшого брата Федора Петровича – Юрія, від 1542 р. В її полі зображено знак у вигляді півкола з кінцями загнутими дотолу і вбік під хрестиком з ламаним подвійним розгалуженням згори [62, Perg.7621]. В даному разі, очевидно, маємо справу з поширеною в руській геральдиці практикою відмінювання родових знаків-гербів в молодших галузях роду. Скажімо, в аналогічний спосіб було змінено родовий герб князів Острозьких одним з молодших синів Федора Даниловича – князем Андрушком 1431 р.

Не важко помітити, що знак з печатки князя Юрія Петровича своїми обрисами є доволі подібним до пізнішого герба шляхетського роду Головнів-Острожецьких з вівтаря ольшевської церкви [225, с.227]. Дана обставина дозволяє припустити, що саме від Юрія Петровича вели свій родовід Головні-Острожецькі Слонімського повіту, що станом на XVII ст. вже втратили свій князівський титул, але продовжували користуватися старим родовим гербом.

Печатка останнього з князів Острожецьких, що користувався цим титулом, – Андрія Федоровича Головні-Острожецького від 1569 р. подає не менш цікаву інформацію. В її полі розміщено повний герб, що складається зі щита німецької геральдичної форми, на якому зображено знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями додолу, шолома під короною, нашоломника у вигляді страусового пера та намету [23, спр.1, арк.201 зв.]. Зміну, яка відбулася в іконографії княжого знаку на печатці Андрія Федоровича, важко пояснити, якщо не взяти до уваги аналогічну трансформацію (заміна горішнього півкола на вістря стріли) княжого знаку на гербі князів Острозьких, яка також відбулася в третій чверті XVI ст. Дана обставина також красномовно свідчить на користь нашої версії про спільне походження князів Острозьких та Острожецьких. Інакше, ніж пам'яттю про наявність цього споріднення, важко пояснити чому Андрій Федорович змодифікував свій герб цілком в тому ж напрямі, в якому відбулася зміна герба Острозьких. Характерно, що й на печатці Яна Головні з Острожця від 1626 р., про яку йшла мова вище, наявна ця остання видозміна родового герба Головнів-Острожецьких.

2.1.5. Герб князів Несвіцьких і Збаразьких

Походження князів Несвіцьких і Збаразьких та їх відгалужень – князів Колоденських, Вишневецьких, Порицьких, Воронецьких та Тристенських є чи не найполемічнішим питанням руської генеалогії доби середньовіччя, що викликало цілу “генеалогічну війну” в польській історіографії першої половини XX ст. та, врешті, не залишається по-за увагою також сучасних дослідників.

Розпочав дискусію 1911 р. Юзеф Пузина, який своєю розвідкою “*O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego*” в часописі “*Miesięcznik heraldyczny*” зробив спробу довести тотожність князів Івана та Федора Несвіцьких з синами Дмитра-Корибута Ольгердовича [656, с.6-15, 43-47, 74-82], а разом з тим підтвердити родовідну легенду князів Збаразьких та Вишневецьких про походження цих княжих родів від Федора Корибутовича, щодо якої поважні сумніви висловив свого часу Юзеф Вольф [707, с.179, 275-276]. Реакцією на дану роботу стали розвідки Зигмунта Люби Радзимінського [602, с.142-150, 182-185; 601, с.194-200], Антонія

Прохаски [649, с.88-92], Владислава Семковича [665, с.200-204] та Казимира Соханевича [676, с.118-120] на сторінках вище названого видання, які залучивши значне коло джерел спробували довести хибність поглядів Ю.Пузини і принципову неможливість ототожнення князів Несвіцьких з Корибутовичами. Втім, ініціатор дискусії не забарився з відповідями своїм опонентам [657, с.18-26, 58-65; 654, с.145-151], які, врешті, переконали А.Прохаску стати по його бік [652, с.192-194], а невдовзі Ю.Пузину підтримав також Оскар Галецький [571, с.115; 572, с.201]. Дискусія, щоправда тривала і в міжвоєнні роки [666, с.197-209], але останнє слово, здавалося б, залишилося за Ю.Пузиною [653, с.105-119], погляд якого на дану проблему безроздільно панував, як в польській [595, с.388; 700, с.50-51; 701, с.16], так і в українській історіографії ще до недавнього часу [523, с.85].

Лише 1996 р. спробу наново критично переосмислити весь дотеперішній науковий доробок з даного питання здійснив польський дослідник Ян Тенговський, який у двох своїх розвідках в часописі “Genealogia” аргументовано довів неможливість походження князів на Несвічу не лише від Корибута Ольгердовича, але й взагалі від Гедиміновичів [692, с.125-135; 690, с.87-90], натомість стверджував руське походження Несвіцьких та їх відгалужень. Щоправда, його аргументи не переконали Леонтія Войтовича, який, віддавши перевагу родовим легендам, як найбільш достовірним джерелам, і надалі обстоює версію про походження князів Несвіцьких, Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких та Воронецьких від Дмитра Корибута [311, с.328]. Натомість, праці Я.Тенговського спонукали змінити думку щодо цього питання Наталю Яковенко, яка розглянула родовідні легенди князів Вишневецьких в контексті політичних претензій представників цього роду і вказала на очевидну недостовірність поданої в них генеалогічної інформації [519, с.203, 210-211]. Серед всього розмаїття аргументів, що були залучені в ході проведення даної дискусії, чи не головну роль відігравали аргументи сфрагістично-геральдичного характеру. Їх уважний розгляд не залишає сумнівів в правоті опонентів Ю.Пузини та відсутності генеалогічного зв'язку між Корибутовичами та князями Несвіцькими. Річ в тім, що до нашого часу збереглися відомості про ге-

ральдичні знаки представників обох цих родів: Івана і Федора Корибутовичів та Івана і Федора Несвіцьких, які є цілком відмінними одні від інших.

В основі родового герба Корибутовичів лежить зображення хреста або стріли з подвійним розгалуженням здолу. Так, на печатці Івана Корибутовича, що свого часу знаходилася при документі від 1431 р. [62, Perg.4451], зображення в полі якої знане нам з пізніших геральдично-сфрагістичних виписів Яна Замоїського [60, Sygn.33, st.668], вміщено знак у вигляді стріли вістрям вгору над колом з подвійним розгалуженням здолу. Подвійні розгалуження бачимо також на обох видозмінах герба іншого сина Корибута-Дмитра Ольгердовича – Федора Корибутовича, зображення яких було вміщено на печатках при документах від 1422 та 1432 – 1433 р.р. Але якщо на першій з цих печаток княжий знак має вигляд подвійного розгалуження над половиною косою костурного хреста [239, с.77], то на другій – бачимо знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу [98, Perg.384; 107, Rkps 1458, karta 101, 103; Rkps 1713, karta 257]. Зображення на останній з цих печаток виразно нагадує знак, який знаходиться на монетах Корибута-Дмитра Ольгердовича князя Новгородського та господаря Сіверської землі (1370 – 1392) [373; 464, с.68]. Втім, й інші знаки на печатках Корибутовичів відрізняються від герба зі срібного гроша князя Корибута від 1386 р. [518, с.94] не надто суттєво. Принаймні, можемо констатувати їх походження саме від цього зображення на монеті. Натомість, пізніші герби князів Збараських та їх відгалужень не мають нічого подібного з родовими знаками Корибута і Корибутовичів, що має правити за безсумнівний доказ неможливості походження Збараських та Вишневецьких від Корибута-Дмитра Ольгердовича та його нащадків. Зовсім іншу ситуацію спостерігаємо в разі з родовими знаками князів Несвіцьких. Іконографія їхніх гербів має виразні паралелі з пізнішими геральдичними пам'ятками князів Збараських та споріднених з ними княжих родів. Первісною формою родового герба князів на Несвічу був, очевидно, знак у вигляді перехрещеного хреста (“*crucis huiusmodi quadruplicatae more Ruthenorum*” [60, Sygn.33, st.678; st.679]). Він був присутнім на печатках Івана князя Несвіцького від 1387 – 1388 р.р. [98, Perg.1044], про що свідчать геральдичні виписи Яна Замоїського [247, с.61-62].

Безсумнівно, що саме це зображення послужило прототипом для пізніших гербів князів Збараських, Вишневецьких, Порицьких, Воронецьких та Тристенських, в основі яких незмінно лежала фігура перехрещеного хреста. Останній з часом зазнав певних модифікацій, особливо в долішній частині, але навіть майже через двісті років первісна форма родового герба князів Несвіцьких все ще, хоч і спорадично, але перебувала у вжитку серед нащадків цього княжого роду. Про це свідчить, зокрема, інформація зафіксована в теребовельських гродських книгах XVI ст.: в одній з судових записок від 1565 р. вміщено малюнок клейма, що ним було позначено коня Юрія Андрійовича князя Збараського. Іконографія цього знаку практично повністю збігається з гербом на печатці Івана Несвіцького, відмінність полягає лише в наявності на гербі 1565 р. кола в середині знаку та півмісяця, що лежить рогами дотолу на горішньому рамені хреста [676, с.120]. Герб іншого несвіцького князя – Федора, який також відомий з прорису печатки (від 1434 р.) у геральдичних виписах Яна Замойського, є своєрідною перехідною формою між первісним гербом князів Несвіцьких та пізнішим гербом Збараських [60, Sygn.33, st.679]. Відмінність від знаку з печатки князя Івана полягає в наявності в гербі 1434 р. замість долішнього рамена хреста – півмісяця (або півкола – прорис Замойського не дає можливості чітко визначити форму долішньої частини герба Федора Несвіцького), що лежить рогами вліво.

Згодом, півмісяць (півколо) незмінно бачимо на всіх видозмінах герба князів Несвіцьких-Збараських та їх відгалужень. Зокрема, Семен Васильович Несвіцький князь на Колодені користувався 1461 р. печаткою з зображенням знаку у вигляді хреста над півколом, що лежить кінцями дотолу [566, с.712]. Дещо складнішу конструкцію має герб на печатці брата князя Семена – Василя Васильовича князя Збараського від 1461 р. [566, с.716], що складається з перехрещеного хреста над півколом та шестипроменевою зіркою. Подібним або близьким до цього зображенням користувався, очевидно, і третій з синів Василя Федоровича Несвіцького, першого з князів на Збаражу [707, с.606], – князь Солтан Васильович. Але його печатка, що була прикладена до документу від 1490 р. вже після смерті князя

його дружиною Анною, дійшла до нашого часу в незадовільному стані, через що зображення в її полі відчитати не вдалося [62, Perg.7380].

З трьох названих вище братів нащадків чоловічої статі мав лише князь Василь Васильович, від синів якого і вели свій родовід різні відгалуження князів Несвіцьких-Збараських. Старший з них – князь Михайло Васильович став родоначальником князів Вишневецьких [707, с.552-553, 608]. Він же та його нащадки успадкували в незмінному вигляді герб Василя Васильовича князя Збараського, в той час як інші відгалуження князів Несвіцьких врешті почали користуватися дещо відмінними модифікаціями родового герба. На печатці Михайла князя на Вишневці від 1504 – 1506 р.р. зображено все той же знак у вигляді перехрещеного хреста над півколом, що лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою [28, спр.639; спр.640].

Титул князів на Збаражу успадкували нащадки другого сина Василя Васильовича – князя Семена Старшого. Останній 1475 р. користувався печаткою (круглої форми розміром 28 мм), в полі якої було вміщено готичний щит іспанської геральдичної форми з гербом аналогічним до того, який бачимо на печатках Василя Васильовича та Михайла Васильовича [570, с.29]. Втім, вже онуки Семена Васильовича внесли певні зміни в родовий герб (шляхом вилучення з родового герба долішньої частини у вигляді шестипроменевої зірки), після чого останній набрав більш-менш усталеного вигляду. Так, на печатці Миколи Андрійовича князя Збараського від 1527 р. герб має вигляд перехрещеного хреста над півколом, що лежить кінцями додолу [62, Perg.8407]. Подібне зображення спостерігаємо також на його наступній печатці від 1549 р., з тією лише відміною, що герб розміщено в щиті німецької геральдичної форми [72, Тека VI, Plik 43].

Дещо ускладнену конструкцію герба бачимо на наступних чотирьох печатках цього князя від 1562 [72, Тека IX, Plik 64], 1567 [72, Тека X, Plik 79], 1570 – 1574 [72, Тека XII, Plik 2; Тека XIII, Plik 46] та 1571 – 1574 р.р. [72, Тека XIII, Plik 47; 5, спр.20653]. На кожній з них вміщено ренесансовий щит, на якому бачимо родовий знак князів Збараських (на цей раз у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами додолу) в супроводі зменшеного зображення герба

Гербурт (яблуко пронизане трьома мечами в зірку) – родового герба матері Миколи Андрійовича Анни Гербуртовни [707, с.609]. Обидва герба (князів Збараських та Гербурт) присутні також на двох печатках брата Миколи Андрійовича – князя Стефана від років 1567 – 1569 [62, Perg.636 a; Perg.5627] та 1585 [60, Sygn.270, st.32]. Але розміщено їх відповідно в третій та четвертій частинах чотиридільного ренесансового щита. Першу та другу частини, в свою чергу, займають зображення державно-династичних гербів литовських князів – Погоні (рицар на коні) та Колюмнів (знак у вигляді трьох стовпів на спільній основі), що мало вказувати на походження князів Збараських від Корибута-Дмитра Ольгердовича, згідно з тогочасною родовідною легендою цього княжого роду, про яку мова йшла вище. Герби на обох печатках Стефана Андрійовича оздоблено позащитовими елементами. В першому випадку це два шоломи з нашоломниками, в першому з яких крило, в другому – виникає орел, навколо щита намет. Другий герб оздоблено трьома шоломами під шоломовими коронами, в середньому нашоломнику – виникає орел, навколо щита намет.

На печатках інших двох братів Миколи та Стефана Андрійовичів – князів Михайла (від 1549 р.) [72, Тека VIII, Plik 22] та Володислава (від 1575 р.) [72, Тека XIII, Plik 76], натомість, бачимо максимально спрощений сюжет, який складається з самого лише родового герба Збараських – знака у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами дотолу на ренесансовому щиті. Обидва варіанта княжого герба (з півколом та півмісяцем) представлено також в тогочасних гербовниках та історичних творах. Скажімо, в “Zwierzynsu” Миколи Рея герб Збараських складається з перехрещеного хреста над півколом [258, с.94v]. Натомість, гербовник Бартоша Папроцького “Gniazdo snoty” [242, с.1147] подає зображення княжого герба у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем (аналогічні відомості містяться також в Хроніці Бельського: в якості герба князів Збараських бачимо чотиридільний щит, в першій та четвертій частинах якого зображено герб Погоня, а в другій і третій – родовий знак у вигляді розширеного хреста над півмісяцем, над щитом вміщено князівську корону) [226, с.521]. Принагідно маємо відзначити, що пізніші річпосполитські гербовники не відрізнялися вже подібною доклад-

ністю у відомостях, щодо герба Збараських. Практично всі вони (“Compendium” Кояловича [224, с.95-97], “Orbis Polonus” Окольського [240, Tomus I, с.524], “Korona Polska” Несецького [238, Том IV, с.705]) обмежувалися простою вказівкою на тотожність герба Збараських з пізнішим гербом Вишневецьких, який фігурує в деяких з них під назвою Корибут (Korybut). Пояснення подібної лаконічності криються в тій обставині, що на час створення вище вказаних гербовників (середина XVII – перша половина XVIII ст.) рід князів Збараських вигас [707, с.618-619], тож автори гербовників не мали вже в своєму розпорядженні автентичної інформації, а мусили звертатися до геральдичних пам’яток найближчих родичів Збараських – князів Вишневецьких і вже на їх підставі робити певні висновки, щодо геральдичної спадщини князів на Збаражу. Насправді ж автентичний сфрагістичний матеріал дає мало підстав до подібних висновків. Так, на печатці Маруші Юрїївни Збараської від 1576 р. [23, спр.1, арк.799] зображено герб, який має відчутні паралелі з гербом іншого відгалуження Збараських – князів Порицьких, і складається з довгого хреста, що перетинає півколо, яке лежить кінцями дотолу. Лише одна відома нам видозміна герба князів Збараських, яку бачимо на печатці Петра Володиславовича Корибутовича-Збараського від 1613 р. [60, Sygn.2896, st.35], має виразну подібність до родового герба князів Вишневецьких: перехрещений хрест вміщено над півмісяцем, що лежить рогами дотолу над шестипроменевою зіркою.

2.1.6. Герб князів Вишневецьких

Князі Вишневецькі були одним з відгалужень княжого роду Несвіцьких-Збараських і свій родовід вели від старшого сина Василя Васильовича князя Збараського – Михайла князя на Вишневці [707, с.552-553, 608]. Герб останнього відомий нам за двома відбитками печатки від 1504 – 1506 р.р., про яку мова йшла вище, і являє собою зображення знаку у вигляді перехрещеного хреста над півколом, що лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою (остання має вигляд шестикутного знаку з розширеними та заокругленими кінцями і з’єднана вгорі з півколом, що не дозволяє говорити про це зображення як окрему фігуру – лише як про інтегральну частину всього знаку).

На нашу думку, саме старшість Михайла Васильовича зумовила ту обставину, що власне герботворення князів Вишневецьких являє собою пряме продовження еволюції родового герба князів Несвіцьких-Збараських. Принаймні, батько князя Михайла – Василь Васильович користувався в якості герба аналогічним зображенням родового знаку. Натомість, інші гілки роду, що походили від молодших братів Михайла Збараського князя на Вишневі згодом внесли певні модифікації в спільний родовий герб, що поклало початок існуванню окремої геральдичної традиції княжих родів Збараських, Порицьких, Воронецьких та Тристенських. На протязі майже двох з половиною сторіч (аж до вигасання роду в середині XVIII ст.) герб князів Вишневецьких мав доволі стабільну конструкцію. Відмінності в окремих видозмінах герба стосувалися лише другорядних деталей, як то: заміна півкола в долішній частині знаку на фігуру півмісяця, що лежить рогами додолу (особливо характерно для пізнього герботворення Вишневецьких), зображення зірки як окремої фігури або як інтегральної частини родового знаку, різна кількість променів у зірки та ін.

Вже на печатці старшого сина Михайла Васильовича – князя Івана від 1533 р. зображено герб, який дещо відрізнявся від батьківського та дідівського, зберігаючи, втім, загальну конструкцію, – перехрещений хрест над півмісяцем, що лежить рогами додолу над шестипроменевою зіркою (з загостреними кінцями), яка є частиною знаку і з'єднана з ним в горішній частині [62, Perg.4790]. Натомість, на печатках іншого сина князя Михайла – Федора від 1533 [62, Perg.4790] та 1544 – 1547 р.р. [62, Perg.7639; 72, Тека V, Плік 42; 98, Perg.878], бачимо герб, який значно ближче стоїть до зображеного на батьківській печатці: хрест знаходиться над півколом, втім, шестикінцева долішня частина знаку має такі ж загострені кінці, як і на братовій печатці. На наступних двох печатках цього ж князя від 1548 [62, Perg.7659] та 1549 р.р. [62, Perg.7664] зображення герба є максимально наближене до геральдичної конструкції на дідівській печатці, тобто – шестипроменеву зірку вміщено як окрему фігуру. Нарешті, на печатці наймолодшого з синів Михайла Васильовича – князя Олександра від 1542 р. [98, Perg.1168] зображено герб, який є повністю тотожним до зображеного на печатці батька. Дана обставина заслуго-

вує на певну увагу, адже в середньовічній руській геральдиці найбільш поширеною практикою була певна спадкоємність між гербом батька і старшого з синів, в той час як молодші зазвичай вносили до родового герба певні модифікації. Очевидно, що подібна практика мала й поважні винятки, про що свідчить, зокрема, герботворення князів Вишневецьких.

Герби наступного покоління князів на Вишневці також не вирізняються великою різноманітністю. Так, нащадки Івана Михайловича на своїх печатках використовували в основному зображення знаку у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами дотолу над шестипроменевою зіркою. Саме цей сюжет був присутній на печатках Катерини Іванівни Григорової Ходкевичової від 1555 р. [62, Perg.7715] та Костянтина Івановича Вишневецького від 1571 р. [72, Тека XII, Plik 86]. Певний виняток в цьому ряді становить печатка одного з найяскравіших героїв української історії, легендарного засновника Запорозької Січи та гетьмана Війська Запорозького Низового, – князя Дмитра-Байди Вишневецького від 1563 р. [16, оп.2, спр.4043/2, арк.26; 450, с.3]. В її полі вміщено щит німецької геральдичної форми, на якому зображено знак у вигляді перехрещеного хреста над півколом, що лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою. Молодший брат Дмитра-Байди – князь Андрій Іванович Вишневецький на першій своїй печатці від 1559 р. мав аналогічне зображення герба, що розміщувалося на щиті ренесансової форми [28, спр.37]. Натомість, на всіх наступних печатках цього князя від 1565, 1571, 1582 – 1583 та 1582 р.р. [510, с.76-77] незмінно бачимо замість півкола зображення півмісяця, а відмінності полягають лише в різній кількості променів у зірки. На печатці від 1582 – 1583 р.р. зірка має шість променів, від 1571 р. – дванадцять, а на печатках від 1565 та 1582 р.р. – п'ять. Остання з цих печаток, якою князь користувався в якості волинського воєводи, має в своєму полі чотиридільний щит, першу частину якого і займає зображення родового герба князів Вишневецьких. Натомість, в другій частині бачимо двоголового орла під двома коронами, на грудях у якого щиток (очевидно, герб матері князя – Магдаліни Деспотівни [311, с.332]), в третій частині – мисливський ріжок під розшире-

ним хрестиком, в четвертій частині – виходить лев, обабіч щита вміщено дві п'ятипроменеві зірки.

Серед синів Олександра Михайловича лише найстарший – Михайло користувався гербом, на печатці від 1579 р., на якому родовий знак мав звичний вигляд (перехрещений хрест над півмісяцем над шестипроменевою зіркою) [29, спр.13]. Натомість, інші сини князя Олександра використовували на своїх печатках герби, що доволі відчутно різнилися від традиційної конструкції князівського знаку. Скажімо, Олександр Олександрович Вишневецький 1571 р. користувався печаткою, на якій в гербі замість перехрещеного хреста було зображено розширений хрест, замість півмісяця – півколо, а зірка мала вісім променів [72, Тека XII, Плік 64]. В свою чергу, на гербі Максима Олександровича від 1563 р. зображення зірки взагалі відсутнє [298, Выпуск I, с.2]. Останній з гербів має виразні паралелі з геральдичними пам'ятками князів Збараських 2-ї пол. XVI ст., а також – друкованою версією герба князів Вишневецьких і Збараських, як її подає гербовник Бартоша Папроцького “Gniazdo snoty” [242, с.1147].

2.1.7. Герб князів Порицьких, Вороницьких і Тристенських

Княжі роди на Порицьку, Ворончині та Тристені свій родовід вели від молодшого сина Василя Васильовича Збараського – Федора князя Збараського і Порицького [707, с.392, 608, 619]. З огляду на це герботворення цих родів було взоровано на геральдичну традицію старших галузей роду – Вишневецьких і Збараських. Разом з тим, твердження про повну подібність родових гербів цих відгалужень старого княжого роду Несвіцьких-Збараських, які подано в пізніших річпосполитських гербовниках [237, Том VII, с.424; Том IX, с.430], відповідає дійсності лише частково і то лише починаючи від другої половини XVI ст.

Вже перша відома нам геральдична пам'ятка, що стосується князів Порицьких, а саме печатка середнього сина Федора Васильовича – Олександра I князя на Збаражу і Порицьку від 1519 р. [72, Тека II, Плік 38], має доволі істотні відмінності від тогочасних зразків княжого герботворення Вишневецьких і Збараських. Складають даний герб все ті ж фігури, які зазвичай бачимо на гербах представників старших відгалужень роду Несвіцьких-Збараських, – перехрещений хрест, півко-

ло, шестипроменева зірка. Але їх розташування створюють цілком оригінальну конструкцію, паралелей якій не знаходимо в усій геральдичній спадщині нащадків Федора князя Несвіцького. Так, зображення зірки винесено в горішню частину родового знаку, натомість долішню частину складає продовження хреста, що перетинає півколо, яке лежить кінцями дорозу. Власне ця остання деталь (долішня частина у вигляді потрійного розгалуження) являє собою найхарактернішу ознаку герботворення князів Порицьких і Вороницьких. Зокрема, вона незмінно присутня на всіх наступних видозмінах герба на печатках князя Олександра I від 1525 [72, Тека II, Плік 65], 1531 – 1542 [60, Sygn.2633, st.14; 62, Perg.4801; 98, Perg.850], 1546 [72, Тека V, Плік 69; Плік 71], 1549 [72, Тека VIII, Плік 22] та 1549 – 1551 рр. [72, Тека VI, Плік 43; Плік 51; Тека VII, Плік 33]. Дещо осібно в цьому геральдичному ряді стоїть лише зображення на печатці 1525 р., де горішня частина родового знаку має вигляд простого хреста, в той час як в подальшому вона стабільно подається у вигляді перехрещеного хреста. Взагалі пізніші печатки Олександра I не відзначалися великою різноманітністю в своєму оздобленні. Видозміни герба, що їх вміщено в полях цих печаток різняться між собою хіба, що формами щитів.

Повторюється зображення з пізніших печаток Олександра I Федоровича Порицького також на печатці його сина – князя Олександра II від 1569 р. Остання має овальну форму розміром 15x13 мм і містить в своєму полі німецький щит, на якому зображено знак у вигляді довгого перехрещеного хреста, який перетинає півколо, що лежить кінцями дорозу [23, спр.1, арк.263]. Аналогічне зображення, але цього разу в щиті ренесансової форми, бачимо також на печатці Януша II Олександровича від 1600 р. [72, Тека XXIV, Плік 5]. І лише на печатці Олександра III Олександровича князя Порицького від 1617 р. знаходимо зображення (в овальному бароковому щиті знак у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами дорозу) [33, спр.15, арк.12], яке суттєво відрізняється від інших видозмін герба князів Порицьких, натомість має виразну тотожність з тогочасними геральдичними пам'ятками князів Збараських. Зокрема, саме таку конфігурацію має герб на печатках Януша Миколайовича князя Збараського.

Першим князем на Ворончині був старший син Федора Васильовича князя Збараського і Порицького – Юрій Федорович [707, с.578]. Зовнішній вигляд його герба залишається, наразі, невідомим. Втім, можемо зробити припущення, що він навряд чи суттєво відрізнявся від того варіанту, який присутній на печатці одного з його синів – Януша Юрійовича князя Вороницького від 1571 р. [704, с.358]. В її полі вміщено щит зі знаком у вигляді перехрещеного хреста, що перетинає півколо, яке лежить кінцями дотолу; над щитом шолом, в нашоломнику аналогічний, до зображеного в щиті, знак, навколо щита намет. Як бачимо, дане зображення є доволі подібним до того, яке наявне на печатці князя Олександра I Порицького від 1525, що може вказувати на спільну геральдичну традицію княжих родів Порицьких і Вороницьких, принаймні в XVI ст.

Сказати щось докладніше про герботворення князів Вороницьких, наразі, доволі складно через несподіваний брак джерел – єдина печатка і та відома лише з опису. На сьогодні геральдична спадщина князів на Ворончині представлена чи не найбільше серед усіх княжих родів Волині. Значно ширше в джерелознавчому плані представлено інформацію про геральдичну спадщину князів на Тристені. В нашому розпорядженні є печатка вже першого з них – молодшого сина Федора Васильовича князя на Збаражу і Порицьку – Войни Федоровича князя Тристенського від 1554 р. В її полі вміщено знак у вигляді перехрещеного хреста над півколом, що лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою [72, Тека VIII, Plik 21]; при цьому остання являє собою інтегральну частину родового знаку, з'єднуючись з півколом своїм горішнім променем, що знаходить виразні паралелі з тогочасним герботворенням князів Вишневецьких, де не раз зустрічаємо аналогічний сюжет, скажімо, на печатках Федора Михайловича Вишневецького [72, Тека V, Plik 42; 62, Perg.4790; Perg.7639; 98, Perg.878].

Старший син Войни Федоровича – Лев зі Збаража Вороницький князь на Тристені на першій своїй печатці від 1564 р. [72, Тека IX, Plik 110] використовував аналогічне зображення герба. Натомість, вже на його наступній печатці від 1566 р. [72, Тека X, Plik 29; Plik 31; Plik 35] герб має вигляд подібний до того, який спостерігаємо на більшості печаток князів Порицьких, тобто – довгий пере-

хрещений хрест, який перетинає півколо, що лежить кінцями додолу. Наступну зміну в композиції герба спостерігаємо на іншій печатці князя Льва від того ж 1566 – 1568 р.р. В полі печатки на ренесансовому щиті вибагливої форми зображено знак у вигляді перехрещеного хреста над півколом, що лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою. Цього разу останню подано окремо від інших частин родового знаку [72, Тека X, Plik 54; Тека XI, Plik 29; Plik 32]. Інші чотири печатки Льва Войничача з останньої чверті XVI ст. (від 1589 [72, Тека XVII а, Plik 74], 1593 – 1597 [72, Тека XV а, st.184-203; Тека XXII, Plik 25], 1597 – 1600 [72, Тека XV а, st.213; Тека XXII а, Plik 54; Тека XXIV, Plik 5] та 1598 р.р. [72, Тека XX, Plik 70; Тека XXIII, Plik 41; Plik 43]) всі мали зображення, яке нічим не відрізнялося від тогочасного герба князів Вишневецьких, тобто – перехрещений хрест над півмісяцем, що лежить рогами додолу над шестипроменевою зіркою.

Аналогічне зображення присутнє також на першій печатці молодшого сина Войни Федоровича – Матуша зі Збаража Вороницького князя на Тристені від 1584 р. [33, спр.19, арк.3; 60, Sygn.2633, st.60; 72, Тека XVI, Plik 12]. Але цього разу родовий знак розміщено в бароковому картуші. Інші печатки Матуша Войничача вирізняються відсутністю в гербі шестипроменевої зірки, а також наявністю позахитових елементів повного герба. Так, на печатці від 1586 – 1599 р.р. бачимо шолом, намет і три страусових пера в нашоломнику [72, Тека XXIII, Plik 14; Plik 70; Тека XXIII, Plik 77]. На печатці від 1598 – 1599 р.р., крім того, зображено шоломову корону над шоломом [72, Тека XXIII, Plik 14; Тека XXIII, Plik 77].

2.1.8. Герб князів Сангушків

В історіографії немає єдиної думки, щодо походження роду князів Сангушків. Дослідники згідні лише в тому, що останні вели свій родовід від Гедиміна, натомість далі маємо суттєві розходження. Ю.Вольф наполягав на походженні протопласти цього роду – Дмитра-Сангушка Федоровича князя Луцького (1431 – 1433), Кошерського (1433 – 1455) і Ратненського (1433 – 1455) від одного з синів Ольгерда Гедиміновича – Федора князя Кобринського (1387 – 1394) і Ратненського (1377 – 1394) [707, с.422]. Подібної версії дотримується також Н.Яковенко [523, с.287]. До інших висновків прийшов у своїх дослідженнях Л.Войтович, який

на підставі пізнішої генеалогічної традиції та сучасних досліджень монастирських синодиків, які здійснив І.Мицько [408, с.51-53], вважає князів Сангушків нащадками Федора Любартовича князя Луцького і Володимирського [311, с.352]. Питання, щодо походження князів Сангушків, як бачимо, є доволі заплутаним. В аналогічних ситуаціях, щодо інших княжих родів Волині, істину часто допомагає встановити геральдично-сфрагістичний матеріал, але в даному випадку і він є безсилим щось з'ясувати. Федір Любартович впродовж 1393 – 1430 р.р. [66, Perg.III/1; Perg.III/2; Perg.III/3; Perg.III/4; Perg.III/5; 73, Perg.62; 98, Perg.238; Perg.241] користувався печаткою з зображенням в щиті іспанської геральдичної форми династичного герба Гедиміновичів – рицаря на коні, що тримає в правиці меч. Печатка Федора Ольгердовича до сьогодні не збереглася, натомість маємо печатку його сина – Романа Федоровича князя Кобринського від 1387 – 1388 р.р., що має зображення все тієї ж Погоні, але цього разу безпосередньо в полі печатки і розвернутої вліво [60, Sygn.33, st.678; st.679; 98, Perg.1044]. Варто було б очікувати, що герботворення Сангушків повторюватиме це зображення, натомість на найдавніших печатках представників цього роду бачимо зовсім інший сюжет, а Погоня з'являється на печатках князів Сангушків допіру в другій чверті XVI ст. Їхня ж найдавніша печатка походить з документу від 21 серпня 1433 р. і належить князю Дмитрові-Сангушкові Федоровичу [98, Perg.389; 566, с.711]. Вона має зображення воїна, що тримає в правиці меч, а в лівиці спис, яким влучає звіра, ліворуч розміщено дерево.

Подібний сюжет присутній і на всіх наступних печатках нащадків князя Сангушка впродовж XV – першої третини XVI ст. Так, на печатці Олександра Сангушковича князя Кошерського (1475 – 1491), що був засновником кошерсько-несухойжської лінії роду князів Сангушків [707, с.423], від 1475 р. було зображено рицаря, що тримав в правиці меч [566, с.690]. Аналогічне зображення бачимо також на печатці його молодшого брата Михайла Сангушковича князя Ковельського (1455 – 1517), засновника ковельської лінії роду. На сьогодні наявна інформація про цілий ряд відбитків його печатки від 1487 – 1517 р.р. [60, Sygn.33, st.668; 62, Perg.4628; Perg.7480], що має зображення рицаря, який тримає в лівиці щит, в

правиці спис, яким влучає звіра, з розташованим ліворуч деревом. На першій печатці онука Олександра Сангушковича – Андрія Михайловича князя Кошерського (1534 – 1560), якою той користувався впродовж 1517 – 1535 р.р., також було зображено рицаря, що влучає змія, але цього разу мечем [62, Perg.4798; Perg.6181; Perg.6786; 72, Тека II, Plik 56; Тека III, Plik 32; 98, Perg.811]. І лише на другій печатці цього князя від 1540 – 1555 р.р. бачимо зображення герба Погоні, який відтоді незмінно фігурує на печатках князів Сангушків. Остання має щит німецької геральдичної форми, на якому зображено рицаря на коні, що в тримає правиці шаблю [5, спр.22600; 42, спр.534, арк.1 зв.; 62, Perg.6897; Perg.7659; Perg.7713; 73, Perg.215; 72, Тека IV, Plik 42; Тека VI, Plik 46; Тека VII, Plik 33; Тека VIII, Plik 40; 98, Perg.898; Perg.1229]. Нашадки князя Андрія Михайловича належали до найстаршої галузі Сангушків – князів Кошерських. Старший син Андрія Михайловича – Олександр Сангушкович князь Кошерський (1560 – 1565) користувався двома печатками з зображенням рицаря на коні, що тримає в правиці меч в ренесансовому щиті – перша від 1555 р. [62, Perg.7717], друга від 1562 р. [62, Perg.4806; Perg.8567].

Відразу трьома печатками впродовж 1565 – 1571 р.р. користувався син Олександра Андрійовича – Лев. На кожній з цих печаток бачимо зображення Погоні, що відрізняються між собою лише незначними деталями. Так, на печатці від 1565 р. в німецькому щиті зображено рицаря на коні, що тримає в правиці меч [33, спр.3, арк.11]. На другій печатці від 1567 – 1570 р.р. герб розташовано в щиті ренесансової форми, а в лівиці рицар тримає щит, на якому вміщено двораменний хрест [72, Тека X, Plik 137; Тека XII, Plik 47]. Нарешті, на третій печатці князя від 1571 р. рицар замість меча тримає шаблю [72, Тека XII, Plik 58].

На першій печатці сина Льва Сангушковича-Кошерського – Григорія Сангушка князя Кошерського (1571 – 1601) від 1588 – 1589 р.р. зображено герб, що повторює малюнок з другої батьківської печатки, тобто зі щитом в лівиці рицаря, на якому зображено двораменний хрест [72, Тека XVII a, Plik 25; Plik 26; Plik 74]. Натомість на другій печатці Григорія Львовича від 1595 р. бачимо зображення повного герба: на півкруглому бароковому щиті рицар на коні, що тримає в пра-

виці меч, над щитом вміщено шолом під шоломовою короною, навколо щита намет [72, Тека XXI, Plik 64; Plik 70]. Третя печатка цього князя від 1600 р. має більш спрощену конструкцію: замість шолома з шоломовою короною та намета зображено князівську корону [72, Perg.287]. Зображення повного герба бачимо також на печатках Адама-Олександра Григоровича Сангушка князя Кошерського (1601 – 1653). На першій з них від 1622 р. в щиті іспанської геральдичної форми зображено рицаря на коні, що тримає в правиці меч, над щитом розташовано шолом, в нашоломнику п'ять страусових пер, навколо щита намет [33, спр.79, арк.17]. На другій печатці князя Адама-Олександра Сангушка від 1625 – 1646 р.р. герб знаходиться в півкруглому бароковому щиті, над яким розіщено шолом під князівською короною, навколо щита намет [42, спр.425, арк.1 зв.]. Сфрагістичні відомості таким чином цілком узгоджуються з інформацією пізніших річпосполитських гербовників, які одноставно називають Погоню гербом князів Сангушків-Кошерських: “książęta Sanguszkowie ... herbu Pogonia wielka” [224, с.11], “Sanguszko książęta herbu Pogonia Litewska, tylko że na tarczy jeźdźca, dwa krzyże w jeden złożone przydali” [238, Том II, с.672; Том IV, с.56].

Молодшим відгалуженням князів на Кошерську були князі Сангушки на Несухойжах. Засновником цієї галузі роду був молодший син князя Олександра Сангушковича – Андрій [707, с.424]. Печаток останнього до сьогодні не збереглося, натомість маємо печатки його сина Федора Андрійовича Сангушковича. На його найдавнішій печатці від 1532 – 1534 р.р. [62, Perg.6822; 73, Perg.185; 98, Perg.809] зображено видозміну первісного герба князів Сангушків, тобто рицаря з мечем в правиці на щиті німецької форми. Втім, вже на наступних печатках цього князя бачимо зображення Погоні: на печатці від 1535 – 1547 р.р. на німецькому щиті вміщено рицаря на коні, що тримає в правиці меч, а в лівиці щит, на якому зображено хрест, обабіч щита розташовано дві шестипроменеві зірки [60, Sygn.33, st.679; 62, Perg.4800; Perg.6181; 72, Тека IV, Plik 25; Тека VI, Plik 61; 107, Rkps 892, Том 1, st.1], а на печатці від 1539 р., яку князь Федір використовував одночасно з попередньою вершника зображено без щита в лівиці [98, Perg.1287]. Нашадки Федора Андрійовича незмінно використовували на своїх печатках зображення

Погоні. Його син – князь Дмитро Сангушкович користувався двома печатками, зображення на одній з яких, від 1551 р. [72, Тека VII, Plik 41], повністю повторювало сюжет на другій печатці князя Федора, з тією лише відміною, що друга літера напису, яка позначала ім'я власника печатки, на печатці князя Дмитра є затертою, з чого можна зробити висновок, що печатку останнього виготовлено з матриці батьківської печатки. Дещо раніше, 1549 р., Дмитро Федорович користувався іншою печаткою з зображенням рицаря на коні, що тримає в правиці меч на ренесансовому щиті [72, Тека VIII, Plik 22]. Молодша лінія Сангушковичів, що походила від молодшого сина Дмитра-Сангушка Федоровича – князя Михайла, писалася князями на Ковелі [707, с.448]. Найдавніші відомості про герботворення князів Сангушковичів-Ковельських походять з другої чверті XVI ст. На печатці Василя Михайловича князя Ковельського (1517 – 1540) від 1533 р. зображено рицаря на коні, що тримає в правиці меч [72, Тека III, Plik 16]. Наступна печатка цього князя від 1535 – 1543 р.р. мала подібне зображення, але цього разу герб було внесено в щит німецької форми [62, Perg.4804; 98, Perg.817].

2.1.9. Герб князів Чорторійських

Генеалогічна традиція, яка зафіксована в “Родоводі князів Литовських”, виводить походження князів Чорторійських від сина Ольгерда Гедиміновича – князя Костянтина [311, с.318]. Згодом, для підтвердження цієї версії Чорторійські покликаються на привілей короля Польщі та Угорщини Володислава Варненського від 14 червня 1442 р., в якому останній, зокрема, визнавав походження Чорторійських від Ольгерда та надавав право князям Івану, Олександрові та Михайлові користуватися на печатках гербом Ягелонів “Pogoni”, яким начебто користувалися їхній батько та дід [388, с.9]. Втім, Папроцький, який наводив зміст цього привілею наполягав на походженні Чорторійських від князя Любарта Ольгердовича [244, с.828-829], існування якого не підтверджено жодними автентичними джерелами. Дана обставина, як втім і сам зміст документу, що є цілком не характерним для князівської геральдики, яка в цей період не знає жодних затверджень господарською владою княжих (!) гербів, робить цей документ вельми сумнівним, як і всю родовідну легенду князів Чорторійських [315, Том II, с.739].

Разом з тим, немає також вагомих підстав говорити про руське походження Чорторійських, оскільки вже від кінця XV ст. вони використовують в якості родового герба Погоню, що таким чином вказує на походження від Гедиміна, адже для XV ст. фабрикація вигаданих родоводів була явищем нехарактерним. Не виключено, що в середині XVI ст. князі Чорторійські “уточнювали” власну генеалогію, як це бачимо на прикладі цілого ряду інших княжих родів Волині, але говорити про навмисну фальсифікацію в XV ст. навряд чи можливо. Від названих вище князів – Олександра та Михайла Васильовичів (князь Іван не мав нащадків) вели своє походження дві галузі князів Чорторійських [311, с.318-319]. Старша з них, що походила від князя Олександра писалася князями на Логойську [707, с.18-22]. Саме його сину – Семену Олександровичу князю Чорторійському (1477 – 1524) належала найдавніша з відомих на сьогодні печатка Чорторійських. Вперше її було прикладено до документу від 1493 р. [62, Perg.6732], в її полі зображено рицаря на коні, що тримає в правиці меч, а в лівиці щит [510, с.58].

Молодша, яку іноді називають волинською, галузь роду князів Чорторійських, що походила від князя Михайла Васильовича, в XVI ст. розділилася на дві лінії: старшу – князів на Чорторійську і Литовижу та молодшу – на Клевани [707, с.22-33]. Найдавнішою сфрагістичною пам’яткою волинської галузі роду є печатка Федора Михайловича князя Клеванського від 1520 – 1537 р.р., в полі якої зображено пішого рицаря, який тримає в лівиці меч, а в правиці спис, що влучає змія [42, спр.622, арк.1 зв.; 60, Sygn.2633, st.9, 17; 72, Тека II, Plik 40; Тека III, Plik 59]. Даний сюжет має надзвичайно близькі аналогії з герботворенням князів Сангушків, що могло б вказувати на первісність саме цього зображення, як родового герба князів Чорторійських, як це бачимо в разі з родовим гербом Сангушків. Втім, визнати дане припущення за вірогідне не дозволяє більш давнє використання Чорторійськими в якості власного герба Погоні. Варто відзначити, що використання пішого рицаря-змієборця в якості герба князів Чорторійських має поодинокий характер: в подальшому на сфрагістичних пам’ятках цього княжого роду незмінно бачимо зображення Погоні, а пізніші річпосполитські гербовники, зок-

рема Кояловича [224, с.11] і Несецького [238, Том I, с.364], також одностайно вказують на Погоню, як герб роду Чорторійських.

Підтвердження цьому знаходимо вже у сфрагістичному матеріалі середини XVI ст. Так, на печатці засновника чорторійсько-литовизької лінії роду – Олександра Федоровича князя Чорторійського від 1549 – 1551 р.р. було розміщено ренесансовий щит, на якому рицар на коні тримає в правиці меч [72, Тека VI, Plіk 43; Тека VIII, Plіk 22]. На пізнішій печатці князя від 1560 – 1564 р.р. зображення герба було доповнено щитом в лівиці рицаря, на якому розмістився двораменний хрест [72, Тека IX, Plіk 129; 30, спр.2, арк.2].

Значно складнішу конструкцію має герб на печатці сина Олександра Федоровича – Михайла від 1576 р. В її полі бачимо чотиридільний ренесансовий щит, на якому в першій частині – рицар на коні, що тримає в правиці меч, в другій частині – яблуко пронизане трьома мечами в зірку (герб Гербурт), в третій частині – гриф, який тримає меч (герб роду панів Ходкевичів, до якого належала дружина князя – Софія Ходкевичівна), в четвертій частині – знак у вигляді перехрещеного кола під хрестиком [23, спр.1, арк.675]. Печатка сина Михайла Олександровича – Михайла князя Чорторійського (1582 – 1600) від 1595 р. також мала в своєму полі чотиридільний ренесансовий щит на якому в першій частині так само було зображено Погоню, натомість, в другій частині – знак у вигляді кола під лапчастим хрестиком, в третій частині – знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, яке лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць, який лежить рогами догори, в четвертій частині – лебідь вліво (герб Лебідь) [62, Perg.8035]. Аналогічне зображення бачимо також на першій печатці (від 1595 р.) Юрія Михайловича князя Чорторійського (1600 – 1606), останнього представника чорторійсько-литовизької лінії роду. Серед незначних відмінностей можна назвати розворот вершника в першій частині в лівий бік, а також наявність в третій частині щита, замість шести-, восьмипроменевої зірки [62, Perg.8035]. На пізнішій печатці князя Юрія від 9 жовтня 1598 р. зображено чотиридільний бароковий щит, перші три частини якого повторюють зображення на попередній печатці (лише в третій частині зірка є шестипроменевою), натомість в четвертій частині

замість лебідя бачимо святого Юрія на коні, що влучає списом змія, над щитом розташовано князівську корону [98, Perg.1037].

Засновник молодшої лінії Чорторійських – князів на Клевани – Іван Федорович Чорторійський князь Клеванський користувався впродовж життя чотирма печатками, на першій з яких від 1547 – 1551 р.р. в ренесансовому щиті було вміщено рицаря на коні, що тримає в правиці меч [72, Тека VI, Plik 51; Тека VII, Plik 53; 98, Perg.876; Perg.878]. Аналогічне зображення присутнє також на печатках князя Івана від 1555 р. [62, Perg.7713] та 1559 – 1561 р.р. [62, Perg.7764; 72, Тека VIII, Plik 120]. І лише на печатці, відбиток якої знаходиться при документі від 10 січня 1550 р. Погоню розміщено безпосередньо в полі печатки [72, Тека VII, Plik 2]. Сестра князя Івана – Федора Федорівна Чорторійська 1569 р. також користувалася печаткою з зображенням Погоні в ренесансовому щиті [72, Тека XI, Plik 141]. На печатці Івана Івановича князя Клеванського від 1579 р. бачимо зображення повного герба: над ренесансовим щитом, з зображенням рицаря на коні, що тримає в правиці шаблю, а в лівиці щит з двораменним хрестом, вміщено шолом під короною та намет [72, Тека XIV a, Plik 14, st.78].

2.1.10. Герб князів Корецьких

Князі Корецькі вели свій родовід від князя Олександра Патрикійовича – онука Наримунта Гедиміновича [311, с.300-301; 707, с.172]. На цій підставі річпосполитські гербовники XVII – XVIII ст. [224, с.9; 237, Том V, с.228] називають гербом Корецьких Погоню литовську (рицар на коні, що тримає в правиці меч) – державно-династичний герб, що ним користувалися княжі роди, які вели свій родовід від Гедиміна. Ця інформація була доволі однозначною і до недавнього часу ніщо не вказувало на наявність у цього княжого роду іншої геральдичної традиції, зовсім не пов'язаної з використанням Погоні литовської в якості родового герба. А між тим, знайдені нещодавно печатки князів Корецьких від першої половини XVI ст. беззастережно вказують на існування цієї традиції і то доволі несподіваної за своїм змістом. Погоня ж литовська з'являється в гербі Корецьких в своєму звичному вигляді лише на зламі XVI – XVII ст., що і знайшло своє відображення в гербовниках та гербовній поезії.

На печатці Івана Івановича князя Корецького від 1517 р. зображено знак у вигляді літери **К** над основою [98, Perg.729]. Значення цього символу залишається наразі нез'ясованим, він може означати або родовий знак, або початкову літеру-сигл прізвища князів Корецьких, виконану в готичному стилі. Не менш загадковою та водночас несподіваною є символіка наступної видозміни герба князів Корецьких, який зображено на першій печатці Богуша-Євфимія Федоровича від 1547 р. В її полі розміщено ренесансовий щит, на якому знаходиться лев вліво, між передніми лапами якого вміщено знак у вигляді роздвоєної здолу стріли, здолу – хрест і знак у вигляді літери **Е** [72, Тека VI, Plik 62; 98, Perg.878]. По-перше – вражає розмаїття княжих знаків, що оточують головну фігуру герба, про походження та значення яких нічого напевно сказати не можна. По-друге – неясною видається також причина появи на гербі Корецьких фігури лева. Щодо походження останньої можна висунути принаймні три версії. В першу чергу спадає на думку можливість провести аналогію між гербом Корецьких 1547 р. та геральдиком Королівства Руського, в якій зображення лева посідало чільне місце. Князі Корецькі, які одержали володіння у волинській частині Руської держави на початку XV ст. [311, с.300] могли відобразити факт знаходження їхнього князівства на теренах Русі у власному гербі, що не було новиною в тогочасній практиці герботворення, якщо згадати, скажімо, використання руського державно-династичного герба із зображенням святого Юрія, литовськими за походженням князями Коріатовичами [451, с.145-153; 452, с.24-29]. Так, на печатці Олександра Корятовича князя Володимирського і господаря Подільської землі (1370 – 1380) зображено святого Юрія на коні, що влучає списом змія, з розташованим ліворуч деревом [19, n.296; 64, Perg.61; 94, Luź.90; 107, Rkps 1458, karta 101]. Варто відзначити, що використання лева в якості князівського герба було на волинських землях не поодиноким явищем. Зокрема, його бачимо на родовому гербі князів Велицьких (а саме, на печатці Василя Івановича князя Велицького від 1542 р.) [62, Perg.7621], що мали володіння з центром у Велицьку поблизу Ковеля, який вони свого часу одержали від великого князя Свидригайла [707, с.548]. Походження цього княжого роду вважається невстановленим [311, с.358], хоч з огляду на на-

явність в їхньому гербі зображення лева, можна було б зробити припущення, щодо їх руського походження. Втім, зважаючи на герботворення князів Корецьких та Корятовичів, навіть наявність руських сюжетів в родових гербах не може бути, як виявляється, беззастережним аргументом у встановленні походження того чи іншого княжого роду.

Повертаючись до питання про походження герба Корецьких від руського державного герба не можемо оминати того факту, що між часом функціонування зображення лева в якості герба Королівства Руського та появою цієї фігури на гербі Корецьких існує значний хронологічний розрив. Розв'язати дану проблему видається можливим лише в разі знаходження відповідних пам'яток XV ст., які могли б підтвердити або спростувати припущення про руські корені герба Корецьких 1547 р. Другою версією можна вважати припущення про походження герба князів Корецьких від одного з державних гербів Великого князівства Литовського – лева, який спорадично з'являється на великокнязівських монетах часів правління Витовта [587, с.13-16] та печатках окремих литовських князів (знову ж таки під впливом геральдичкої традиції руських державних утворень). Але при цьому незрозумілим залишаються причини та шляхи потрапляння цього герба на печатку Богуша-Євфимія Корецького з огляду на доволі тривалий проміжок часу. Нарешті, не варто скидати з рахунку можливий вплив смоленської великокнязівської геральдики на герботворення Корецьких. Адже мати Богуша-Євфимія Федоровича – Анна Михайлівна походила з роду князів Жижемських, які були одним з відгалужень смоленської династії [311, с.245-246]. Внаслідок цього князі Жижемські використовували в якості герба зображення лева [72, Тека XI, Плік 84; Тека XIV а, Плік 31; 30, спр.43, арк.2 зв.], що було присутнє на смоленському великокнязівському гербі від середини XIV ст. [98, Perg.202; 527, с.173, 221]. Разом з тим, залишається нерозв'язаним питання, чи міг Богуш-Євфимій взагалі взяти в якості власного – герб своєї матері, знехтувавши геральдичною спадщиною предків по чоловічій лінії, адже подібна практика є в цілому незнаною для руської геральдики. Так чи інакше, дане питання на сьогодні не можна вважати остаточно вирішеним. Про те що зображення лева в гербі князів Корецьких не було випадковим свідчать

наступні дві печатки Богуша-Євфимія Федоровича від 1552 – 1561 [72, Тека VII, Plik 84; Тека IX, Plik 27] та 1570 р.р. [107, Rkps, Том 4, st.3]. В першому випадку дану фігуру розміщено в щиті німецької геральдичної форми в супроводі пагонів. В другому – геральдичне зображення лева розташовано безпосередньо в полі печатки. Втім, паралельно з цим гербом князь Богуш-Євфимій використовував також інше геральдичне зображення у вигляді рицаря на коні, що тримає в правиці меч, здолу під копитами коня знаходиться змія. Вперше подібний сюжет спостерігаємо на печатці князя від 1569 – 1571 р.р. [29, спр.7, арк.4; 72, Тека XIII, Plik 25; Plik 27]. А вже на наступній його печатці від 1572 р. це зображення в німецькому щиті супроводжує цілий ряд позащитових елементів повного герба: шолом під князівською короною, сім страусових пер в нашоломнику та намет [30, спр.5, арк.3]. Зображення рицаря на коні, що перемагає змія має паралелі відразу в двох державно-династичних гербах Литовсько-Руської держави – у т.зв. Погоні литовській (рицар на коні) та Погоні руській (святий Юрій на коні перемагає змія). З першим з цих гербів зображення на гербі Корецьких зближується іконографічно та характером озброєння рицаря, а з другим – наявністю змія. Очевидно, подібним геральдичним синтезом князі Корецькі мали намір відобразити, як своє походження від Гедиміна, так і факт розміщення своїх володінь на руських землях.

2.1.11. Герб князів Ружинських

Щодо походження князів Ружинських існують певні різночитання. Більшість дослідників вважає їх нащадками Наримунта Гедиміновича [311, с.303; 523, с.282-283; 707, с.413]. Хоча, свого часу, Б.Папроцький називав їхнім предком Олександра Коріатовича [242, с.1145; 144, с.835], подаючи при цьому зображення родового герба Ружинських, який мав вигляд подвійної перехрещеної на кінцях стріли, що лежить в стовп. Аналогічні відомості про герб наявні також в пізніших річпосполитських гербовниках – Кояловича [224, с.266-267], Окольського [240, Томус II, с.649] та Несецького [237, Том VIII, с.167-168]. Останній подає також забарвлення герба: поля – в блакитний, фігури – в золотий кольори. Крім того, Коялович подає інформацію про ще одну видозміну княжого герба, яка відрізняється від вище описаної лише тим, що замість доземої лінії знаку зображено стрі-

лу вістрям вгору [224, с.266]. Сфрагістичні пам'ятки приносять нам відомості про геральдику Ружинських від початку XVI ст., і вони дещо відрізняються від тієї інформації, яку подають річпосполитські гербовники. Так, на найдавнішій відомій на сьогодні княжій печатці Михайла Івановича князя Ружинського і Роговицького від 1504 – 1517 р.р. зображено знак у вигляді подвійної перехрещеної на долішніх кінцях стріли в стовп [62, Perg.4791; 98, Perg.588]. Аналогічне зображення присутнє і на печатці його сина – князя Федора Михайовича від 1542 р. [62, Perg.1168], а також онука – князя Михайла Івановича, знаменитого гетьмана Війська Запорозького Низового (1584 – 1586 рр.) [311, с.303]. Перша печатка останнього від 1553 р. має німецький щит, на якому зображено описаний вище знак [72, Тека VIII, Plik 8; Plik 9]. Натомість, на другій печатці цього князя 1571 р. зображення знаку набуває тих обрисів, які знані з пізніших гербовників, тобто – всі чотири кінця подвійної стріли мають перехрестя. Фігуру розміщено на ренесансовому щиті [72, Тека XII, Plik 64]. В подальшому герб князів Ружинських не зазнає суттєвих змін. На печатках братів Михайла Івановича – Остафія, отамана Війська Запорозького Низового (1580 – 1583 рр.), від 1575 – 1576 [72, Тека XIII, Plik 76; Тека XIV, Plik 9] і 1584 р.р. [60, Sygn.2633, st.60] та Дмитра від 1569 р. [23, спр.1, арк.261] бачимо все той же ренесансовий щит, на якому вміщено звичне зображення княжого знаку. Їхній двоюрідний брат – Стефан Васильович 1576 р. користувався печаткою з аналогічним зображенням [23, спр.1, арк.685].

Дещо іншу конструкцію має герб на печатці князя Кирика Остафійовича, отамана Війська Запорозького Низового (1588 р.), від 1598 р. Єдиний відомий на сьогодні відбиток цієї печатки має не надто добрий стан збереження, що не дозволяє повністю відчитати зміст розміщеного в полі печатки герба. Останній складається з чотиридільного півкруглого барокового щита, на якому в першій частині зображено родовий герб князів Ружинських, в другій частині – знак у вигляді двох трираменних літер Т, які розміщено одну над одною (родовий герб матері князя – Богдани Олізар-Волчкович), в третій і четвертій частинах – зображення стерте, а також шолому під шоломовою короною [72, Тека XXIII, Plik 20]. Нарешті, на печатці князя Яна Михайловича Наримунтовича-Ружинського від

1602 р. на щиті німецької геральдичної форми зображено самий лише княжий знак без жодних додаткових елементів [33, спр.91, арк.11].

2.1.12. Герб князів Буремльських і Курцевичів

Щодо походження князів Буремльських та їх молодшого відгалуження – князів Курцевичів, у істориків, які вивчали проблеми литовсько-руської князівської генеалогії доби середньовіччя, немає однастайності. Свого часу Ю.Вольф зробив припущення про походження князів на Буремлю від Наримунта-Гліба князя Пинського [707, с.13-14]. Аналогічної думки дотримується також Н.Яковенко [523, с.280-281]. Натомість, Л.Войтович волів виводити походження Буремльських та Курцевичів від Костянтина Коріатовича господаря Подільської землі [311, с.345]. Мусимо зазначити, що генеалогічні відомості, які перебувають сьогодні в руках істориків, не дають достатніх підстав для остаточних висновків. В свою чергу, геральдичний матеріал також не може зарадити в розв'язанні даної проблеми: герби князів Буремльських та Курцевичів не мають жодної подібності ні з герботворенням княжих родів Корецьких та Ружинських, які вели свій родовід від Наримунта Гедиміновича [707, с.172, 413], ні з геральдичною спадщиною Коріатовичів. Засновник роду – Михайло Костянтинович Курцевич князь Ольшанський і Буремльський мав двох синів – Федора та Василя князів на Буремлю та Липовцю [707, с.15]. Від старшого з них бере свій початок рід князів Буремльських (Курцевичів-Буремльських), від молодшого – князів Курцевичів (Курцевичів-Булиг). Геральдична спадщина старшої галузі роду Михайла Костянтиновича представлена кількома сфрагістичними пам'ятками першої половини XVI ст. Найдавнішою з них є печатка середнього сина Федора Михайловича – Льва Курцевича князя Буремльського від 1522 р. В її полі бачимо готичний щит іспанської геральдичної форми, на якому вміщено знак у вигляді перехрещених роздвоєних здолу вил [28, спр.17]. На печатці молодшого брата Льва Федоровича – Олександра Курцевича від 1525 р. знаходиться подібне зображення, що відрізняється від герба з печатки князя Льва Курцевича лише наявністю відгалуження на лівій частині вил, а також тим що долішні розгалуження знаку не загострені, а розширені на кінцях [298, Випуск III, с.3]. Наступним етапом еволюції герба князів Буремльських є зобра-

ження на печатці сина Олександра Федоровича – Дмитра Курцевича князя Буремльського від 1540 – 1550 р.р. Цього разу відгалуження на вилах міститься з правого боку, а долішня частина родового знаку має вигляд півмісяця, що лежить рогами догори [16, ф.5, оп.2, спр.7444/І, арк.67; спр.7445, арк.989; 72, Тека V, Plik 69; Тека VII, Plik 1]. Значно ширшими є наші відомості про герботворення молодшої галузі роду Михайла Костянтиновича. Еволюцію герба князів Курцевичів ми можемо прослідкувати впродовж принаймні двох з половиною сторіч – від початку XVI – по середину XVIII ст. Першою пам'яткою княжої геральдики Курцевичів є зображення на печатці сина Василя Михайловича князя Буремльського і Липовецького – Івана Курцевича від 1504 р. [98, Perg.588]. В її полі вміщено готичний щит, на якому знаходиться знак, що в точності відповідає зображенню, яке бачимо на печатці Льва Федоровича Курцевича. Очевидно, що впродовж принаймні перших двох поколінь нащадки Михайла Курцевича князя на Буремлю та Ольшаниці зберігали єдність геральдичної традиції.

Істотні зміни в княжому герботворенні наступили лише в наступному поколінні. Так, на печатці старшого сина Івана Васильовича – Василя Курцевича Булиги від 1540 р. в щиті німецької геральдичної форми зображено знак у вигляді перехрещених вил на основі з загнутими догори, та вбік з правого боку, кінцями в супроводі півмісяця, що лежить рогами вправо та шестипроменевої зірки [72, Тека IV, Plik 6; Plik 14]. Подібне зображення міститься також на наступній печатці Василя Івановича від 1 травня 1542 р., але цього разу основа не має бічного, а лише доземі загини, крім того в гербі відсутніми є фігури півмісяця та зірки [98, Perg.850]. Втім, на всіх наступних печатках князя Василя Курцевича зірка та півмісяць наявні вже незмінно. Стабільним є також зображення родового знаку, а відміни в гербах стосуються лише другорядних деталей. Так, на печатці від кінця 1542 р. основа має крім доземних, також бічні загини, причому на обох кінцях [72, Тека II, Plik 95]. На печатці від 10 квітня 1546 р. бічні загини відсутні, разом з тим іншим є розташування півмісяця та зірки, а остання, до того ж, – не шестипроменева [72, Тека V, Plik 42]. Зображення на печатці від 27 червня – 27 липня 1546 р. є аналогічним до того, яке бачимо на печатці від 1540 р., лише до-

земі загини основи є значно довшими, а шестипроменею зірку покладено набік [72, Тека V, Plik 69; Plik 71]. Нарешті, на печатці від 1550 р. бічний загин є лише на лівому кінці основи, а зірка, яка цього разу розміщена праворуч має вісім променів [72, Тека VII, Plik 18]. Молодший брат Василя Курцевича-Булиги – Михайло Іванович Курцевич на першій своїй печатці від 1552 р. використовував зображення родового знаку, що своїм зовнішнім виглядом був доволі подібним до ранніх, з початку XVI ст., гербів князів Буремльських і Курцевичів, тобто – перехрещені роздвоєні здолу вила [72, Тека VII, Plik 71]. Втім вже на двох наступних печатках князя Михайла Івановича від 1560 [62, Perg.7751; Perg.7752; Perg.7754; Perg.7755] та 1564 р.р. [72, Тека IX, Plik 129] бачимо звичне зображення перехрещених вил на основі з загнутими догори кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо.

В наступному поколінні князів Курцевичів відбулася подальша еволюція родового герба. Скажімо, на печатці Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги від 1581 р. в бачимо знак у вигляді перехрещених вил на основі з загнутими догори та вбік, і перехрещеним праворуч, кінцями в супроводі зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо [704, с.169]. А на печатці Олександра Михайловича Курцевича від 1582 – 1584 р.р. взагалі знаходимо незвичну конструкцію у вигляді перехрещених вил над півмісяцем рогами догори, здолу знак супроводжує п'ятипроменева зірка над півмісяцем, який лежить рогами догори [72, Тека XV, Plik 38; 704, с.169]. Лише на печатці Федора Михайловича Курцевича від 1580 – 1585 р.р. бачимо звичний для герботворення попереднього покоління князів Курцевичів сюжет – знак у вигляді перехрещених вил на основі з загнутими догори, та вбік з лівого боку, кінцями в супроводі півмісяця, що лежить рогами вліво та шестипроменевої зірки; над щитом розміщено шолом, в нашоломнику – два страусових пера, навколо щита намет [72, Тека XIV а, Plik 21, Тека XVI, Plik 4; Plik 20].

Цілком імовірно, що зображення саме на цій печатці послужило основою для малюнку герба, який бачимо в гербовниках Бартоша Папроцького – “Gniazdo snoty” [242, с.1128] та “Herby rycerstwa polskiego” [244, с.677]. Принаймні, іконографія герба “Курч”, як іменує його Папроцький, є цілком ідентичною до тієї, яку

бачимо на печатці князя Федора Михайловича. Польський історик, щоправда згадує поруч з малюнком та описом герба особи Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги та Олександра Михайловича Курцевича, але як ми бачили вище їхні герби дещо відрізнялися від того знаку, який бачимо в “Gniazdie spoty”.

2.2. Князівська геральдика Київської землі

Число княжих родів, що мали володіння, на теренах Київської землі було значно меншим, ніж, скажімо, в сусідній Волині [523, с.94-98]. З огляду на це й відомості про князівське герботворення Київщини є доволі обмеженим у порівнянні з тим геральдичним розмаїттям, яке приносять нам відомості з інших регіонів Великого князівства Литовського і Руського (Волинь, Сівер, Полісся, Литва). Найдавнішими зразками княжої геральдики Київської землі є зображення на печатках князів Глинських, що вели свій родовід від Мамаю. Щоправда, печатка Бориса Івановича князя Глинського (після 1399 – після 1451) при документі від 4 вересня 1437 р. до нашого часу не збереглася [98, Perg.422], натомість, маємо відомості про зображення на печатках Михайла Львовича Дородного князя Глинського (1498 – 1508) від 1501 р. та Василя Львовича князя Глинського з початку XVI ст. На першій з них вміщено родовий знак у вигляді трираменної літери **T** з двома півкруглими розгалуженнями згори в іспанському щиті [98, Perg.666]. В свою чергу на другій – бачимо складнішу конструкцію – знак у вигляді трираменної літери **T** з двома півкруглими розгалуженнями згори під хрестом, вістрям на середній щоглі та піввістрями на бічних [621, с.343-344].

Спільного з князями Глинськими походження були князі Домонти (Домонти-Мошенські). Втім, їхнє герботворення мало чим нагадувало геральдичну спадщину Глинських, хіба, що в обох випадках маємо справу зі знакоподібними геральдичними конструкціями. Відомості про зовнішній вигляд герба князів Домонтів у 1-й пол. XVI ст. подає в своєму рукописному гербовнику Вацлав Руліковський, що вмістив прорис печатки князя Михайла Васильовича Домонта від 1535 р., на якій було зображено знак у вигляді стріли вістрям вгору над двома півмісяцями, що лежать рогами в різні боки в стовп [16, спр.7444/I, арк.158-b]. Подібну конструкцію родового знака в знаходимо в ренесансовому щиті на печатці князя

Григорія-Юрія Васильовича Домонта-Мошенського від 1601 р. [72, Тека XXIV, Plik 57, st.448]. На його ранішій печатці від 1589 р. бачимо аналогічне зображення але з додаванням перехрестя на стрілі [29, спр.26].

Половецьке походження, судячи з прізвища, мав рід князів Половців-Рожиновських, володіння яких було зосереджено навколо міста Сквир. Єдиною пам'яткою їхнього герботворення є печатка князя Яна Семеновича Половця-Рожиновського, щодо походження якого від князів Сквирських є поважні сумніви. Тим не менше, зображення герба на його печатці від 1597 р., безсумнівно, може бути підставою для реконструкції герба князів Половців-Рожиновських, навіть якщо Ян Семенович не був їхнім нащадком, а лише приписав собі княжий титул та прізвище. Оскільки, так само він мав би приписати собі і їхній герб, що складався з розширеного хреста над півмісяцем, який лежить рогами догори, в супроводі трьох шестипроменевих зірок [29, спр.3]. Схожі фігури бачимо також в родовому гербі князів Темрюків-П'ятигорських (походять від доньки кабардинського князя Камбулата Ідаровича, що була одружена з Шимоном Гузельфі з Генуї), який відомий нам за зображенням на печатці князя Фридриха Темрюка-Шимковича П'ятигорця (королівського ротмістра у 1574 – 1598 р.р.) від 1570 – 1587 р.р. В її полі розташовано шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори в ренесансовому щиті [97, Rkps 124, st.335].

Від переяславських Рюриковичів вели, скоріш за все, свій родовід князі Капусти, що мали володіння у Київському Поліссі, під Оршею та в Сіверській землі. Пізніші річпосполитські гербовники називають їхнім геральдичним знаком польський герб Одровос [237, Том V, с.32]. Натомість, виявлені нами сфрагістичні пам'ятки середини XVI ст. дозволяють цілком переглянути це положення. Так, на печатці князя Андрія Тимофійовича Капусти від 1550 р. бачимо зображення родового знаку у вигляді літери **П** з загнутими в бік долішніми кінцями під стрілою вістрям вгору в ренесансовому щиті [72, Тека VII, Plik 2]. Аналогічне зображення герба, але цього разу з додаванням шолома з наметом та нашоломника у вигляді лілії, знаходимо на двох наступних печатках князя Андрія від 1558 – 1569 р.р. [62, Perg.636; 72, Тека VIII, Plik 107] і 1570 р. [72, Тека XII, Plik 26]. Походження кня-

зів Козеків (Козеків-Замлицьких) традиційно вважається невстановленим. Певне світло на цю проблему може пролити віднайдений нами сфрагістичний матеріал, який вказує на можливість існування певного генеалогічного зв'язку між Козеками та князями Капустами, а разом з тим – на руське походження цього роду. Виходимо у своїх припущеннях з того, що на найдавнішому відомому нам на сьогодні збереженому автентичному відбитку печатки представника цього роду – княгині Марії Михайлівни Козеки від 8 січня 1539 р. в німецькому щиті зображено родовий знак у вигляді літери **П** з перехрещеними кінцями під стрілою вістрям вгору [98, Perg.1288], що відчутно нагадує знак в гербі князів Капуст. Цілком імовірно, що це зображення могло міститися також на печатках князів Василя Федоровича Козечича від 1487 р. [62, Perg.7375] та Івана Васильовича Козечича Замлицького від 1523 р. [72, Тека II, Plik 56], відбитки яких до нашого часу не збереглися. Натомість, Пекосінський подає відомості про зображення на печатці незнаного ближче представника роду князів Козеків від 1538 р., в полі якої мав знаходитися знак у вигляді літери **М** під довгим хрестом і щоглою з прямокутником вгорі ліворуч [622, с.84-85]. Втім, дані відомості потребують додаткової перевірки, оскільки не узгоджуються з даними, що походять з інших сфрагістичних пам'яток, знаних з автентичних відбитків.

Слід зазначити, що в цей час герб князів Козеків все ж таки зазнав трансформацій, але набув вигляду знака у вигляді двораменного хреста над півколом, що лежить кінцями вгору, які хвилясто загнуті в бік. Дане зображення знаходимо на печатках князів Андрія Михайловича Козеки Замлицького від 1540 р. (в німецькому щиті) [72, Тека IV, Plik 14] та Дмитра Андрійовича Козеки 1568 р. (в ренесансовому щиті) [72, Тека XI, Plik 73; Plik 105]. На пізнішій печатці останнього від 1581 р. знаходилося подібне зображення, але з однораменним хрестом в знакові [72, Тека XV, Plik 7; Plik 9]. Врешті, на печатці його сина – князя Юрія Дмитровича Козеки 1589 р. знову бачимо зображення знака у вигляді двораменного хреста над півколом, яке лежить кінцями вгору, які загнуто вбік, цього разу в бароковому щиті [72, Тека XVII а, Plik 74]. Не знаємо напевно якою була еволюція родового герба князів Козек в подальшому, оскільки пізніші річпосполитські гербовники

подають доволі непевні відомості про використання цим княжим родом гербів Ге-
рбурт [224, с.70] і Зкрижлук (лук під золотим хрестиком) [237, Том V, с.345-346].

2.3. Князівська геральдика Сіверської землі

2.3.1. Герб князів Козельських, Пузин та Огинських

Князі Пузини та Огинські вели свій родовід від князів Козельських, однієї з гілок князів Карачівських [311, с.193-200; 707, с.288]. Безпосереднім засновником обох родів був Козельський князь (1486 – 1494) Іван Васильович Глазинич Глушенок Пузина [707, с.231], від третього сина якого – Дмитра Глушонка вели свій родовід князі Огинські, а від четвертого – Івана Пузини Глушонка – князі Пузини [311, с.199-200]. Походження від чернігівських Ольговичів, що користувалися в якості родового знаку зображенням двозуба з хрестом або подвійним розгалуженням [270, с.190-202; 285, с.150; 465, с.227-257], як і слід було очікувати, знайшло своє відображення в геральдичній традиції цих княжих родів. Єдиною відомою на сьогодні геральдичною пам'яткою князів Козельських є зображення на печатці згаданого вище Івана Івановича князя Козельського (1494 – 1505) від 12 вересня 1499 р. В її полі вміщено родовий знак у вигляді двох літер **П**, які розміщені одна в одній, з заокругленими долішніми кінцями, під хрестом з подвійним розгалуженням вгорі [107, Rkps 892, Том 2, st.2]. Як бачимо, даний герб є дещо складнішим за своєю конструкцією ніж пізніші герби князів Пузин та Огинських, разом з тим, його використання ще в XV ст. не залишає сумнівів, що саме це зображення було вихідним в герботворенні нащадків князів Козельських, яке, в свою чергу, було подовженням знакової системи чернігівських Ольговичів. Водночас це дозволяє зробити висновок, що еволюція родових гербів в рамках одного роду не завжди йшла в бік ускладнення геральдичної конструкції, як це бачимо в більшості князівських гербів. Еволюція герба князів Пузин являє собою зворотній процес – в бік певного спрощення родового знаку. Так, на печатці внука Івана Івановича Пузини – князя Петра Тимофійовича Пузини, від 1573 р., в ренесансовому щиті бачимо зображення знаку у вигляді роздвоєного здолу хреста з подвійним розгалуженням згори з костуроподібними закінченнями на кінцях. Щит су-

проводжують позащитові елементи повного герба – шолом під шоломовою короною, три страусових пера в нашоломнику та намет [72, Тека XIII, Plik 26].

2.3.2. Герб князів Мосальських

Князі Мосальські були молодшим відгалуженням роду князів Карачівських [311, с.194-195; 707, с.231], які в свою чергу були однією з галузей чернігівських Ольговичів [311, с.184]. Генеалогічна традиція першим князем на Мосальську називає Юрія Святославича [707, с.231], який жив у 2-й пол. XIV ст. і був сином карачівського князя Святослава Титовича і доньки великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича – Феодори [311, с.193-194]. Сини князя Юрія Святославича – Володимир, Василь та Семен стали родоначальниками трьох ліній князів Мосальських, які згодом розпалися на цілий ряд галузей [707, с.231-258], розселених як у Литовсько-Руській державі, так і у Великому князівстві Московському. Остання обставина була зумовлена прикордонним положенням Мосальського князівства, що впливало на неоднорідність політичної орієнтації в рамках одного роду та зумовлювало перебування його представників по обидва боки литовсько-московського кордону. Після окупації Москвою Сіверської землі та Верхівських князівств наприкінці XV – на початку XVI ст. більша частина Мосальських переселилася у внутрішні райони Великого князівства Литовського – на Волинь, в Гродненський, Вовковиський та Браславський повіти [315, Том II, с.275-276]. Герботворення цих галузей власне і буде предметом нашого розгляду, оскільки про геральдичну традицію тих галузей князів Мосальських (Литвинови-Мосальські, Кольцови-Мосальські, Клубкови-Мосальські), що перейшли на московську службу наразі нічого невідомо, принаймні до кінця XVIII ст. [341, с.123]. Найдавнішою, відомою нам на сьогодні, геральдичною пам'яткою князів Мосальських є зображення на печатці представника браславської галузі роду [707, с.249-253] – князя Петра Тимофійовича Мосальського, сина Тимофія Володимировича князя Мосальського (1487 – 1494), яку було прикладено до документу від 10 червня 1536 р. В її полі зображено ренесансовий щит, на якому вміщено родовий знак у вигляді літери М під хрестом [72, Тека III, Plik 44]. Ця пам'ятка є доволі пізньою, але характер зображеного на ній знаку дозволяю зробити вірогідне припущення

про його походження від родового знаку Ольговичів, в основі якого лежало зображення двозуба з хрестом або подвійним розгалуженням. Аналогічний сюжет присутній також на печатках інших нащадків князів Карачівських – князів Пузин та Огинських. На те що, навіть незважаючи на еміграцію, князі Мосальські зберігали стару геральдичну традицію, пов'язану з землями колишнього Великого князівства Чернігівського, вказує також зображення на печатці князя Андрія Петровича Мосальського. Її поле містить в собі німецький щит, на якому зображено половину двоголового орла, над щитом розташовано шолом, навколо щита намет [23, спр.1, арк.146]. Пізніша геральдична традиція вказує на двоголового (або чорного одноголового [149, с.39]) орла, як старовинний герб Великого князівства Чернігівського [167, с.246; 398, с.99]. Втім, достеменні відомості про земельний герб Чернігівщини походять допіру з 1-ї пол. XVII ст. [237, Том I, с.229-230]. Зображення на печатці князя Андрія Мосальського дозволяє відсунути цю межу принаймні до середини XVI ст., а також виразно підтвердити вірогідність геральдичної традиції, що пов'язувала двоголового орла з Великим князівством Чернігівським. До нащадків тієї лінії князів Мосальських, що походила від Володимира Юрійовича, належав, крім вище названих князів, також представник вовковиської галузі роду [707, с.249-253] – Богдан Михайлович, правнук Олехна Володимировича князя Мосальського (1486 – 1494). Князь Богдан 1603 р. користувався печаткою, на якій було зображено ренесансовий щит зі знаком у вигляді літери **М** під хрестом, над щитом розміщено шолом з наметом під шоломовою короною, в шоломнику три павичевих пера [72, Тека XXIV, Plik 111, st.782].

Ще більш репрезентативними є наші відомості про печатки представників лінії роду князів Мосальських, що походила від Василя Юрійовича. До першої городенської галузі князів Мосальських на Олексичах [707, с.238-248] належав князь Іван, син Федора Михайловича князя Мосальського (1494). На його печатці від 1569 – 1577 р.р. було вміщено родовий знак у звичному вигляді [62, Perg.636 a; Perg.5627]. Дещо іншу конструкцію має герб на печатці його сина – князя Федора Івановича від 1589 – 1593 р.р. В її полі родовий знак розташовано над трьома врубами, очевидно, родовий герб незнаної з імені матері князя [707, с.240]. Щит ото-

чено позащитовими елементами повного герба – шоломом, нашоломником у вигляді трьох страусових пер та намету [72, Тека XVII а, Plik 79; Тека XX, Plik 41]. Інший внук Федора Михайловича князя Мосальського – Юрій Михайлович Мосальський також користувався видозміною родового герба, який дещо відрізнявся від первісної форми. На його печатці від 1589 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді літери **М** над стрілою вістрям додолу [72, Тека XVII а, Plik 79]. Остання можливо є частиною родового герба матері князя Юрія – княжни Марини Івановни Крошинської [707, с.238]. В такому разі маємо перед собою зразок поєднання частини батьківського герба (літера **М**) з частиною герба матері (вістря стріли) в новий геральдичний витвір.

2.3.3. Герб князів Полубенських

Походження князів Полубенських є одним з найзаплутаніших питань князівської генеалогії Литовсько-Руської держави. В середині XVII ст. гербовники Окольського [240, Tomus II, с.43, 492] та Кояловича [224, с.193] подавали інформацію, що спиралася на тогочасну генеалогічну традицію князів Полубенських [311, с.313], про походження цього княжого роду від великого князя Полоцького (1342 – 1376, 1386 – 1399) Вінгольта-Андрія Ольгердовича, сина великого князя литовського і руського Ольгерда Гедиміновича. Ю.Вольф заперечував подібну версію, вказуючи на недостатню кількість автентичних джерел для остаточних висновків, хоч і не заперечив можливість походження Полубенських від Гедиміна [311, с.368-369]. Князі Полубенські мали землеволодіння у Віленській та Берестейській землях, від назв одного з яких походить їхнє прізвище (село Полубники поблизу Ліди та село Полубиця в Берестейській землі). Більшість з наявних в розпорядженні Полубенських маєтків були господарськими наданнями, а не родовими володіннями, що дозволяє зробити висновок про немісцеве походження цього роду. Очевидно, в західну частину Литовсько-Руської держави Полубенські мали потрапити зі східного прикордоння в кінці XV ст., після окупації сіверсько-смоленських земель Великим князівством Московським, як це сталося з цілим рядом сіверських та верхівських князів, що не побажали потрапити під владу Москви, а тому залишили родові уділи, одержавши в якості компенсації надання в захі-

дній частині держави [311, с.200]. Характерно, що власне з кінця XV ст. походять найдавніші достеменні відомості про князів Полубенських [707, с.369], які невдовзі набувають вагомого значення в державі.

Зокрема, князі Полубенські мали право виступати в господарському війську під власною хоругвою [395, с.472], у 1528 р. князі Полубенські виставляли 43 вершника під власною хоругвою, вісім – у складі Полоцької та ще два – у складі Берестейської хоругви [232, с.26, 83, 139], а починаючи від 1-ї пол. XVI ст. представники роду займають важливі посади в місцевій та загальнодержавній адміністрації. Подібний швидкий злет княжого роду робить неможливим пояснення причин повної відсутності відомостей про його представників аж до самого кінця XV ст., якщо не брати до уваги припущення про походження роду не з західної, а зі східної частини Литовсько-Руської держави, адже джерельна база з історії Литовської землі та зв'язаних з нею політично та адміністративно руських земель є незрівнянно повнішою за аналогічні відомості з історії Сівера та Смоленська XV ст. Подібне припущення знаходить своє підтвердження в сфрагістично-геральдичному матеріалі. На найдавнішій, серед відомих на сьогодні, печаток князів Полубенських, що належала князю Василю Андрійовичу і походила з кінця XV ст., в готичному щиті було зображено родовий знак у вигляді літери **П** з загнутими вбік долішніми кінцями, горішню перекладину перетинає стовп з подвійним розгалуженням згори у вигляді ламаного пояса і подвійним розгалуженням здолу у вигляді літери **П** [106, Perg.46; 58, Dz.XI, Sygn.18, st.1]. Якщо порівняти дану печатку з іншими руськими геральдично-сфрагістичними пам'ятками тієї доби, то не може не впадати у вічі разюча подібність в конструкції родового герба Василя Андрійовича Полубенського та знаку з печатки Івана Івановича Пузини Глушонка князя Козельського від 1499 р. Останній був засновником роду князів Пузин, що вели свій родовід від князів Карачівських – однієї з галузей чернігівських Ольговичів. Ми виключаємо можливість випадкового співпадіння в конструкції обох знаків, з огляду на їх доволі складну іконографію та подібності у найменших деталях: єдиною розбіжністю є відсутність перехрестя у подвійного розгалуження на гербі князя Василя Андрійовича, що пояснюється еволюцією княжого знаку в

рамках одного роду (закономірність надзвичайно поширена в руській родовій геральдиці). З огляду на це, єдиний висновок який можемо зробити з наявної геральдичної інформації – князі Полубенські, імовірно, вели свій родовід саме від чернігівських Ольговичів, і скоріш за все мали близьке споріднення з князями Козельськими, Пузинами та Огінськими, оскільки, скажімо, князі Мосальські, що також були одним з відгалужень князів Карачівських, використовували в якості герба дещо іншу конструкцію родового знаку, щоправда на основі все того ж хреста з двозубом Ольговичів. Варто відзначити також ту обставину, що імена які бачимо у представників перших трьох, відомих нам з автентичних джерел, поколінь князів Полубенських (Андрій, Федір, Лев, Іван, Василь, Олександр, Михайло, Петро) [707, с.375], практично всі зустрічаються у князів Козельських, що жили в кінці XV – на початку XVI ст. [311, с.199-200]. На зв'язок з землями колишнього Великого князівства Чернігівського вказує зображення і на наступній печатці князя Василя Андрійовича Полубенського, яку той використовував впродовж 1546 – 1550 р.р. В її полі було розташовано фігуру орла, на грудях у якого розміщено німецький щит, на якому підкова кінцями догори, в колі якої хрест [58, Dz.X, Sygn.1; st.2; Sygn.55; st.12; 72, Teka VI, Plik 16; Teka VII, Plik 18; 97, Rkps 68, st.123]. Як бачимо в гербі відсутнє зображення родового знаку, використання яких було найхарактернішою рисою руської геральдичної традиції, натомість використано фігури характерні для західно-європейської та польської геральдики. При цьому безсумнівно, що фігура підкови та хреста є переосмисленням старого родового знаку, який “розшифровано” за посередництвом гербових фігур. Відмовившись від використання родового знаку князь Василь, очевидно, водночас прагнув заманіфестувати зв'язок зі старими родовими землями в Сіверській землі, використавши в якості головної гербової фігури нової видозміни родового герба зображення орла, яке пізніша геральдична традиція називає гербом Великого князівства Чернігівського [149, с.39].

В подібний спосіб цей своєрідний “герб пам'яті” (зображення орла), що апелював до втрачених удільних володінь та підкреслював династичний зв'язок з великими князями Чернігівськими, використовували також князі Мосальські. На

печатці князя Андрія Петровича Мосальського замість родового знаку Мосальських, також похідного від родового знаку чернігівських Ольговичів, бачимо половину двоголового орла. Останній нарівні з одноголовим орлом фігурує в пізніших геральдичних творах як герб Великого князівства Чернігівського. Як бачимо для обох галузей князів Карачівських (князів Полубенських та Мосальських) в XVI ст. було характерним використання відразу двох гербових зображень – родового знаку та чернігівського великокнязівського орла. Варто відзначити, що князі Пузини та Огінські також користувалися двома гербовими зображеннями, але в якості другого герба, поруч з родовим знаком, фігурувало зображення рицаря на коні, що влучає списом змія, яке вважалося династичним гербом Рюриковичів [341, с.130]. На трьох печатках брата Василя Полубенського – князя Івана Андрійовича, що походять від 2-ї чверті XVI ст., також незмінно бачимо зображення орла. Певні відмінності полягають лише в другорядних деталях та зображенні в щитку на грудях орла. На першій з них, відбиток якої бачимо при документі від 1 липня 1534 р., в щитку німецької геральдичної форми вміщено підкову кінцями догори, в колі якої перехрещена стріла вістрям вгору [73, Perg.185]. Як бачимо переосмислення родового знаку могло набувати й інших форм, ніж те яке бачимо на другій печатці князя Василя Андрійовича. Наступна печатка Івана Андрійовича Полубенського від 1534 – 1538 р.р. містить в своєму полі укоронованого орла з щитком на грудях, на якому зображено підкову кінцями догори, в колі якої ківтоподібний хрест [62, Perg.4798; Perg.4801; 510, с.59]. Третя печатка від 1541 – 1556 р.р. має подібне зображення лише хрест є не ківтоподібним, а лапчастим, до того ж в долішній частині видно хвіст і лапи орла, чого не було на двох попередніх печатках князя [72, Тека IV, Plik 39; Plik 87; Тека VIII, Plik 56]. Дещо відмінне зображення спостерігаємо на печатках сина Василя Андрійовича – князя Івана Васильовича Полубенського. Якщо на першій його печатці від 1536 р. бачимо звичне зображення орла, на грудях у якого німецький щиток з підковою кінцями догори, в колі якої лапчастий хрест [62, Perg.7590], то на наступних двох печатках від 1546 – 1549 р.р. [58, Dz.X, Sygn.1; st.9; Sygn.55; st.12] та 1553 р. [72, Тека VIII, Plik 15]

фігура орла відсутня, а герб складається з самого лише щита з підковою та хрестом, причому на печатці від 1546 – 1549 р.р. хрест має похилене поземне рамено.

В свою чергу, старший син Івана Андрійовича – князь Олександр Іванович Полубенський мав на своїх печатках значно складнішу геральдичну конструкцію. Якщо перша його печатка від 1571 р. містила в своєму полі звичне вже зображення орла з щитком на грудях, з підковою та лапчастим хрестом на ньому [97, Rkps 124, st.283], то на наступній печатці бачимо зображення повного герба: фігуру орла вміщено в ренесансовому щиті, в оточенні шолома під шоломовою короною, птаха в нашоломнику та намету [58, Dz.X, Sygn.18, st.5-94]. Молодший брат Олександра Івановича – князь Андрія Полубенський 1558 р. користувався печаткою з надзвичайно стилізованим зображенням орла, на грудях у якого розміщувалася підкова кінцями догори з лапчастим хрестом [33, спр.1, арк.13 зв., 22 зв.; 107, Rkps 892, Том 1, st.10].

РОЗДІЛ 3

Родова геральдика Руського королівства та руських земель Корони Польської XIV – XVI ст.

3.1. Родова геральдика Руського королівства XIV ст. та витоки системи родових гербів руських земель Корони Польської

3.1.1. Родова геральдика Руського королівства XIV ст.

Традиції родової геральдики **Regnum Rusiae** (Руського королівства – державного утворення, за яким в історіографічній традиції закріпилася штучна назва – Галицько-Волинська держава) є, очевидно, найбільш давніми з-посеред всіх державних утворень середньовічної Русі. Якщо для більшості руських земель наявність родового герботворення можна констатувати починаючи від другої половини XIV ст., то для галицько-руських теренів вірогідним є посунення часу виникнення родових гербів принаймні на першу половину цього сторіччя.

Остання дата є до певної міри гіпотетичною, оскільки в нашому розпорядженні перебувають не надто надійні джерела, щодо цього питання. Очевидно, геральдичне зображення на основі родового знаку перебувало вже на печатці найближчого соратника князя Болеслава-Юрія II Тройденовича пана Дмитра Дядька від 1335 р. [104, Schiebl. 81, n.5; 130, с.183; 386, с.297]. Втім, незадовільний стан збереження цього відбитка не дозволяє належним чином реконструювати малюнок в полі печатки.

Разом з тим, варто зазначити, що на пізнішій печатці Дмитра Дядька, на той час руського старости, від 1341 р. знаходимо зображення яке не носить геральдичного характеру. Наявність в полі цієї печатки погруддя людини (імовірно тезоіменного святого) [104, Schiebl. 88, n.13; 130, с.197; 386, с.300], може свідчити про тривання в сфрагістиці галицько-руських земель київо-руської (русько-візантійської) традиції, для якої характерним було зображення в полі печатки образів тезоіменних святих [525-527].

Водночас, не слід забувати, що ця печатка є найбільш пізнім зразком негербової печатки на галицько-руських землях. Всі наступні сфрагістичні пам'ятки з

цього краю мають в своєму полі виключно геральдичні зображення. Очевидно, 1-а пол. XIV ст. була тією добою в історії руської сфрагістики, впродовж якої відбулися зміни типологічного характеру, що поклали край функціонуванню печаток з зображенням тезоіменних святих та відкрили нову епоху – гербової печатки. Підтвердження цьому знаходимо також в сфрагістиці інших руських земель (Волині, Сівера, Русо-Влахії, Смоленської та Київської земель) 2-ї пол. XIV ст.: печатки світських осіб цього періоду мають в своєму полі виключно гербові зображення.

В будь-якому разі, варто погодитися, що питання про родову геральдику Руських земель 1-ї пол. XIV ст., ще далеке від свого розв'язання. Для його вирішення необхідним є виявлення нових джерел. Можна навіть вказати орієнтовний шлях цих пошуків – західно- та центрально-європейські архіви, потенціал яких для вивчення історії середньовічної Русі є далеко не вичерпаним. Скажімо, нещодавно нам пощастило відшукати документ від 1326 р., який було видано в Римі трьома католицькими біскупами (Iacobus Mottonensis, Angelus Sulcitanus et Stephanus Verriensis) на прохання Миколи Русина (Nicolaus Rutheni). Як впливає з короборації, документ було засвідчено печатками всіх названих вище осіб, в тому числі й Миколи Русина, яка до сьогодні не збереглася [64, Perg.11]. Очевидно, це не єдиний представник Русі, який міг залишити свій слід в західно-європейській історії доби пізнього середньовіччя. Вихідців з Руських земель не раз можемо бачити також серед нобілітету інших, особливо центрально-європейських, країн. Їхня геральдична спадщина має безсумнівне значення для вивчення руської геральдики. Як один з таких прикладів можемо навести гербову печатку чеського землянина Івана Руса з Жельце та Крашовіц від 1437 р., в полі якої було зображено готичний щит з півмісяцем, що лежить рогами догори [663, с.69] (сюжет доволі поширений в середньовічному руському герботворенні).

З 2-ї пол. XIV ст. маємо більш надійні відомості про герботворення галицько-руських родів. Так, на печатці Чурила Бродовського від 8 квітня 1385 р. зображено родовий знак у вигляді хреста з подвійними розгалуженнями на кінцях поземного рамена [73, Perg.28]. Оригінальний геральдичний сюжет присутній на печатці королівського підскарбія та маршалка Дмитра пана з Гораю, Лади і Божего-

дару, дідича Гораю і Щебрешина від 28 червня 1390 р. В її полі бачимо шолом з двома колами (імовірно – лещатами) з пов’язкою (імовірно – наметом) в нашоломнику [98, Perg.224; 107, Rkps 1713, karta 173].

Дана конструкція є частковим відтворенням родового герба панів Горайських, який представлено в західно-європейських гербовниках 2-ї пол. XIV ст. Зокрема, в *Wapenboek Gelre* зображено кольоровий герб брата пана Дмитра – Івана пана з Гораю: три срібних вруба на червоному полі щита, над яким розсташовано золотий шолом зі срібним наметом та двома срібними колами (лещатами) з червоними серединами, з яких виникає срібний пес з червоним язиком в нашоломнику [610, с.113-114]. Автор гербовника Клаес Гайнен очевидно зафіксував цей герб під час свого побуту в Пруссії, де пан Іван Горайський приймав участь в хрестових походах Німецького Ордену проти Литви, і навіть був учасником почесного рицарського столу в Кьонігсберзі 1385 р. – взяти участь в якому могли лише найвищі іноземні рицарі – союзники Ордену. В іншому тогочасному гербовнику *Armorial Bellenville* герб Івана пана з Гораю представлено першим на картці 67r. Єдиною відміною цього зображення від того варіанта, який бачимо в Гербовнику Гелре є забарвлення намета в чорно-срібні кольори [574, с.121]. Гайненівська видозміна герба Івана пана з Гораю відтворена також в пізнішому фламандському гербовнику 30-х років XV ст. *Codex Bergshammur* [575, с.102]. Інший представник роду Горайських – Олександр також відзначився військовими заслугами, але цього разу провадячи боротьбу з Орденем. Його участь в знаменитій Грюнвальдській битві, в складі третьої коронної хоругви, зафіксував у своєму творі “*Ordinum, vexillorum et insignium terrarum Regni, ac virorum, que bello Pruthenico interfuerunt, enumeratio*” Ян Длугош [124, с.88].

Герб Горайських є не єдиним руським гербом, який зафіксовано в західно-європейських гербовниках XIV – XV ст. В *Wapenboek Gelre* знаходимо приміром герб Яська Білика, який в пізніших джерелах фігурує під назвою Корнич: на трьох золотих врубах золотий **T**-подібний хрест, на кінцях якого два золотих півкола на червоному полі щита, який прикрашено срібним шоломом з червоним наметом під золотою шоломовою короною та нашоломником, в якому виникає чоловік в

червоних шатах під срібним капелюхом з червоними вилогами, з довгою бородою та волоссям заплетеним в косу [610, с.114]. *Armorial Bellenville* [574, с.116] та *Codex Bergshammag* [575, с.102] розміщують на своїх сторінках подібне зображення. Але в першому з них герб не має позащитових елементів.

Герб неznаного ближче руського землянина “*her staesken van der in id erkere*” (можливо, що ім’я цієї особи звучало як “Стецько”), який в пізніших джерелах відомий як Голобок, знаходимо на картці 53r *Wapenboek Gelre*: срібна голова риби в перев’яз на червоному полі щита зі срібним шоломом під чорним наметом та золотою шоломовою короною, в нашоломнику виникає погруддя мавра, на голові у якого золота пов’язка, що підтримує два золотих крила [610, с.110]. Аналогічне зображення подає *Codex Bergshammag*, але з наметом червоного забарвлення та срібною пов’язкою на голові мавра [575, с.100].

Одного з найближчих сподвижників Володислава Опольського, господаря та самодержеця Руського (1372 – 1379, 1385 – 1387), пана Яська Кустру представлено в *Wapenboek Gelre* гербом, що складався з перетятого щита, першу частину якого було забарвлено в чорний колір, а другу – в срібний, а також – золотого шолома зі срібним наметом під золотою шоломовою короною та нашоломника, в якому виникають три срібні гусячі шиї з чорними дзьобами [610, с.112]. В *Armorial Bellenville* це зображення було повторено тричі [574, с.116, 119, 123]. А в *Codex Bergshammag* аналогічний малюнок розміщувався на картці 214r [575, с.101]. Від самого початку XV ст. походить цілий ряд відбитків печаток руських панів та землян, які, втім, очевидно мали з’явитися ще наприкінці XIV ст. (зважаючи на доволі тривалий термін використання матриць печаток в ті часи). Першою з них є печатка Конрада Кушеницького пана з Кушеничів від 1402 р., що мала в своєму полі зображення косоного хреста в щиті іспанської геральдичної форми [62, Perg.8486]. Аналогічний герб було вміщено також на його пізнішій печатці при присяжному листі шляхти Перемиської землі від 28 червня 1427 р. [247, n.110]. Натомість при документі від 1436 р. Конрад пан з Кушеничів приклав печатку з дещо видозміненим зображенням герба – з п’ятьма кульками, якими обтяжено косий хрест [247, n.602]. При іншому документі від 1436 р. два незнаних ближче

представника роду панів з Кушеничів приклали печатки, одна з яких повторювала зображення герба пана Конрада від 1436 р. [247, n.877], а інша мала замість кульок шестипелюсткові квітки [247, n.861].

Найбільшу кількість руських печаток, що постали наприкінці XIV ст. маємо при згадуваному вже вище акті від 19 жовтня 1404 р. [98, Perg.272]. Печатка перемиського судді Костка Болестрашицького є однією з небагатьох, що заховалася при документі до сьогодні, в її полі в іспанському щиті зображено неідентифікованого хижого звіра [98, Perg.272; 107, Rkps 1713, karta 192]. Герб з печатки іншого судді, цього разу сяноцького – Яцка Русина з Гочви (1400 – 1407), відомий лише завдяки “*Adnotationes spectantes ad familias*” – в щиті іспанської геральдичної форми зображення знака у вигляді потрійного хреста з колом всередині та квадратами на кінцях [247, n.902].

З автентичного відбитка 1404 р. знаємо печатку Олешка Грудковича, на якій в готичному щиті було зображено родовий знак у вигляді двох кіл в стовп, горішнє з яких менше [98, Perg.272]. Нотатки Замойського подають доволі вірне відтворення цього герба [247, n.903]. В цьому ж джерелі знаходимо також прорис герба Юрія Мошончича, в основі якого теж перебувало зображення кола, але цього разу з трьома хрестами всередині, в іспанському щиті [247, n.896]. Третя печатка, автентичний відбиток якої маємо при документі від 1404 р., належала Косткові Слонечковичу. В її полі в іспанському щиті перебувало зображення родового знака у вигляді хрестика з подвійним розгалуженням вгорі над півмісяцем, що лежить рогами дотолу над лапчастим хрестиком [98, Perg.272]. Печатка, Михайла Сеньковича, збереглася при документі 1404 р. лише частково. Зображення в її полі відтворюємо за “*Adnotationes spectantes ad familias*”: родовий знак у вигляді двораменного хреста на основі з навскісним долішнім раменом [247, n.899]. Печатка Михайла Процевича при акті 1404 р. не збереглася, натомість маємо її прорис в геральдичних виписах Замойського [247, n.897], а також автентичний відбиток при документі від 1411 року. В її полі в іспанському щиті зображено родовий знак у вигляді свастики – хреста з загнутими кінцями [66, Perg.III/1]. Цей же герб було зображено на печатці іншого представника роду Процевичів – Сенька Процевича

з Рудників від 1427 р. [247, п.736]. Подібну ситуацію маємо також в разі з печаткою Волчка Преслужича пана з Рогатина, відбиток якої при документі 1404 р. не зберігся, натомість в нашому розпорядженні наявні два добре захованих відбитка при документах від 14 серпня 1415 р. [62, Perg.4775] та 27 травня 1419 р. [62, Perg.4686]. В полі печатки, оздобленому рослиноподібним візерунком, розміщено іспанський щит з зображенням родового знака у вигляді літери **W** з відгалуженням ліворуч. Інша znana постать руської історії XV ст. – пан Данило Задеревецький, засновник роду панів Даниловичів [708, с.77], користувався 1404 р. печаткою з зображенням родового знака у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над літерою **W** [98, Perg.272; 247, п.893].

Одне з найдавніших в руській геральдиці зображення повного герба було розміщено на печатці Ходка Чемера від 1404 р. В її полі бачимо готичний щит з невиразним зображенням схожим на пояс, над щитом розташовано шолом під шоломовою короною, а в нашоломнику – хрест [247, п.895]. Зображення геральдичних фігур не було поодиноким явищем в руському герботворенні доби середньовіччя. В цьому можна переконатися ознайомившись, скажімо, з гербом Бенька Жабокрицького, в іспанському щиті якого розміщено ромб у вигляді шахівниці [247, п.887]. Втім, значно поширенішим сюжетом руської геральдики були гербові конструкції на основі родових знаків. Зокрема, на печатці Яшка Мазовшанина від 1404 р. знаходимо знак у вигляді літери **W** [247, п.889].

Ще одна печатка при документі від 19 жовтня 1404 р. належала Мичкові Куликовському. Її прорис залишив у своїх виписах Ян Замойський, зобразивши в щиті іспанської геральдичної форми лілію з потрійним розгалуженням здолу в супроводі двох п'ятипелюсткових троянд [247, п.890]. Пізніше, 1427 р., печаткою з подібним зображенням користувався перемиський землянин Мечеслав з Журовичів [247, п.111], що дозволяє з певною часткою вірогідності припустити тотожність цих двох осіб, зважаючи також на подібність їхніх імен.

Акт 1404 р. було засвідчено також печаткою представника чесько-сілезького роду Боршничів – Франциска з Буковна, на якій розміщувався іспанський щит усіяний гонтами [247, п.892]. Цю ж печатку, очевидно, було прикладено

також до присяжного листа від 28 червня 1427 р., про що є запис в нотатках Замойського з посиланням на “*Libellum Cracouiensi*” [247, n.136].

Аналогічні записи в “*Adnotationes spectantes ad familias*” бачимо також щодо Гюнтера Боршничча [247, n.135], Урбана Боршничча з Буковна [247, n.149] та Готарда Боршничча з Острині [247, n.157]. Печатку останнього було прикладено, крім того, до акту від 1436 р. В її полі, згідно з відомостями Замойського, було вміщено все той же іспанський щит з гонтами [247, n.635]. Подібну конструкцію має герб з печатки Януша з Боршниці від 29 червня 1427 р. [247, n.828]. Кольорову версію родового герба Боршничів знаходимо в середньовічних гербовниках. В збірнику ордену Золотого Руна він має вигляд срібно-блакитної шахівниці з гонтоподібними клітинами в три поземі ряди з шістьма полями в кожному [171, f.120 v; 248, c.150-151]. В *Codex Bergshammag* герб Боршничів подано як блакитно-срібну шахівницю з гонтоподібними клітинами [575, c.86].

Наявний в нашому розпорядженні матеріал з руської родової геральдики XIV ст. дозволяє зробити цілком певний висновок про самобутній характер місцевого родового герботворення. Серед гербів тих родів, що мали безсумнівно руське походження, ми не знаходимо жодних прикладів іноземних геральдичних впливів. Більше того – значне число родових гербів Руського королівства цієї доби складено на основі старих родових знаків, що є відмітною рисою цілого руського герботворення доби середньовіччя.

3.1.2. Система польської родової геральдики доби середньовіччя та проблема її впливу на герботворення Руських земель Корони Польської

Чи не найбільш поширеним стереотипом, щодо родового герботворення тих руських земель, які 1434 р. було інкорпоровано до складу Корони Польської, є твердження про визначальний вплив системи польської родової геральдики на появу та розвиток руського герботворення в добу пізнього середньовіччя. На відсутність польських впливів на руську родову геральдику XIV ст. ми наочно вказали в попередньому підрозділі, тому зараз зупинимося на оцінці цих впливів в подальші часи. Для цього, принаймні коротко, маємо подати загальну оцінку польської родової геральдики. Остання від самого початку свого існування розви-

валася у виразно відмінному руслі ніж решта європейської геральдичної традиції. Якщо в інших країнах Європи носієм герба була окрема особа (рицар), а згодом шляхетська родина, то в Польщі герб виступав знаком гербового роду, що складалася зі значної кількості (десятків, а то і сотень) родин, як споріднених між собою, так і тих, що мали відмінне походження [709, с.20].

З огляду на це закономірною була доволі обмежена кількість гербових знаків, якими оперувала польська родова геральдика. За підрахунками Ю.Шиманського число гербів, якими користувалася шляхта на теренах польських земель Корони впродовж XIV – XV ст., дорівнювало 274 (втім, 62 герба було відомо лише за назвами, без жодної інформації в джерелах про їх зображення) [686, с.5]. Близько половини цих гербів виходить з ужитку вже в XV ст., а згадки про них в джерелах є вкрай малочисельними. Разом з тим, значне число гербів, що мали сілезьке походження, після втрати Сілезії Коронаю Польською на користь Чеського королівства в середині XIV ст. [349, с.70-71; 683, с.371-384], залишилися по-за системою польської родової геральдики. Таким чином в XVI ст. продовжували своє існування лише 162 старих родових герба [685, с.V]. Дещо збільшують це число герби, які з'явилися шляхом індигенатів та нобілітацій (нечисленних в XV ст., але доволі поширених вже за королів Жигимонта I та Жигимонта II Августа) [685, с.VI].

Походження родових гербів, які було включено в специфічну систему польського родового герботворення, є доволі різноманітним. Втім, основу даного комплексу, безумовно, становили герби власне польського походження. Більш-менш чисельними були також групи гербів німецького та італійського, а також угорського, сілезького, чесько-моравського, прусько-поморського та ін. походження [688, с.115-116; 709, с.87-180]. Для нашої теми найбільше значення має період розвитку польської родової геральдики, що тривав впродовж XV – XVI ст., оскільки твердити про польські впливи на руську геральдику в XIV ст. у нас немає жодних поважних підстав, а від 1569 р. почався процес витворення на основі геральдичних комплексів Корони (польського та руського) та Великого князівства Литовського і Руського єдиної системи річпосполитської родової геральдики, що

набула цілого ряду рис не характерних для польської (втім, як і для руської) геральдичної традиції. З огляду на це в нашому подальшому дослідженні ми беремо до уваги лише ті герби, які входили в систему польської родової геральдики, або були адаптовані нею, впродовж окресленого періоду (XV – XVI ст.), залишаючи по-за увагою польські родові герби, що вийшли з ужитку до початку XV ст., або функціонували на землях, що опинилися по-за межами Корони Польської (сілезькі князівства).

Серед найбільш характерних рис польської родової геральдики є наявність у кожного родового герба власної назви, а також клича (*zawołania*). Подібної практики не зустрічаємо в жодній іншій європейській геральдичній системі. Разом з тим, подібне явище має в польській геральдиці надзвичайно давню традицію, ледве не сучасну самій появі інституту герба на польських землях. Власне подібна практика у поєднанні з закріпленням певного геральдичного зображення за цілою спільнотою як споріднених, так і кровно не пов'язаних між собою родин (система гербових спільнот або брацтв) визначила за польською геральдикой її особнє місце в загальноєвропейському геральдичному просторі.

Як не дивно, але ці надзвичайно специфічні риси польської геральдики всі дотеперішні дослідники руського герботворення сприймали як щось загальноприйняте для теренів Східної Європи. А між тим руська геральдика, як на теренах Корони, так і в умовах інших державних утворень пізнього середньовіччя, зовсім не знала гербових назв, за тими нечисленними винятками, що потребують окремого розгляду. Власне набуття окремими руськими гербами певних назв та формування на цій основі руських гербових спільнот є чи не найбільш поважним впливом польського герботворення на руську геральдичну практику. Втім, як буде видно з подальшого розгляду, це явище було доволі пізнім, і до того ж стосувалося лише поодиноких гербів (їм ми присвячуємо наступний підрозділ). Масове роздавання руським гербам назв за польським зразком відбулося в зовсім інший період – в добу річпосполитської геральдики XVII – XVIII ст. З огляду на це ми вважаємо цілком недоцільним використання щодо руських гербів доби середньовіччя назв, які ті одержали в пізніші часи.

В цьому контексті постає ще одне спеціальне питання, що стосується назв гербових спільнот Корони Польської. Польська історична наука має багату літературу [686, с.8-11, 62-64], в тому числі й ряд фундаментальних робіт [607; 621; 647], які з'ясовують питання походження та функціонування цих назв. Натомість українська історіографія не може похвалитися практично жодною роботою з даної теми, незважаючи на те, що назви родових гербів Корони постійно фігурують в наукових працях, присвячених історії руського середньовіччя та ранньомодерної доби [520, с.116, 118, 224, 290]. Крім суто наукового інтересу дана тема потребує свого розв'язання також з практичних потреб, оскільки виникає цілий ряд питань, щодо критеріїв передачі сучасною українською мовою гербових назв. В сучасній україномовній науковій літературі застосовується принаймні три основних способи розв'язання даної проблеми. Перший – передавати назви родових гербів Корони польською мовою або шляхом транскрибування. Другий – виходячи з походження відповідної назви, давати дослівний переклад українською мовою. Третій – передавати її шляхом транслітерації. Скажімо назва родового герба *Trąby* в першому випадку мала б писатися як – Тромби, в другому – Ріжки, в третьому – Траби і т.ін. На нашу думку кожний з цих способів має ряд недоліків, які зумовлені намаганням підпорядкувати мовні реалії середньовічної та ранньомодерної доби вимогам сучасної філології. На нашу думку в даному питанні необхідно йти іншим шляхом, вихідною точкою якого є опертя на відповідну історичну традицію. А саме – практику передачі гербових назв у руськомовних джерелах (історичних творах, актовій документації, поетичній творчості та ін.) XVI – початку XVII ст. Подібний підхід дає можливість максимально точно відобразити історичні реалії відповідної доби, без ризику впасти у вимушену модернізацію. Ключем до реконструкції комплексу руських назв родових гербів Корони Польської можуть послужити рукописні пам'ятки руської мови XVI – початку XVII ст. По-перше – руськомовний переклад хроніки Матвія Стрийковського [4, спр.57487; 505, с.107-109; 506, с.5-12; 499, с.158-160], по-друге – перепис війська Великого князівства Литовського 1528 р. [232], відомості якого доповнює пізніший перепис 1567 р. [155, с.431-1378]. Певне значення для нашої теми має також актовий матеріал XVI

ст., в якому інколи зустрічаються руські назви родових гербів Корони, зокрема, – **Телокъ** [72, Teka XIII, Plik 8], **Зарѣва** [58, Dział X, Sygn.18, st.51], та ін. В окремих випадках необхідну інформацію знаходимо в літературних творах, а саме, – в гербовній поезії [513, с.233].

Якщо в цілому оцінювати наявну в джерелах інформацію про руські назви родових гербів Корони Польської, то очевидною є тенденція до максимального наближення польських гербових назв до тогочасної української (руської) вимови. Автори руськомовних творів шукали руські відповідники до існуючих назв гербів, часто вдаючись до прямих перекладів. І лише в окремих випадках (як, наприклад, в разі з гербом **Паленч**) відтворювали на письмі польську вимову герба. Все це дає підстави для відтворення цілісного комплексу українських назв родових гербів Корони з оперттям на традиційні руські гербові назви, що присутні в письмових джерелах XVI – початку XVII ст. Зведену інформацію, щодо цього відображено в таблиці I: Гербові спільноти Корони Польської XV – XVI ст. (п'ята колонка таблиці), в якій, крім того, вміщено інформацію про всі відомі на сьогодні назви (польські – перша колонка та латинські – третя колонка) родових гербів та їх кличі (друга колонка), що їх використовувала рицарська верства на теренах Корони впродовж XV – XVI ст., а також відомості про їх походження (шоста колонка), руськомовні відповідники цих назв з вказівкою на джерело інформації (четверта колонка). Включаємо до цієї таблиці також інформацію про ті нечисленні назви руських гербових спільнот, використання яких зафіксовано джерелами XV – XVI ст.

Крім того, в таблиці подаємо посилання на всі відомі на сьогодні джерела, в яких зустрічаємо інформацію про герби польських та руських гербових спільнот. Зважаючи на різний характер цих джерел ми провели їх групування за типологічним принципом: до першої з цих колонок (сьома колонка таблиці) включено відомості про герби на підставі письмових джерел (в першу чергу судових записок та привілеїв з зазначенням територіальної прив'язки цих згадок), до другої (восьма колонка) – інформацію про наявність відповідних гербів у середньовічних гербовниках та зближених до них джерелах (мініатюри та стінний розпис), до третьої

(дев'ята колонка) – відомості про образотворчі пам'ятки (в основному печатки, також із вказанням територіальної приналежності відповідних пам'яток). Зазначимо лише, що з огляду на наявність щодо деяких гербів доволі значного числа згадок в судових записках та великої кількості сфрагістичних пам'яток з відповідними зображеннями, подаємо посилання лише на найбільш давні джерела.

Якщо оглядати родові герботворення Руських земель Корони Польської в цілому, тобто геральдичну спадщину як руських так і польських родів, що мали певний зв'язок з цими землями, то не важко помітити, що найбільш значну групу пам'яток польської герботворення в Руських землях Корони складають герби найвищих урядовців Русі, які в цей період в більшості своїй походили з панських родів Малопольщі – тодішньої аристократичної еліти Корони.

1370 р. львівський воєвода Якша Блотишевський засвідчив один з документів печаткою, на якій було зображено герб Остоя – хрестик між двома півмісяцями, що лежать рогами в різні боки [45, спр.5]. В свою чергу, тогочасний руський генеральний староста (1369 – 1376) Іван Кміта пан з Віснича користувався впродовж 1371 – 1374 р.р. печаткою з зображенням герба Сренява (хвилястий пояс) в готичному щиті, над яким розміщувався шолом з двома рогами, кожний з яких прикрашено чотирма дзвіночками, в нашоломнику [45, спр.6; 47, спр.539]. Некороновані господарі Поділля пани Буцацькі користувалися гербом Абданк. На печатці галицького каштеляна та подільського воєводи Михайла Мужила пана з Бучача від 1439 – 1445 р.р. було вміщено втятий ламаний пояс – своєрідний знак у вигляді літери **W**, який в польськомовних джерелах іменується “*łękawica*” [45, спр.111; 62, Perg.5374]. Герб Михайла Мужила Буцацького представлено також в західно-європейських гербовниках 30-х років XV ст. В *Armorial Lynsenich* [573, с.109] та *Codex Bergshammag* [575, с.93] на червоному полі зображено срібний втятий ламаний пояс. Дещо іншу конструкцію має цей герб в *Armorial équestre de la Toison d'Or* – на червоному полі срібний втятий ламаний пояс під срібним хрестиком. В подібний спосіб, щоправда зображували інший польський герб – Сирокмлю, але підпис, який супроводжує зображення (*h eb d ank*) свідчить, що перед нами саме видозміна родового герба Буцацьких [171, f.120r; 248, с.152-153]. З цьо-

го ж приблизно часу походить печатка подільського генерального старости та кам'янецького каштеляна Теодорика пана з Бучача і Язловця. При документі від 1440 р. зберігся її автентичний відбиток з гербом Абданк [570, с.16]. На печатках тербовельського старости Яна пана з Бучача і Литвинова від 1440 р. [570, с.16] та подільського генерального старости Бартоша пана з Бучача і Язловця від 1445 р. [62, Perg.5374] бачимо все теж зображення втятого ламаного пояса в щиті іспанської геральдичної форми. Відмінність першої з цих печаток полягає лише в наявності шолома над щитом. Позащитові елементи повного герба присутні також на печатці галицького каштеляна Якуба пана з Бучача і Підгайців від 1474 – 1480 р.р.: над іспанським щитом з втятим ламаним поясом вміщено шолом з наметом і п'ять страусових пер, на яких втятий ламаний пояс, в нашоломнику [45, спр.227]. Серед руських урядовців XV ст. гербом Абданк користувалися також львівський воєвода (1405) Іван Нос (печатка від 1405 р. [570, с.15]) та Ян Скарбек пан з Саранчуків (печатка 1483 р. [570, с.16-17]).

В Руському воєводстві аналогічну до Бучацьких роль відігравали Одровоси пани зі Спрови. Найдавнішою геральдичною пам'яткою руської галузі цього роду є зображення на печатці руського генерального старости Івана Одровоса від 1380 р.: в готичному щиті герб Одровос – знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу [621, с.107]. На першій печатці руського генерального старости і воєводи Петра Одровоса пана зі Спрови від 1438 – 1449 р.р. герб Одровос зображено в щиті іспанської геральдичної форми [98, Perg.427; 62, Perg.4727; Perg.4733; 19, n.440; 45, спр.124; спр.129; спр.148; 47, спр.826]. На іншій печатці Петра Одровоса від 1443 р. над щитом бачимо лише зображення шолома [100, Akcesja, Sygn.11225]. Кольорову версію герба Петра пана зі Спрови знаходимо в *Armorial équestre de la Toison d'Or* – на червоному полі срібна стріла вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу [171, f.119v].

Видозміну герба Одровос бачимо на печатці руського генерального старости та воєводи Андрія Одровоса від 1452 – 1463 р.р.: в іспанському щиті знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу в супроводі двох колечок [45, спр.153; спр.163; спр.166; спр.182]. На його пізнішій печатці від 1462

р. звичний варіант герба Одровос (без колечок) розміщено в готичному щиті, над яким розташовано шолом з наметом та павичеві пера зі стрілою з подвійним розгалуженням в нашоломнику [107, Rkps 1713, karta 344]. Львівський каштелян Павло Одровос користувався 1466 р. печаткою з зображенням герба Одровос в іспанському щиті [62, Perg.1140]. Подібне зображення мав у полі печатки від 1465 – 1480 р.р. руський генеральний староста та воєвода Ян Одровос [45, спр.191; спр.227], а також белзький воєвода (1507 – 1511) Ян Одровос [247, n.576].

Герб роду панів Тарновських знаємо з цілого ряду печаток, найдавніша з яких, від 1387 – 1392 р.р., належала руському генеральному старості Янові пану з Тарнова і містила в своєму полі готичний щит з гербом Леліва (шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори) [45, спр.22]. Аналогічне зображення бачимо на іншій його печатці від 1397 – 1404 р.р. [98, Perg.272]. Кольорову версію герба Яна Тарновського знаходимо у фламандських гербовниках 2-ї пол. XIV ст. – в *Wapenboek Gelre* [610, с.112] та *Armorial Bellenville* [574, с.120]: на блакитному полі золота шестипроменева зірка над золотим півмісяцем, що лежить рогами догори; над щитом срібний шолом, в нашоломнику золота шестипроменева зірка над золотим півмісяцем, що лежить рогами догори, згори павичевий хвіст, навколо щита блакитний намет (герб Леліва).

Серед панських родів Русі польського походження гербом Леліва користувалися також пани Синявські та пани Пилецькі. На печатках галицького земського судді Миколи пана з Синяви від 1469 р. [45, спр.209] і 1475 р. [45, спр.1074] та львівського земського судді Гунтера пана з Синяви від 1478 – 1479 р.р. [45, спр.221; спр.223] і 1484 – 1486 р.р. [45, спр.233; спр.237] зображено шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори в іспанському щиті. Красноставський староста Микола пан з Пильча 1503 р. користувався печаткою з аналогічним зображенням в німецькому щиті [73, Perg.111].

Представники згаданого вище роду панів Кміт користувалися гербом Сренява. Судомирський воєвода Петро Кміта приклав свою печатку до перемиського документа від 19 жовтня 1404 р., в її полі було вміщено хвилястий пояс в готичному щиті, над яким розташовувався шолом з двома рогами в нашоломнику

[45, Perg.272]. В свою чергу, львівський каштелян Ян Носик Кміта пан з Віснич 1454 р. користувався печаткою з зображенням хвилястого пояса під хрестиком в іспанському щиті [570, с.54]. Белзький воєвода Станіслав Кміта пан з Віснич мав на печатці від 1501 р. зображення хвилястого пояса під хрестиком в німецькому щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною та два рога з дзвіночками в нашоломнику [62, Perg.7414].

Цілий ряд печаток польських панів, що були урядовцями або мали землеволодіння в руських землях походять зі зламу XIV – XV ст. Так, на печатці львівського воєводи Манцина Конинського від 1394 р. був присутній герб Рава (панна під короною, що сидить на ведмеді) [570, с.47]. Пан Крщен Мартиновський користувався 1404 р. печаткою з зображенням герба Наленч (пов'язка) в іспанському щиті [247, с.87]. Цей герб бачимо також на печатці руського генерального старости Вінцентія Свидви з Шамотул від 1433 – 1437 р.р. – пов'язка в іспанському щиті, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою короною та два оленячих рога в нашоломнику [45, спр.106].

Герб Єліта бачимо на печатках панів Коритницьких. Так, руський генеральний староста Флоріан пан з Коритниці користувався впродовж 1407 – 1411 р.р. печаткою з зображенням трьох списів в зірку в іспанському щиті [45, спр.42; спр.46]. По-тому, впродовж 1413 – 1422 р.р., на іншій його печатці герб Єліта розміщувався в готичному щиті [19, п.406]. На печатках руського генерального старости та воєводи Яна Менжика з Домброви від 1413 р. [62, Perg.43], 1427 р. [45, спр.85], 1430 р. [570, с.55] та 1434 р. [62, Perg.8423] зображено герб Вадвич (дві риби). Герб Венява (голова бика з кільцем в носі) присутній на печатках (щоразу в щиті іспанської геральдичної форми) руського генерального старости Івана Карнинського пана з Обихова і Голухова від 1411 – 1418 р.р. [45, спр.49; 62, Perg.7251; 73, Perg.56], Рафала Обиховського пана з Собоги від 1421 р. [45, спр.58] та львівського бурграбія Гримка пана з Богуславичів від 1421 р. [45, спр.60]. На печатці галицького судді Миколи пана з Бовшова від 1419 р. в іспанському щиті було зображено герб Біберштин (оленячий ріг) [570, с.17].

Серед польських родів коронних земель Русі найбільш помітне місце впродовж 2-ї пол. XV ст. займали пани Коли герба Юноша, пани Паніївські герба Годаба, пани Мишковські герба Яструб та пани Ходецькі герба Огон. Ян Кола пан з Даліїва користувався печаткою з гербом Юноша ще 1427 р. [247, n.128]. Зображення барана бачимо і на пізнішій печатці подільського воєводи (1502 – 1509) Павла Коли пана з Даліїва і Жолтанців – в іспанському щиті [45, спр.286]. На печатці жидачівського старости та львівського каштеляна Фелікса Паніївського пана з Паніїва від 1487 р. зображено сосну з потрійною кроною в іспанському щиті [45, спр.240]. А на печатці белзького воєводи та руського генерального старости Петра Мишковського – підкову кінцями догори, в колі якої розширений хрестик, в іспанському щиті [570, с.25].

Герб Огон (стріла вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями додолу) подільського та руського воєводи Станіслава Ходецького пана з Ходча, Хлопів, Любина, Янчина і Комарна було розміщено на печатці 1455 – 1463 р.р. в іспанському щиті, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною, з якої виникає дві руки в нашоломнику [45, спр.156]. На його другій печатці від 1473 р. бачимо подібне зображення герба, але без позащитових елементів [570, с.40]. Печатку перемиського каштеляна Добеслава Журавицького від 1474 р. прикрашало зображення герба Сліповрон (крук над підковою, що лежить кінцями додолу) в іспанському щиті [570, с.50]. А на печатці холмського підкоморія (1467 – 1479) Станіслава Тенчинського від 1475 р. в готичному щиті розміщувався герб Топор [62, Perg.6703]. Гербом Топор 1439 р. користувався також незнаний з імені представник роду Тарлів [60, Sygn.33, st.665].

Якщо говорити про герботворення землянських родів польського походження, що мали землеволодіння в Руських землях Корони, то воно в XV ст. було репрезентовано значно слабше за відповідну геральдичну спадщину панських родів. Огляд цих землянських гербів подаємо в наступній главі, як і відомості про поодинокі випадки використання польських гербів особами руського походження. Вцілому, слід зазначити, що масштаби використання зразків польського герботворення на руських теренах Корони в XV ст. і близько не могли рівнятися з гербот-

воренням руським. Зміна ситуації, та й то часткова, відбулася лише в 2-й пол. XVI ст., коли число пам'яток польського герботворення в Руських землях досягло певного паритету з аналогічними пам'ятками руської родової геральдики (розглядаємо ці зміни в третій главі нашої роботи).

3.1.3. Руські гербові спільноти

Гербові спільноти, як вже зазначалося вище, були специфічним феноменом польського герботворення. З огляду на це, наявність аналогічного інституту в рамках руської родової геральдики викликає цілий ряд питань, без розв'язання яких марно сподіватися на помітний поступ у даній сфері. Власне в самій наявності руських гербових спільнот сумніватися не доводиться. Їх назви та зображення зустрічаються в письмових джерелах повсюдно. Складнішим є питання щодо причин та часу їх появи, а також щодо їх кількості.

Найбільш знаними руськими гербовими спільнотами є ті, що користувалися зображенням трьох врубів (герб Корчак) та стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки (герб Драго-Сас). Перелік руських родів, які послуговувалися цими гербами в річпосполитський період йшов на сотні, що робило ці гербові спільноти одними з найчисельніших в усій річпосполитській геральдиці.

Цей наявний в ранньомодерну добу стан речей, на нашу думку, неправомірно переносили на часи середньовіччя. Чи не найбільш парадоксальними у цьому плані є висновки до яких дійшов у своїх фундаментальних студіях над генеалогією та геральдикою шляхти Прикарпаття Л.Виростек. Останній ґрунтовно опрацював весь доступний на той час джерельний матеріал і наочно продемонстрував, що практично всі роди, що потрапили в поле зору його студій, користувалися в XV ст. окремими гербовими знаками [708, с.110-129]. Проте факт використання більшістю з цих родів у річпосполитський період герба Сас змусив автора зробити висновок про існування вже в 2-й пол. XIV – 1-й пол. XVI ст. ефемерної, як на нас, гербової та родової спільноти Драго-Сасів, mimo того, що генеалогічний матеріал не давав жодних підстав говорити про спільне походження всіх цих родів. Не менш сумнівними є також висновки Виростека про походження всіх пізніших

носіїв герба Сас з волоського етнічного середовища. Феномен “волоської” колонізації в добу пізнього середньовіччя охопив розлогі простори Карпатського регіону, що призвело до заснування великого числа поселень на волоському праві та зумовило зрушення значних мас населення [583, с.330-331, 437-441; 590, с.28-30; 358, с.1-14, 256-265]. Втім, як свідчить джерельний матеріал, під “волохами” Мамороша, Семигорода та Галицької Русі XIV – XV ст., як правило, розумілося мішане в етнічному плані населення, що складало певну категорію людності зайняту вівчарством [319, с.268-270; 343, с.150]. Назва “волох” позначала в першу чергу рід занять, а не етнічну приналежність, з огляду на що в разі відмови “волоської” за родом занять, але руської за етнічним походженням, людності від вівчарства, воно автоматично втрачало “волоські” привілеї та саму цю назву [343, с.150; 494, с.89].

Подібно до цього – і у процесі колонізації на “волоському” праві брали участь не лише волохи, але й численні групи руського населення Карпат [358, с.13-14, 260-261; 555, с.215-216]. Джерела фіксують велику кількість “волоських” поселень, які насправді було заселено переважно або виключно русинами [344, с.35-40; 352, с.116; 407, с.80-83]. Якщо в закарпатських столицях (комітатах) Маморош, Угоча і Сатмар етнічні волохи дійсно складали значну частину “волоського” населення, то в столиці Берг – значно меншу, а в столицях Уж, Землин, Шариш та Спиш – зовсім незначну, цілком поступаючись руській стихії, представники якої, що займалися вівчарством (“*Ruthenos seu Valachos*”), власне і фігурували в джерелах під назвою “волохи” [494, с.84-87]. Подібна етнічна ситуація склалася і на Прикарпатті, де села на волоському праві майже суцільно були заселені руською людністю [358, с.13-14, 259-261]. Скажімо, Виростек вказував на те, що практично кожна нова осада в 2-й пол. XIV – XV ст. на Підкарпатті була пов’язана з волоською колонізацією, в зв’язку з чим стає незрозумілим, яким чином ця суцільно волоська (якщо розуміти це визначення як етнічне) маса могла напрочуд швидко зрушитися. Неясним лишається питання, чому ці волоські (якщо це дійсно були етнічні волохи) переселенці давали новозаснованим поселен-

ням суцільно руські назви [див.: 708, с.150-152] і мали в основній своїй масі руські імена [555, с.215-216].

З іншого боку, якщо Прикарпаття дійсно було б щільно заселене прийшлим елементом з Балкан це мало б накласти відбиток на антропологічний склад місцевої людності, з огляду на доволі своєрідні (південно-європеїдні) антропологічні характеристики етнічних волохів, яких середньовічні джерела іменують “чорними латинянами” або “мавровлахами” (Bulgari ... ceperunt ... totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est nigri Latini vocantur) [390, с.132]. Насправді ж населення Прикарпаття антропологічно мало чим різниться від решти українського населення, а втім якщо і має певні локальні відмінності, то такі, що тяжіють в бік центрально-європейських расових груп, а не в сторону Балкан [460, с.276-277; 461, с.163].

Очевидно, що етнічна ситуація, яку бачимо в селянському середовищі “волохів” і взагалі серед населення обох боків Карпат, не повинна була суттєво відрізнятися від етнічного складу знаті, під керівництвом якої провадилася “волоська” колонізація і в руках якої перебувала місцева політична влада. Підтвердження строкатості етнічного походження привілейованої верстви того ж таки Закарпаття можемо знайти, зокрема, в одному з руськомовних документів початку XV ст., що походить з Марамороського воєводства, терени якого, як небезпідставно вважається, були базою для подальшої “волоської” колонізації Карпатського регіону: **“Се азъ пань Радуль вицашпань маромурешским и жупань Банко и Тодѣрь и Шандрь, Немпиш ѿ Гарвасова, Иванчукъ Драгомирь и брать его Дань, и Лешка Белкович, и Косте Драгүшевичь, и Косте Поповь, и Нань ѿ Ёъпжнкы, даємо вѣдомо симъ нашим листомъ ... писано под нашими печатами на столном мѣстѣ оу Сигѣтѣ”** [274, с.12-13; 154, с.133-134]. Втім, цілком вірогідно, що герб, який в пізніших джерелах фігурує під назвою Сас, і справді походив з волоського етнічного середовища. Але початково цим гербом користувався лише один рід, до якого належали перші молдавські (русо-влахійські) воєводи Драг і Сас та їх нащадки в Угорському королівстві – графи Драгфі [708, с.104-105] (волоського або мішаного русько-волоського [343, с.151; 344, с.38-39] походження),

а також відгалуження цього роду на Русі – пани Риботицькі [708, с.31-39]. І лише значно пізніше поширено його назву та іконографію на цілий ряд інших родових гербів Руських земель Корони Польської, в структурі яких були присутні фігури стріли, півмісяця або зірок. Навіть найдавніший гербовник, в якому зустрічаємо згадку про герб Сас („*Insignia seu clenodia regni Polonie*” – рукопис Лентовського 2-ї пол. XVI ст.) недвозначно пов’язує його саме з родом панів Риботицьких, оминаючи інші роди, які згодом зачислено в гербову спільноту Драго-Сасів [208, с.86]. На пізній час витворення цієї спільноти вказує і те, що в гербовнику “*Libellum Cracouiensi*”, на який постійно посилається Ян Замоїський в своїй праці “*Adnotationes spectantes ad familias*”, фігурує більше трьох десятків руських гербів, власників яких в пізніших гербовниках віднесено до гербової спільноти Драго-Сасів. Цілком очевидно, що в часи створення цього гербовника (орієнтовно – на зламі XV – XVI ст.) ніякої спільноти (ні гербової, ні тим більше родової), як і “*typu podstawowego*”, гербу Сас не існувало. Варто зазначити, що автор гербовника “*Libellum Cracouiensi*” також не вважав герби в основі яких лежали різноманітні комбінації стріли, півкола-півмісяця та зірок видозмінами одного герба (Драго-Саса) і тому подавав їх не підряд, а розкидано по всьому гербовнику. Та і сам Замоїський цілком не знає герба Сас і не вживає його назви навіть в тих випадках, коли має справу з зображенням, яке вже невдовзі буде фігурувати в гербовниках під назвою Драг або Сас. Процес уніфікації всього розмаїття родових гербів Руських земель Корони Польської та об’єднання їх в кілька гербових спільнот (Корчак, Драго-Сас, Салава та ін.) розпочався очевидно під впливом тогочасної судової практики, за якої при виводі шляхетства потрібні були свідчення інших шляхтичів спільного герба з особою, що доводила власне шляхетське походження. Це призводило до фабрикації гербових назв за польським зразком, з яких лише деякі здобули тривале закріплення, інші зустрічаємо лише одномоментно (такі гербові назви, як Хмара, Судкович, Бибель витворювалися, імовірно, лише для разових потреб при конкретних виводах шляхетства і не мали за собою жодної традиції).

Втім, навіть судові записки вказують на пізній початок витворення гербової спільноти Драго-Сасів. Так, 1415 р. під час виводу шляхетства Філа з Літина, на-

щадки якого (Літинські) користувалися гербом Сас, не було подано жодної згадки про назву родового герба, як це зазвичай бачимо в разі з польськими гербами, що може вказувати на відсутність в цей період назв руських гербів як таких. Дещо пізніше (1431 р.), аналогічну ситуацію спостерігаємо і в разі з оскарженням шляхетства Миколи з Тарнави, нащадки якого також згодом називають свій родовий герб Сасом [708, с.43, 61, 117]. В перемиській судовій записці від 1439 р. представники родів Погорецьких та Хлопчицьких, що згодом користувалися гербом Сас [708, с.39, 98], подають в якості родового герба геральдичний знак у вигляді стріли над півколом під назвою “Судкович” (*de clamacione Sudkowicz alias de media rotha cum sagitta*) [168, Том XIII, с.81, n.1116], яка в жодному іншому джерелі більше не зустрічається. Як бачимо, в цей час родовий герб панів Риботицьких (майбутній Драго-Сас) ще не розглядався в якості уніфікаційного зразка для інших руських гербів з подібним набором гербових фігур. Назву останнього в судових записках вперше зустрічаємо лише 1478 р. Та й то родовий герб Татомирів ототожнено з гербом Сас лише на тій підставі, що перший являв собою зображення двох зірок (*duas stellas deferentem proclamacionis Ssas*) [168, Том XVIII, n.1084], які знаходилися також в гербі Сас. Ще кілька раз назва Сас зустрічається в судових записках середини XVI ст. – 1537 р. [671, n.283] та 1559 р. [671, n.179]. Масові ж відомості про використання назви Сас для гербів галицько-руського нобілітету походять від XVII ст. [671, n.229, 230, 235, 243, 247, 260, 261, 263, 264]. На уніфікацію руських гербів безумовно впливала також літературна творчість (приміром, хроніка Войтиха Стрепи) [708, с.113-114] та, чи не найбільше, тогочасні польські гербовники, які воліли розглядати зовнішньо подібні між собою руські герби, як відміни одного й того самого герба, якому і надавали назву за польським зразком. Згодом авторитет гербовників призводив до того, що шляхетські роди користувалися саме поданими в них версіями гербів, а не власними старими гербами [546, с.235]. Втім, навіть ще третя чверть XVI ст. приносить нам численні приклади використання прикарпатським нобілітетом окремих (не тотожних з Драго-Сасом) родових гербів з фігурами півмісяця та стріли [622, с.218-219]. Разом з тим, варто зазначити, що ці герби іконографічно вже доволі відчутно наближаються до герба

панів Риботицьких, що може свідчити про уніфікаційні процеси в шляхетському герботворенні – лише в окремих випадках в цих гербах не зустрічаємо зображень зірок, а також бачимо знакоподібні конструкції у відтворенні стріли. Ф.Пекосінський подає кілька таких гербів третьої чверті XVI ст., що зберігають іконографічну відстань з гербом панів Риботицьких [622, с.218-219]. Таким чином, можна зі значною часткою вірогідності говорити про доволі пізній час утворення гербової спільноти Драго-Сасів – приблизно в 2-й пол. XVI ст. На цей процес вирішальний вплив справила судова практика, а також поява гербовників, що уніфікували руські герби за польським зразком. З огляду на це, на нашу думку, немає жодних підстав розглядати всі ті руські герби XV ст., в яких знаходилися фігури стріли, півмісяця, зірок, а тим більше – ті, які було утворено на основі стріло- та півколо-подібних знаків, як видозміни герба Сас, який до середини XVI ст. виконував роль родового герба одного лише роду – панів Риботицьких. Підсумовуючи, можемо сказати, що еволюція герба Сас пройшла кілька етапів: орієнтовно в 70-х р.р. з'являється його назва, якою позначають родовий герб панів Риботицьких (нащадків воєводи Саса); впродовж XVI ст. (його другої половини) відбувається процес перенесення цієї назви на цілий ряд гербів нобілітету Прикарпаття, в основі яких перебували різноманітні сюжети з використанням стріли, півмісяця, зірок або знакоподібні конструкції на основі стріли; паралельно відбувалося поступове зближення іконографії цих гербів з родовим гербом панів Риботицьких (в основному під впливом тогочасних польських гербовників), що завершилося в 2-й пол. XVI ст. утворенням гербової спільноти Драго-Сасів.

Дещо простішим до розв'язання є питання походження геральдичного знаку гербової спільноти Корчак, хоч і воно не позбавлене своїх загадок. Пізніші джерела, зокрема “Gniazdo snoty” Бартоша Папроцького, знають під назвою Корчак відразу два герба. В першому з них було зображено золоту чашу (корчак), з якої виникає пєс на червоному полі щита, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику – павичеві пера, на яких три срібних вруба (Herbu Czasza z Węgier przyszcie do Polski ... Ten ma być Czasza złota w czerwonym polu, w nieu psia głowa, w helmie trzy rzeki białe) [242, с.1028], в другому –

три срібних вруба на червоному полі щита, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику – з золотої чаші виникає пес (Ten kleynoth ma być trzy rzeki białe w czerwonym polu, na wierzchu w helmie w czaszy psia głowa) [242, с.1029].

Як бачимо зображення в щиті та нашоломнику в цих гербах змінено місцями. Пояснення, щодо причини цих змін подав в одній зі своїх робіт Ян Длугош. Згідно з відомостями цього автора герб з корчаком і псом правив за первісний родовий герб королівського підскарбія Дмитра пана з Гораю, одного з наймогутніших урядовців при дворах королів Казимира III та Людовика Анжуйського. Останній, за Длугошем, відчуваючи відразу до зображення в гербі Дмитра пана з Гораю, удостойнив цей герб, додавши до нього три срібні смуги державного герба Угорського королівства, внаслідок чого корчак з псом мав опинитися в нашоломнику [621, с.76-80]. Ці відомості повторено в різних списках середньовічного польського гербовника “*Insignorum clenodiorum*” [208, с.70], а також в гербовнику Бартоша Папроцького “*Herby rycerstwa polskiego*”, знову таки з посиланням на Длугоша [244, с.677].

На неправдоподібність цієї длугошової оповіді вказав свого часу Ф.Пекосінський. Останній зокрема звернув увагу на ту обставину, що якби король Людовик дійсно відчував відразу до зображення пса в корчаку, то навряд чи наказав би перенести його з одного місця на інше (зі щита в нашоломник) [621, с.76]. Можна було б думати, що Длугош в своїй оповіді мав на увазі цілковите видалення корчака з псом з герба Дмитра пана з Гораю, але як знаємо з фламандських гербовників останньої чверті XIV ст. пани Горайські й після смерті короля Людовика все ще розміщували зображення пса в нашоломнику. Більше того, в нашому розпорядженні є відомості, які вказують на непересічну роль герба з зображенням пса в корчаку в угорському герботворенні на зламі XIV – XV ст. В “Хроніці Констанцького собору 1414 – 1418 р.р.” Ульриха Рихенталя вміщено відомості про герб одного з найближчих сподвижників угорського короля Жигимонта Люксембурзького – Сцибора графа зі Сцибориць герба Остоя воєводи семигородського, надзупана пресбурзького, пана над Вагом на Тренчині та Галичі, який почав

свою кар'єру при угорському дворі ще за часів правління короля Людовика Анжуйського.

Очевидно, останній з його титулів (*Herr zu Galitz*), був наданий королем Жигимонтом, і є за своєю суттю претензійним, що мав виражати угорські аспірації, щодо Руського королівства [680, с.12-13]. На нашу думку ці претензії знайшли своє вираження також в гербі Сцибора графа зі Сцибориць, що являв собою чотиридільний щит, в першій та четвертій частинах якого на срібному полі з золотого корчака виникав чорний пес, а в другій та третій частинах – на червоному полі знаходився золотий лапчастий хрестик в супроводі двох золотих півмісяців, що лежать рогами в різні боки, тобто власне родовий герб – Остоя [620, с.149]. Можна було б думати, що в даному разі герб з корчаком і псом є гербом невідомої з імені матері Сцибора. Цьому, втім, протирічить розміщення цього герба в першій (найпочеснішій) частині щита, що мало б свідчити про походження цього герба з королівського надання в парі з титулом. Крім того, герб з корчаком і псом був присутній також на гербі сина Сцибора графа зі Сцибориць, також Сцибора – єпископа ягерського (від 1410): в чотиридільному щиті в першій та четвертій частинах – на червоному полі золотий лапчастий хрестик в супроводі двох золотих півмісяців, що лежать рогами в різні боки (герб Остоя), в другій та третій частинах – на срібному полі з золотого корчака виникає чорний пес [620, с.139]. Якщо наші висновки, щодо зв'язку між гербом з корчаком і псом та наданням “руського” титулу Сцибору графу зі Сцибориць, є вірними, то чи не варто зробити висновок про удостойнення королем Людовиком герба Дмитра з Гораю саме зображення пса в корчаку, яке, виходячи з висновків щодо герба пана на Галичі, мало в угорському герботворенні якусь специфічно руську прив'язку. В своїх висновках ми виходимо також з того, що зображення пса в корчаку зустрічається в гербах (не лише в щиті, а навіть і в нашоломнику) руської шляхти надзвичайно рідко. Власне це зображення було тривалий час складовою частиною родового герба самих лише панів Горайських та їх відгалужень (панів Липських та Чурил), щодо якого в письмових джерелах і фігурує назва “Корчак” [189, с.38]. Найдавнішим джерелом в якому згадано цю назву (“*Corczasowe*”) є акт Городельської Унії 1413

р. [228, с.69-70]. Останній, крім того, було засвідчено печаткою з зображенням трьох врубів в готичному щиті в супроводі довшого напису: + s m iu • nu • d' l ... ••• (можливо пана Миколи Липського третього сина Івана пана з Гораю) [62, Perg.43].

Найдавніші зображення корчака з псом в гербах руської шляхти (тих родів, які не походили від панів Горайських і які пізніші гербовники відносили до гербової спільноти Корчаків) з'являються лише в 2-й пол. XVI ст. – в основному в нашоломнику, і вкрай зрідка – в щиті. Втім, варто зазначити що навіть в нашоломнику набагато частіше за корчак з псом розміщували зображення страусових пер, що є додатковим аргументом на користь того, що варіант герба з корчаком і псом в нашоломнику принаймні до середини XVI ст. був родовим гербом виключно панів Горайських. Очевидно, що і специфічна гербова назва “Корчак” початково стосувалася лише родового герба Горайських, оскільки навіть “*Insignium clenodiorum Regis et regni Poloniae descriptio etc*” згадує цю назву виключно у зв'язку з удостойненням родового герба Дмитра пана з Гораю.

Натомість, герб з зображення трьох врубів інших руських родів фігурує в письмових джерелах XV – XVI ст. під описовою назвою – Вруби або Три вруба (*Wrembi, Wraby, Trzechwrawow, Trzech wrabow*) [168, Tom XII, n.2775, n.2776; Tom XIII, n.7207; Tom XIV, n.38; Tom XVIII, n.494; 60, Sygn.33, st.647-706]. В принципі, варто сумніватися чи маємо ми взагалі в даному випадку справу з гербовими назвами, чи перед нами звичайні описи фігур родового герба. Так само, на нашу думку, варто поставити під сумнів зв'язок між зображенням трьох врубів та гербом Угорського королівства, на якому наполягав Длугош.

Геральдичні конструкції в основі яких знаходилося зображення трьох врубів мали без перебільшення всеруський характер. Їх бачимо в родових гербах від Карпат до Сівера і Смоленська та від наддвинських земель до надчорноморських степів. Важко припустити, що всі ті сотні руських родів, які мали в своїх гербах вруби, набули їх внаслідок королівського удостойнення герба Дмитра пана з Гораю. Таке масове прийняття безліччю родів герба одного хоч і потужного роду мало б дійсно винятковий характер, з огляду на те, що в руському герботворенні

випадки прийняття чужого герба в добу середньовіччя є практично незанимаючими (звісно, якщо не брати до уваги герби, що походять з нобілітаційних привілеїв).

Проти угорського впливу на витворення геральдичного сюжету з трьома врубами промовляє також факт хронологічного характеру. Річ в тім, що однією з найдавніших пам'яток, що містить зображення трьох врубів є печатка Анни Святославни (доньки великого князя смоленського Святослава Івановича та дружини великого князя литовського і руського Витовта-Олександра Кейстутовича) [311, с.341-342] від 1392 р., в полі якої було зображено святу Анну з Марією та Ісусом на руках, а здолу – три вруби [19, n.293; 62, Perg.4444; 98, Perg.234]. Очевидно, що дане зображення ніяк не можна зв'язати з угорським удостойненням, тим більше що воно є практично синхронним до часу можливої зміни герба Горайських, а оже цілком виключеною є можливість впливу герба останніх на зображення на печатці княгині в якийсь непрямий спосіб, на реалізацію якого попросту забракло б часу. Варто також взяти до уваги, що на всьому просторі середньовічної Русі (практично в усіх руських землях Корони та Великого князівства) зображення трьох врубів присутньо в численних родових гербах, як самотійно (в різній чисельності та різних способах розташування), так і в поєднанні з найрізноманітнішими гербовими та знакоподібними фігурами [621, с.80-82]. Останнє, до речі, дозволяє зробити припущення про догеральдичне походження врубів від певних родових знаків, як і в разі з більшістю сюжетів середньовічної руської геральдики. Не вдаючись до подробиць вкажемо лише на присутність врубів у догеральдичних знакових комплексах, таких приміром як бортні знамена (сіверські джерела іменують знаки, в яких наявні вруби – “**рѹбѣжи**” або “**рѹбра**”) [273, с.162-168]. Цілком вірогідне походження гербів з трьома врубами з відповідних родових знаків ставить їх в контекст суто руського герботворення та знову ж таки виключає можливість угорських впливів. Останні можемо добачати хіба що в тих випадках, коли родові герби містять замість врубів поземі смуги, як приміром в гербі Катерини Горайської з Гораю і Божегодару в костелі міста Сенна від 1438 р. (три пояса) [615, с.93] або на одному з гербів на надмогильній плиті Збігнева Олесницького від 1495 р. (п'ять поземих смуг) [673, с.69]. Але в даному разі наявність смуг (поясів) а не

врубів у відповідних гербах імовірно пов'язана зі стилістичними особливостями передачі зображення на монументальних пам'ятках мистецтва, в яких часто трапляються певні спрощення. Варто припустити, що і в разі з цими гербами, в їх основі перебувало не надто точне відтворення врубів, а не спроба наближення до угорського герба.

Герб з врубамі як найбільш поширений (як в кількісному, так і в територіальному аспектах) сюжет руського родового герботворення, очевидно не міг завдячувати своєю появою такій локальній акції, якою, попри все, було удостойнення герба Дмитра пана з Гораю королем Людовиком Анжуйським. Інша річ, що саме доповнений герб (на нашу думку це доповнення мало стосуватися нашоломника, в якому з'явилося зображення пса) панів Горайських став врешті-решт тим уніфікаційним прототипом, на який з часом почали взоруватися інші власники гербів, в основі яких перебувало зображення врубів.

Очевидно цей уніфікаційний процес відбувався в тому ж напрямі, що і в разі з гербом Драго-Сас. З тією лише відміною, що назва "Корчак" в письмових джерелах фіксується дещо раніше (1413 р.) ніж назва "Сас". Як і останній, Корчак тривалий час був родовим гербом лише однієї родини (панів Горайських та їх молодших відгалужень), і лише з початком 2-ї пол. XVI ст. цю назву почали застосовувати щодо геральдичних знаків інших родів (так само як і специфічний нашоломник герба Горайських лише в цей час вперше з'являється в родових гербах інших родин) [671, п.194]. Аналогічно і утворення гербової спільноти Корчаків маємо покласти на 2-у пол. XVI ст., визнавши чільну роль у її витворенні за тогочасними гербовниками, які звели все розмаїття руських гербів з врубамі до єдиного уніфікованого стандарту під спільною гербовою назвою.

На питання, чому саме герб панів Горайських використано для цієї стандартизації відповісти доволі легко. Серед руських родів Корони Горайські були чи не найпотужнішим кланом, засновник якого (Дмитро пан з Гораю) займав одне з чільних місць в державній ієрархії Корони Польської в останній третині XIV ст. До того ж землеволодіння панів Горайських частково знаходилися в польських землях Корони (Горай), що давало лекший спосіб польським авторам запізнатися са-

ме з цим родовим гербом. Варто відзначити, що в руських землях, попри те що назва “Корчак” фігурує в джерелах принаймні від 1413 р., при виводах шляхетства XV – 1-ї пол. XVI ст. її жодного разу так і не використано. Маємо, натомість, згадані вже вище описові форми (Wraby, Trzechwrahow), а також таке екзотичне означення як “Хмара” (*rotha cum tribus wranby chmara*) [168, Том XIII, n.1116] для родового герба Чижовських, Новоселецьких та Семаковських, в основі якого перебувало зображення трьох врубів. Більше того, до герба з трьома врубами під час виводів шляхетства вказують свою приналежність (*quod ipse est nobilis et est de clenodio Trzech wramb*) [168, Том XIV, n.38] навіть ті роди що користувалися геть іншими геральдичними сюжетами, як приміром львівські зем'яни з Лединичів [247, n.649] та Станімирські [247, n.1085]. Хоч як важливо останнім було подати назву свого герба в умовах судового процесу вони не уживають назви “Корчак”, а користають з доволі непевного описового визначення, що може свідчити лише про одне – в Руських землях Корони назва “Корчак” в цей час є мало- або й цілком не-зною. Навіть на польських теренах назви “Корчак” не використовували ще в 2-й чверті XVI ст., про що свідчить краківський привілей на шляхетство та герб з зображенням врубів люблінському міщанину Станіславу Микуличу з Лазиськ, до якого прийняли його кам'янецький біскуп Себастьян Браницький, господарський підскарбій Іван Андрійович Солтанович та господарський писар Михайло Свинюський від 21 липня 1538 р.: “*arma et insignia Wrambi videlicet scutum rubeum, in cuius medio tres scissurae albae alias wrambi*” [695, с.95]. Останній привілей може до певної міри вказувати на кристалізацію уявлень про існування певної геральдичної спільноти, але визначення герба в описовий спосіб вказує на незавершеність цього процесу.

Крім Корчака Горайських уніфікацію руських гербів з трьома врубами здійснювано за допомогою ще кількох гербових назв та геральдичних конструкцій. Деякі з них (як приміром Хмара) зустрічаються лише спорадично, іншим пощастило більше. Приміром герб Рох III (на червоному полі срібна лілія над трьома срібними врубами; над щитом шолом з червоно-срібним наметом під золотою шоломовою короною, в нашоломнику срібна лілія) [237, Том VIII, с.119-120], на-

зву якого запозичено з польської геральдики (герб Рох мав вигляд чорної шахової тури у вигляді лілії на срібному полі [686, с.220-221], що імовірно і послужило причиною запозичення цієї назви для зовні подібного руського герба), в річпосполитську добу широко використовували руські роди (Гурки, Карші, Костюшки, Розсудовські та ін.), в основному з Підляштя та інших руських земель Великого князівства Литовського [237, Том VIII, с.119-120]. Втім, відсутність назви Рох III в середньовічних джерелах виразно свідчить про відсутність даної гербової спільноти в XV – XVI ст. та імовірне використання різними руськими родами в цей час окремих гербів з врубами та ліліями (можливо, лілієподібними знаками), які лише згодом набули уніфікованого вигляду та одержали спільну назву. Суттєвою була еволюція ще одного руського герба з подібним сюжетом, який відомий вже в часи середньовіччя (вперше згадано 1408 р.) під назвою Набрами [686, с.192]. Пізніша геральдична традиція пов’язує появу цього герба з відмінюванням герба Корчак. Скажімо, “Gniazdo snoty” Бартоша Папроцького повідомляє наступне – “Przemienienie Herbu Korczaka, dla występku Rycerza nazwanego Nabram” [242, с.1091], а “Herby rycerstwa polskiego” того ж автора – “O klejnocie Nabram alias Waldorf, które ma być trzy pola czarne a trzy białe. Tak to twierdzą, żeby ten klejnot od Wrębów alias Korczak miał mieć początek” [244, с.693]. Середньовічні гербовники зазвичай подають герб Набрами у вигляді трьох чорних та трьох срібних доземних смуг [208, с.60]. Слід зазначити, що гербом Набрами користувалося лише незначна кількість родів, тож і в даному випадку можемо припустити, що початково він правив за родовий герб якогось одного роду та його відгалужень, і лише згодом кілька подібних гербів могло бути об’єднано в гербову спільноту (значна кількість назв, щодо цього геральдичного сюжету з доземними смугами, виразно вказує на таку можливість), існування якої вперше зафіксували гербовники Папроцького [242, с.1091; 244, с.693-694].

Значно більше число родів було, натомість, представлено в гербовій спільноті, що користувалася гербом під назвою Корнич (на червоному полі на трьох врубах або триступеневій піраміді **T**-подібний хрест, на кінцях якого два півкола). На його руське походження (а також його другої назви – “Біс”) однозгідно вказу-

ють різні списки “Insignorum clenodiorum” [208, с.80-81]. Подібні відомості подано також в гербовниках Бартоша Папроцького – “O klejnocie Kornicz, któremu także od ruskich książąt początek i nadanie liczą ... pisze Długosz o przodkach: Genus ruthenicum, dominis suis fidum” (Herby rycerstwa polskiego) [244, с.701], “Herb Kornicz nadany od Książąt Ruskich Rycerzowi tak nazwanemu, kthory ma być krzyż biały na skale łamanej w czerwonym polu” (Gniazdo cnoty) [242, с.1114].

Простежуючи шляхи витворення гербової спільноти Корничів, варто звернути увагу на відомості “Insignorum clenodiorum”, в яких вказано на переміщення носіїв цього герба з Русі в Сілезію. І справді, більшість родів, що розміщували в своєму гербі **Т**-подібний хрест з півколами на трьох врубках, мали своїм осідком Горішню Сілезію, а саме – Освітимське князівство (**Освітѣтѣмское князѣство**) [72, Тека XII, Plik 64]. Навіть побіжний огляд родової геральдики останнього в XV ст. виразно свідчить про поширеність даного сюжету в цьому локальному регіоні. Так, при документі освітимської шляхти від 8 січня 1441 р. [98, Perg.451] серед 34 печаток, що засвідчували цей акт, за інформацією Яна Замойського [60, Sygn.33, st.661-662], дев'ять мали в своєму полі зображення **Т**-подібного хреста з півколами над врубками. Шляхта Освітимського князівства практично не користувалася гербами, що походили з польських земель Корони, а отже цілком вірогідно поруч з чеськими могла зазнавати також руських геральдичних впливів (в тому числі й у разі з гербом Корнич). Час складання навколо цього герба гербової спільноти Корничів наразі невідоме. Доволі рідкісне та порівняно пізнє [625, п.51] використання цієї назви в письмових джерелах може вказувати на її початкове застосування по відношенню лише до одного з родових гербів з даним сюжетом – вірогідно, до герба того роду, що приніс це зображення з Русі в Горішню Сілезію. На відсутність гербової спільноти Корничів (Бісів) принаймні в XV ст. може вказувати й наявність різних видозмін герба з **Т**-подібним хрестом з півкулями на кінцях над трьома врубками, а також різні форми нашоломників в гербах тих родів, які згодом зачислено до спільноти Корничів (Бісів). Очевидно, що остання назва могла стосуватися лише тих родових гербів, що мали відповідне зображення в нашоломниках (бородатого чоловіка – біса). В 1-й пол. XVI ст. судові записки повід-

омляють про цей герб лише одного разу [671, n.161], а тогочасні списки “*Insignorum clenodiorum*” незмінно згадують його в прив’язці до гербової легенди про мандрівку з руських теренів у Сілезію первісних власників даного геральдичного сюжету [208, с.80-81]. І лише гербовники 2-ї пол. XVI ст. дають надійні підстави говорити про витворення гербової спільноти Корничів (Бісів), до якої вже належали представники різних за походженням родів [242, с.1114; 244, с.701-702].

Третьою за значенням руською гербовою спільнотою пізніша історіографічна традиція називає носіїв герба Кирдея (в першій частині – на блакитному полі три срібні лілії в стовп, в другій частині – червоне поле). Появу останнього гербова легенда, яку відновлюють всі середньовічні гербовники, також пов’язує з іменем короля Людовика Анжуйського, який нібито удостойнив фігурами з власного герба (анжуйськими ліліями) родовий герб засновника роду Кирдеїв (Кирдеевичів), що відзначився 1377 р. під час облоги Белза [208, с.85; 242, с.1125; 244, с.700]. Вперше печатку з цим гербом, імовірно, було прикладено до неодноразово згадуваного вище перемиського акту від 19 жовтня 1404 р. Належала вона Грицьку Кирдеевичу пану з Поморян [98, Perg.272]. До сьогодні зображення на цій печатці не збереглося, втім, імовірно, воно було близьким до того, яке знаходимо на пізнішій печатці пана Грицька від 1436 р. – іспанський щит розтято: перша частина порожня, в другій частині – три лілії в стовп, над щитом шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику – розширений хрест між двома страусовими перами [60, Sygn.33, st.706]. Натомість, на печатці від 29 січня 1449 р. в нашоломнику бачимо дещо інший сюжет – лілію між двома страусовими перами [19, n.430; 47, спр.807].

Сини Грицька Кирдеевича пана з Поморян користувалися, очевидно, першим варіантом батьківського герба (з хрестом і перами в нашоломнику), про що свідчать відповідні записи Яна Замойського про печатки львівського хоружого Жигимонта Кирдеевича пана з Хотиня від 1436 р. [247, n.177], подільського підкоморія Януша Кирдеевича пана з Оринина від 1439 р. [247, n.907] та пана Дмитра Кирдеевича від 28 червня 1427 р. [247, n.1081]. Як видається, у випадку з даним гербом переказ Длугоша має під собою певний ґрунт, оскільки зображення

трьох лілій на блакитному полі є надто специфічним сюжетом для геральдики Центрально-Східної Європи, щоб зв'язувати його з чимось іншим ніж гербом Анжуйської династії. На те що зображення трьох лілій в гербі роду Кирдеєвичів пов'язане саме з його удостойненням королем Людовиком вказує і та обставина, що перед 1377 р. представники роду Кирдеєвичів користувалися в якості герба геть іншим зображенням – на печатці Васька Кирдеєвича від 1366 р. зображено знак у вигляді хвилястої літери **М** під стовпом з кулькою вгорі [98, Perg.254]. Пізніше представники різних галузей роду Кирдеєвичів на Волині користувалися як гербом з трьома ліліями так і старим геральдичним сюжетом на основі родового знаку. Свого часу А.Бонецький висловив припущення, що три лілії династичного герба короля Людовика було лише додано до старого родового знаку, який первісно мав розміщуватися в другій частині щита на червоному полі, а згодом зник з нього [536, Том X, с.41]. Сфрагістичний матеріал, навіть 1-ї пол. XV ст. не підтверджує цієї думки, хоч паралельне використання обох гербів може вказувати на те, що королівський привілей не ставив за мету заміну одного геральдичного сюжету іншим, а передбачав їх певний симбіоз, щоправда не обумовивши форми останнього, що і призвело до певної неунормованості у використанні родового знаку та анжуйських лілій в герботворенні Кирдеєвичів.

Сфрагістичні пам'ятки та відомості гербовників вказують на доволі широке застосування герба з трьома ліліями в добу середньовіччя, але ніщо не свідчить про наявність в цей час гербової спільноти Кирдеїв. Анжуйським наданням користалися в цей час виключно представники роду Кирдеєвичів та його відгалужень, відповідно герб з анжуйськими ліліями був таким же родовим гербом як і геральдична конструкція на основі родового знаку Кирдеєвичів. Що ж стосується назви герба з ліліями то її практично не зустрічаємо в джерелах XV – XVI ст., і навіть в тих випадках коли її згадано, важко напевно визначити чи перед нами саме гербова назва чи просте позначення прізвища роду, що користувався цим гербом. Характерно, що навіть в нобілітаційному привілеї дякові Михайлу Василевичу на шляхетство та герб, до якого прийняв його володимирський маршалок Михайло Тихнович Козинський, від 20 жовтня 1563 р. виданому у Вільно назви

герба не згадано, а вміщено лише його опис: “ГЕРБЪ ТРИ ЛЕЛІЄ А ПОДЛЕ ЛИЛИЙ ЧИРВОНОЕ ПОЛЕ” [695, с.147, п.299; 395, с.461]. Тож вести мову про наявність гербової спільноти Кирдеїв навіть в 3-й чверті XVI ст. немає жодних поважних підстав. Очевидно, останню зконструйовано, як і в разі з більшістю інших руських гербових спільнот, лише гербовниками Папроцького.

Подібну до герба Кирдея ситуацію маємо також в разі з гербом Бибель, про існування якого повідомляє одна перемиська судова записка від 1439 р. – “proclamacione Bibel et de herbo cossy, luna et crux” [168, Том XIII, п.1116]. З даного опису важко скласти уявлення про зовнішній вигляд цього герба, що породжувало в науковій літературі суттєві різночитання щодо нього [686, с.94]. На нашу думку слово “cossy” не можна тлумачити як назву герба, як це зробили видавці перемиських актів, а лише як складову частину опису герба, який, судячи з назви, правив за родовий герб панів Бибельських. Останні засвідчували власними печатками акти від 19 жовтня 1404 р. (Андрій і Грицько Бибельські) [98, Perg.272] та 28 червня 1427 р. (Андрій Волчко Бибельський) [60, Sygn.33, st.704], які, втім, до сьогодні не збереглися. Герб роду Бибельських відомий натомість за зображеннями на міських печатках Нового Міста Бибеля (право на володіння яким панам Бибельським було підтверджено королем Казимиром III ще 1361 р. [168, XVIII, с.XIII]) від 1533 – 1534 р.р. і 1565 р. [107, Rkps 1464, karta 21; Rkps 1484, Том II, karta 281] Він являв собою знак у вигляді хреста над пов’язкою з кінцями додолу, що мають вигляд кос або ріжків півмісяця. Це, до речі, пояснює чому в описі герба в судовій записці 1439 р. вжито зворот “cossy, luna et crux”. Очевидно, її автор намагався описати родовий знак Бибельських порівнюючи його з косами та півмісяцем. Як видається, це був не єдиний спосіб, яким намагалися описати цей герб. Зокрема, у судовій записці 1444 р. говориться про використання львівськими землянами Станіславом і Супруном з Чеперова герба подібного до герба Наленч (пов’язка) панів Шамотульських: “Nobiles Stanislaum et Suprom reos de Czeperow ... de quibus armis essent et quid fuerint in terra Russie. Qui dixerunt: sumus heredes et terrigene ab antiquo Rutheni. Et de armis dixit, quod eum homines facerent de armis dom. Vincencii Schamothulski” [168, Том XIV, п.946].

Втім герб, яким користувалися пани Бибельські та декілька інших, імовірно споріднених з ними, руських родів, зовні найбільше нагадував польський герб Вовчі коси (Прус II – на червоному полі дві срібні вовчі коси під срібним півтора-раменним хрестиком), що і призвело врешті-решт (приблизно в середині XVI ст.) до їх ототожнення. Найвідомішим руським родом, який мав у гербі родовий знак подібний до герба панів Бибельських, був рід панів з Давидова. На їхніх печатках XV – початку XVI ст. (впродовж 1425 – 1512 р.р.) бачимо в щиті родовий знак у вигляді перетнутих і перехрещених вгорі двох півкіл з гаками на долішніх кінцях [45, спр.99; спр.103; спр.107; спр.287; 60, Sygn.33, st.657, 700; 107, Rkps 1713, karta 12]. Як бачимо, дана геральдична конструкція нагадує Вовчі коси лише віддалено, тим не менше це не завадило польським геральдикам ототожнити ці герби [237, Том III, с.315].

Очевидно, родовим гербам Бибельських та Давидовських не пощастило, на відміну від гербів Горайських та Риботицьких, посісти місце геральдичних знаків окремих гербових спільнот в польських гербовниках 2-ї пол. XVI ст. Спроба надати цьому гербу відповідної гербової назви за польським зразком (в судовій записці 1439 р.) не одержала свого продовження в подальшому. Імовірно, на заваді цьому стало незначне число родин, що користувалися подібними сюжетами, а Бибельські та Давидовські були надто значними родами, щоб фабрикувати штучні гербові назви для судових потреб. Коли ж прийшла пора уніфікаційних заходів в руській геральдиці в 2-й пол. XVI ст., то пани Давидовські воліли стандартизувати зображення власного герба на взірць Вовчих кос, а Бибельські взагалі стали послуговуватися гербом Корчак [267, с.293; 168, Том XVIII, с.XIII]. Значне число руських гербових спільнот та гербових назв, вперше з'являється під пером польського геральдика Бартоша Папроцького в останній чверті XVI ст. Ми далекі від думки, що Папроцький штучно фабрикував назви цих гербів, адже на відміну від пізніших авторів він не наважився вигадувати гербові назви, скажімо, для родових гербів Волині та Литви [242, с.1126-1133; 244, с.862-872]. Але з іншого боку на-вряд чи можна вважати випадковим, що саме в його гербовниках ми вперше зустрічаємо більшість знаних від XVI ст. руських гербових назв. Більше того, пере-

важна кількість цих назв абсолютно незнана з інших джерел XVI ст. Пояснення цій обставині, на нашу думку, слід шукати в змісті самих назв цих гербів. Доволі часто вони походять від вміщеної в щиті гербової фігури, або від прізвища власника цього герба. Цілком вірогідно, що Папроцький міг сприймати скорочені описи та пояснення символіки цих гербів або прізвища та придомки їх власників за гербові назви. Що робив це не навмисно підтверджується тим, що здійснив цю операцію лише щодо окремих гербів. До першої з цих груп, цілком вірогідно, можна зарахувати герби П'ятирог (знак у вигляді п'ятипроменевої зірки під перехрещеною лілією) [242, с.1127; 244, с.862] та Покора (підкова кінцями додолу на якій лежить поземо ключ) [242, с.1123; 244, с.443]. До другої групи імовірно належать герби Рамулт [688, с.119] (п'ять п'ятипелюсткових руж в косий хрест) [242, с.1121; 244, с.731] та Влошек (два перехрещених меча вістрями вгору в супроводі чотирьох срібних п'ятипелюсткових руж) [242, с.1119]. Характерно, що назву “Влошек” вжито лише в “Herbach rycerstwa polskiego” [244, с.732]. Назва герба Приятель (Przyjaciel – на місці серце, яке пронизує стріла) [242, с.1117; 244, с.743] може стосуватися як імені одного з носіїв цього герба, так і зображення в ньому [685, с.232].

Ще одним руським гербом, назву якого вперше подає Папроцький (попри те що на сфрагістичних пам'ятках подібне до нього зображення бачимо ще від зламу XIV – XV ст.), є герб Салава (знак у вигляді трьох хрестиків в колі) [244, с.698]. “Gniazdo snoty” подає, крім того, легендарні відомості про надання цього герба руськими князями: “Początek Herbu Szalawa, od Książąt Ruskich nadany Roku Pańskiego według opisania Przywileiu ich 971, który ma być trzy krzyże żółte w błękitnym polu” [242, с.209]. Очевидно, що до Папроцького всі ці герби не мали власних назв і, тим більше, не гуртували навколо себе гербові спільноти. Це були звичні руські герби, що ними послуговувалися одна або декілька споріднених між собою родин, і які лише в силу суто випадкових причин потрапили на сторінки друкованих гербовників останньої чверті XVI ст. з прибраними на польський манер назвами. В подальшому (в XVII – XVIII ст.) ці герби в силу своєї присутності в гербовниках Папроцького (найавторитетніші тогочасні джерела з родової геральди-

ки) служили уніфікаційним стандартом для шляхти з руських земель, що уживали подібні геральдичні сюжети.

Ще однією групою гербів, на якій варто зупинитися в контексті дослідження руських гербових спільнот, є геральдичні сюжети, щодо яких в старих середньовічних і ранньомодерних гербовниках та пізнішій історіографії є вказівки на їх іноетнічне походження, попри те що непрямі дані свідчать про їх руське коріння або принаймні про широке уживання руським нобілітетом.

Найдавнішим з-посеред них є герб, який в пізніших джерелах знаний під назвою Голобок (на червоному полі половина срібної риби вгору; над щитом шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику між двома мисливськими ріжками виникає риба) [244, с.394]. Щодо цієї назви Папроцький подає характерну обмовку, яка дає підстави добачати руські витoki цього герба – “Początek u nadanie Herbu Gołobok, który z Ruska zową Hołobok ... ma być własne puł Losośia świeżo przecięte w czerwonym polu” [242, с.909]. Зображення цього герба, як вже зазначалося вище, було представлено ще у фламандських гербовниках 2-ї пол. XIV – 1-ї пол. XV ст. (з вказівкою на приналежність до “*herstaesken van der w id erkere*”).

В списках “*Insignorum clenodiorum*” від середини XVI ст. подано лише лаконічні описи герба [208, с.87], без вказівок про його походження, що свідчить на користь руської версії, оскільки автори списків зазвичай не забували віднотовувати походження того чи іншого герба, якщо останній мав польські витoki. Виразним свідченням руського походження герба з зображенням риби є також факт використання цього геральдичного сюжета самими лише руськими родами [267, с.339], до того ж паралельно з безсумнівно руськими гербами. Зокрема, руський рід Лятичинських, що користувався на початку XVI ст. гербом з цілою рибою [62, Perg. Perg.6774; Perg.6776; Perg.6781; Perg.6784; Perg.6794], а згодом (в 2-й пол. XVI ст.) гербом Голобок [244, с.395], уживав паралельно також герб Корчак [704, с.172]. Назва цього герба вперше зустрічається в польських судових записках під 1388 р. у формі “Olobok” (імовірно, з пропущеним початковим м’яким звуком “г”, який в латинському написанні не було змоги передати належним чином) поруч з

описовою формулою “Medium Salmonis”. В подальшому її знаходимо, за незначними винятками, в самих лише гербовниках 2-ї пол. XVI ст. [685, с.202-203; 686, с.208-209]. Спорадичність його використання на польських землях може вказувати на непритаманність цього сюжета польському герботворенню, що робить цілком вірогідним здогад про перенесення цього герба з руських теренів, аналогічно до того як це було у разі з гербом Корчак панів Горайських, що одержали земельні надання в Люблинській землі. Поява назви “Голобок” в такому разі могла бути спробою адаптації родового герба певної руської родини, що опинилася в польських землях Корони, до польських геральдичних традицій.

В руських землях цю назву почали використовувати імовірно лише в XVI ст. в якості збірної назви при уніфікації руських гербів, що мали в своїй основі різноманітні зображення риби. Про те що ці герби суттєво відрізнялися один від одного і не творили аж до середини XVI ст. гербової спільноти свідчить герботворення згадуваного вище роду Лятичинських, а також відмінність в нашоломниках та розташуванні піврибини між гербом “*her staesken van der w id erkere*” 2-ї пол. XIV ст. і тими видозмінами, які знаємо з пізніших джерел.

Іншими гербами якими користувалося саме лише руське рицарство були знакоподібні герби, що пізніше виступають під назвами Модзела і Бойча. Гербовники Папроцького ототожнюють їх, подаючи зображення золотого знака у вигляді трираменного хреста на червоному полі одного разу під назвою Модзела – “*Modzela kleynoth dawny trzy krzyże złote w czerwonym polu. Thego kleynotu vżywał on Babiński mąż sławny, który był sławnym przywoyczą v Konstantego X. Ostrogskiego*” [242, с.1130], іншого – під назвою Бойча – “*Klejnotu Wojcza używał on sławny mąż Babiński, który przy Konstantynie z Ostroga w potrzebach wszystkich przedniejszym wodzem bywał, mąż sławny i pamięci godny*” [244, с.864].

Причиною подібного ототожнення могла послужити подібність цих гербів, які раніші гербовники знають у формі трираменного та двораменного хреста відповідно. Герб Бойча, як династичний герб польських королів та великих князів литовських Ягелонів, подає “*Stemmata Polonica*” у формі срібного двораменного хреста на зеленій горі на блакитному полі [208, с.57; 249, с.28]. В тому ж гербов-

нику знаходимо герб Модзела – на блакитному полі срібний трираменний хрест [208, с.90; 249, с.74]. Аналогічне зображення присутнє і в гербовнику Еразма Каміна [208, с.90]. Подібну до розміщених у “Stemmata Polonica” пару гербів (під назвами “**BOICZA**” і “**MODZELA**”) подає також кольорова версія гербовника Марка Амброзія з Ниси “Arma Regni Poloniae” [687, с.138, 140].

Назва Модзела відома від 2-ї пол. XV ст. в кількох мазовецьких судових записках [686, с.190], щоправда відсутність в них опису цього герба не дає можливості стверджувати напевно, що під цією назвою вже тоді розуміли зображення трираменного хреста. Цілком вірогідно, що під назвою Модзела міг виступати якийсь з польських гербів, скажімо Сліповрон, адже ще в середині XVI ст. цілий ряд родин, що користувалися цим останнім називають у виводах шляхетства своїм гербом “Modzele” [671, n.337, 248]. Цілком вірогідно, що цю назву з незнаних ближче причин в тому ж часі перенесено на руський герб з трираменним хрестом. Очевидно що це мало статися в роках, що передували створенню “Stemmata Polonica” (близько середини XVI ст.). А дещо згодом назву ягелонського герба Бойча перенесено на руський геральдичний знак у вигляді двораменного хреста. Нарешті, в гербовниках Папроцького ці герби було ототожнено, що послужило підставою до витворення гербової спільноти, що складалася з кількох руських родів, які до того послуговувалися окремими родовими гербами з зображенням дво- чи трираменного хреста.

На основі родового знака у вигляді літери **Н** з півколом на навскісній перекладині було утворено герб Свирчек – родовий герб подільського роду панів Свирчів. Його зображення бачимо на печатках подільського каштеляна Миколи Свирча [247, n.906], подільського хоружого Пехна Адамковича пана зі Свирчків і Вахновичів [247, n.911] та подільського підчашого Юрка Свирчовича [247, n.912] від 1439 р. Натомість, його назва, очевидно похідна від назви роду, що користувався цим гербом, з’являється доволі пізно. Вперше її зустрічаємо в Римському рукописі „Insigniorum seu clenodiorum” 1-ї пол. XVI ст., а в подальшому також в інших списках цього гербовника [208, с.79] і творах Бартоша Папроцького [242, с.1028; 244, с.740]. Присутність в гербовниках цього герба стала підставою

для уніфікаційних заходів у герботворенні тих родів, що мали схоже зображення, в результаті чого було утворено не надто чисельну гербову спільноту Свирчків. Геральдичні конструкції подібні до герба Свирчек було широко представлено в родовому герботворенні різних регіонів Центрально-Східної Європи – в Моравії, Сілезії, Великопольщі [642, с.120-122]. Попри це, вірогідно руське походження роду панів Свирчів (на що вказують специфічно руські імена Пехна та Юрка Свирчів) може промовляти за руське коріння цього герба, тим більше що й “*Insignorum clenodiorum*” подає його опис шляхом порівняння з літерою (тобто, знакоподібним сюжетом – мало знаним в герботворенні земель Чеської Корони), а не тим чи іншими предметами, скажімо, з залізними якірцями (на уживання зображень яких в чесько-моравській геральдиці вказував Пильначек [642, с.120-122]). Сфрагістичний матеріал дає підстави висунути припущення щодо руського походження ще одного герба, відомого під назвою Кіт морський. Цей герб відомий з Акту Городельської Унії 1413 р. [228, с.69-70] та печатки пана Войснара Верколовича, що прийняв його на свій рід [62, Perg.43]. Залишається невідомим чиїм родовим гербом було це зображення зі сторони коронних учасників Городельського з’їзду, але у польському герботворенні ні цей сюжет ні сама назва не зустрічається жодного разу. Єдине зображення цього герба з теренів Корони походить з двох відбитків печатки, яку приклав до актів від 1467 р. і 1470 р. холмський земський підсудок (1464 – 1477) Петро Сметанка пан з Трембачова [62, Perg.6680; Perg.6685]. В її полі в готичному щиті зображено мавпочку, яка власне і являла собою гербову фігуру герба Кіт морський [576, с.205-209]. Пошкоджений стан доволового напису на цих відбитках не дозволяє ідентифікувати напевно власника цієї печатки, але можемо припустити, що ним не був Петро Сметанка, оскільки останній користувався печаткою з зображенням у гербі однорога [62, Perg.6734].

Появу ще кількох родових гербів Корони середньовічні гербовники пов’язують з теренами Угорського королівства. Подібна прив’язка є цілком вірогідною, але при цьому часто не зважається на ту обставину, що тогочасна Угорщина являла собою доволі складну в етнічному плані структуру. З огляду на це, навряд чи правомірно зв’язувати всі ці герби з угорським етнічним компонентом.

Принаймні, щодо деяких з них можемо говорити про імовірно руське походження або про адаптацію руськими родами відповідних геральдичних сюжетів. До найбільш відомих таких сюжетів належить герб, що зустрічається в письмових джерелах під назвою Бонча (на блакитному полі срібний однорог). У найдавнішому – Курницькому списку “*Insignorum clenodiorum*” повідомляється про його італійське походження. Аналогічні відомості знаходимо і в наступних списках цього гербовника [208, с.60-61]. В Руські землі Корони цей герб потрапив, очевидно, з Угорської землі разом з родом панів Фредрів (в Угорщині цей герб міг з’явитися разом з прибульцями з Неаполітанського королівства за часів Анжуйської династії). Зображення однорога знаходилося на цілому ряді печаток представників цього роду від 1427 – 1464 р.р. [60, Sygn.33, st.657-658; 45, спр.190]. Рід Фредрів мав імовірно руське походження, на що вказує як саме їх прізвище, утворення в поширений на руських землях спосіб від імені Фридерик, так і спорадичне використання прозвища Сас (Sasz) [168, Том XIII, n.6615] – поширене у русько-волоському середовищі. Нарешті, чи не головним аргументом на користь руського походження панів Фредрів є паралельне використання ними герба з трьома врубами (пізніше – Корчак) [259, с.90]. Серед щиро руських родів, що мали в своєму гербі однорога вже в 1-й третині XV ст. можемо назвати рід перемиських землян з Ходновичів [60, Sygn.33, st.687-689], а також незнаний ближче рід (імовірно князівського походження, на що вказує наявність князівської корони над щитом), що походив з теренів Литовсько-Руської держави, представник якого був учасником Констанцького собору 1414 – 1418 р.р. В Хроніці Ульриха Рихенталя герб “*Von dem durchleuchtigen fursten herzog Wildipold herr zu Sarasie, czwischen Kriechen vnd Litto w*” має вигляд золотого однорога на чорному полі [186, f.110].

Так само руську “прописку” мав ще один герб угорського-італійського походження – Амадей (на червоному полі срібний орел без хвоста з золотим озброєнням під золотою короною тримає в дзьобі золоте кільце) [668, с.139-143]. Списки “*Insignorum clenodiorum*” однозгідно повідомляють про перенесення цього герба з Угорщини [208, с.80, 102]. В Руських землях Корони герб з зображенням без-

хвостого орла з кільцем в дзьобі вперше використано на печатці перемиського землянина Івана Мзуровського від 1439 р. [60, Sygn.33, st.666]. Характерно, що водночас з цим Мзуровські користувалися також гербом з трьома врубами [168, Том XVIII, с.ХХ], що дозволяє провести додаткові паралелі з гербом Бонча, а також зробити припущення про руське походження вихідців з Угорського королівства, що принесли з собою в Корону герб Амадей.

Значне число руських родів користувалося ще одним гербом, що імовірно походив з теренів Угорського королівства та мав назву Ковня (на червоному полі три срібні мечі з золотими руків'ями вістрями додолу у вістря) [208, с.62, 105; 242, с.1087]. На сьогодні важко сказати, якого етнічного походження були прибульці з Угорщини до Корони, що принесли з собою герб з зображенням трьох мечів у вістря, але та обставина, що в 2-й пол. XVI ст. (власне коли й складається гербова спільнота під іменем Ковня) цим гербом послуговуються лише руські роди [244, с.668], може свідчити про початкове виникнення цього геральдичного сюжету в середовищі руського нобілітету Угорщини.

Підсумовуючи можемо констатувати, що наявність руських гербових спільнот, принаймні до середини XVI ст., слід поставити під великий сумнів. Окремі спроби уніфікації руських родових гербів до певних стандартизованих форм та набуття деякими руськими гербами назв на польській зразок можемо, звичайно, спостерігати і в XV – 1-й пол. XVI ст., але ці випадки носили поодинокий характер, і були пов'язані, в основному, з виробленням назв для гербів тих родів, що переміщувалися з руських земель на польські етнічні терени (як приміром пани Горайські), а також з судовими потребами під час виводу шляхетства дрібними руськими родами, які з метою наочного підкреслення власного шляхетського статусу, надавали в окремих випадках назви своїм гербам за польським зразком – або витворені в самому руському середовищі (значна частина цих назв зустрічається лише в поодиноких випадках і не має продовження в подальшій традиції, що вказує на штучний характер цього процесу називання), або запозичені з польського герботворення (в разі коли руський родовий герб в той чи інший спосіб міг нагадувати певний польський герб). Таким чином, руські герби, в яких перебувало зо-

браження зірок та півмісяця ставали в судових записках, а згодом в гербовниках, Сасом або Лелівою чи Древицею. Герби з трьома врубами називали – Корчак, або Рох III. Герби з хрестом та півколом ставали Побогом, Яструбом чи Остоею, з хрестом і розгалуженнями – Нечуєю, з колом і хрестами – Салавою або Осориєю. Втім, значного поширення та завершених форм це явище набирає лише в 2-й пол. XVI ст., коли в Короні Польській з'являються перші друковані гербовники, що масово тиражують та закріплюють в шляхетській свідомості ті нечисленні уніфіковані форми руського герботворення, яким пощастило, в силу різних причин, потрапити на їх сторінки. Разом з тим, ці гербовники подають відомості про деякі руські герби, назви яких вперше зустрічаємо власне на сторінках цих друкованих творів. Скажімо, гербовники Бартоша Папроцького подають крім Саса, Корчака, Корнича, Кирдеї, Голобока, Свирчка цілий ряд, незнаних досі з письмових джерел, назв руських гербів – Салава, Покора, Незгода, Рамулт, Влошек та ін. Для решти самобутніх руських гербів, як правило, залишався шлях подальшої уніфікації з друкованими зразками та поступового зникнення. Цим процесом власне і завершено добу руської геральдики та відкрито нову – річпосполитської.

Таким чином, руське середньовіччя, очевидно не знало гербових спільнот, появу яких варто датувати останньою чвертю XVI ст., в основному під впливом польських гербовників, що намагалися описати розмаїття руських гербових форм в категоріях польської геральдики (через надання гербових назв та штучне конструювання руських гербових спільнот). Назви гербів, що спорадично з'являються в джерелах XV – 1-ї пол. XVI ст. позначають лише герби окремих родів (Горайських, Риботицьких, Бибельських). Абсолютна ж більшість руських гербів XIV – XVI ст. функціонують в зовсім іншому режимі ніж тогочасна польська геральдика – як герби окремих осіб та родин, а не гербових спільнот, і без такого специфічного інституту як гербова назва.

3.2. Родова геральдика руських земель Корони Польської XV ст.

3.2.1. Перемиська земля

Серед усіх руських земель доби пізнього середньовіччя Перемиська земля була представлена чи не найбільшою кількістю пам'яток родового герботворення.

Розташовна на підкарпатських теренах, між Сяном та горішньою течією Дністра і його допливів – Стриєм і Опором “**Горная страна Перемишльская**” була місцем осідку великої кількості родів корінної руської шляхти. Серед останньої знаходимо потужні панські роди, що прагнули утримати своє становище регіональної еліти в умовах поступової інкорпорації до складу Корони Польської, nobilitet середньої заможності, якому по реформі 1430 – 1434 р.р. відкрився шлях до участі в політичній діяльності місцевого рівня, а також дрібну шляхту, що вела тривалу боротьбу за доведення свого привілейованого статусу. Суспільно-політичні змагання всіх цих прошарків провідної верстви мали своє зовнішнє відображення в широкому використанні родових гербів, що репрезентували своїх власників як членів привілейованого стану. Як і в інших країнах Європи, в Руських землях родові герби мали в першу чергу соціально-ідентифікуюче значення, а в своїй сумі (на рівні регіональних геральдичних комплексів) репрезентували собою корпорацію землевласників відповідних територій.

В комплексі родових гербів Перемиської землі наявні чіткі ознаки регіональної системи герботворення, зі своїми домінуючими сюжетами та закономірностями функціонування геральдичних знаків. Звичайно, ця геральдична сукупність має виразну подібність з аналогічними комплексами інших руських земель, що й не дивно, зважаючи на те що руська середньовічна геральдика являла собою доволі одноцільну знакову систему. Але, поруч з тим, не можна не додати певних особливостей родового герботворення Перемиської землі XV ст., що знайшли своє відображення у використанні деяких своєрідних сюжетів, які значно слабше представлено в герботворенні інших руських земель.

Йдеться в першу чергу про окремі геральдичні конструкції, що їх утворено на основі старих догеральдичних родових знаків. Масове використання останніх в родовому герботворенні є своєрідною візитною карткою середньовічної руської геральдики. Разом з тим, в різних землях Русі не раз можемо бачити оригінальні сюжети, що додають специфіки місцевому герботворенню. Чи не найбільш оригінальною гербовою конструкцією родової геральдики на теренах перемиського Підкарпаття був родовий знак, що ним користувалися в своєму герботворенні па-

ни Бибельські (знак у вигляді хреста над пов'язкою з кінцями доролу, що мають вигляд кос або ріжків півмісяця), а також цілий ряд дрібніших перемиських родів. В письмових джерелах цей сюжет описувано в різні, не надто доладні, способи (зазвичай через порівняння його з польськими гербами Вовчі коси та Наленч або з фігурами півмісяця та кос), що вказує на незвичність цієї конструкції вже для тогочасних спостерігачів, а отже і на доволі архаїчне походження. Зображення колоподібної фігури з загостреними та заокругленими на кінцях розгалуженнями є сталою основою цього родового знаку, натомість зображення хреста в різних родових гербах перемиської шляхти має доволі нестабільний вигляд або й взагалі відсутній. Скажімо, в гербі Тучка і Занка Корнеловських, згідно з описом в судовій записці 1439 р. зображено знак у вигляді пов'язки з кінцями доролу у вигляді кос під хрестиком [168, Том XIII, n.1116]. Останній засвідчив своєю печаткою присяжний лист від 29 червня 1427 р., імовірно, з зображенням такого ж герба [247, n.794]. Натомість, родові герби Кузьми з Кальнохвостів, Михайла з Подвисокого та Федька Санницького, відповідно до змісту судової записки 1478 р., склалися з поєднання двох кос з місяцеподібними кінцями під двораменним хрестиком [168, Том XVIII, n.1084]. Нарешті, в гербах Іванка з Заболоття та Івашка з Пачлав, імовірно, було присутнє саме лише зображення косоподібного знака [168, Том XVIII, n.494].

Ще одним поширеним сюжетом в перемиському родовому герботворенні є зображення родових знаків в основі яких перебувало поєднання хреста з півколом. Приміром, на печатці Юрка Грошенського від 1427 р. в іспанському щиті бачимо хрест над півколом, що лежить рогами доролу [247, n.840]. Подібну конструкцію, тільки в перевернутому вигляді, мав герб на печатках двох незнаних з імені перемиських землян від 1439 р. [247, n.357]. Стенько з Дубковичів користувався 1427 р. печаткою з гербом у вигляді двох півкіл, що лежать в стовп кінцями в протилежні боки над хрестом в іспанському щиті [247, n.1123]. Також два півкола, але обидва кінцями вгору і з'єднані стовпом, знаходимо на печатці неідентифікованого землянина від 1439 р. [247, n.361]. Іванко з Добрян мав на своїй печатці від 1427 р. аналогічне зображення, але з півколами спрямованими кінцями до-

долу [247, n.761]. Інший представник роду з Добрян – Мишко користувався того ж року печаткою про яку повідомляє Ян Замоїський з посиланням на “*Libellum Cracouiensi*” [247, n.1198]. На печатці ще одного, невідомого за іменем, перемиського землянина від 1436 р. маємо в іспанському щиті два півкола в стовп кінцями догори, в колі яких розміщено по хресту [247, n.874]. При тому ж документі ще один землянин приклав печатку з гербом у вигляді перехрещеного хреста з подвійним півколоподібним розгалуженням згори в іспанському щиті [247, n.855]. На гербі Хотка з Хомутова з печатки від 1427 р. [247, n.1223], очевидно, було зображено родовий знак, зовнішній вигляд якого був подібний до польського герба Побог, оскільки саме останній був присутній на 102 сторінці “*Libellum Cracouiensi*”, згідно з відомостями, що їх подав Ян Замоїський [247, n.1155]. Двораменний хрест, який перетинає півколо кінцями догори знаходився в німецькому щиті на печатці мостиського вйта Януша Ласковського від 1427 р. [247, n.108]. Аналогічне зображення двораменного хреста, але цього разу над півколом з загнутими догори та в бік кінцями в іспанському щиті, знаходимо на печатці Івана з Чайковичів [247, n.1124]. Микола Челятицький 1436 р. користувався печаткою з гербом у вигляді косоного хреста, який було обтяжено п’ятьма колами з шестипроменевими зірками всередині [247, n.207]. Очевидно, те саме зображення знаходилося і на його ранішій печатці від 1427 р. [247, n.1109], а також на печатці Хоми з Челятичів від того ж року [247, n.797].

Схожими між собою гербами (з півторараменним хрестом над півколом з загнутими догори та в бік кінцями) користувалися 1427 р. Олесько зі Звровичів [247, n.1131] та Іван з Оженська [247, n.104]. Відмінність в їхній іконографії полягала лише в різному розташуванні піврамена: на гербі Олеська – вліво, а на гербі Івана – вправо. Хрест на основі в супроводі двох півкіл кінцями в різні боки та двох колечок вміщено на печатці Станіслава Дідалицького від 1436 р. [247, n.864]. Зображення хреста, часто в поєднанні з іншими знакоподібними конструкціями, зустрічаємо ще в цілому ряді родових гербів перемиського нобілітету. Скажімо, на печатці перемиського земського підсудка Волчка з Боратина від 1436 р. зображено родовий знак у вигляді літери **П** з загнутими в бік кінцями під

хрестом в овальному щиті [247, п.201]. Знак у вигляді трираменної літери **T** під хрестом зображено в іспанському щиті на печатці Гринька з Тисарова [247, п.809]. В свою чергу, Андрій з Предан користувався 1436 р. печаткою з зображенням перехрещеного потрійного хреста в іспанському щиті [247, п.596]. Рід панів Ваповських та їх галузь – Радохонські за родовий герб мали знак у вигляді стовпа з відгалуженнями обабіч під хрестом. Робимо цей висновок з огляду на використання в 2-й пол. XVI ст. цими родами герба Нечуя [245, с.М 1; 259, с.90], що виконав роль стандартизуючого зразка для їхніх родових гербів у часи уніфікації руського герботворення. Представники родів Ортинських і Шехинських – Дмитро [247, п.1164] і Машко з Ортиниці [247, п.747] та Васько з Шехині [247, п.1192] мали на своїх печатках від 1427 р. зображенням з гербом у вигляді хреста над півмісяцем, що лежить рогами догори, на що вказує у своїх записках Ян Замойський, порівнюючи їхні родові герби з гербом Шелига.

Зображення родового знака у вигляді хрестика над літерою **S** правило за герб неznаного з імені перемиського землянина на печатці від 1436 р. [247, п.858]. Прокіп з Братковців 1427 р. користувався печаткою з зображенням в іспанському щиті хвилястого пояса, що своїм зовнішнім виглядом нагадував літеру **W** [247, п.849]. На печатках Олдриха та Івана зі Стражинця від 1427 р. [247, п.748] та 1439 р. [247, п.347, 348] в іспанському щиті зображено знак у вигляді літери **N**. Подібну конструкцію мав, очевидно, герб і на печатках Франциска Ката з Оріху від 1427 р. [247, п.1156], Андрія з Оріху від 1436 р. [247, п.598], а також Бенедикта [247, п.759] та Генриха з Оріху [247, п.777].

Неznаний з імені перемиський землянин засвідчив документ від 1436 р. печаткою з зображенням в іспанському щиті родового знака у вигляді літери **N** з заокругленими в бік долішніми кінцями [247, п.868]. Ще один землянин, ім'я якого в “Adnotationes spectantes ad familias” не названо, мав за герб складну знакоподібну конструкцію у вигляді кола з меншим колом в середині, подвійним заокругленим розгалуженням вгорі та в супроводі двох доземних врубів обабіч [247, п.356]. Рід Бараницьких в своєму гербі мав, швидше за все, родовий знак у вигляді трьох півкіл в зірку. На це вказує інформація Яна Замойського, який ототожнив родовий

герб з печаток Матвія з Баранчиців від 1427 р. [247, n.1187] та 1436 р. [247, n.600] з гербом Трубки. Те що в даному випадку мався на увазі саме руський герб, а не польський герб Трубки, впливає з того, що Замоїський в іншому місці своїх нотаток при описі герба Харька з Баранчиців робить посилання на “*Libellum Stasouiensis*” без жодної згадки про герб Трубки [247, n.781]. Побібний знак, у вигляді трьох мисливських ріжків, знаходився, імовірно, також в родовому гербі Васька Лютовинського, що впливає з судової записки від 1437 р. [168, Том XIII, n.7207]. Дане припущення підтверджується і тією обставиною, що інші свідки цього документу також користувалися руськими гербами (хрестом з півмісяцем та знаком у вигляді кос). Мікош з Лучичів користувався 1427 р. печаткою з зображенням потрійного хреста з неясним візерунком довкола – можливо три мисливських ріжка в зірку з ремінцями [247, n.1111]. На печатці Якуша з Вишні від 1427 р. родовий знак мав вигляд топора повернутого лезом в лівий долішній кут іспанського щита [247, n.795]. Схоже зображення родового знаку, імовірно, оздоблювало також печатку Станіслава з Ритаровичів від 1427 р. [247, n.751], рід якого в 2-й пол. XVI ст. перейшов на використання герба Топор [168, Том XVIII, с. XXI].

Найбільш поширеним сюжетом руського герботворення в Перемиській землі було зображення в основі якого перебував знак у вигляді стріли, як правило, в поєднанні з півколом або півмісяцем. Хвал з Пелнатичів користувався 1427 р. печаткою з зображенням родового знаку у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу [247, n.771]. Подібне зображення стріли, яку перетинає півколо кінцями догори, знаходимо на печатці Костка з Унятичів від 1427 р. [247, n.814]. Найдавнішою сфрагістичною пам'яткою роду Чолганських була, очевидно, втрачена на сьогодні печатка Драгина Волошина Чолганського, якою було засвідчено перемиський акт від 19 жовтня 1404 р. [98, Perg.272]. Натомість є відомим зображення на печатках Федька Чолганського та когось з його синів від 1439 р. [247, n.335, 345], що являло собою той таки родовий знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу, яку перетинає півколо (або півмісяць) кінцями догори. На печатках представників роду Тустановських від 1427 р. – Ілька [247, n.832], Пилипа [247, n.833] та Івана з Тустановичів [247, n.836] зо-

бражено той самий родовий знак, що і в гербі Чолганських. На пізнішій печатці Пилипа з Тустановичів 1436 р. зображення герба доповнено двома шестипроменевими зірками на різках півмісяця [247, n.643]. Першою з цих видозмін родового герба користувалися представники галузі роду Тустановських – Колодницькі. Зокрема – Степан з Колодниць, який приклав свою печатку до присяжного листа 1427 р. [247, n.745]. Інший відлам Тустановських – рід Любинецьких мав за герб, імовірно, ту видозміну спільного родового герба, яка знаходилася на другій печатці Пилипа з Тустановичів. Принаймні, Ян Замойський в своїх нотатках вказує на розташуванні герба Любинецьких в “*Libellum Cracouiensi*” відразу за гербом Колодницьких [247, n.746]. Інший герб роду Любинецьких – знак у вигляді трикутника вістрям додолу над колом в іспанському щиті, було вміщено на печатці Юрія з Любинця від 1427 р. [247, n.824]. Те саме зображення знаходилося, очевидно, й на печатці Сенька з Любинця [247, n.791]. Щодо герботворення інших галузей роду Тустановських – Літинських, Кропивницьких і Бориславських, впродовж XV ст., у нас достеменних відомостей немає, але можемо припустити, що вони користувались тими самим гербом, що й Тустановські.

До останнього є подібним також герб, який знаходився на печатці Клементя з Тропичина від 1427 р., що являв собою родовий знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу, яку перетинає півколо з перехрещеними та загнутими догори і в бік кінцями [247, n.847]. Обернений додолу знак у вигляді перехрещеної стріли під півколом перебував на печатці невідомого з імені землянина від 1439 р. [247, n.352]. Засновник роду Гошовських – Іван з Гошова користувався 1427 р. печаткою з зображенням в іспанському щиті родового знака у вигляді перехрещеної ламаним поясом стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями догори [247, n.852]. Просте поєднання стріли та півкола обернених вгору знаходимо на печатках Ігната з Ролева [247, n.792], Івашка Телятка [247, n.835], Сенька з Чижовичів [247, n.788] від 1427 р., неідентифікованого землянина від 1436 р. [247, n.862] та Павла з Новосельців від 1427 р. [247, n.826]. Інший представник цього роду – Ігнат з Новосельців користувався, очевидно, тим же зображенням родового герба [247, n.780]. З огляду на інформацію Яна Замой-

ського про розміщення 1427 р. Даміаном з Шептиць на своїй печатці герба подібного до того, який було зображено на 168 сторінці “*Libellum Cracouiensi*” [247, n.786] можемо припустити тотожність гербів Шептицьких та Новоселецьких в цей період. Пізніше, згідно з відомостями судової записки 1469 р. про герб батька і матері Федора з Шептиць, гербом Шептицьких було зображення півмісяця з двома зірками [168, Том XVIII, n.17]. В іншій судовій записці, від 1439 р., подано опис родового герба Стецька Бреговича Чайковського з Погорців та Станка з Хлопчичів, що являв собою родовий знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями догори [168, Том XIII, n.1116]. Назва герба “Судкович”, яку подає записка, походить очевидно від назви села Судковичі, яке від 1427 р. належало Хлопицьким [708, с.151, n.50]. Останні, крім того, користувалися в якості герба зображенням зірки над півмісяцем, про що свідчить запис Яна Замойського, щодо іконографії печатки Станіслава з Хлопчичів від 1427 р. [247, n.1183]. Зображення на печатці Машка з Хлопчичів вже за часів Замойського було втрачене [247, n.1166]. Натомість, на печатках Федора з Хлопчичів [247, n.1175] і Олександра та Івашка з Бирчі [247, n.1170] була зображена якась одна з видозмін герба Хлопчицьких – стріла з півколом або зірка з півмісяцем.

Стріла в якості гербової фігури, а не частини родового знаку, безсумнівно присутня лише на кількох гербах руської шляхти Перемиської землі. Зокрема, Панас з Хлібичина мав на печатці від 1427 р. в іспанському щиті малюнок напнутого лука зі стрілою вістрям додолу [247, n.807]. В свою чергу, представник роду Подгородецьких – Ходор з Подгородців користувався 1427 р. печаткою з зображенням в німецькому щиті стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого розміщено дві шестипроменеві зірки [247, n.301].

Використання фігур півмісяця та зірок також бачимо на кількох родових гербах перемиських землян, що пізніше (в річпосполитську добу) користувалися гербом Сас. Так, на печатці Яцка з Замостя від 1427 р. зображено герб у вигляді півмісяця рогами догори в супроводі двох шестипроменевих зірок [247, n.116]. Подібне зображення, очевидно, знаходилося також на печатках Сенька [247, n.118], Андрія [247, n.119] і Петра з Замостя та Юрія і Хоми (Хоця) з Волощі від 1427 р.

[247, n.115]. Олесько з Радичів мав на печатці від 1427 р. зображення півмісяця рогами додолу над семипроменевою зіркою в іспанському щиті [247, n.1108]. Подібний сюжет знаходився, очевидно, й на печатці Івана зі Світичів від 1427 р. [247, n.112]. Зображення двох зірок, згідно з відомостями судової записки 1478 р., правило за герб представника роду Татомирів – Федька [168, Том XVIII, n.1084]. Ще цілий ряд перемиських землян користувалися 1427 р. в якості гербів родовими знаками на основі поєднання стріли, півкола (півмісяця) та зірок: Яцко з Билинки [247, n.1208], Васько з Білини [247, n.1191], Васько з Блажова [247, n.790], Іван Вінницький [247, n.1094], Грицько [247, n.772] та Андрій з Волчищовичів [247, n.1221], Павло [247, n.793] та Ігнат з Дубровлян [247, n.1219], Петро з Крушельниці [247, n.722], Іван [247, n.1113] та Федурко з Михаловичів [247, n.1178], представник роду Попелів Грицько з Ратична [247, n.741], Олександр з Чирхави [247, n.742] та Іван з Созання [247, n.1210]. Даний висновок робимо, на підставі того, що в подальшому (від 2-ї пол. XVI ст.) всі ці роди зуніфікували свої герби з гербом Сас (очевидно, виходячи з подібності з останнім); разом з тим Ян Замойський, кожного разу з посиланням на “*Libellum Cracouiensi*”, повідомляє про використання цими родами власних родових гербів (отже, не тотожних з іконографією герба Драго-Сас).

Роди, щодо яких можемо, з певною часткою вірогідності, говорити про їх волоське походження – пани Риботицькі та їх відгалуження – Берестянські, Бісковицькі, Буховські, Волосицькі та Губицькі, користувалися своїм родовим гербом, щодо якого в письмових джерелах, власне, і застосовували назву Драго-Сас (Сас). Останню, зокрема, використано при описі герба Єлізавета з Бісковиць в судовій записці від 1537 р. [671, n.283]. Зображення стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого розміщено дві шестипроменеві зірки бачимо також в німецькому щиті на печатці Петра з Берестян від 1510 р. [570, с.50]. Можливо, що саме це зображення оздоблювало печатку (втрачену вже за часів Яна Замойського) Радка пана з Риботичів від 1427 р. [708, n.31-32]. Також цілком вірогідно, що комусь з представників роду Риботицьких належала й неідентифікована печатка від 1436 р. [247, n.870]. Про використання герба Драго-Сас

(на блакитному полі золота стріла вістряв вгору над золотим півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві золоті шестипроменеві зірки) паном Рафалом Риботицьким повідомляється в рукописі Лентовського „*Insignia seu clenodia regni Polonie*” [208, с.86].

Другим серед найбільш поширених сюжетів родового герботворення Перемиської землі було зображення трьох врубів. Ними, зокрема, користувався в якості родових гербів цілий ряд місцевих панських родів, таких як Дрогоївські, Порохницькі та їх молодша галузь – Розборські, Дершняки пани з Рокитниці, Сінновські, Барзі, Чурили пани зі Стоян (галузь роду панів Горайських) та ін. Три вруба було зображено на печатці Івана пана з Дорогоїва від 1427 р. [247, n.1169]. Очевидно, той самий сюжет знаходився на, втрачених на сьогодні, печатках Олехна, Марка і Ленька панів з Дорогоїва, якими вони засвідчили акт Львівської конфедерації від 13 грудня 1464 р. [45, спр.190]. Представник молодшої галузі роду Дрогоївських – Микола Крукеницький 1439 р. користувався печаткою з тим самим зображенням [247, n.330]. Незнаний з імені пан Порохницький мав на печатці від 1436 р. три вруба в щиті, над яким розміщувався шолом [247, n.211]. Подібний сюжет був, очевидно, наявний і на печатці Петра з Порохника від 1427 р. [247, n.1193]. Представник роду Дершняків панів з Рокитниці – Іванко користувався 1427 р. [247, n.109] і 1436 р. [247, n.212] печаткою з трьома врубамі. Подібно, як і Сенько з Оревичів [247, n.1159] та Юрко зі Струсовичів [247, n.1106] 1427 р. На печатці Миколи з Кручі від того ж року знаходилося зображення трьох доземних врубів – проведені від горішньої частини щита до долішньої [247, n.1118]. Незнаний з імені пан Чурило користувався 1439 р. печаткою з малюнком трьох нерівних між собою врубів [247, n.337]. Кольорову версію герба галицького підкоморія (1434 – 1453) Андрія Чурила пана зі Стоян і Вітовиць (сина пана Олександра Івановича Горайського) знаходимо в бургундському гербовнику XV ст. [171, f.121r]. Перемиський підкоморій Сенько пан з Сіннова герб з трьома врубамі розміщував на печатці від 1439 р. [247, n.321]. Аналогічне зображення, імовірно, було присутнє також на печатці Андрія пана з Сіннова, якою останній скріпив акт 13 грудня 1464 р., і яка до сьогодні не збереглася [45, спр.190]. Згідно з судовою запискою

від 23 жовтня 1456 р. гербом з трьома врубами користувалися Микола Сінновський та Михайло зі Стріличів [168, Том XII, п.2775]. В іншій судовій записці, від 19 квітня 1474 р., користувачами того самого герба названо Матвія з Сідлища, Петра з Замостя та Яцка Барзого [168, Том XVIII, п.494].

Гербом з трьома врубами користувалися землянські роди Бистрийовських, Бойовських з Гусакова, Глинських та Созанських. Це зображення бачимо також на печатках двох неідентифікованих перемиських землян від 1436 р. [247, п.859] і 1439 р. [247, п.362]. В першому з цих випадків справу маємо з трьома рівними між собою врубами. Так само, як і в разі з зображенням на печатці Петра з Журовичів від 1427 р. [247, п.113]. На печатці іншого представника цього роду – Мечеслава з Журовичів від того ж року знаходився інший сюжет – знак у вигляді перехрещеної лілії з потрійним розгалуженням здолу в супроводі двох шестипроменевих зірок в німецькому щиті [247, п.111]. Це не єдиний в герботворенні перемиського нобілітету випадок використання однією і тією ж самою родиною, поруч з гербом з трьома врубами, іншого геральдичного сюжету. Так рід Мзуровських мав, крім врубів [168, Том XVIII, с.ХХ], також герб з зображенням орла без хвоста з кільцем в дзьобі (відомий в пізніших джерелах під назвою Амадей). Про це свідчать нотатки Яна Замойського, щодо використання цього герба на печатці Івана Мзуровського від 1439 р. [247, п.340].

В свою чергу Островські, крім герба з трьома врубами [168, Том XVIII, с.ХХІ], уживали за герб зображення топора – на печатці Івашка [247, п.1151] та Дерслава з Острова [247, п.1126] від 1427 р. Іван Куля з Шашоровичів мав на печатці від 1427 р. зображення розтятого іспанського щита, в першій частині якого знаходилося три вруба, що виходять, а в другій укоронований орел, що виходить [247, п.1125]. Знак у вигляді **Т**-подібного хреста з півкулями на кінцях над трьома врубами (знаний в часи Замойського під назвою Біс або Корнич) знаходився на печатці невідомого ближче перемиського землянина від 1436 р. [247, п.856]. Відповідно до змісту судової записки від 1439 р. Іван Чижовський, Ленько з Семакова та Лукаш з Новоселиць користувалися гербом у вигляді трьох врубів, над якими розташовано коло [168, Том XIII, п.1116].

Частина руських родів Перемиської землі користувалася в цей період гербами з зображенням гербових фігур (тварин, рослин, зброї). Ці сюжети становили основу західно-європейського герботворення, але на руському ґрунті, особливо на теренах Великого князівства Литовського і Руського, зустрічаються не надто часто. Дана обставина також вирізняє геральдичну практику на просторі Підкарпаття від решти руських земель. Найбільшою кількістю сфрагістичних пам'яток з-посеред родин, що уживали гербових фігур, вирізнявся рід панів Фредрів, на гербі яких, як вже зазначалося вище, перебувало зображення однорога. Його бачимо на печатках представників роду від 1427 р. – Фредра пана з Плешовичів [247, п.1150], 1436 р. [247, п.170] та 1439 р. [247, п.344], а також на печатці невідомого з імені пана Фредра від 13 грудня 1464 р. – в іспанському щиті [45, спр.190]. Аналогічне зображення, імовірно, оздоблювало 1427 р. печатки Осипа [247, п.749] та Стецька з Ходновичів [247, п.776], а також Вацка, можливо представника цього ж роду [247, п.789], що впливає з використання в подальшому родом Ходновських герба Бонча. На печатці Венцеслава з Радоховичів від 1427 р. було зображено голову оленя [247, п.1119], а на печатці Михайла з Дроздовичів з того ж року – пса [247, п.1153]. Перемиський земський суддя (1435 – 1449) Петро Богданович пан з Гроховичів користувався 1439 р. печаткою з зображенням барана [247, п.323]. На його раніших печатках від 1427 р. [247, п.1174] і 1436 р. [247, п.169] знаходився, очевидно, той самий малюнок. Молодша галузь роду Гроховських – пани Германовські також мали в гербі зображення барана [168, Том XVIII, с.ХІІІ-ХІХ]. Натомість на печатці Андрія пана з Германовичів 1427 р. знаходилося, імовірно, зображення родового знака у вигляді літери **W** – подібного до польського герба Абданк [247, п.728]. Інша галузь Гроховських – пани Корманицькі теж розміщували в своєму родовому гербі фігуру барана [168, Том XVIII, с.ХІІІ-ХІХ], що знаходилася, імовірно, також на відбитках печатки Петра Дялоса пана з Корманиць від 1427 р. [247, п.1173, 1176]. Аналогічний зміст мав, очевидно, і герб на печатці Кумина з Любині від того ж року [247, п.1179]. З панами Гроховськими був споріднений рід Воютицьких панів з Воютичів, що також користувався гербом з зображенням барана. Останнє впливає з інформації, щоправда не надто певної, яку

подав у своїх геральдичних виписах Ян Замоїський, щодо печатки Васька з Воютичів від 1427 р. [247, n.1177]. Судова записка від 1478 р. подає відомості про використання герба, подібного до польського герба Юноша, перемиськими землянами Занком і Прокопом з Заболоття [168, Том XVIII, n.1084].

Зображення орлиного крила правило в XV ст. за герб роду Городиських [168, Том XVIII, с.XIX]. Кривицькі та пани Чапличі користувалися в цьому часі гербом з трьома ліліями (пізніший герб Кирдея) [168, Том XVIII, с.XVI-XX]. Гербом з трьома мечами вістрями додолу у вістря (пізніша Ковня) користувалися Станіслав з Пашохів [244, с.668] та рід Птачків [168, Том XVIII, с.XXII]. Рід Гербуртів, що мав чеське походження, також уживав у своєму родовому гербі зображення трьох мечів, які були розташовані в зірку та пронизували яблуко. Дане зображення знаходимо на цілому ряді печаток представників цього роду з XV ст. Так, на печатці Фридрих Гербурт з Фельштина 1436 р. в іспанському щиті було зображено три меча в зірку, що пронизують яблуко [45, спр.104]. Цей же сюжет мала і його раніша печатка від 1427 р. [247, n.1227]. Перемиський хоружий Гербурт з Фельштина, Брухналя та Прилбиць користувався 1427 р. [247, n.1172], 1436 р. [247, n.197] і 1439 р. [247, n.339] тим же зображенням. Так само, як і перемиський ловчий Микола Гербурт з Фельштина 1439 р. [247, n.341].

Серед польських родів, що одержали землеволодіння в Перемиській землі впродовж XV ст., найчастіше уживаним геральдичним сюжетом був герб Трубки. Його в якості родової відзнаки використовували представники відразу десяти землянських родин, серед яких – Микола з Бідаловичів – на печатці 1427 р. [247, n.1130], Микола Мілчицький 1427 р. [247, n.1184], Бернард з Угерців 1427 р. [247, n.117], незнаний з імені Видельський 1436 р. [247, n.214], Міклаш 1427 р. [247, n.825] та неідентифікований перемиський землянин 1436 р. [247, n.866], Садковські, Ковеницькі та Поруденські [168, Том XVIII, с.XX-XXI]. Щодо герба останніх збереглися відомості в записці 1436 р., в якій свідками, що користувалися гербом Трубки названо Матвія з Порудного та Миколу з Хойничів [168, Том XIII, n.21]. Дев'ять родин, що перемістилися до Перемиської землі з польських земель Корони, мали за герб – Гриф: Троєцькі, Турські [168, Том XVIII, с.XXI], перемиський

земський підсудок (1435 – 1439) Микола Буринський – на печатці 1439 р. [247, n.338], Мартин зі Щуковичів 1427 р. [247, n.1107] та земляни з Щепановичів [168, Том XVIII, с.ХХІІ]. Щодо представника останніх – Павла з Щепановичів, а також – Миколи з Раковичів та Миколи з Натковичів збереглася інформація в судовій записці 1445 р., про використання ними герба Гриф [168, Том XIII, n.2576]. Гербом Гриф користувався також рід Голомбків-Будків з Гнатковичів [168, Том XVIII, с.ХVI, ХХ] та їх галузь – Голомбеки-Заміховські. Зображення цього герба в іспанському щиті бачимо на печатці перемиського земського підсудка Павла Голомбака з Заміхова і Зимної Води від 1447 р. [570, с.21]. Представники семи родин користувалися гербом Леліва – Рафал з Острова – на печатці 1436 р. [247, n.206], Спитко з Панталовичів 1427 р. [247, n.1112], два незаних з імені перемиських землянина 1436 р. – один з зображенням зірки та півмісяця в самому лише щиті [247, n.871], інший – з використанням позащитових елементів повного герба [247, n.872], Боболі з Грабовниці (рід малопольського походження), Голуховські (з Судомирської землі) та Яскманицькі [168, Том XVIII, с.ХІІІ-ХХІІ]. Ще по шість родин використовували герби Яструб: Внучеки – на печатці 1436 р. [247, n.178], Петро з Кульмятичів 1427 р. [247, n.1149], Бейковські, Птачеки-Янковські, Хмілецькі [168, Том XVIII, с.ХХ-ХХІІ], Микола з Чиркочина 1427 р. [247, n.1152] та Остоя – Дубаневські, Купятицькі та Солецькі [168, Том XVIII, с.ХVI, ХХІ]; на використання герба Остоя Миколою з Бобини та Марцишем з Дулова вказує судова записка 1436 р. [168, Том XIII, n.21]. Зображення хрестика між двома півмісяцями, що лежать рогами в різні боки знаходилося також, в іспанському щиті, на печатці перемиського земського судді Марциша з Моравська і Ловців від 1472 р. [570, с.42]. П'ять перемиських родин мали за герб Кораб – Моравські, Сливницькі [168, Том XVIII, с.ХХ-ХХІ] та Станіслав з Дуниковичів – на печатці 1427 р. [247, n.1200] і 1439 р. [247, n.343]. Про використання герба Кораб Іваном з Дмитровичів та Степаном з Соколова повідомляє судова записка 1445 р. [168, Том XIII, n.2576]. В іншій судовій записці, 1436 р., мова йшла про використання герба Варна Михайлом з Завади та Чехославом з Мітли [168, Том XIII, n.21]. Цілим рядом польських гербів користувалося по дві родини перемиського нобілітету. Зокрема,

герб Абданк уживали Боровські та Дуниковські. Єліта – Голови та Маковицькі. Люба – Боляновські та земляни з Повітної. Сренява – Бориславські та Іван з Волі – на печатці 1427 р. і 1436 р. Белина – Тарановські та Микута 1427 р. Гоздава – Тишковські та Осип 1427 р. й Іван з Міжинця 1436 р. [60, Sygn.33, st.658, 683, 688, 690, 705; 168, Том XVIII, с.XVII-XXII]. По одній перемиській родині уживали герби: Лис – Болестрашицькі, Брехва – Вояковські, Тарнава – Броневські, Траска – Михаловські, Годаба – Петро Дрогобиш з Ликовковичів – на печатці 1427 р., Кроє – Петро з Мислятич 1427 р., Наленч – Петро з Рудників 1427 р. і 1436 р., Огон – Микола з Добановичів 1427 р., Окша – Микола з Оріховичів 1427 р., Помян – Микола з Янковичів 1427 р., Топор – Микола Чашницький 1436 р. і 1439 р. [60, Sygn.33, st.655, 666, 658, 691, 702, 705; 168, Том XVIII, с.XIII-XXII].

3.2.2. Сяноцька земля

Сяноцька земля, як окрема територіально-адміністративна одиниця, імовірно була утворена з західної частини Перемиської землі впродовж 1340 – 1349 р.р., після опанування цих теренів польським королем Казимиром III, який після смерті Болеслава-Юрія II висунув претензії на галицько-волинський спадок та став титулуватися королем Руси [331, с.30-31]. Те що Сяноцька земля найраніше з посеред усіх руських земель потрапила під польські впливи наклало значний відбиток на її родове герботворення, в якому бачимо порівняно велику кількість пам'яток перенесених з польських теренів. Сяноцька земля першою стала об'єктом королівських надань прийшлому елементу, що й зумовило строкату етнічну палітру місцевого нобілітету в XV ст. Разом з тим, в родовому герботворенні Сяноцької землі знаходимо звичні для руської середньовічної геральдики сюжети, утворені на основі родових знаків. Так, Юрій пан з Букова користувався 1446 р. печаткою з зображенням в іспанському щиті родового знака у вигляді півкола кінцями догори, в середині якого хрест [62, Perg.7301]. Аналогічне зображення знаходилося, очевидно, також на печатках Чешика та Миколи з Тиряви від 1427 р. [247, n.1207], оскільки саме цей герб відомий з пізніших джерел, як герб роду панів Тирявських [622, с.220-221]. Подібного герба, імовірно, уживав також рід з Ольшаниці, оскільки Ян Замоїський, описуючи їхній родовий герб з печатки від 1427 р.,

порівнював його з польськими гербами Шелига та Яструб [247, n.1206]. Повідомляючи про печатку Микити з Ольшаниці від 1427 р., автор “Adnotationes spectantes” робить посилання на Краківський кодекс [247, n.1163]. Подібно як і в разі з печаткою Іванка з Трешнева 1427 р. [247, n.735], герб якого мав вигляд трьох шестипроменевих зірок. Щодо родового герба панів Тарнавських, які від 2-ї пол. XVI ст. користувалися гербом Сас [244, с.696], то Ян Замойський описує їхній герб, вміщений на печатці Стецька пана з Тарнави від 1427 р., шляхом порівняння з польським гербом Годаба [247, n.1154], на підставі чого можемо зробити висновок про перебування на гербі Тарнавських родового знака у вигляді півкола кінцями догори, яке перетинає стовп або стріла, що своїм зовнішнім виглядом міг нагадувати сосну з трьома кронами герба Годаба. Родові знаки було, очевидно, розміщено також на печатках Миколи з Небещан [247, n.105] та Івана з Ясенева [247, n.743] від 1427 р., щодо яких “Adnotationes spectantes ad familias” подає лише побіжні відомості. На печатці Юрія з Крочина від 1427 р. розміщено родовий знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями донизу з хрестиком на лівому кінці [247, n.1158]. Іван з Конюшек мав на печатці 1427 р. герб у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору в іспанському щиті [247, n.1226].

Гербом, що складався зі стріли, півмісяця або півкола, та можливо зірок, користувався на печатці від 1427 р. Волошко з Сепеличів [247, n.1203], з огляду на те що пізніше його рід мав за герб Сас [708, с.121]. Подібну ситуацію спостерігаємо і в разі з родовим гербом Мороховських, щодо якого Ян Замойський робить посилання на сторінки 104 та 125 Краківського кодексу, описуючи печатку Павла [247, n.1165] та дві печатки Клементія з Морохова і від 1427 р. [247, n.1162, 1212]. Гербом з цієї останньої сторінки користувалися також (на печатках від 1427 р.) Петро з Юрговців [247, n.1209] та Матвій з Боїська [247, n.1205]. Від останнього походив рід Балів панів з Боїська, Нового Танця та Гочви, що пізніше користувався гербом з лілією (часто ототожнюваний з польським гербом Гоздава, хоч імовірно мав з останнім лише зовнішню подібність) [244, с.295]. Предки Матвія з Боїська переселилися в Сяноцьку землю з теренів Угорського королівства. 1361 р. Пашко Венгрин з братом Петром (судячи з імені першого з них, рід з якого вони походи-

ли мав руське коріння) одержали від короля Казимира надання на Боїсько, Вислок і Радошичі в Сяноцькій землі. Від них, крім панів Балів вели свій родовід Деденські, Бирецькі та Гумницькі (Гуменські) [536, Том I, с.90], в герботворенні яких переважало зображення лілії [168, Том XVIII, с.XIX]. Про використання останньої Іваном Балом, Павлом і Миколою Деденськими, а також Петром Солецьким, повідомляє судова записка 1448 р. [168, Том XI, n.2666]. Руське походження, згідно з відомостями Папроцького [244, с.583], мав також рід Яцимирських, що користувався від початку XVI ст. гербом Сулима [267, с.308]. На печатці львівського підстарости Івана Яцимирського з Небещан від 1508 р. в перетятому німецькому щиті в першій частині було зображено орла, що виникає, а в другій – три хрестика [570, с.52]. Можемо припустити, що на печатці Фридриха з Яцимира від 1427 р. [247, n.1225] було зображено той самий герб, хоч і не виключено, що Замойський мав на увазі інший геральдичний сюжет, можливо на основі родового знака.

Серед польських родів Сяноцької землі найбільш поширеним геральдичним сюжетом, як і на теренах Перемиської землі, був герб Трубки, якого уживали представники чотирьох місцевих родин: на печатках від 1427 р. сяноцький вїйт Петро з Трепчі [247, n.1120] та Микола з Пакошовки [247, n.1201]. Про використання герба Трубки останнім, а також Миколою Лопуським і Георгієм Дунчовським, повідомляє і судова записка від 1425 р. [168, Том XI, n.159]. Сренява правила за герб представникам трьох родів. Її зображення було присутнє на печатках Миколи зі Вздова [247, n.1220] та Петра зі Смоличів [247, n.1222] від 1427 р., а також на печатці сяноцького земського судді (1511 – 1519) Фелікса Заршинського від 1513 р. – втятий хвилястий перев'яз під хрестиком [66, Perg.II/20]. Печатками з гербом Яніна користувалися представники двох сяноцьких родів – Мартин з Завартова [247, n.1218] та Мартин з Загутина від 1427 р. Про герб згадано в судовій записці від 1448 р. [168, Том XI, n.2666]. В цій же судовій записці повідомляється про герб Гриф Миколи та Леонарда з Побідна. 1427 р. Клементій з Побідна користувався печаткою з тим же зображенням [247, n.1216]. Герб Побог, в якості ро-

дового, використовували Іван з Долини [247, п.1199] та Микола з Пели – на печатках від 1427 р. [247, п.1155, 1204].

3.2.3. Львівська земля

Найбільш поширеним сюжетом родового герботворення Львівської землі було зображення родових знаків у вигляді кола, як правило в супроводі додаткових елементів – хрестиків, прямокутників, менших колечок, кульок та півкіл. Найзнанішою з-посеред цих конструкцій є зображення кола з трьома хрестиками всередині, яке в річпосполитську добу одержало назву Салава, і потрапивши до друкованих гербовників, стало основою для формування відповідної гербової спільноти. Зображення цього родового знака було присутнє відразу на двох печатках прикладених до акту Львівської конфедерації 1464 р. – Сенька Галки пана з Ілляшова та Івана з Кошави [45, спр.190]. В свою чергу, до присяжних листів 1427 р. було прикладено три печатки з подібним зображенням – Юшка з Глуховичів [247, п.1092], Дмитра Сугмановського [247, п.1067] та Івана з Янчина [247, п.819]. На печатці іншого представника останнього з названих родів – Павла Янчинського від 1427 р. знаходилося відмінне зображення – в іспанському щиті фігура схожа на доземий вруб з загостренням на горішньому кінці, втім, Замойський вказує на незадовільний стан збереження цього відбитка [247, п.1071]. На гербі роду Лагодовських панів з Погорільців розміщувався дещо інший родовий знак – у вигляді кола в супроводі трьох хрестиків зовні. На печатці Юрія з Лагодова від 1427 р. цей знак перебував у круглому щиті [247, п.1090]. Печатка Дмитра з Лагодова від того ж року вже у часи Замойського мала стерте зображення, але, імовірно, несла в своєму полі той самий геральдичний сюжет [247, п.1089]. Ще одна печатка з присяжного листа 1427 р. належала Кальнику Лагодовському пану з Погорільців і мала в своєму полі в іспанському щиті подібний знак, але з кулькою всередині [247, п.837]. При документі 1464 р. маємо печатку Дмитра Лагодовського пана з Погорільців, в полі якої в іспанському щиті знаходився знак у вигляді кола в супроводі трьох хрестів зовні [45, спр.190]. Схожу конструкцію мав родовий герб на печатці львівського бурграбія Альберта Слизня з Сулимова від 1421 р., але цього разу в іспанському щиті розміщувався знак у вигляді кола під розширеним хрес-

тиком, а ще один хрестик знаходився над щитом [45, спр.59]. Подібну конструкцію мали родові знаки на печатках Волчка з Підгайців [247, n.1088], Данилка з Волкова [247, n.1099] і Гринька Телешовича з Волкова [247, n.1100] від 1427 р. – шестипроменева зірка в колі.

Рід панів з Ходороставу мав за герб зображення родового знака у вигляді кола з півкруглим розширенням здолу. Саме його бачимо в іспанському щиті на печатці жидачівського старости Юрші пана з Ходороставу від 1464 р. [45, спр.190]. Незнаний з імені пан Ходоровський користувався 1436 р. печаткою, імовірно, з тим самим зображенням [247, n.185]. В свою чергу, на печатці львівського підстоля Івана Ходоровського 1464 р. в іспанському щиті знаходимо дещо іншу конструкцію родового знака – коло з поясом з загнутими додолу кінцями під колом всередині [45, спр.190]. При тому ж акті 1464 р. маємо ще одну печатку з подібним зображенням, що належала Петру з Біличів і містила в своєму полі в іспанському щиті зображення знака у вигляді кола з прямокутним розширенням вгорі [45, спр.190]. Той самий знак, але з півкруглим розширенням вгорі вмістив на своїй печатці від 1420 р., також в іспанському щиті, Микола Дмитровський з Чишок [45, спр.56]. На пізнішій печатці Івана Дмитровського з Чишок від 18 листопада 1437 р. знаходимо те саме зображення, але цього разу в готичному щиті [45, спр.109]. Солтис села Чишки Минько Сочевчич при тому ж документі приклав свою печатку з зображенням в готичному щиті аналогічного родового знака у вигляді кола з півкруглим розширенням здолу [45, спр.109]. Ще раніше його печатка скріплювала присяжний лист від 1427 р. [247, n.1087]. При тому ж листі знаходилися також печатки Петра і Григорія Бартошевських з зображенням родового герба у вигляді кола з прямокутним розширенням вгорі [247, n.1095]. На іншій печатці Григорія з Бартошева від того ж року родовий знак мав дещо інший вигляд – хрест над півколом з загнутими догори та в бік кінцями [247, n.765]. Подібне зображення містилося, очевидно, і на печатці Івана Бартошевського, з огляду на що Ян Замойський невірно ідентифікував його як герб Новина [247, n.1096].

На печатці неznаного з імені львівського землянина від 1436 р. знаходилося зображення родового знака у вигляді кола в німецькому щиті [247, n.693]. Очеви-

дно, саме цей герб, помилково ідентифікований як Кучаба, мав на увазі Ян Замоїський коли описував печатки Івашка від 1427 р. [247, п.725] і 1436 р. [247, п.683] і Петра з Бориничів від 1427 р. [247, п.688] та Грицька з Куликова від 1436 р. [247, п.684]. Доволі широко в родовому герботворенні руських родів Львівської землі застосовувалися також родові знаки складені з півкола, часто у поєднанні з тими ж хрестиками. Скажімо, на печатці Домініка з Чоловичів 1436 р. в іспанському щиті було зображено знак у вигляді півкола кінцями додолю над двораменним хрестом [247, п.660]. Описуючи його ранішу печатку, від 1427 р., Ян Замоїський порівняв герб розміщений в її полі з польським гербом Побог, очевидно, лише в силу певної зовнішньої подібності [247, п.1196].

Очевидно, в цей час зображення півкола та підкови були фігурами цілком взаємозамінними. Так, приміром, можемо припустити, що первісною формою родового герба панів Струмил було зображення півкола кінцями додолю в супроводі трьох хрестиків, і лише пізніше змінено цю конструкцію на підкову кінцями додолю в супроводі трьох хрестиків, що її бачимо в іспанському щиті на печатці львівського підкоморія Юрія Струмила пана з Димосина, Підберезиць і Винників 1464 р. [45, спр.190]. На печатці Андрія Кузлятича від 1436 р. фігура над трираменним хрестом нагадує водночас і півколо кінцями додолю і підкову [247, п.658]. Найбільш знаним сюжетом руського герботворення з використанням півкіл та хреста в цей час був родовий герб панів Давидовських, що являв собою знак у вигляді перетнутих і перехрещених вгорі двох півкіл з гаками на долішніх кінцях. На печатці львівського земського судді Станіслава пана з Давидова від 1425 – 1435 р.р. його розміщено в іспанському щиті [45, спр.99]. Її відбиток знаходився також при присяжному листі від 28 червня 1427 р. [247, п.1070]. Іншу печатку Станіслава Давидовського було використано для засвідчення акта від 1436 р. [247, п.174]. Її автентичні відбитки знаходимо при двох документах від 19 січня 1436 р. і 7 червня 1437 р. В своєму полі вона містить те саме зображення, але в оточенні цілком іншого напису: *s + w icency de schamo tuli* [45, спр.103; спр.107; 569, с.41-42], що мало б вказувати на її приналежність до генерального руського старости Вінцентія з Шамотул. На думку М.Гайсига подібне поєднання герба з невідповід-

ним написом могло статися внаслідок того, що майстер який виготовляв печатку для Станіслава з Давидова міг водночас виготовляти таку ж печатку для Вінцентія з Шамотул (що цілком вірогідно з огляду на тісну співпрацю цих осіб) та попросту поплутав довколаві написи на них. Останній в цей час користувався печаткою з гербом Наленч [45, спр.106], який іконографічно є доволі близьким до родового знаку панів Давидовських, тож не дивно що різчик печаток міг поплутати їхні зображення. Те що в XV ст. зображення родового знака у вигляді перетнутих півкіл або кос сприймалося як подібне до герба Наленч (а не Вовчі коси, до якого помилково зараховували панів з Давидова) [569, с.40-42], підтверджується тією обставиною, що родовий герб (імовірно знак у вигляді пов'язки з косоподібними кінцями) львівських земян Станіслава і Супруна з Чеперова в судовій записці від 1444 р. описувався шляхом порівняння з гербом Наленч пана Вінцентія Шамотульського – “Nobiles Stanislaum et Suprom reos de Czeperow ... de quibus armis essent et quid fuerint in terra Russie. Qui dixerunt: sumus heredes et terrigene ab antiquo Rutheni. Et de armis dixit, quod eum homines facerent de armis dom. Vincencii Schamothulski” [168, Том XIV, п.946]. При акті Львівської конфедерації від 13 грудня 1464 р. свого часу були прикладені печатки панів Станка та Івана з Давидова, які до сьогодні не збереглися [45, спр.190]. Натомість маємо печатку Івана Давидовського від 1503 р., на якій в німецькому щиті знаходимо звичне зображення знака у вигляді перетнутих і перехрещених вгорі двох півкіл з гаками на долішніх кінцях [45, спр.266].

Знак у вигляді хреста над півколом, що лежить кінцями додолю в супроводі двох стріл, права з яких має подвійне вістря, знаходився на печатці Володка з Репишева з середини XV ст. [621, с.98]. А на печатці Сенька з Нагорців 1464 р. бачимо родовий знак у вигляді перехрещених потрійних вил над півколом, що лежить кінцями догори в іспанському щиті [45, спр.190]. Схожу конструкцію, але без півкола (перехрещений потрійний хрест) мав герб неznаного з імені львівського земянина від 1436 р. [247, п.636]. При тому ж документі знаходилася печатка Гинка з зображенням родового знака у вигляді костурного хреста над трикутником, що лежить вершиною додолю з подвійним розгалуженням [247, п.639]. В

свою чергу, на печатці Федька і Стецька з Млинищ 1464 р. було зображено знак у вигляді хреста з подвійним заокругленим розгалуженням вгорі та подвійним розгалуженням здолу в іспанському щиті [45, спр.190]. Івашко з Дуліб мав за герб знак у вигляді лапчастого хреста над півмісяцем, що лежить рогами догори в іспанському щиті, який розміщено в полі печатки від 1464 р. [45, спр.190]. Подібне зображення, цілком вірогідно, міг мати на своїй печатці від 1427 р. і Братко з Дуліб [247, п.810]. Хрестоподібну конструкцію має також герб на печатці жидачівського землянина Івана з Отиновичів від 1427 р. – родовий знак у вигляді перехрещеної літери **S** [247, п.779]. Подібне зображення розміщувалося також на печатках Пилипа (Филька) Мишича з Лединичів від 1427 р. [247, п.1086] і 1436 р. [247, п.649]. Варто зауважити, що в пізнішій судовій записці від 1440 р. гербом Пилипа з Лединичів названо зображення трьох врубів [168, Том XIV, п.38]. Знак у вигляді стовпа з подвійними заокругленими розгалуженнями згори та здолу, який перетинає перехрестя з кульками на кінцях, знаходився на печатці неznаного з імені львівського землянина від 1436 р. [247, п.187]. Аналогічну конструкцію, але без перехрестя мав родовий знак (подібний до літери **X** з заокругленими кінцями) на печатці Гринька Кая з Милятина від 1427 р. [247, п.818]. При тому ж присяжному листі знаходилася також печатка Станіслава Кая з Милятина і Лешків [247, п.841]. На пізнішій печатці Станіслава Кая, яку він приклав разом зі своїми родичами (печатки яких до сьогодні не збереглися) до акту Львівської конфедерації 1464 р., знак у вигляді стовпа з подвійними заокругленими розгалуженнями згори та здолу було розміщено в щиті іспанської геральдичної форми [45, спр.190]. Певна подібність родового знака Каїв до фігури геральдичної лілії зумовила ототожнення, очевидно помилкове, Яном Замойським герба Івана Кая з Милятина на його печатці від 1436 р. з польським гербом Гоздава [247, п.657].

Ще одним знакоподібним сюжетом, поширеним в родовому герботворенні Львівської землі (щоправда не настільки як в Перемиській землі), було зображення стріли. В подальшому роди, що користувалися цими знаками у вигляді стріли в поєднанні з іншими фігурами, як правило переходили на уживання герба Сас (від 2-ї пол. XVI ст.). Втім, різноманітність конструкцій на їхніх автентичних гербах

XV ст. вказує на відсутність початкової єдності в їхньому герботворенні, а разом з тим – і відсутність гербової спільноти Драго-Сасів впродовж XV – 1-ї пол. XVI ст. Найпростіше зображення родового знака (у вигляді стріли вістрям вгору) знаходилося в іспанському щиті на печатці жидачівського землянина Матвія з Голина від 1427 р. [247, п.298]. Зображення перехрещеної стріли вістрям вгору становило основу родового герба Чайковських. Воно перебувало на печатках Ходка [247, п.1228] і Дрогобиша з Чайковичів [247, п.782] та Стецька Бреговича Погорецького з Чайковичів [247, п.784] від 1427 р. Про герб останнього, який мав дещо інший вигляд (знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом), повідомляє судова записка від 1439 р., надаючи йому назву “Судкович” – “Item Steczko Brechowicz de Pochorcze et Stanko de Chlopczicze de clenodio matris videlicet de clamacione Sudkowicz alias de media rotha cum sagitta” [168, Том XIII, п.1116]. Наявність в герботворенні Чайковських різних сюжетів підтверджується також зображенням на печатці Івана з Чайковичів від 1427 р. [247, п.773], в полі якої розміщено родовий знак у вигляді хреста над півколом, що лежить кінцями догори, і який своєю конструкцією нагадує герб Судкович з судової записки 1439 р. Рід панів Даниловичів впродовж XV ст., очевидно, користувався в якості родового герба знаком у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над літерою **П**, який було зображено на печатці засновника цього роду – пана Данила Задеревецького від 1404 р. [98, Perg.272; 60, Sygn.33, st.692]. На печатці невідомого з імені львівського землянина від 1436 р. знаходилося схоже зображення у вигляді перехрещеної та роздвоєної здолу стріли вістрям вгору [247, п.613].

Знак у вигляді трикутника вершиною вгору з заокругленим долішнім пругом, в середині якого розміщено три стріли вістрями вгору та в різні боки, перебував на печатці львівського землянина Юрія від 1436 р. [247, п.661]. Зображення подвійної стріли в стовп, яку перетинає півмісяць рогами догори з двома шестипроменевими зірками на кінцях, оздоблювало печатку Івашка Несвізького від того ж року [247, п.651]. Засновник роду панів Балицьких – Татомир пан з Балиць користувався 1427 р. печаткою з зображенням в німецькому щиті родового знака у вигляді стріли вістрям вгору з кулькою на кінці в супроводі двох семипромене-

вих зірок обабіч та півмісяця ліворуч з оберненими вправо рогами [247, п.815]. Дана конструкція, очевидно, дала підстави для невірної ототожнення герба Балицьких з польським гербом Остоя [168, Том XVIII, с.XVIII]. Останнє є мало ймовірним також з огляду на те, що від 2-ї пол. XVI ст. Балицькі користуються гербом Сас [708, с.83]. При акті Львівської конфедерації від 13 грудня 1464 р. було прикладено печатки Сенька, Данька і Михна з Балиць, які до сьогодні не збереглися [45, спр.190]. Первісною формою родового герба панів Дідушицьких було зображення родового знака у вигляді стріли вістрям вгору з потрійним розгалуженням здолу, яку перетинає півмісяць рогами догори, здолу півколо кінцями догори. Він знаходився на печатці Мика пана з Дідушиць від 1427 р. [247, п.812], та, можливо, на печатках – Петра з Дідушиць від 1427 р. [247, п.1171] та Миколи Дідушицького від 1436 р. [247, п.691]. На пізнішій печатці Яцка пан з Дідушиць 1464 р. в готичному щиті було зображено стрілу вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки, здолу літера: **n** [45, спр.190].

При тому ж акті Львівської конфедерації знаходилася печатка Германа зі Сваричова, на якій перебувало зображення стріли вістрям додолу над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки [45, спр.190]. Раніша печатка Івашка зі Сваричова від 1427 р. містила в своєму полі в німецькому щиті родовий знак у вигляді стріли вістрям вгору, яку перетинає півколо кінцями додолу [247, п.853]. Ілько-Стецько з Черкас користувався 1464 р. печаткою, в полі якої, оздобленому рослиноподібним візерунком, знаходився іспанський щит з зображенням стріли вістрям додолу над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого розміщено дві шестипроменеві зірки [45, спр.190]. На печатці Юрія з Мальчиць маємо зображенням тієї ж стріли вістрям додолу над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки [45, спр.190]. Судова записка 1440 р. повідомляє про Федорка з Мальчиць, що користувався тим самим гербом, як і Михайло Ременовський [168, Том XIV, п.38]. Акт Львівської конфедерації 1464 р. засвідчено також печаткою Івана з Гошова, на якій в іспанському щиті зображено стрілу вістрям додолу над півмісяцем, що ле-

жить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки [45, спр.190]. Незнаний з імені Гошовський 1436 р. користувався печаткою з подібним зображенням, з тією лише різницею, що стрілу було спрямовано вістрям вгору [247, п.690]. Натомість, на печатці Негрила Гошовського від 1427 р. знаходимо іншу видозмінену родового герба – напнутий лук зі стрілою вістрям вгору [247, п.851]. Якою з цих видозмін користувався Данило з Гошова, про печатку якого від того ж року згадує Ян Замоїський [247, п.300], наразі невідомо.

В окремих родових гербах можемо спостерігати зображення самих лише зірок та півмісяця. Так, на печатках Івана Гологорського [247, п.179] та незнаного з імені Куликовського [247, п.181] від 1436 р. було зображено півмісяць рогами догори в супроводі двох зірок згори та здолу, з огляду на те, що Ян Замоїський порівнював їхні герби з польським гербом Древиця. Згідно його з відомостями герб у вигляді трьох шестипроменевих зірок, крім печатки Ходка Станімирського від 1427 р. [247, п.1085], знаходився також на печатках Данка Станімирського [247, п.1084], Дробиша [247, п.1097] та Яцка з Полюхова [247, п.1098], львівського судді Олешка Крукотовича з Чижикова [247, п.1065] та Петра з Чижикова від 1427 р. [247, п.732] і 1436 р. [247, п.188]. Слід зазначити, що в пізнішій судовій записці від 1440 р. говориться про цілком інший родовий герб Станімирських – з зображенням трьох врубів, яким користувалися Гліб Станімирський, Пилип (Филько) Мишич з Лединичів та Івашко з Плетеничів [168, Том XIV, п.38]. Три вруба в якості герба, крім того, уживали Любко з Ласок – на печатці від 1427 р. [247, п.1215] та Грицько Одиславський від 1436 р. [247, п.191]. На печатці Олександра пана з Борщова від 1427 р. зображено три рівних між собою вруба [247, п.1161]. При акті 1464 р. бачимо відразу дві печатки Михайла (Михна) пана з Борщова з зображенням трьох врубів в іспанському щиті [45, спр.190]. Печатка Івана пана з Банунина при тому ж документі має аналогічне зображення [45, спр.190]. Натомість, на печатці Андрія Банунинського при присяжному листі від 1427 р. знаходилося, імовірно, зображення родового знаку у вигляді лілії, який Ян Замоїський порівнював з польським гербом Гоздава [247, п.1101]. Галицький земський суддя Гнат з Кутищ мав на печатці від 1447 – 1466 р.р. зображення трьох врубів в іспан-

ському щиті [45, спр.146; спр.197]. На пізнішій печатці Гната Кутиського від 1469 р. бачимо той самий герб в готичному щиті [570, с.27]. На печатці Михайла Романовського від 1427 р. було вміщено розтятий щит, в першій частині якого виходить два вруба [247, н.1069]. Подібне зображення, імовірно, оздоблювало й печатку Гліба з Романова [247, н.1217].

На деяких гербах руського нобілітету Львівської землі бачимо зображення гербових фігур, і в першу чергу тварин. Так, на двох печатках львівського земського судді Петра пана з Бранча від 1462 р. і 1463 – 1473 р.р. бачимо зображення половини риби в іспанському щиті [45, спр.186; спр.190; спр.192; спр.196; спр.201-210]. Подібно представлено родовий герб також на печатці Петра Браницького-Цебровського пана зі Стоків 1464 р. [45, спр.190]. Незнаний з імені львівський землянин користувався 1436 р. печаткою з зображенням рогатої тварини з оберненою вправо головою в іспанському щиті [247, н.642]. Орлине крило в якості герба використовували Михайло з Линовичів – на печатці 1427 р. [247, н.838] та Держислав з Брезеча 1436 р. [247, н.646]. На печатках Івана Білецького від 1427 р. [247, н.1077] і 1436 р. [247, н.217] було зображено лілію. В свою чергу, Павло Печихвостський мав за герб (на печатці від 1427 р.) не зовсім ясне поєднання лілії та голови бика в профіль [247, н.1105], а Франциск з Древятни користувався 1436 р. печаткою з зображенням брусків, що усювали поле щита іспанської геральдичної форми [247, н.653].

Роди Львівської землі польського походження найчастіше користувалися гербом Яструб. Серед них Андрій з Якімова [247, н.769] та Альберт з Белзця [247, н.1102] – на печатках від 1427 р. На печатці львівського земського підсудка Стиборія з Вишні та Кутни від 1445 – 1458 р.р. розміщено підкову кінцями догори, в колі якої лапчастий хрестик [45, спр.142]. Аналогічне зображення знаходимо також на печатці Миколи з Сорок 1464 р. [45, спр.190]. Представники трьох родів користувалися гербом Абданк – Микола зі Здурова [247, н.770], Станіслав Кривецький [247, н.1072] 1427 р. та Микола з Жукова 1436 р. [247, н.641]. Ще три родини мали за герб Топор – Іван Боський [247, н.796], Іван Білецький [247, н.1078] та Петро Жолтанський [247, н.1093] – на печатках від 1427 р. Гербом Гримала кори-

стувалися – Матвій з Подністрян [247, п.1202] та Микола з Подсоснова [247, п.1075] – на печатках від 1427 р., а також Чтан Юрковський 1436 р. [247, п.193]. Гербом Леліва користувався рід Лисаковських [168, Том XVIII, с.ХІІІ]. На печатці Станіслава з Гор від 1464 р. було зображено шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори в іспанському щиті [45, спр.190]. Аналогічний сюжет, але цього разу в німецькому щиті бачимо на двох печатках львівського земського судді Фелікса з Балучина від 1503 – 1507 р.р. та 1508 р. [45, спр.266; 570, с.68-69]. Очевидно, герба Гриф уживав на своїй печатці від 1427 р. Чорний з Вячлавичів [247, п.1079]. Крім того, зображення грифа мали у своєму гербі Голомбеки-Зимноводські. Його бачимо на печатках львівського земського підсудка Івана Голомбека-Зимноводського 1427 р. [247, п.1211], 1435 – 1442 р.р. [45, спр.99; спр.103; спр.107; спр.124; 49, оп.2, спр.217], 1445 – 1461 р.р. [45, спр.140-142; спр.178], а також – на печатці львівського земського підсудка Петра Івановича Голомбека 1480 р. [45, спр.226]. На печатці львівського земського підсудка Івана з Високого від 1457 – 1485 р.р. було зображено видозміну герба Одровос – знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу в супроводі двох колечок в іспанському щиті [45, спр.192; спр.201-208; спр.221; спр.223; спр.233; 47, спр.1247]. Аналогічне зображення герба, але цього разу без колечок знаходимо на печатці Івана Юрія з Малехова 1471 р. [570, с.37]. Інші відомості про герб Малеховських подав у своїх нотатках Ян Замоїський, згідно з якими на печатках Михайла і Андрія з Малехова від 1427 р. перебувало зображення коня [247, п.1066]. Львівський земський підсудок Микола Веглинський з Руди користувався 1512 р. печаткою з гербом Годеба (сосна з трьома кронами) в німецькому щиті [570, с.20]. Судова записка 1452 р. повідомляє про використання герба Ясона Дмитром Завишею [168, Том XIV, п.2640]. Герб Правда (лев, що виникає з муру) в німецькому щиті знаходився на печатці львівського підстарости Станіслава Стахири з Сорок від 1458 р. [45, спр.167]. Іван Олеський 1464 р. користувався печаткою з зображенням герба Дубно (хрест і втятий ламаний пояс у лівому долішньому куті) в іспанському щиті [45, спр.190]. Герб Остоя (хрестик між двома півмісяцями, що лежать рогами в різні боки) знаходився на печатці львівського ка-

ноніка Миколи Рокоша з Кощич від 1503 р. [570, с.42]. А на печатці львівського земського судді Яна з Хометова від 1520 – 1524 р.р. в іспанському щиті було зображено сокиру вістрям додолу (герб Окша) [49, оп.1, спр.1224].

Присяжні листи львівської шляхти 1427 р. було засвідчено цілим рядом печаток з наступними польськими гербами: Гоздава – Стиборія і Дерслава з Березця, Трубки – Станіслава Волковського, Пилява – Петра Драгуша, Свинка – Миколи Подбреського, Венява – долинського війта Ланча, Яніна – Венцеслава Сірки з Нараїва, Станіслава Нараївського та від 1436 р., Петра з Нараїва 1436 р. При акті 1436 р. знаходилася печатка невідомого з імені Білицького з гербом Сулима, а також печатка Івана з Добринця з гербом Радван, яка знаходилася, імовірно, й при акті 1427 р. [60, Sygn.33, st.658, 684, 685, 689, 700, 701, 704, 705].

3.2.4. Галицька земля

В родовому герботворенні Галицької землі представлено в основному ті ж самі сюжети, які ми могли бачити в гербах нобілітету Перемиської та Львівської земель. Домінуючою формою в галицьких родових гербах залишаються знакоподібні конструкції на основі кола, півкола, хреста і стріли (як правило перехрещеної чи розгалуженої). Першу з названих фігур можемо бачити на печатці Денка з Ляховичів від 1427 р. [247, n.125]. Знак у вигляді кола з кулькою в середині та прямокутним розширенням здолу знаходився на печатці Дмитра з Подвербиців від того ж року [247, n.120]. Відразу три кола, з шестипроменевими зірками всередині знаходимо в гербі Петра з Лошнева на печатці від 1427 р. [247, n.695]. Подібне зображення, але з хрестиками замість зірок, було присутнє на печатці Михайла Роска з Черноложців від 1427 р. [247, n.842]. Три хреста, цього разу – костурних довгих, які розташовано один біля одного, становили герб Станіслава з Завалова на печатці від 1436 р. [247, n.644].

Можливо, саме такий вигляд мав герб Андрія з Золочова та Петра Полюшовського, що його опис подає судова записка від 1456 р. [168, Том XII, n.2776]. Втім, не виключено, що під гербом з трьох хрестами малася на увазі якась інша конструкція, скажімо, перехрещений потрійний хрест або три довгих хреста покладених в зірку. Остання конструкція правила за герб Станіслава з Посохова від

1427 р. [247, n.133]. Зображення двох довгих хрестів, які з'єднано поясом було вміщено на печатках галицького хоружого Якова Гизи з Мартинова від 1427 р. [247, n.738] і 1436 р. [247, n.175]. Подібну конструкцію, що нагадувала літеру **Н** з перехрещеними горішніми кінцями та заокругленими в різні боки долішніми, мав родовий знак на печатці Варфоломія з Парановичів від 1427 р. [247, n.713]. Буквоподібний знак (у вигляді трираменної літери **Т**) прикрашав також печатку Хотка з Нерусова і Бишова від 1427 р. [247, n.123]. Герб Матвія з Городниці на печатці від 1427 р. мав вигляд перехрещеного хреста [247, n.811]. В свою чергу, незваний з імені галицький землянин користувався 1436 р. печаткою з зображенням знака у вигляді косоного хреста з тризубоподібними наверхами [247, n.632]. Ще складнішу конструкцію мав герб на печатці Івана з Незвиська від 1427 р. – довгий костурний хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві восьмипроменеві зірки [247, n.121]. Костурний хрест, над яким розміщено півмісяць рогами додолу, знаходився також на печатках Юрка [247, n.310] та Кость з Кам'янки [247, n.312] від 1427 р. Подібний вигляд мав також родовий герб Мединських, з тією лише різницею, що замість півмісяця в ньому знаходилося півколо. Його було розміщено на печатках Дмитра Салочича з Мединя від 1427 р. [247, n.1133] та Івана Мединського від 1436 р. [247, n.599]. Зображення півкола знаходилося також в родовому гербі Коморовських та їх молодшої галузі – Прероських. На печатці Журжа з Преросля від 1427 р. було зображено родовий знак у вигляді замкненого півкола, яке перетинає стовп, на горішньому кінці якого півколо, що лежить кінцями додолу [247, n.798]. Останній, очевидно, перебував і на печатках Ходка [247, n.143] і Стецька Головенчичів Коморовських [247, n.145] від 1427 р. Дана конструкція доволі виразно нагадує зображення напнутого лука зі стрілою – сюжет доволі широко представлений в гербах галицько-руського нобілітету. Його, зокрема, бачимо в герботворенні роду Дрогомирецьких. Так, на печатках Дмитра [247, n.1143] та Власка Гирі з Драгомирчан [247, n.1145] від 1427 р. в іспанському щиті розміщено напнутий лук зі стрілою вістрям додолу. В свою чергу, на печатці Костка-Манька Ордвієвича з Корнева [247, n.311] від 1427 р. аналогічне зображення спрямовано вгору, а здолу розташовано восьмипроменеву зірку. Цей

же герб, імовірно, було представлено і на печатках Панаса [247, п.313] і Андрія з Корнева [247, п.839] того ж року.

Напнутий лук зі стрілою вістрям вгору, очевидно, знаходився також на печатках двох представників роду Строїчів – Георгія [247, п.1140] та незнаного з імені [247, п.1141] від 1427 р. Ян Замойський в останньому випадку, щоправда, подає лише зображення горішньої частини стріли, але зважаючи на те, що імовірний нащадок цих галицьких землян великий логофет Молдавського господарства (1580 – 1607) Лука Строїч користувався печаткою з зображенням напнутого лука зі стрілою вістрям вгору [62, Рар.4062], можемо зробити припущення про тотожність цього сюжета з гербом галицьких Строїчів. Певну подібність до зображення напнутого лука зі стрілою мала також іконографія родових гербів Цуциловських та Подмихальських. Так, на печатках Гліба з Цуцилова [247, п.734] та Юрка Цуциловського [247, п.1142] від 1427 р. було зображено стрілу вістрям додолу під лукоподібним півколом з загнутими додолу та в бік кінцями. В свою чергу, на печатках Івана [247, п.138] та Романа з Подмихаловичів [247, п.1144] від того ж року подано родовий знак у вигляді подвійної стріли в стовп під замкненим півколом.

Зображення стріли перебувало в основі ще цілого ряду родових знаків галицьких землян. Зокрема, стріла вістрям вгору знаходилася на печатках Ходора з Книгинина [247, п.124] та Дмитра з Рибачова [247, п.801] від 1427 р. Герб на печатці Івана з Рибна від 1427 р. мав вигляд перехрещеної стріли вістрям вгору [247, п.804]. Так само, як і на печатці Лук'яна з Луки від того ж року [247, п.752]. Натомість, печатка Івана з Луки мала в своєму полі родовий знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над півколом з кінцями догори [247, п.122]. Подібно, як і печатки Данила [247, п.1146] і Сенька Лучинських [247, п.1134] від 1427 р. Аналогічне, але перевернуте, зображення цього герба оздоблювало печатки Івана Превозецького [247, п.1132] та Олександра Лая Креховецького [247, п.1138] від 1427 р. В свою чергу, на печатках Андрійка [247, п.304] та Романа з Княждвору [247, п.305] від 1427 р. родовий знак має вигляд перехрещеної на кінці стріли вістрям вгору, яку перетинає півколо кінцями додолу. Сенько Семаковський того ж року уживав печатку з зображенням перехрещеної стріли вістрям вгору з потрій-

ним розгалуженням здолу [247, п.314]. Така ж стріла, але з перехрестям у вигляді півмісяця рогами догори та, очевидно, над півколом з кінцями догори, знаходилася на печатці Яцка з Новосельців [247, п.299]. Троян з Івановки 1427 р. [247, п.714] та Іван з Івановки 1427 р. [247, п.850] і 1436 р. мали в гербі зображення знака у вигляді стріли вістрям вгору над двома півколами, що лежать кінцями додолу [247, п.876]. Охрім [247, п.308] та Георгій з Тулукова [247, п.309] 1427 р. користувалися печатками з зображенням стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу та заокругленими відгалуженнями обабіч. Згідно з відомостями “Adnotationes spectantes ad familias” подібним гербом користувався також Ботиш з Добеславичів [247, п.315]. Разом з тим, на печатках Івана [247, п.808] та Шандра Добеславських [247, п.146] від того ж 1427 р. було зображено інший родовий знак – у вигляді літери **П** під хрестиком. Герб роду Баворовських – знак у вигляді напівперехрещеного ліворуч піввістря стріли з подвійним розгалуженням здолу над числом **8**, було, очевидно, зображено на печатці Станіслава з Баворова від 1427 р. [247, п.711]. Не менш складна конструкція присутня на печатці Іляша з Покутів [247, п.803] від 1427 р. – знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору під півмісяцем, що лежить рогами додолу з двома зірками на кінцях. Гербом з півмісяцем рогами догори з двома шестипроменевими зірками на кінцях користувалися Стецько [247, п.302] та Івашко з Делятина [247, п.303], представники молодшої галузі роду Делятинських – Ланчинські, Стецько Волканович Угерницький з Димичів [247, п.306] та Ходко з Угерників [247, п.307] на печатках від 1427 р. Гербом з зображенням трьох врубів на печатках від 1427 р. користувалися – Грицько з Бортників [247, п.723], Іван Премиловський [247, п.703], Петро [247, п.845] і Грицько з Сільця [247, п.767], Васюта з Тисьмениці [247, п.1115], Андрій зі Сновидова [247, п.137], Іванко зі Срочка [247, п.710], Прокіп з Гвоздця [247, п.147], Михайло Скоморошич [247, п.699], Прокіп [247, п.150] і Пашко Дробишевичі зі Скоморохів [247, п.151]. Від 1436 р. походять відомості про печатку з трьома врубамі Андрія зі Скоморохів [247, п.629], а від 1456 р. судова записка про той же герб, що ним користувалися Івашко зі Скоморохів та Гринько з Тешиловичів [168, Том XII, п.2776]. Нарешті, на печатці галицького підчашого Івана Прокопо-

веча з Гвоздця 1475 р. в полі, оздобленому трьома дугами, зображено іспанський щит з трьома врубами [45, спр.219]. На деяких печатках галицьких землян руського походження бачимо гербові фігури (в першу чергу – тварин та рослин). Так, на печатках Михайла [247, п.129] та Юрка (Георгія) з Грабовця [247, п.130] від 1427 р. зображено лева з оберненою головою. Іван Бидловський з Тисменичан 1427 р., очевидно, користувався гербом з орлиним крилом. Аналогічно до Симка Копичинського [247, п.698], нащадки якого від 2-ї пол. XVI ст. користувалися гербом Копач [242, с.907-908]. Дитрих з Сулова мав на печатці від 1427 р. зображення тварини, подібної до козла, в іспанському щиті [247, п.831]. Імовірно, що тією самою печаткою було затверджено і документ від 1436 р. [247, п.609]. Галицький вїйт Микола користувався 1427 р. печаткою з зображенням голови оленя в іспанському щиті [247, п.821]. Зображення трилистника в готичному щиті правило за герб роду Васючинських. Його знаходимо на печатках Юрка [247, п.787] та Стиборія з Васючина [247, п.843] від 1427 р. На пізнішій печатці галицького земського підсудка Стиборія Васючинського 1447 р. бачимо аналогічний малюнок [45, спр.146]. Рослиноподібний сюжет містився, очевидно, також на печатці Завалка Васючинського від 1427 р., про що свідчить відповідний запис Яна Замойського [247, п.764], хоч в даному разі навряд чи справді ним був герб Гоздава – хіба подібний до нього малюнок. Стефан з Медухи послуговувався 1427 р. печаткою з зображенням троянди [247, п.843], а Кристин з Гербуртова – родовим гербом у вигляді трьох мечів в зірку, що пронизують яблуко [247, п.731].

Серед родин Галицької землі польського походження найуживанішим геральдичним сюжетом в XV ст. був герб Абданк, яким користувалися представники семи родин, зокрема, – Альберт з Дрищова [247, п.1127], Абданк з Рукомиша [247, п.731], Теодор з Чагорова [247, п.139] та Якуш з Явча [247, п.753] на печатках від 1427 р. Крім того, в судовій записці від 23 жовтня 1456 р., власниками герба Абданк названо Богдана з Гинковичів, Миколу з Вичина та Іван з Ненчина [168, Том XII, п.2776]. Гербом Помян користувалися представники чотирьох родин – Іван з Дзикова [247, п.1129], Станіслав [247, п.717] та Жегота з Личковців [247, п.709], Стригеч з Силковичів [247, п.715] та Прандота з Чорткова [247, п.702]. До

герба Наленч належали Якуб з Бучнова [247, п.822] та Станіслав Говиловський [247, п.696]. До герба Рава – Мартин з Соботова [247, п.126] та Олександр з Галича, що одержав привілей на шляхетство та герб Рава 10 жовтня 1475 р. [695, с.52]. Герб Пирхала, згідно з судовою запискою від 23 жовтня 1456 р., уживали Іван з Надольного та Степан Павловський [168, Том XII, п.2775]. Герб Долива (лівий перев'яз, що обтяжено трьома трояндами) бачимо в іспанському щиті на печатці галицького земського підсудка Петра Семаковського 1463 р. [570, с.20]. Надзвичайно цікаву пару печаток (більшу і меншу) галицького хоружого Петра Годовського бачимо при двох документах, які було виставлено в один і той же день, – 28 травня 1466 р. Обидві містили в своєму полі іспанський щит, на якому зображено видозміну герба Одровос – знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу в супроводі двох колечок [570, с.36-37]. Гербом Заруба користувався Іван Лелек з Городниці, гербом Пилява Альберт з Обертина, Трубки – Іван Хлопський з Тисмениці, Юноша – Богуфал з Мокра, Яструб – Годорек та Станіслав з Рожнова – всі на печатках від 1427 р. [60, Sygn.33, st.656, 686, 689, 703]. Судова записка від 1456 р. повідомляє про використання герба Телок Петром і Миколою з Чешибісів [168, Том XII, п.2775].

3.2.5. Холмська земля

В герботворенні руських родів Холмської землі знакоподібні сюжети творили значну, але далеко не переважаючу, частку. Не надто значним було і використання в геральдичній практиці трьох врубів, натомість поширеним було уживання гербових фігур. Втім, попри відмінність в кількісних пропорціях між різними групами використаних в цих гербах сюжетів, геральдичний репертуар на печатках холмських землян руського походження мало чим різнився від аналогічного гербового набору інших руських земель. Так, на печатці невідомого з імені холмського землянина від 1436 р. було вміщено звичний для руських родових гербів сюжет – знак у вигляді кола з костурним хрестом всередині [247, п.626]. На печатці Івашка від того ж року в іспанському щиті було зображено самий лише костурний на поземому рамені хрест [247, п.616]. А на печатці Василя при тому ж документі родовий знак мав вигляд двох піввістрь в стовп між двома врубами [247,

п.620]. Автентичні відбитки печатки холмського земського підсудка Васька Верещинського маємо при двох актах від 1447 і 1448 р. В її полі знаходимо знак у вигляді двох півкіл з заокругленими кінцями, які з'єднано поясом [62, Perg.4834; 570, с.59]. Згодом Верещинські користувалися гербом з трьома врубами [244, с.688-689]. В XV-у ж ст. трьома врубами в якості герба на теренах Холмської землі користувалися Станіслав з Могильниці [247, п.617] та холмський підстолій Васько Скорута з Молодятичів [247, п.614] – на печатках від 1436 р.

Ще однією холмською родиною, що пізніше (в середині XVI ст.) користувалася гербом з трьома врубами, були Лятичинські [704, с.172]. Разом з тим, в їхньому герботворенні бачимо також зображення половини риби (герб знаний в пізніших джерелах під назвою Голобок) [644, с.395]. З огляду на це, постає питання про первісну форму родового герба Лятичинських. Наявні в нашому розпорядженні сфрагістичні відомості з самого початку XVI ст. дозволяють стверджувати, що друга видозміна герба щільніше пов'язана з початковою геральдичною відзнакою цього рода, оскільки на печатці холмського земського підсудка Миколи Лятичинського від 1511 – 1521 р.р. знаходимо зображення риби в німецькому щиті [62, Perg. Perg.6774; Perg.6776; Perg.6781; Perg.6784; Perg.6794]. Ще одним поширеним сюжетом тогочасного руського герботворення було зображення однорога, що його бачимо на печатках Якова Сметанки від 1436 р. [247, п.618], холмського земського судді Петра Сметанки з Трембачова від 1494 р. (в іспанському щиті, оточеному рослиноподібним візерунком) та холмського земського підсудка Івана Синицького від 1494 р. (в іспанському щиті) [62, Perg.6734]. Зображенням оленя повернутого вліво в іспанському щиті користувався незнаний з імені холмський землянин на печатці від 1436 р. [247, п.624]. Печатку холмського ловчого Ходка з Хотча від того ж року було оздоблено гербом у вигляді трьох восьмипроменевих зірок [247, п.615]. На цілому ряді печаток при цьому ж акті було зображено герби, в основі яких перебував малюнок підкови з хрестиком. Так, незнаний ближче землянин мав у іспанському щиті зображення підкови кінцями додолу, в колі якої знаходився костурний хрест [247, п.625].

Холмський землянин Хотко [247, п.619] користувався печаткою з малюнком підкови в супроводі двох хрестиків (конструкція подібна до польського герба Люба, втім, руське ім'я власника печатки вказує на вірогідне руське походження цього герба, що є лише зовнішньо подібним до польського відповідника). Імовірно, інша печатка з подібним зображенням належала родичу Хотка [247, п.621]. Нарешті, на прорисі печатки ще одного незнаного з імені холмського землянина знаходимо повний герб – підкова кінцями догори, в колі якої хрестик, в іспанському щиті, над яким знаходилося невиразне зображення шолома та нашоломника подібний до сокири з загнутим руків'ям [247, п.623]. Саме своєрідність нашоломника дозволяє припустити руське походження цього герба, який навіть Ян Замойський, попри зовнішню подібність, не наважився окреслити як польський герб Яструб. Варто зазначити, що на теренах Холмської землі маємо приклад використання польського герба родиною руського походження, але пов'язано цей приклад з доволі неординарною подією, яким був акт адаптації польських гербів аристократією Великого князівства Литовського і Руського за умовами Городельської унії 1413 р. Згідно з ними, до герба Дялоса мав належати відтоді рід пана Волчка Рокутовича [4, спр.57487, арк.408-409]. Згідно з відомостями Яна Замойського названий пан радний вже сам акт Городельської унії засвідчив печаткою з зображенням герба Дялоса [247, п.76], що до сьогодні не збереглася [98, Perg.301]. Натомість, заховано до сьогодні відбиток печатки холмського старости Петра Волчка Рокутовича пана зі Свиржа та Колодна від 14 червня 1456 р., в полі якої в німецькому щиті зображено праворуч – оленячий ріг, ліворуч – орлине крило [96, Perg.140]. Очевидно, що цю печатку було прикладено також до акту Львівської конфедерації 1464 р. [45, спр.190].

Серед холмських землян польського походження уживано наступні герби: Абданк, яким користувався Ян Брода (згідно з судовою запискою від 1465 р.) [671, с.239], Гримала – холмський писар Микола з Моравиці, на печатці від 1436 р. [247, п.209], Наленч – холмський земський суддя Гнівош з Мостиськ, на печатках при двох документах від 1436 р. [247, п.202, 622], Одровос – холмський підсудок Гнівош, на печатці від 1436 р. [247, п.204], Порай – холмський підкоморій Завіша

Ружа-Боришовський, на печатці від 1495 р. (в іспанському щиті в супроводі хрестика та стрічки з затертим написом) [98, Perg.641], Роголя – Микола Палуковський з Седлища (відповідно до судової записки від 1455 р.) [671, с.236], Сліповрон – холмський земський суддя Гнівош Мостицький з Мостиськ, на двох печатках від 1447 р. (в іспанському щиті) [62, Perg.4834] і 1467 – 1470 р.р. (в готичному щиті) [62, Perg.6680; Perg.6685], Яніна – холмський староста Волчко, на печатці від 1436 р. [247, п.605]. Холмський стольник Матвій Смок з Сідлища користувався 1436 р. гербом з зображенням підкови з хрестиком, подібним до гербів Сліповрон і Побог [247, п.203]. Врешті, в “Adnotationes spectantes ad familias” згадано про печатки холмського чашника Машка [247, п.208] та холмського хоружого Говорека з Хланова [247, п.200] від 1436 р., які вже в часи створення інвентаря Коронного архіву Яном Замоїським було цілком пошкоджено.

3.2.6. Белзька земля

Між усіма руськими землями доби середньовіччя Белзька земля була єдиною, в шляхетському складі якої, а отже і в родовому герботворенні, виразно домінував польський етнічний елемент. Пов'язано це зі своєрідними політичними обставинами, в яких знаходилася Белзька земля впродовж 1388 – 1462 р.р. В цей період західно-волинські терени з центром в Белзі перебували під контролем мазовецьких князів, і лише 1462 р. були інкорпоровані до складу Корони Польської з перетворенням їх на Белзьке воєводство. На етнічний склад зформованого впродовж XV ст. нобілітету Белзької землі вирішальний вплив справила політика мазовецьких Пястів, щодо земельних надань. По-перше, останні вели масову роздачу земель на цих західно-волинських теренах мазовецькій шляхті, а по-друге – не визнали прав на землеволодіння старого руського боярства, що ґрунтувалося на одвічності посідання, а не письмових привілеях. Подібний підхід кардинально відрізнявся від тієї політики, яку провадили володарі інших руських земель впродовж 2-ї пол. XIV – XV ст., і врешті призвів до того, що на просторі Белзької землі руське землеволодіння було лише спорадичним явищем, цілком розчиненим у мазовецькій стихії [581, с.76-79]. Все це справило вирішальний вплив на формування комплексу родових гербів Белзької землі, в якому руський компонент за-

ймав доволі скромне місце. Відомими на сьогодні зразками руського герботворення на теренах Белзької землі в XV ст. є, в першу чергу, використання трьох врубів в гербах Добрачинських, Коморовських та їх галузі – Струсів з Коморова. Представнику останніх імовірно належала печатка з зображенням трьох врубів при документі від 1436 р., про яку згадував свого часу Ян Замойський [247, п.677]. Крім того, маємо зображення трьох срібних врубів на червоному полі, як герба Єлізавети з Коморова на епітафії судомирського каштеляна і старости, коронного маршалка Яна Тарновського пана з Ярослава у Переворську від 1490 р. [598, с.18; 604, с.30]. Рід Каїв (що походив з теренів Львівської землі) та їх галузь – Милятинські в якості герба уживали родовий знак у вигляді стовпа з подвійними заокругленими розгалуженнями згори та здолу.

Окремого розгляду потребує справа з родовим гербом Лабунських, втім, як і з їх етнічним походженням. Янечек вказує на використання цим родом польського герба Заглоба [581, с.351]. Зображення на печатці кам'янецького біскупа (1460 – 1467) Миколи Лабунського (підкова кінцями додолу, яку пронизує шабля вістрям вгору в іспанському щиті) [62, Perg.1140] здається підтверджує цей висновок. Водночас, варто звернути увагу на ту обставину, що волинська галузь роду Лабунських в XVI ст. користувалася дещо відмінними варіантами родового герба, утвореними на основі видозмін старого родового знаку – у вигляді літер **Ψ** і трираменної **T** в стовп, у вигляді перехрещеної літери **Ж**, у вигляді трираменної літери **T** під вістрям стріли, у вигляді трираменної літери **T** під хрестом з загнутими додолу кінцями на поземному рамені [72, Тека X, Plik 6; Тека XV, Plik 49; Plik 71]. Не важко помітити, що загальний обрис цих родових знаків, особливо останніх двох, виразно нагадує ту конструкцію, яку бачимо в гербі біскупа Миколи Лабунського, з тим лише, що в останньому випадку герб виконано за допомогою гербових фігур. Можемо, на підставі цього, зробити вірогідне припущення, що первісною формою родового герба Лабунських було знакоподібне зображення у вигляді півкола кінцями додолу (або літери **П**), яке перетинає стовп чи довгий хрест, утворюючи в такий спосіб конструкцію подібну як до герба Заглоба так і до трираменної літери **T** під хрестиком. Герб кам'янецького біскупа, очевидно, штучно

було наближено до відповідних польських геральдичних зразків, що є цілком зрозумілим, зважаючи на визначне становище Миколи Лабунського в ієрархії Корони та очевидну можливість добре ознайомитися з тогочасною практикою польського герботворення. Натомість волинські представники роду Лабунських, перебуваючи так би мовити в цілком іншому геральдичному оточенні (що знало в основному самі лише родові знаки), не мали потреби переосмислювати свій первісний родовий знак в натуралістичний спосіб, видозмінюючи його лише за допомогою додавання другорядних деталей.

Щодо походження роду Лабунських, то здається вказівка на їх польське етнічне коріння є мало правдоподібною. Католицьке віросповідання навряд чи може бути тут вирішальним аргументом, з огляду на непоодинокі випадки покатоличення руських родів (що в умовах Белзької землі мало відбуватися в значно швидший термін, зважаючи на суцільно католицьке оточення в шляхетському середовищі) та навіть досягнення ними визначних позицій в католицькій церковній ієрархії (наведемо хоч би приклади родів Порохницьких та Верещинських). З іншого боку використання в основному польських імен є, як здається, не наслідком польського походження, а того ж таки католицького віросповідання. Зазначимо, що серед безсумнівно руських родин Белзької землі (Коморовських, Струсів, Каїв, Добрачинських) також бачимо виразне домінування польських (католицьких) імен [581, с.338, 352, 355]. Варто, втім, зауважити, що найстарший з відомих на сьогодні представників роду Лабунських мав, як здається, руське ім'я – Занко [581, с.351]. Вирішальним же аргументом в даному питанні, на нашу думку, має бути факт використання волинською галуззю Лабунських в якості герба видозмін старого родового знака, що вводить його в коло руського герботворення, а разом з тим вказує на можливо руське

Чисельно домінуючим сюжетом родового герботворення белзького нобілітету в XV ст. був герб Правда, яким користувалося дванадцять місцевих родин – Кіницькі, Лаці-Тучапські, Неборовські та їх галузь – Радостовські, Пиви, Правди з Рахан, Радзановські-Нищицькі (в тому числі Павло Радзановський-Нищицький з Радзанова – на печатці від 1422 р., оздобленій рослиноподібним візерунком, в іс-

панському щиті) [239, с.52], Радзановські-Угновські, Табори, Шмитковські та їх галузь – Михаловські. Герб Правда, імовірно, було зображено також на печатці белзького земського підсудка Томаша Квачали з Монятичів від 1436 р. [247, п.662]. Вісім родин белзької шляхти належало до герба Гоздава – Гдешинські, Гоздзі та їх галузі – Хохловські й Черминські, Островські та їх галузь – Станинські, Ощовські. Гербова приналежність роду Жоховських є непевною (Янечек вказує на Гоздаву або Прус), вирішити це питання можливо наразі лише за допомогою віднайдення відповідного сфрагістичного матеріалу тієї доби. Герб Гоздава був присутній також на печатці белзького старости Андрія Виджги від 1422 р. в іспанському щиті [239, с.70]. Гербом Яструб користувалося сім родин – Виджги та їх галузь – Сипицькі, Кенпські, Крашевські, Модринські, Реплинські, Трояни, а також незнаний з імені белзький землянин – на печатці від 1436 р. [247, п.683]. Ще п'ять родин уживали герба Шелига – Лазневські, Рогалі з Варешина, Шелиги та їх галузь – Мирецькі, а також Магери, зокрема, Ян Магера – на двох печатках при документі від 1436 р. [247, п.664]. По чотири родини користувалося гербами: Леліва – Балучинські, Бартковські та їх галузі – Висоцькі та Скниловські, врешті неідентифікований землянин (на печатці від 1436 р.), що очевидно належав до котроїсь з названих вище родин [247, п.680], Рогалі – Чамбори з Лукошина, Рогалі з Закрева, Рогалі з Козолина, Рогалі з Кольчина та незнаний з імені белзький землянин (1436 р.), що належав до якоїсь з вище перелічених родин [247, п.688].

Три родини належало до герба Юноша – Малицькі та їх галузі – Гостинські, а також Жицькі. Гербом Вуж користувалися Козловські та Малдрики, гербом Топор – Тенчинські та Мицовські (зокрема, белзький підкоморій Готард Мицовський 1436 р. [247, п.607]), Рава – Ожги і Трцинські, Радван – Надажинські та Радвани з Бабська, Абданк – Слонки, Венява – неідентифікований белзький землянин, на печатці від 1436 р. [247, п.670], Годаба – Вожучинські, Годаба – белзький землянин 1436 р. [247, п.671], Гримала – Хондзинські та, імовірно, приналежні до їхньої родини земляни, на печатках від 1436 р. [247, п.672, 684], Гриф – Грифи з Яновиць, Древиця – Єжи з Маркова, Єліта – Замойські, Колмаш (дві підкови кінцями додолу в стовп, які пронизує меч вістрям додолу) – Наброські та їх галузь –

Менкицькі, Наленч – Іловецькі та, очевидно, приналежний до них землянин, на печатці від 1436 р. [247, п.665], Нечуя – Бишовські, Новина – два неznаних з імені белзьких землянина, на печатках від 1436 р. [247, п.666, 685], Окша – Островецькі, видозміною герба Остоя (п'ятикінцевий хрест в супроводі двох півмісяців, що лежать рогами в різні боки) – Храпки та, імовірно, їхній представник на печатці від 1436 р. [247, п.681], Побог – неідентифікований белзький землянин 1436 р. [247, п.679], Порай – Малдрики (зокрема, белзький каштелян Микола Малдрик з Старогроду 1436 р. [247, п.165]), Прус – Пруси з Фаленцина, Роля – невідомий землянин 1436 р. [247, п.682], Сліповрон – Дахновські, Телок – Цихоборські, Траска – одноіменний рід, Ясона – Зброжки. Можна припустити, що на печатці Станіслава Пукаревського від 1427 р. [247, п.1076] було, зображено герб Сренява, оскільки в подальшому представники даного роду користувалися саме цим гербом. Нарешті, представник роду Угриновських – белзький земський суддя Сасин з Угринова і Вирицьк користувався 1436 р. печаткою, яка вже за часів Яна Замоїського була втрачена [247, п.608].

3.2.7. Подільська земля

Польський нобілітет на теренах Подільської землі також мав домінуюче становище, хоч ця перевага і не сягала того рівня, що її бачимо в Белзькій землі. Подібний стан речей було, імовірно, спричинено відсутністю значного числа знатних родів на цих теренах в галицько-волинський період та за часів Подільського господарства Коріатовичів. Натомість, польські королі після встановлення контролю над західною частиною Поділля у 1430 р. провадили надавчу політику в основному на користь шляхти польського походження [405; 406]. Концентрацію руських родів спостерігаємо, щоправда, на східних кордонах Подільської землі, приміром в Барському старостві [327]. Втім, відсутність відповідного актового, а разом з тим і сфрагістичного, матеріалу робить вельми проблемною реконструкцію їхнього герботворення. Наявні в нашому розпорядженні відомості дають змогу відтворити геральдичну спадщину лише незначної частини місцевого нобілітету, в основному тих родин, представники яких займали земські уряди в Подільській землі. Фактично, за виключенням незначної кількості печаток та згадок пись-

мових джерел (в гербовниках та судових записках), наші відомості про герботворення подільського нобілітету XV ст. спираються в основному на відомості Яна Замойського про печатки, що скріплювали один з актів подільських урядників та шляхти від 1439 р. Побіжні описи цих печаток вміщено в “Adnotationes spectantes” [60, Sygn.33, st.692-693], а сам зміст документу з вичисленням осіб, що засвідчили його – в третьому томі “Inventarium documentorum” [60, Sygn.32, st.899-900, 918].

По-за кам’янецьким біскупом (1439 – 1453) Павлом та представниками можновладних родів Бучацьких та Кирдеєвичів, про яких мова йшла вище, акт 1439 р. було засвідчено близько двадцятьма печатками, що належали шляхтичам як руського так і польського походження. З-посеред них в першу чергу варто назвати представників роду панів Свирчів, що залишили при акті 1439 р. три свої печатки. Перша з них належала кам’янецькому каштеляну (1438 – 1441) Миколі Бедриху (Свирчу) з Бедриховичів і містила в своєму полі зображення родового знака у вигляді літери **Н** з півколом на навскісній перекладині, що пізніше одержав назву Свирчек [247, n.906]. Аналогічне зображення прикрашало також печатку подільського підчашого Юрка Свирчовича зі Свирчовичів [247, n.912].

Несподівану інформацію Ян Замойський подає, натомість, при описі печатки подільського хоружого Пехна (Петра) Свирча зі Свирчовичів і Вахновичів [247, n.909]. Пояснити чому автор “Adnotationes spectantes ad familias” вказував на польський герб Дубно як герб пана Пехна Свирча можемо порівнявши його з зображенням на пізнішій печатці подільського хоружого від 1449 р. В її полі в готичному щиті зображено знак у вигляді хреста над півколом, що лежить кінцями дугори [62, Perg.7306; Perg.7307]. Імовірно, наявність на печатці Петра пана зі Свирчовичів і Вахновичів невиразного (можливо пошкодженого) зображення родового знака, в основі якого перебувала фігура хреста, спонукала Замойського до невиправданого ототожнення цього геральдичного сюжета з гербом Дубно. Певне різночитання між відомостями Замойського та наявним у нашому розпорядженні сфрагістичним матеріалом спостерігаємо і в разі з родовим герботворенням Гуменських. “Adnotationes spectantes ad familias” вказує на наявність на печатці кам’янецького земського підсудка Миколи Чорного з Гуменця і Бабштина зображення знака у

вигляді літери **Н** з півколом на навскісній перекладині [247, n.911]. Натомість, на печатці кам'янецького хоружого Михайла Гуменського (Бабштинського) з Гуменця, Бабштина і Крикова від 1466 р. бачимо зображення лілії [62, Perg.1140]. Останні відомості видаються більш правдоподібними, з огляду на пізніші відомості про герботворення цього роду [237, Том IV, с.395], що був споріднений з Балами та Деденськими – сяноцькими родами, які імовірно мали руське походження [536, Том I, с.90]. З іншого боку нам достеменно невідомо, яким гербом користувалися початково ці родини (про що вже йшла мова вище). Цілком вірогідно, що ним могло бути і зображення знака у вигляді літери **Н** з півколом на навскісній перекладині, лише пізніше замінене зображенням лілії, стилізація якої на печатці 1466 р. є, доречі, цілком відмінною від іконографії польського герба Гоздава, з яким неправомірно ототожнюють герб Балів, Деденських та Гуменських. Зображення родового знака бачимо також на печатці кам'янецького земського підсудка Івана Борисковського – хрест з подвійним розгалуженням на кінцях над півколом, що лежить кінцями догори [247, n.913]. На пізнішій печатці Івана Борисковського від 1458 р. в готичному щиті вміщено подібне зображення, з тим лише, що подвійне розгалуження розташовано тільки на лівому кінці поземного рамена [62, Perg.7319]. Кам'янецький земський суддя Жигимонт Новоселецький користувався 1456 р. печаткою з зображенням підкови кінцями додолу під півколом, що лежить кінцями додолу, в супроводі стріли вістрям вгору та хрестика в іспанському щиті [570, с.18-19]. Водночас (впродовж 1449 – 1480 р.р.) Жигимонт Новоселецький уживав ще однієї печатки з зображенням підкови кінцями додолу в супроводі трьох хрестиків в іспанському щиті [47, спр.489; 62, Perg.7306; Perg.7307; Perg.7319] (герб, що в гербовниках 2-ї пол. XVI ст. одержав назву Дуброва III). Гербом Дуброва III в річпосполитські часи користувалися також Подольці та Гродковські [557, с.275, 302], з огляду на що можемо припустити, що зображення підкови кінцями додолу в супроводі трьох хрестиків прикрашала також печатку пізнішого кам'янецького підкоморія та каштеляна Миколи Подольця з Гродкова і Новосельців від 1439 р. [60, Sygn.32, st.900, 918]. Печаткою з зображенням родового знака подібного до герба Нечуя міг користуватися хтось з наступних поділь-

ських землях – Іван Ярошовський, Іван з Ганиловичів, Іван зі Степаниковичів, Івашко з Тешиловичів, Денис Пилипкович, Андрійко і Данчул Шандровичі [247, п.922]. А на печатці Олехна з Ярмолинців [60, Sygn.32, st.900, 918] імовірно перебувало зображення трьох врубів, з огляду на пізніше використання саме цього герба родом Ярмолинських [244, с.690]. Доволі незвичний сюжет можемо бачити на печатці, що належала комусь з наступних осіб – Станко з Лобковичів, Гринько Ясманович, Юшко Бикович та Петро Вірменин. В її полі знаходилося зображення кола з брусом під чотирма перами – доволі своєрідний для руського герботворення сюжет, що не дає змоги більш точно зідентифікувати його приналежність [247, п.927].

Найскладнішим же на сьогодні питанням родового герботворення Подільської землі XV ст. є справа з гербом кам'янецького підстоля Яна Крушини з Галова. Його зображення бачимо в тогочасних західно-європейських гербовниках – “*Armorial Lyncenich*” (в супроводі напису: *jan cruse nay vo n galo m*) [573, с.111], “*Codex Bergshammur*” (з написом: *van galo m*) [575, с.96] та “*Armorial équestre de la Toison d’Or*” (з написом: *mand rustky*) [171, f.120v], які презентують його як срібний знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу на червоному полі, тобто як герб Мадроський (на що є відповідна вказівка в бургундському гербовнику). Проблема полягає в тому, що в “*Armorial Lyncenich*” [573, с.103] та “*Codex Bergshammur*” [575, с.88] вміщено зображення подібного герба (на червоному полі срібний знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями догори) без жодних підписів, що не дозволяє зідентифікувати власника цього герба. Подібна геральдична конструкція є доволі поширеним сюжетом середньовічного руського герботворення. Її зокрема бачимо в родових гербах князів Слуцьких, князів Городецьких, галицьких землях Лучинських та ін. Але до жодного з цих родів зображення у фламандських гербовниках віднести не можемо, оскільки на тих картках, на яких вміщено вище описаний герб присутні лише герби можновладців Корони Польської. Це виключає з числа можливих власників цього герба, як князів з теренів Великого князівства Литовського і Руського, так і дрібно-шляхетські роди на зразок Лучинських.

Варто зазначити, що при акті від 1439 р. також маємо дві печатки зі схожою парою гербів. На першій з них, що належала Янові Крушині з Галова, зображено родовий знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп (якщо не рахувати долішньої частини то це зображення більш-менш точно відтворює варіант знаний з фламандських гербовників), який Замойський описав шляхом порівняння, очевидно безпідставно, з польським гербом Богорія (*sigillum septimum Bogoria*) [247, n.910]. Натомість, на другій печатці (яка відповідно до нумерації печаток та порядку осіб, що засвідчили документ, мала належати Олексію Машевичу з Копистерина) було відтворено точну видозміну герба Яна Крушини з Галова з середньовічних гербовників – знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу [247, n.923], хіба що загини кінців півкола в гербі на печатці є значно більшими ніж в гербі з гербовників. Можемо зробити, таким чином, два припущення, щодо приналежності цієї печатки – до Олексія Машевича або Яна Крушини. В зв'язку з цим маємо зазначити, що 1435 р. Ян Крушина з Галова користувався печаткою з зображенням герба Мадроський, що може вказувати на ідентичність цієї печатки з другою печаткою від 1439 р.

Іншими польськими гербами, що їх уживав, на печатках від 1439 р., нобілітет Подільської землі, були: Абданк, який розмістив на своїй печатці Михайло Бринза зі Слюнова [247, n.919], Білина – Вартислав Вишкович з Данилковичів [247, n.926], Гримала – кам'янецький земський писар Домарат зі Шлядкова [247, n.917], Лодя – Ян і Петро Бахавські [247, n.915], Люба – Петро Імрамович з Соколовичів [247, n.920], Побог – майбутній кам'янецький підкоморій Борш з Коцини [247, n.916], Рогалья – Марциш з Глиненця [247, n.924], Сулима – Павло Щуковський [247, n.918]. Врешті, Іван Пілігрим Подпилипський, цілком вірогідно, користувався гербом Телок, як і решта представників роду Подпилипських [534, с.160-161]. Скажімо, про уживання цього герба Михайлом з Подпилипова, свідчить галицька судова записка від 23 жовтня 1456 р. [168, Том XII, n.2775].

3.3. Родова геральдика руських земель Корони Польської XVI ст.

XVI ст., власне друга його половина, є перехідною добою в розвитку герботворення Руських земель Корони. В цей період спостерігаємо формування руських гербових спільнот, які надалі визначатимуть геральдичне тло даного регіону в системі річпосполитського герботворення. Поява в цей час перших друкованих гербовників, в яких розмаїття руських гербів було зуніфіковано до кількох десятків геральдичних знаків, закріпило даний стан речей в масовій свідомості. Не лише шляхетський загальний річпосполитської доби, але й історики XIX – XX ст., сприймали творену в 2-й пол. XVI ст. систему, як щось існуюче здавна – від самої появи гербів в Руських землях. Чи не найбільш повно ці уявлення зарепрезентовано О.Яблонівським – “Najprzód i przedewszystkiem rody i domy, używające na szczycie znaku herbowego Sas – bez wyjątku chyba sama Ruś, mniejsza o legendę, prowadzącą ich niby przodka wspólnego z po za gór Beskidu, ze środowiska Wołoszy węgierskich. Zaraz za nimi, co do siły i liczby, idą, noszący na szczycie Wręby – herbu Korczak; podobnie, bodaj nie wszystkie rody – Ruś pierwotna. Wyłącznie też, choć nie w takim rozgałęzieniu, staroruskie tylko rody szczycą się herbami: Kierdeja [...], Saława, Hołobok. Reszta zaś rodów, notorycznie staroruskich, przystosowała pierwotne znaki swe pieczętnie do postaci wykształczonych już herbów polskich lub poprzybierała sobie wprost takowe. Częściej zaś od innych takie, jak: Nieczuja, Sulima, Junosza, Jastrąb, Ostoja” [267, с.339].

Насправді ж, як було показано в попередній главі, говорити про руські гербові спільноти або адаптацію руських гербів до польських зразків принаймні до середини XVI ст. явно передчасно. Щоправда, з 1-ї пол. XVI ст. у нас немає такого роду масових джерел, які бачимо в другій його половині (завдяки друкованим гербовникам) або, навіть, в XV ст. (завдяки геральдичним нотаткам Яна Замойського та акту 1464 р.). Втім, як показує аналіз окремих сфрагістичних пам'яток, частково проведений в попередній главі, геральдичні сюжети з початку XVI ст. (принаймні, 1-ї третини або, навіть, всієї 1-ї пол. XVI ст.) вказують на незмінність свого характеру в порівнянні з попереднім століттям. З огляду на це, при опрацюванні герботворення Руських земель Корони в XVI ст., ми зупиняємося в основному на його другій половині. Завдяки гербовникам Папроцького [242-245], сфра-

гістичним пам'яткам (в меншій мірі) та реконструкціям О.Яблоновського [267, с.272-353] і Л.Бялковського [534, с.134-172] геральдична система місцевого нобілітету цього часу реконструюється в більш-менш повному обсязі. І лише в окремих випадках сягаємо по приклади з 1-ї пол. XVI ст., в основному – коли відповідний матеріал дозволяє проілюструвати зародження нових форм в герботворенні Русі, так би мовити – зазирнути в переддень річпосполитської геральдики.

3.3.1. Перемиська земля

Система родових гербів нобілітету Перемиської землі в 2-й пол. XVI ст. складалася навколо двох новоутворених руських гербових спільнот, що одержали назву Корчак і Драго-Сас. Останнім з них користувалася ледве чи не третина всіх осілих на перемиському Підкарпатті шляхетських родів. В переважній більшості це була дрібна шляхта, яка щільно заселяла цілі околиці, в основному в підгірській частині землі. Тривала боротьба цієї шляхетської дрібноти за власний статус зумовила, як вже зазначалося вище, масовий її перехід на використання геральдичного сюжета, що первісно правив за родовий герб панів Риботицьких, – як правило, шляхом уніфікації власних родових гербів (що часто мали в своїй основі зображення стріли або зірок з півмісяцем – сюжети надзвичайно поширені в герботворенні всіх земель середньовічної Русі) з гербом Драго-Сас.

Витворена впродовж 2-ї пол. XVI ст. гербова спільнота, що користувалася спільним геральдичним зображенням стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки, стає однією з найчисельніших на просторі всієї Речі Посполитої. А якщо взяти до уваги щільну концентрацію носіїв цього герба на доволі локальній території, то можемо говорити про феномен справді унікальний для річпосполитського герботворення, на говорячи вже про руську геральдику доби середньовіччя, яка оперувала в основному гербами окремих родин, подібність між якими була пов'язана майже виключно зі спільним походженням останніх. Для руського герботворення правилом було радше уживання різних гербів окремими галузями однієї родини, з огляду на що використання величезною кількістю родин, явно не споріднених між собою, одного й того ж самого герба можемо вважати найбільш яскравим та суттєвим

впливом системи польського герботворення (що було зорганізоване за допомогою гербових брацтв) на руську геральдику. Приклад гербової спільноти Драго-Сасів є найбільш показовим в цьому ряду.

Приналежними до неї, виходячи з відомостей джерел, були – Бандрівські, Бараницькі, Бачинські, Березницькі, Білинські, Білицькі, Блажовські, Боярські, Брилинські, Вачевські, Матвій Вачевський (на печатці 1552 р.), Вислоцькі, Височанські, Вінницькі, Гординські, Городиські (судова записка 1635 р.), Гостиславські, Гошовські, Гусаревські, Дверницькі (судова записка 1620 р.), Добрянські, Древицькі, Дриневиці, Дубравські, Фелікс Жуковський (судова записка 1537 р.), Жукотинські, Затварницькі, Книгининські (Княгиницькі), Кобилянські, Комарницькі, Корнеловські, Корчинські, Крушельницькі, Криницькі, Лодинські, Лозанські, Лопушанські (Лопуські), Лучицькі, Маніовські, Матковські, Микульські, Монастирські, Негребецькі, Новоселецькі (Волчки-Новоселецькі), Одреховські, Ортинські, Подгородецькі, Полянські (судова записка 1620 р.), Станіслав Путятицький (судова записка 1537 р.), Розлуцькі, Сасимовські, Сасовські, Семигиновські, Семяші-Дриневиці, Сідлецькі (Селицькі), Скольські, Смеречанські, Созанські, Стрільбицькі, Ступницькі, Сярчинські, Татомири, Терновські (судова записка 1620 р.), Тисаровські, Угерницькі, Ульницькі, Унятицькі, Урбанські та Уротицькі, Уруські з Уружа, Харевичі, Хлопицькі, Чолганські, Яминські (судова записка 1559 р.), Ясеницькі, Ясинські, Турецькі та їх відгалуження – Ільницькі та Яворські, Тустановські та їх галузі – Бориславські, Колодницькі, Кропивницькі, Любинецькі та Літинські [237, Том VIII, с.284-285; 244, с.696-697; 267, с.330-341; 671, п.179, 230, 235, 283; 704, с.340]. Герб останніх фіксує також печатка Прокопа Літинського від 1585 р., на якій зображено стрілу вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки в ренесансовому щиті, над яким розміщено шолом з наметом і дев'ять страусових пер в нашоломнику [72, Тека XVI а, Plіk 16]. Крім того, закономірно що до гербової спільноти Драго-Сасів належали пани Риботицькі (імовірно волоського або мішаного русько-волоського походження) – перші носії цього геральдичного сюжета, а також їх відгалуження

– Берестянські, Буховські, Волосицькі, Губицькі та Бісковицькі [237, Том VIII, с.284-285; 244, с.696-697; 708, с.31-36].

Щодо цілого ряду родів, які пізніше користувалися гербом Сас, знаходимо приклади використання їхніми представниками ще в середині XVI ст. геральдичних видозмін, які мали іконографічну неподібність до зафіксованої в гербовниках форми цього герба. Скажімо, Ілля та Сенько Криницькі 1552 р. користувалися печатками з зображенням знака у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями догори в супроводі п'ятипроменевої зірки згори. А представники роду Туринських – Іван та Яцко мали на печатках від того ж року зображення стріли піввістрям додолу над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки [704, с.160, 335]. Прокіп Мишовський 1569 р. користувався печаткою з гербом у вигляді стріли вістрям вгору, що пронизує півмісяць, який лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки [622, п.1267]. Представник роду Луцьких – Мишко Луцький мав за герб, на печатці 1565 р., зображення стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори з шестипроменевою зіркою ліворуч [622, п.1265]. Аналогічне зображення, але з зіркою розміщеною праворуч, мав герб на печатках Мишка і Міклаша Стецьковичів від 1553 р. [622, п.1264]. Представник роду Радилівських – Іван розміщував на власній печатці від 1571 р. подібний малюнок, але цього разу зовсім без зірок [622, п.1259]. Рід Кульчицьких, що пізніше користувався гербом Сас, мав на печатках середини XVI ст. дещо відмінні від останнього геральдичні сюжети. Хома, Юрко, Дашко і Савка Кульчицькі 1553 р. користувалися печатками з гербом у вигляді двох стріл вістрями вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки [622, п.1269]. В свою чергу на печатках Федька, Василя та Івана Кульчицьких від 1565 р. було вміщено те саме зображення, але без зірок [622, п.1268]. Рід Терлецьких, крім герба Сас, уживав у 2-й пол. XVI ст. також герб Топор, одержаний під час підтвердження шляхетства попу з села Терле Яцку Терлецькому від 26 листопада 1551 р., до якого його прийняли коронний крайчий і холмський староста Габриель Тарло та скарбник королеви Бони Микола Тарло [695, с.117]. Характерно, що невдовзі по-тому, 1565 р., Яцко Терлецький

користувався печаткою зі старим родовим гербом – стрілою вістрям додолу над півмісяцем, що лежить рогами догори [622, п.1263]. Двома різними гербами, одним з яких був Сас, користувалися також представники роду Братковських. Так, на печатці Івана Братковського від 1564 р. було вміщено зображення стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на правому кінці якого шестипроменева зірка, на лівому – вістря стріли [622, п.1266]. Іншим геральдичним знаком цього роду був малюнок підкови кінцями додолу, на якій стріла вістрям вгору і меч вістрям вправо, обабіч дві пальмові гілочки [237, Том II, с.286-287]. Рід Желіборських по-за гербом Сас користувався родовим знаком, у вигляді кола з відгалуженнями згори та здолу в супроводі двох півкіл, що лежать кінцями одне до одного, який бачимо на печатці представника цього роду від 1552 р. [704, с.378]. Зовнішня подібність цього зображення до іконографії герба Вовчі коси (Wilczekosy, Prus II) зумовила їх ототожнення в пізніших джерелах, зокрема, – в епіграмі Іоанікія Галятовського в книзі “**Ключ розум'їня**” від 1665 р., в якій подано тлумачення символіки цього герба [320, с.355-356, 358-359]. Копистинські, крім Саса, користувалися гербом з зображенням шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори, що зовні нагадувало герб Леліва [16, спр.7444/I, арк.397; 237, Том V, с.219].

З-посеред носіїв герба Сас найбільш складною виглядає справа з герботворенням роду Попелів. Крім цього герба, представники різних галузей даного роду користувалися геральдичними сюжетами мало або й зовсім неподібними до герба Сас. Так, Іванко і Мисько Степановичі Попелі 1553 р. уживали печатки з зображенням хреста в супроводі трьох шестипроменевих зірок і півмісяця [704, с.306]. Геть інший сюжет представлено на печатці Федька Васьковича Попеля-Кунашовича-Петельки від 1552 р. – герб у вигляді рослини з чотирма квітками [282, с.81; 704, с.306]. Інша галузь Попелів широко уживала герб Сулима [282, с.51]. Його знаходимо, зокрема, на епітафійній іконі Василя Стефановича Попеля від 1693 р.: в першій частині перетятого щита на золотому полі виникає срібний орел, в другій частині – на золотому полі три каменя, над щитом розміщено золо-

ту шоломову корону, в нашоломнику виникає срібний орел, здолу перехрещено дві зелені пальмові галузки [504, с.97].

Але найбільш відомим сюжетом родового герботворення Попелів було зображення герба гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного з книги “**Вѣршѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного**” від 1622 р. – підкова кінцями додолу під хрестиком [504, с.23], що своїм зовнішнім виглядом нагадувало польський герб Побог. В даному випадку навряд чи можна говорити про запозичення з арсеналу польського герботворення цієї конструкції, радше цей герб Попелів-Конашевичів міг утворитися з первісного родового знака (який бачимо приміром на печатках Іванка і Миська Попелів) шляхом уніфікації з гербом Побог. Це тим більш імовірно, що саме 1-а пол. XVII ст. є періодом найбільш масових уніфікаційних заходів в герботворенні всіх руських теренів в рамках витворення єдиної рiчпосполитської системи родової геральдики.

Другою за чисельністю гербовою спільнотою Перемиської землі була група нобілітету, що уживала герба з трьома врубами (Корчак). Цим гербом, на відміну від Драго-Саса, окрім землянських родів користувалося значне число панських родів, що займали визначне місце в суспільно-політичному житті Руських земель Корони. Зокрема, – пани Порохницькі та їх галузь – Розборські, пани Жоравинські, пани Скорути, пани Боратинські та їх відгалуження Дубковські, Мальчицькі й Танковські [237, Том V, с.226-227; 244, с.679-690; 267, с.341-342]. Крім того, – пани Бибельські [267, с.341], що саме в цей час покинули уживання свого старого родового герба на користь герба з трьома врубами. Серед інших панських родів перемиського Підкарпаття зображення трьох врубів знаходимо в герботворенні Дершняків панів з Рокитниці [259, с.90]. Зокрема, на печатці самбірського військового Станіслава Дершняка від 1571 р. [98, Perg.961] та двох його пізніших печатках від 1585 р. [97, Rkps 124, st.69] вміщено зображення повного герба з трьома врубами в німецькому щиті, над яким розташовано шолом з наметом і нашоломник у вигляді корчака з якого виникає пес. Аналогічне зображення повного герба, цього разу в ренесансовому щиті, бачимо також на тогочасних сфрагістичних пам’ятках представників роду Барзих панів з Бложви – перемиського каштеляна

та руського генерального старости Петра Барзого пана з Бложви від 1564 р. [45, спр.526] та королівського маршалка Станіслава Барзого пана з Бложви від 1569 р. [62, Perg.636]. Подібною є також ситуація в разі з герботворенням панів з Дорогоїва. На печатках перемиського каштеляна Станіслава Дорогоївського від 1569 р. [62, Perg.636] і 1574 р. [553, с.252] та перемиського старости Яна-Томаша пана з Дорогоїва від 1583 – 1593 р.р. [33, спр.32, арк.19-32; 107, Rkps 1460, st.9] три вруба зображено в ренесансовому щиті, над яким знаходився шолом з наметом, цього разу – під шоломовою короною, та все той же нашоломник з корчаком і псом, що саме в цей час (в 2-й пол. XVI ст.) починає масово з'являтися в герботворенні руських родів, що користувалися гербом з трьома врубами. Останнє свідчить про завершення формування гербової спільноти Корчаків саме в цей період.

Ще одним панським родом, що належав до цієї спільноти були Чурили пани зі Стоян – галузь роду панів Горайських, що осіла у Перемиській землі, які власне і мали герб Корчак за свій родовий герб, що лише від середини XVI ст. поширив свою іконографію на інші руські герби з зображенням врубів. На печатці Юрія Чурила пана з Гораю від 1602 р. було вміщено чотиридільний німецький щит, на якому в першій частині розмістилося зображення трьох врубів, в другій частині – втятий ламаний пояс (герб Абданк), в третій – голова віслиюка (герб Полукоза), в четвертій – топор (герб Топор); над щитом бачимо шолом з наметом, в нашоломнику – корчак, з якого виникає пес [45, спр.638].

Серед землянських родів Перемиської землі гербом Корчак користувалися – Бернавські, Бистрийовські (Валентій Бистрийовський 1573 р. користувався печаткою з зображенням лілії), Білинські (в тому числі Іван Білинський – на печатці 1552 р.), Близинські, Гинки, Глинські, Городинські, Городиські, Губицькі, Замостські, Прокіп Кореневський, Криницькі, Крукиницькі (в тому числі Олехно Крукинський – на печатці 1552 р.), Михалевські (в тому числі Юрій Михалевський – на печатці 1571 р.), Новоміські (крім того користувалися родовим знаком подібним до герба Вовчі коси), Остиславські, Пачлавські, Подгородинські, Селицькі, Сінновські, перемиський мечник Станіслав Сливницький на печатці 1570 р. (в ренесансовому щиті), Соломунські, Тамановські, Ханковські, Ярош Хлопицький на

печатці 1552 р., Чижовські, Ясько Шептицький на печатці 1553 р. (пізніше рід Шептицьких користувався гербом у вигляді підкови кінцями додолу під хрестиком, яку пронизує стріла), Ярко́вські та Яро́линські [237, Том V, с.226-227; 244, с.681-690; 267, с.330-334; 704, с.32, 52, 56, 159, 200, 321]. Зображення врубів бачимо також в гербі Кречовських. Зокрема, на печатці перемиського земського підсудка Андрія Кречовського від 1531 – 1544 р.р. на оздобленому рослиноподібним візерунком полі розміщено німецький щит з трьома врубами [64, Perg.923; 98, Perg.800; Perg.860; 102, Perg.129]. Аналогічно представлено герб також на печатці служебника перемиського каштеляна і руського генерального старости Петра Барзого пана з Бложви – Гаврила Кречовського від 1569 р. [704, с.161] Представник роду Островських – Ян Островський користувався 1569 р. печаткою з зображенням герба Корчак в німецькому щиті [97, Rkps 124, st.257].

Деякі перемиські шляхетські роди належали до інших гербових спільнот, що мали геральдичні знаки переважно руського походження. Так, гербом Набрами користувалися Бродельські [244, с.693], а гербом Голобок – Браницькі та Студинські [244, с.394]. Рід Кривицьких, що згодом переселився до Волинської землі користувався гербом Кирдея. Новачинські – гербом Приятель. Рамулти, Черминські та Щитинські – гербом Рамулт. Мзуровські мали за герб Амадей. Зображення останнього правило за герб Сускраєвським, які крім того уживали герб Ковня. Амадеєм і Ковнею користувалися також Птачеки. Пізніше гербом Ковня користувалися Нишкевичі. Зображення орлиного крила (герб Копач) мали в своїх родових гербах Городиські та Лувчицькі. Герб Бонча репрезентував Братіївських, Богданів, панів Фредрів та їх молодші відгалуження – Краковецьких і Моранецьких [237; 244, с.602-604, 668; 267, с.305, 344]. Відомості про позащитові елементи цього герба знаходимо на печатці Яна Фредра від 1569 р. – над ренесансовим щитом з однорогом розміщено шолом з наметом і нашоломник, в якому виникає однорог [62, Perg.636]. Пани Фредри, крім того, користувалися в цей час гербом Корчак, про що повідомляє один з творів Миколи Рея [259, с.90].

Зображення барана, іконографічно наближене до герба Юноша, використовували в своєму родовому гербі пани Гроховські (зокрема – Томаш Гроховський

на печатці від 1579 р. в ренесансовому щиті [33, спр.32, арк.14]) та їх відгалуження – Германовські, Київські та Корманицькі [244, с.325; 267, с.352]. Гербових фігур у своїх родових гербах уживали, крім того, Васько Тисковський – лева, на печатці 1552 р. та перемиський коморник Ярош Кованський – рись, на печатці 1637 р. [704, с.153, 336]. Герб Хотимирських складався з трьох срібних граблів у зірку на золотому полі щита, над яким розміщувався шолом з наметом, а в нашоломнику – п'ять страусових пер [242, с.1081]. Аналогічне зображення, але без позашитових елементів повного герба знаходимо на печатці ротмістра Войтиха Хотимирського від 1588 р. в ренесансовому щиті [97, Rkps 124, st.49].

Знакоподібну конструкцію мав родовий герб Стрижів – знак у вигляді трьох хрестиків в колі [242, с.209, 300]. Варто наголосити, що незважаючи на уніфікаційні заходи 2-ї пол. XVI ст. в герботворенні руських земель цього періоду зберігається доволі значне число геральдичних сюжетів зформованих на основі родових знаків, що було найхарактернішою рисою руської геральдики 2-ї пол. XIV – 1-ї пол. XVI ст. Переосмислення руських знакоподібних родових гербів польськими авторами 2-ї пол. XVI ст. в певні гербові фігури та взорування їх на польські зразки суттєво скоротило число цих знакоподібних сюжетів, втім, не звело їх на нівець, особливо на сфрагістичних пам'ятках. Скажімо, рід Гурків користувався в якості герба родовим знаком у вигляді літери **П** з загнутими вбік кінцями та з прямою і навскісною перекладами під стрілою вістрям вгору на червоному полі [224, с.68], або зображенням срібної лілії над трьома срібними врубамі на червоному полі щита, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику – срібна лілія (герб Рох III) [237, Том X, Dodatek, с.176]. Цілий ряд перемиських землян користувалися 1552 р. печатками з гербами на основі родових знаків: Андрій Кокотек – знак у вигляді літери **П** під хрестиком, Станіслав Радехівський – знак у вигляді хреста з загнутими кінцями, Василь, Іван та Ілько Ординські – знак у вигляді подвійної стріли в стовп в супроводі двох вістрь, Іван Броський – знак у вигляді двох підков, що лежать кінцями в різні боки в стовп і які з'єднано хрестиком, Микола Охабський – розтятий лапчастий хрест [704, с.47, 143, 223, 225, 265]. Родовий знак був присутній також на печатці самбі-

рського міщанина Петра Борсука від 1631 р., іконографію якого, втім, відтворити не вдалося через поганий стан збереження печатки [46, спр.313, арк.2 зв.]. Гербом Нечуя, до якого було іконографічно зближено відповідні руські родові знаки, користувалися пани Ваповські, Бистровські, Радохонські, Стареховські та Хлопицькі (Хлопчицькі) [244, с.М 1; 267, с.288, 330-331]. Зовнішній вигляд первісних родових гербів названих родів можна приблизно уявити оглянувши зображення, що були присутні на печатках представників останнього з них. Зокрема, на печатці Івана Хлопицького від 1552 р. зображено знак у вигляді стовпа з трьома навскісними відгалуженнями праворуч та двома – ліворуч, а на печатці Серафима Хлопицького від того ж року – знак у вигляді довгого хреста з двома навскісними відгалуженнями праворуч та ліворуч [622, с.214-217]. Хлопчицькі, крім того, користувалися родовим знаком подібним до герба Вовчі коси, так само як і Кальнофойські [168, Том XX, п.62].

Складну конструкцію мав також родовий знак на печатці Бартоша – урядника господарського дворянина і перемиського конюшого Станіслава Броневського від 1566 р. Він становив собою двораменний хрест з двічі ламаним правим кінцем долішнього рамена та перехрестям на лівому кінці долішнього рамена [622, п.1374]. Від того ж року походять відбитки печаток з зображенням знака у вигляді літери **X** під хрестом з відгалуженням ліворуч [622, п.1421], що належали Беніашу і Станіславу Обрембським, які судячи з імен мали польське походження. Швидше за все, іноетнічне походження (волоське, хоч не виключене й мішане – русько-волоське), мав також рід Уніховських, що користувався гербом Перестріл. В Короні Польській право на користування цим гербом разом з підтвердженням шляхетства одержав згідно з привілеєм від 15 лютого 1569 р. син Теодора Янчі з Уніхова та внук Стефана – Даміан Стебницький з родини “Varnastorum” – на червоному полі срібний меч вістряв вгору, який перетинає золота стріла вістряв вправо. Первісно цей герб походив з нобілітаційного привілея угорського короля Матвія Корвина від 6 червня 1482 р. Стефану Янчо з Уніхова – “fore insignitum, pro arma tua damus gladium vtrinque incidentem, cuius in medio transfixa sagitta aurea apparet”. Крім Уніховських цим гербом користувалися також їхні молодші галузі

– Стебницькі, Бережанські, Липки, Терлецькі та Устрицькі [282, с.27-40]. З руських родів Перемиської землі, що користувалися польськими гербами можемо назвати лише кілька: Ритаровські – герб Топор, Рогозинські – Абданк, Тишковські – Гоздава і Чернецькі – Кораб [237; 267, с.330-334]. Втім, і в даному випадку є цілком імовірним пізніше переосмислення цих гербів з первісних гербів створених на основі відповідних родових знаків (на що ми вже звертали увагу в попередній главі). Подібну ситуацію маємо в разі з герботворенням Дуниковських, які початково користувалися родовим знаком у вигляді літери **Н** з півколом на навскісній перекладині (пізніший герб Свирчек) [550, с.202-203], а згодом перейшли на використання герба Абданк [244, с.226].

Серед родів польського походження на перемиському Підкарпатті найбільш поширеним було використання гербів Остоя та Яструб, до яких належало по одинадцять місцевих родів. Першого з них уживали – Балицькі, Воєводки, Дубаневські, Купятицькі, Леські, Ловецькі, Мартин Моравський – на печатці 1552 р., Слонські, Солецькі, Трчинські та Янишевські [237, Том VII, с.171-172; 244, с.372; 267, с.330-344; 704, с.189, 210]. Гербом Яструб користувалися – Будеки (Будковські), Внучеки, Врублевські, Завацькі, Коренські, Новієвські, Родецькі, Слугоцькі, Хмілецькі, Чесацькі та Бийковські [237, Том IV, с.467-469; 244, с.180; 267, с.305, 345]. Від 1579 р. маємо печатку перемиського стольника Яна Бийковського, на якій зображено підкову кінцями догори, в колі якої хрестик в німецькому щиті, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику – яструба [32, спр.32, арк.14]. Гербом Леліва користувалося десять перемиських родів – Боболі з Грабовниці, Голуховські, Журовські, Лисаковські, Краєвські, пани Тарновські, а також їх галузі – пани Ярославські, пани Пилецькі, Островські [237, Том VI, с.41-42; 244, с.489; 267, с.292, 305, 334-345]. Зокрема, на печатці перемиського земського писаря Мартина Островського від 1571 р. бачимо цей герб в ренесансовому щиті під шоломом з наметом, шоломовою короною та павичевими перами в нашоломнику [98, Perg.961]. Натомість, на печатці Миколи Островського від 1579 р. шестипроменею зірку над півмісяцем вміщено в німецькому щиті без позашитових елементів [32, спр.32, арк.14]. Подібно, як і на печатці пе-

ремиського земського судді Станіслава Яскманицького від 1520 р. [102, Perg.110]. Гербом Трубки послуговувалося сім родів – Брезинські, Долуські, Ковиницькі, Якуб Красуський – на печатці 1552 р., Менкицькі, Поруденські, Садковські [237, Tom IX, с.105-106; 244, с.609; 267, с.292, 305, 334-345; 704, с.156]. Зображення двох мисливських рижків в коло знаходимо в іспанському щиті на печатці ротмістра Миколи Угорського від 1569 р. [97, Rkps 124, st.391].

По п'ять родів мали за герб Топор, Раву, Єліту, Юношу та Гриф. Першим з них користувалися – Богуцькі, Кунати, Пудловські, Чесницькі та пани Тарли. Гербом Рава користувалися – Вишомирські, Лясоти, Рокицькі, Яцковські та Богуцькі. Єлітою користувалися – Літославські, Голови, Микола Ближинський – на печатці 1565 р., Ян Рихтицький – на печатці 1552 р. та пани Коритки. Гербом Юноша – Глівницькі, Дубковські, Ніовські, Опарські та Орловські. Гербом Гриф – Голомбеки-Заміховські, Колачковські, Маколинські, Отвиновські та Троєцькі.

По чотири перемиських рода користувалися гербами: Кораб – Ковальські, Моравські, Піонтковські та Сливницькі, Наленч – Жарчинські, Ловецькі, Лонжинські та Рудницькі, Прус I – Венцковські, Качковські, Ян Крижановський – на печатці від 1570 р. та Плонські, Полукоза – Воєнські, пани Лігензи, пани Ряшівські та Чижовські (з Судомирської землі), Сренява (хвилястий пояс під хрестиком; іноді цей герб змальовувано без хрестика, що зближувало дане зображення з гербом Дружина) – Бориславські, пани Любомирські, пани Стадницькі та Кміти пани з Вісничя. По три родини уживали гербів: Бонча – Туробойські, Гаспарські та Хмілецькі, Гоздава – пани Бирецькі (галузь польського роду Гіжицьких з Мазовії), Габриель Бичерський – на печатці 1552 р. та Ганна Барановська – на печатці 1563 р., Гримала – Семяновські, Туранські та Гримали, Долива – Войтих Молотницький – на печатці 1576 р., Ряшівські пани зі Сторожиська та Софія Бийковська – на печатці від 1579 р., Дубно – Надковські, пани Сененські та Чайковські, Дуброва – Корневські, Костки пани на Ярославі та пани Ряшівські, Люба – Боляновські, Войтиховські та Стогневи, Побог – Білицькі, Запольські та пани Конецьпольські, Радван – Дембські, Пелки та Проковські, Рogaля – Ляпановські, пани Сецинські та їх галузь – Красицькі пани з Сецина. Представник останніх – Олек-

сій Красицький користувався 1567 р. печаткою з зображенням волів'ячого та оленячого рогів у ренесансовому щиті.

По дві перемиські родини користалися гербами: Скарбки пани з Гори та Челятицькі, Белина – Поруденські й Тарановські, Брода – Франтишек Заваловський – на печатці середини XVI ст. і Микола Падевський – на печатці від 1566 р., Вуж – Малдрики та Подолецькі, Граби – Мишковські та Станіслав Чурановський – на печатці від 1571 р., Лис – Кольчицькі та пани Святополки-Болестрашицькі, Огон – Альберт Лісовський – на печатці від 1546 р. та Гаврило Хваль – на печатці 1565 р., Одровос – пани Пенязеки-Заршинські та Одровоси пани зі Спрови, Порай – Вибрановські та Замойські, Правда – Якуб Борисовський – на печатці від 1565 р. та Матвій Куровський, Роля – Щасний та Войтих Будеки-Калиновські – на печатках від 1552 р. і Любинецькі, Сліповрон – Круковські та Петровські, Старий кінь – Симушевські та Чорторійські, Телок – Бреські та Мацієвські, Яніна – Волицькі і Турські, Окша – Станіслав Ясенський та пани Оріховські. Гербом Біберштин користувалися Блонські, Венява – Брониші, Дрогомир – Лютославські, Ковнати – Словиковські, Костеша – Каковські, Новина – Новошицькі, Пилява – самбірський гродський суддя Павло Радецький (на печатці 1553 р.), Прегина – Братковські, Прус II – Дембовські, Стрім'я – Третинські, Сулима – Заболоцькі, Тупа підкова – Станіслав Страка (на печатці 1552 р.), Улина – Улинський Криштоф – на печатці 1552 р., Ясона – Михаловські, Тарнава – Броневські. Рід Вояковських користувався гербом Брохва. Видозміну герба Кроє (три коси в коло) знаходимо на печатці ротмістра Яна Гольського від 1580 р. [32, спр.32, арк.1-33; 33, спр.153, арк.16; 45, спр.445; 62, Perg.636; Perg.1452; 64, Perg.955; 72, Тека X, Plik 83; 97, Rkps 124; 98, Perg.860; Perg.961; 237; 244, с.103, 214, 227, 359, 388, 392, 412, 415, 427-429; 245; 267, с.289-345; 704, с.23-62, 70, 92, 117, 121, 163, 170, 207, 231, 279, 308, 339, 370].

3.3.2. Сяноцька земля

Схожу структуру родового герботворення в 2-й пол. XVI ст. мала і сусідня з Перемиською – Сяноцька земля. Серед місцевих землян руського походження найпоширенішим сюжетом цього періоду був герб Драго-Сас, яким користувалися

Добрянські, Завиши, Лозинські, Терновські, Попелі, Смольницькі (галузь роду Кульчицьких) і пани Тарнавські та їх галузі Полянські та Дверницькі [237, Том VIII, с.284-285; 244, с.696; 267, с.331-345]. На печатці пана Рафала Тарнавського від 1569 р. в ренесансовому щиті зображено малюнок зближений до звичної іконографії герба Сас – стріла вістрям вгору, на якій покладено півмісяць, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки [97, Rkps 124, st.391]. Гербом Сас, крім того, користувався рід Мороховських, про що свідчить, зокрема, печатка Матвія Мороховського від 1552 р. [704, с.210]. Разом з тим, необхідно відзначити, що дещо згодом в герботворенні цього роду починають домінувати інші сюжети. Так, Яхим Мороховський 1629 р. гербом у вигляді золотого хреста з подвійним розгалуженням здолу над трьома срібними врубами на червоному полі [622, с.77-79]. На печатці невідомого з імені Мороховського від 1611 р., в свою чергу, знаходимо знак у вигляді стовпа з подвійним розгалуженням згори під трьома врубами в німецькому щиті [298, Выпуск I, с.5]. Зображення врубів (цього разу трьох) правило за герб Бернашовських, Лещинських, Мрочковських, Островських та Вербовських [237, Том V, с.226-227; 244, с.691; 704, с.348]. Гербом Ковня користувався рід Домарацьких [244, с.669], які, крім того, мали за герб підкову кінцями догори, в колі якої знаходився півмісяць, що лежить рогами догори [245, с.R 2]. 1564 р. Мелхіор Тиравський користувався печаткою з зображенням родового знака у вигляді півкола кінцями догори, в середині якого хрест [622, с.220-221]. Подібну конструкцію мав також малюнок на печатці Станіслава Тиравського від 1565 р. – підкова кінцями додолу в колі якої хрест [704, с.336]. Втім, вже Папроцький описував цей герб під назвою “Осория”, очевидно, спираючись на певну зовнішню подібність між цими геральдичними сюжетами [244, с.559]. Спільне походження з Тиравськими мали Буковські, що також користувалися родовим знаком подібним до герба Осория [237, Том II, с.358]. Рід панів Фредрів користувався в цей час двома гербами – Бончею [244, с.602] та Корчаком [259, с.90]. Подібно, як і Буковські (очевидно, не споріднені з вище названими), що уживали герби Бонча і Шашор [237, Том II, с.357-358]. Пани Ваповські мали за герб родовий знак зуніфікований пізніше з гербом Нечуя [267, с.288]. Польським гербом

Кораб користувався руський рід Чернецьких [245, с. R 3v], а Яцимирські уживали герб Сулима [244, с. 583], на що вказує, зокрема, зображення на печатці Леонарда Яцимирського від 1544 р., в полі якої вміщено перетятий ренесансовий щит, в першій частині якого виникає орел, в другій частині – три хрестика [97, Rkps 124, st. 132, 133]. Рід Балів панів з Боїська, Нового Танця та Гочви мав у гербі зображення лілії (або родового знака подібного до лілії), що стало підставою для отожднення цього геральдичного сюжета з гербом Гоздава [259, с. 90]. Останнім користувалися також споріднені з Балами пани Деденські, пани Гумницькі (Гуменські), Бирецькі [244, с. 295; 267, с. 289, 308], а також нащадки нобілітованого 28 лютого 1545 р. в Кракові коросненського міщанина Єроніма Стана (предки якого походили з Семигорода та імовірно мали руське коріння), якого до герба Гоздава прийняли Станіслав та Матвій Бали [695, с. 109-110].

Серед сяноцьких родів польського походження найбільш поширеним геральдичним сюжетом було зображення герба Сренява, яким користувалися п'ять місцевих родин – пани Кміти-Собенські, пани Стадницькі, Рупневські, Уздовські та Ян Пелвицький – на печатці 1552 р. По три сяноцькі родини користувалися гербами: Радван – Лещинські, Пакошевські, Пелки та Леліва – Боболі, Ян Гортинський та Софія Пенязек – на печатках 1565 р. Гербом Наленч користувалися Диягівські та Заршинські. Гербом Стрім'я – Вельопольські та Станіслав Сніжек – на печатці 1552 р. Гоздава – Боболі та пани Гіжицькі. Крім того, герб Абданк мали за герб Конарські, Біберштин – Блонські, Богория – Коляновські, Бонарова – одноіменний рід з Краківської землі, Брода – Вроченські, Варна – Гноєнські, Годаба – Станіслав Тарговицький (на печатці 1564 р.), Гримала – Кобилянські, Гриф – Побідинські (зокрема, сяноцький земський підсудок Ян з Побідиськ – на печатці 1513 р. в іспанському щиті), Дубно – пани Сененські, Єліта – Пенязеки, Заруба – Заруби з Калинови, Костеша – Завої, Леварт – Конарські, Лис – Чарноцькі, Одровос – пани Пенязеки-Заршинські, Остоя – Мостичі пани з Великого Козьміна, Пилява – пани Камінецькі, Побог – Буринські, Порай – сяноцький адміністратор Єронім Пенпецький (на печатці 1552 р.), Правда – сяноцький нотарій Тиберій Борисовський (на печатці 1552 р.), Прус I – Ярош Сверчовський, слуга сяноцького

підкоморія Андрія Ваповського (на печатці XVI ст.), Роголя – пани Красицькі, Ролья – Гольські, Свинка – Зеленські, Сліповрон – Беньковські, Соколя – Горецькі, Старий кінь – Семушевські, Сулима – Озембловські, Тарнава – Тарговицькі, Трубки – Пакошевські, Улина – Улинські [66, Perg.II/20; 237; 244, с.359, 610; 245; 258; 267, с.290-345; 704, с.41, 114, 239, 242, 298, 317, 338, 370].

3.3.3. Львівська земля

Гербові спільноти Корчак і Драго-Сас в 2-й пол. XVI ст. виразно домінували також в герботворенні Львівської землі. Першим з них користувалися – пани Балицькі, Бросневські, Вільжинські, Вітвицькі, Вориські, Голинські, Гординські, Гошовські, Гугерницькі, пани Даниловичі, пани Дідушицькі, Дубровські, Заплатинські, Креховицькі, Левинські, Левицькі, Новосельські, Погорецькі, Подвисоцькі, Подлісницькі, Рашки (Рашковичі), Рожнятовські, Рудницькі, Сваричівські, Семигиновські, Струтинські, Сулятицькі, Топольницькі, Трояновські, Ходковські, Чагровські, Чайковські, Чемиринські, Черкаські, Чолганські, Чоловські, Шумлянські та Ясеницькі [16, оп.2, спр.7444/I; 237, Том VIII, с.284-285; 244, с.695-697; 267, с.331; 671, п.243, 264; 704, с.175, 332].

Гербом Корчак у Львівській землі користувалися – пани Балабани, Близинські, Ваньки, Головицькі, Зборовські, Зйолковські, Мальчицькі (галузь роду Боратинських), Масичинські, Рашки, Ротимирські, Садлохи, Самплавські, Сметанки, Черніївські (зокрема, Станіслав Черніївський – на печатці 1552 р.), Чорторійські, Подгородинські, Стрижовські пани Ходоровські та Жоравинські [42, спр.407, арк.54; спр.421, арк.1 зв.; 62, Perg.636; 237, Том V, с.226-227; 244, с.679-691; 245; 259, с.85; 267, с.335-346; 704, с.69, 298]. Зображення трьох врубів знаходилося також на одній з видозмін родового герба панів Давидовських (в супроводі підкови кінцями додолу) [622, с.82-83]. Останній, очевидно, був новотвором, оскільки пани з Давидова ще від XV ст. послуговувалися іншим родовим гербом, який в 2-й пол. XVI ст. було зуніфіковано з польським гербом Вовчі коси. Старими родовими знаками в якості гербів надалі послуговувалися Калиновські (на червоному полі знак у вигляді срібної стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу, на яких дві золоті шестипроменеві зірки) [240, Tomus I, с.515], Дашкевичі та Дашки

(знак у вигляді перехрещеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами догори над шестипроменевою зіркою) [237, Том X, Dodatek, с.97-98], Лопатки та Остаповські (знак у вигляді літери **X** з загнутими в бік кінцями) [237, Том VI, с.266-267]. Родові знаки, крім того, бачимо на печатках – Андрія Бережанського від 1580 р. (знак у вигляді стріли вістрям вгору над колом) [704, с.46], Івана Бонашевича від 1582 р. (знак у вигляді літери **T** над півколом, що лежить кінцями догори) [704, с.38], Івана Празнорського від 1569 р. (знак у вигляді двічі перехрещеної стріли вістрям вгору над літерою **H** з загнутими в бік кінцями) [704, с.254], Івашка Тувшовича від 1603 р. (знак у вигляді квадрата, лівий горішній кут якого замкнено в квадратик в середину під хрестиком; над щитом шолом під шоломовою короною, в нашоломнику між двома мисливськими ріжками лапчастий хрест, навколо щита намет) [704, с.335], Андрія Черніївського від 1576 р. (двораменний хрест) [704, с.69]. Родовий знак перебував також в основі герботворення роду Плетенецьких. Так, в гербі архимандрита Києво-Печерського монастиря (1599 – 1624) Єлисея Плетенецького з **“Бєсѣдъ свѣтого Іоанна Златоустого”** від 1623 р. бачимо зображення знака у вигляді довгого хреста з трьома напівраменами ліворуч в супроводі півмісяця, що лежить рогами вправо, праворуч [161, с.85].

Поширеним сюжетом в герботворенні Львівської землі в 2-й пол. XVI ст. залишалося зображення кола з трьома хрестиками всередині (назване Папроцьким гербом Салава), що ним користувалися – Галки пани з Лагодова, Навротинські, Романовські, Свирські та Стрижі [242, с.209, 300; 244, с.698; 245, с.D 3v; 237, Том VI, с.529]. Родовим знаком зуніфікованим в 2-й пол. XVI ст. з гербом Нечуя послуговувалися Стареховські [245, с.C 2]. Зокрема, львівський підкоморій Войтих Стареховський на печатці від 1570 р. мав зображення обтесаного дерева під хрестиком в ренесансовому щиті, над яким розміщувався шолом з наметом, а в нашоломнику все те ж дерево під хрестиком в супроводі двох крил [98, Perg.956].

Гербами в основі яких перебувало зображення врубів, іноді з додатковими елементами, користувалися Горецькі [237, Том IV, с.198] та Інвальдські (гербом Корнич) [237, Том IV, с.404], Карші (Рох III) [237, Том V, с.50] та Вольвановські (Набрами) [244, с.693]. На печатці львівського земського підсудка Данила з Воль-

вановичів від 1538 – 1545 р.р. зображено шість доземних смуг [45, спр.406; спр.418; 98, Perg.863]. Гербом Голобок користувалися – Борецькі (зокрема, Петро Борецький – на печатці від 1569 р. в ренесансовому щиті), Браницькі, Цебровські та неznаний ближче львівський землянин Яхим – на печатці 1554 р. (в ренесансовому щиті виходить риба) [62, Perg.636; Perg.8566; 244, с.394-395; 245, с.Е 2v, К 4v]. Серед інших львівських землян руського походження маємо використання наступних гербів: Копач, що його уживали Бидловські та Виступи [244, с.729], Покора – Поляковські та Покори [244, с.443], Лук – Предримирські-Тури, Приятель – Климкевичі [237, Том X, Dodatek, С.220, 361]. Зображення серця, яке пронизує стріла, в супроводі хрестика здолу бачимо на печатці Станіслава Домамирчевського від 1565 р. [704, с.76]. Рід Хотимирських корисувався гербом у вигляді трьох граблів у зірку [244, с.720]. Андрій Моренда мав на печатці від 1607 р. зображення виникаючого рицаря, що тримає в правиці меч, над щитом розміщувався шолом з наметом, в нашоломнику – виникає пес [704, с.210]. Дружбацькі мали в гербі лева на трьох пагорбах, що тримає три лілії [237, Том III, с.410]. Зображення барана, уніфікованого з гербом Юноша мали в своєму гербі Германовські – галузь роду Гроховських [237, Том IV, с.355], які крім того уживали герб Корчак, про що свідчить печатка від 1621 р. [704, с.112]. Варто зазначити, що серед львівських землян руського походження лише вкрай незначне число користувалося польськими гербами. Серед них, приміром, Лозинські, що уживали герб Люба, Орлики – герб Новина, Сороковські – Яструб, Попелі-Бросневські та Яцимирські – Сулима [237; 244, с.312; 245, с.D v; 267, с.331].

Серед нобілітету Львівської землі іноземного походження найчисельнішу групу закономірно становили собою роди польського походження. Втім, бачимо також представників інших етнічних груп. Скажімо, своєрідним родовим знаком користувався рід Корняктів, що мав грецьке походження. На печатці руського митника Костянтина Корнякта від 1587 – 1597 р.р. зображено знак у вигляді літери **А** під хрестиком та літери **КОК** здолу [60, Sygn.675, st.2]. Різні галузі роду Гербуртів, що мав чеське походження, – пани з Кукизова та пани з Однова користували-

ся родовим гербом, що одержав у межах геральдичної системи Корони Польської назву Гербурт [244, с.665].

Шляхта Львівської землі польського походження найчастіше користувалася гербом Яструб, до якого належало тринадцять місцевих родин – Белзецькі, Білевські, Брудницькі, Венглевські, Германовські, пани Зборовські, Куропатницькі, Матчинські, Рихловські, Сокольницькі, Хойнацькі, Яструбці та Ячинські [237, Том IV, с.467-469; 244, с.176; 267, с.331-346]. Гербом Гриф користувалися представники семи львівських родин – Брезинські, пани Милецькі, пани Островські, Гаврило Рожновський – на печатці від 1593 р. в овальному бароковому щиті, Турські, Голомбеки-Зимноводські та Голомбеки-Лешньовські [45, спр.621; 237, Том IV, с.313-314; 244, с.136; 259, с.83v]. На печатці львівського земського судді Миколи Голомбека-Лешньовського пана з Зимної Води від 1540 – 1545 р.р. зображено грифа в німецькому щиті [45, спр.418; 98, Perg.863]. На його ранішій печатці від 1538 р. герб Гриф розміщено в іспанському щиті в супроводі шолома з наметом під шоломовою короною та нашоломника, в якому виникає гриф [45, спр.406]. Аналогічну конструкцію має і герб на печатці ротмистра Криштофа Голомбека-Лешньовського від 1581 р. (в ренесансовому щиті) [97, Rkps 124, st.189]. Шість родів уживало герб Наленч – Вербинські, Зарчинські, пани Остророги, Струмили, Требинські та пани Шамотульські. По п'ять львівських родин користалися з гербів Єліта та Юноша. Першим з них – Дідуські, Заліські, пани Коритки, львівський пробош Войтих Перлицький (на печатці 1604 р.) та Сокольницькі. Іншим – Бояновські, Крогульські, Сенпи-Шаренські, львівський земський підсудок Петро Теслинський (на печатці від 1554 р. в ренесансовому щиті) та пани Ходецькі. По чотири родини користувалися гербами: Абданк – Білоскурські, львівський ректор Адам Мнішковський, Скарбки пани з Гори та Цеклинські, Дубно – Гологорські, Олесницькі, Сененські пани з Помор'я та Чайковські (Чайки), Порай – Вилчеки, Гарниші, Добросоловські і Требинські, Топор – Кривчицькі, Кунати, Прусиновські та пани Тарли. Гербом Леліва користувалися Краєвські, Бороздовські (галузь роду Грановських), пани Тарновські та їх галузь – пани Синявські. По три львівські родини належали до гербових спільнот: Гримала – Будзишовські,

Лагевницькі та Лудзицькі, Одровос – Висоцькі, Куранські та Одровоси пани зі Спрови, Правда – Дембські, Кухарські та Ожигалки, Сліповрон – Копчинські, Круковські та Рембовські, Сренява – Ключи пани з Вижнян, Мрочеки та Скотницькі, Сулима – Гаєвські, пани Оповорські та Сулими, Яніна – Білецькі, пани Собе-ські та Нараївські. Гербом Вуж користувалися Корачі та Подолецькі. Гербом За-дора – Боршовські та Врещі. Люба – пани Жолкевські та Свидерські, Огон – Рош-ковські та Скарбинські, Окша – Недзведзькі та Хоментовські (в тому числі львів-ський земський суддя Ян Хоментовський – на печатці від 1520 р. в іспанському щиті), Полукоза – Жебровські та пани Лігензи, Помян – Бруховські та Янчинські, Роголя – Поплавські та Скульські, Телок – Желеховські та городоцький війський Станіслав Михаловський – на печатці від 1570 р. в німецькому щиті, Старий кінш – Чорторийські та заступник львівського старости Адам Семушовський. Гербом Нечуя користувалися Куропатницькі та Гембицькі (зокрема, жидачівський війсь-кий Матвій Гембицький – на печатці від 1546 р. в ренесансовому щиті). Герб По-бог уживали Кухарські з Лагодова та Запольські. Серед інших гербів львівського нобілітету польського походження можемо назвати наступні: Божа воля, яким ко-ристувалися Романовські, Віруш – Горецькі, Годеба – Венглинські, Гоздава – Пе-чихойські, Долива – Трецькі, Дрия – Лісицькі, Дрогомир – Куликовські, Дуброва – Лосі, Забава – Пясецькі, Кораб – Ковальські (в тому числі львівський земський підсудок Вікторин Ковальський – на печатці від 1586 – 1591 р.р. в ренесансовому щиті), Ласка – Семенські, Леварт – Конарські, Лис – Ольшевські, Новина – львів-ський декан Ян Кровицький, Остоя – Стариські, Пилява – Камінецькі пани з Оле-ська і Заложців, Прегина – Звяртовські, Просна – Вільжинські, Прус II – Дембов-ські, Рава – Ожги, Радван – Славковські, Рудниця – Старинські, Тарнава – Бронев-ські, Траска – Вилежинські, Трубки – Йордани, Шелига – Роздольські. Гербом з зображенням трьох щитків користувався рід Стрейковських [5, спр.7444/I; 45, спр.445; спр.539; спр.613; 62, Perg.8566; 66, Perg.II/21; 98, Perg.956; Perg.1228; 237; 240, Tomus III, с.218; 244, с.205, 215, 225, 269, 317, 329, 332, 359, 366, 372, 375, 381, 489, 517, 524, 565, 589, 618, 631; 245; 259, с.51v, 80, 84v, 87; 267, с.289-346; 622, с.210-211; 704, с.238, 253, 377].

3.3.4. Галицька земля

В родовому герботворенні Галицької землі домінуюче становище належало геральдичному знаку гербової спільноти Драго-Сасів, до якої належали – Березовські, Білявські, Братковські, Волковицькі, Гнилецькі, Грабовецькі, з Денисковичів, Дрогомирецькі, Дубравські (в тому числі, галицький земський підсудок Томаш Дубравський – на печатці 1569 р. в ренесансовому щит, над яким розміщено шолом з наметом і стрілу вістрям додолу в нашоломнику), Желіборські, Жураковські (Джураковські), Завиши, Книгининські (Княгиницькі), Корчинські, Креховецькі, Лостовські, Мединські, Обертинські, Подмихальські, Покутинські, Рашковські, Рашки, Скотницькі, Свистильницькі, Струтинські, Сулятицькі, Угерницькі, Турецькі (галузь роду Делятинських), Цуциловські та Шумлянські [62, Perg.636; 237, Том VIII, с.284-285; 244, с.696-697; 267, с.332; 671, п.229, 243; 704, с.251]. Останні, крім того, уживали гербів Нечуя [244, с.330] та Корчак [16, оп.2, спр.7444/II, арк.34]. Гербом з трьома врубами користувалися також – Васичинські, пани Дорогоївські, Могильницькі, Пишинські, Сметанки, Струсі пани з Коморова та Ярмолинські [244, с.690-691; 259, с.86; 237, Том V, с.226-227]. Пани Жоравинські уживали обидві видозміни герба Корчак – з трьома врубами [244, с.679] та з корчаком, з якого виникає пес [245, с.G 2v]. Галицький стольник Криштоф Кремпський 1573 р. користувався печаткою з зображенням розтятого щита, в першій частині якого знаходилося два вруба [639, с.33].

Герб Голобок належав руським родам Студинських та Цебровських [245, с.J 3; 267, с.332]. Гербом Ковня користувалися Лосневські [244, с.669], а гербом Копач – Копичинські [242, с.907-908; 244, с.729], Бидловські та Блудницькі. Варто зауважити, що на печатці галицького земського судді Петра Блудницького від 1525 – 1535 р.р. в іспанському щиті бачимо інший геральдичний сюжет – п'ятипелюсткову троянду [62, Perg.4764; Perg.4773; Perg.4774]. Руський рід Хотимирських мав у гербі зображення трьох срібних граблів у зірку на золотому полі щита, над яким було розміщено шолом з наметом і п'ять страусових пер в нашоломнику [244, с.720]. Герб Салава уживали Стрижі [244, с.699], Покора – Ліхтанські [245, с.К 2], а Тупа підкова – Островські [237, Том VII, с.206]. Зображення

підкови кінцями додолу, в колі якої знаходився розширений хрестик, бачимо також на печатці надвірнянського вйта Станіслава Рихлевича від 1708 р. [43, оп.2, спр.204, арк.40]. Рід Станімирських очевидно продовжував користуватися гербом у вигляді трьох шестипроменевих зірок [60, Sygn.33, st.701]. Переселені з Волині Сербини мали за герб зображення знака у вигляді літери **П** з загнутими вбік та заокругленими кінцями [72, Тека XI, Plik 137; Тека XII, Plik 64]. Волинське коріння мав також рід Сенют-Ляховецьких, герб яких становив собою малюнок родового знака у вигляді дзеркально зображеної літери **Г** з хрестиком під перекладиною [242, с.1126]. За герб панів Баворовських правило зображення золотого знака у вигляді напівперехрещеного ліворуч піввістря стріли з подвійним розгалуженням здолу над числом **8** на блакитному полі [245, с.1 1v]. Крім того, в якості родового герба пани з Баворова використовували польський герб Вовчі коси [244, с.529], який було, очевидно, ототожнено зі старим родовим знаком. Гербом Калиновських був родовий знак у вигляді стріли вістря вгору з подвійним розгалуженням здолу, на яких дві шестипроменеві зірки [240, Tomus I, с.515]. Цей малюнок бачимо на печатці Адама Калиновського від 1628 – 1635 р.р. в іспанському щиті, над яким було розміщено шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику [30, спр.226; 33, спр.80, арк.37- 47]. Самсоновичі користувалися знаком-гербом у вигляді двічі перехрещеної стріли вістря вгору в супроводі шаблі [237, Tom VIII, с.234]. А рогатинський міщанин Василь мав на печатці від 1594 р. зображення двох шестипроменевих зірок в стовп між двома півколами, що лежать кінцями в різні боки [621, с.330]. Інший, незнаний з імені, рогатинський міщанин уживав на печатці від 1594 р. знак у вигляді хреста з восьмипроменевою зіркою на долішньому кінці над півмісяцем, що лежить рогами догори [621, с.330]. Рід панів Потоцьких, щодо яких зазвичай подають відомості про їх походження з теренів Малопольщі та використання герба Пилява в 1-й пол. XVI ст. користувалися своєрідним родовим знаком, що ставить під сумнів дану інформацію про їх етнічну та гербову приналежність. На печатці галицького земського підсудка Якуба Потоцького від 1535 р. в німецькому щиті знаходимо родовий знак у вигляді двораменного хреста, над яким подано півмісяць, що лежить рога-

ми додолу [62, Perg.4773; Perg.4774]. Очевидно, це зображення було первісним родовим гербом панів Потоцьких, що знаходить широкі паралелі в тогочасному родовому герботворенні інших руських земель. Рід Претвичів, що мав чеське походження, користувався гербом Шахівниця [259, с.80]. Вихідці з Франції – Стоєнські, що одержали індигенат в Короні Польській за часів короля Жигимонта III – у 1591 р., користувалися гербом у вигляді меча в супроводі двох стріл вістрями додолу в щиті, над яким розміщувався шолом з наметом та кітвою в нашоломнику [237, Том VIII, с.524]. Волоський рід Талафусів користувався гербом Лебідь [237, Том IX, с.70-71].

Серед польських родів Галицької землі найбільш уживаним був герб Яструб, яким користувалося вісім місцевих родин – Балинські, Виджги, Куропатви, Кучковські, Янковські, пани Зборовські [237, Том IV, с.467-469; 244, с.180; 267, с.335-346]. Городельський староста Станіслав-Габріель Зборовський користувався 1621 р. печаткою з зображенням підкови кінцями догори, в колі якої знаходився розширений хрестик в німецькому щиті, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною та яструб в нашоломнику, щит тримають два грифа [30, спр.32, арк.2]. Інший представник цього роду – Єронім Зборовський пан з Ритвян уживав впродовж 1643 – 1647 р.р. печатку з зображенням герба Яструб в іспанському щиті, над яким було розташовано шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику – яструба з кільцем в дзьобі, що тримає підкову кінцями догори, в колі якої хрестик [5, спр.22017, арк.13; 42, спр.129, арк.52-75]. Мишковські крім герба Яструб уживали також герб Сліповрон, про що свідчить зображення на печатці ротмістра Яна Мишковського від 1570 р. в ренесансовому щиті, на якому підкова кінцями догори, в колі якої лапчастий хрестик, згори крук вліво [97, Rkps 124, st.233]. Подібну пару гербів – Яструб і Сліповрон, використовував також рід Яструбських [237, Том IV, с.471].

П'ять галицьких родин польського походження уживали герб Леліва – пани Будзановські, Водицькі, пани Островські, пани Тарновські та їх галузь – пани Синявські. Гербом Люба користувалося чотири місцеві родини – Беднавські, Закревські, Маковицькі та Щуцькі. Так само, як і гербом Топор – Клонські, Коритинські,

Сецехи та пани Тенчинські. По три родини користувалося гербами: Абданк – пани Бучацькі, Петруховські та пани Язловецькі, Пилява – Камінецькі, Творовські пани з Бучача та їх галузь – Монастирські, Сліповрон – Вириковські, Петровські та Уездовські, Юноша – Коли пани з Даліїва, Коли-Мартинівські та Курдвановські, Полукоза – Пікарські, Загвойські та Вольські пани з Підгайців. На печатці сяноцького, старости Миколи Вольського від 1535 р. голову віслюка зображено в німецькому щиті, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною та гербову фігуру зі щита – в нашоломнику. Гербом Гримала користувалися Грабовські та Скотницькі (в тому числі, галицький хоружий Павло Скотницький – на печатці від 1569 р. в ренесансовому щиті), гербом Гриф – пани Милецькі та королівський ротмістр Габріель Рожен, Кораб – Порадовські та Чортковські, Новина – Злотницькі та Срочинські, Огон – Швиківські та Андрій Луковський, поручик роти галицького підкоморія Прокопа Рашки (на печатці від 1566 р.), Одровос – Бембновські та Годовські, Остоя – Кремпські та Сухорабські, Порай – Боришовські та Вилчеки, Правда – Влодеки та Сенковські, Рogaля – Вишлі та Оріховські, Трубки – Чашницькі та пани Йордани. Гербом Бонча користувався рід Харлинських. Зокрема, – ротмістр Симон Харлинський, на печатці якого від 1590 р. зображено однорога в ренесансовому щиті, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику виникає однорог. Герб Вуж використовували в якості родового Венжики, Годаба – Паніївські пани на Тисьмениці (в тому числі, жидачівський староста Юрій Паніївський – на печатці від 1540 р. в німецькому щиті), Гоздава – Кавецькі, Граби – Злочовські, Долива – Гоздецькі, Дрогомир – одноіменний рід з Мазовії, Дубно – пани Сененські (зокрема, галицький каштелян Ян Сененський пан з Гологор – на печатці від 1569 р. в ренесансовому щиті, над яким розміщено шолом з наметом), Дуброва – Гербуртовські, Єліта – Добринські, Задора – Прецлавські, Заруба – Ношковські, Наленч – Рачинські, Нечуя – Миневські, Побог – Поляновські, Просна – Вільжинські, Прус I – Гловацькі, Прус III – Яблоновські, Радван – Кунашовські, Сирокомля – Жолуді, Сренява – Скотницькі, Сулима – Борковські, Траска – Глинки [5, спр.20859; 47, спр.510, арк.43; 49, спр.1223; 62, Perg.636; 97, Rkps 124, st.45; 224, с.182, 192; 228, с.408-411; 237; 244,

с.99, 220, 229, 233, 332, 412, 467, 578; 245; 259, с.58, 75v, 79v, 84v, 86v, 87, 92; 267, с.283-346; 704, с.189].

3.3.5. Холмська земля

Серед руських родів Холмської землі впродовж всієї доби пізнього середньовіччя найбільш визначні позиції займав рід панів з Горая, що користувався гербом Корчак [259, с.89]. Разом з тим, окремі джерела повідомляють про використання панами Горайськими герба з зображенням однорога [240, Tomus I, с.65]. Втім, у джерелах XVI – 1-ї пол. XVII ст. частіше знаходимо відомості саме про зображення з врубами. Так, на печатці ротмістра Яна Горайського від 1570 р. бачимо три вруба в ренесансовому щиті, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику з корчака виникає пес [97, Rkps 124, st.103]. Галузь роду Горайських – пани Липські також користувалися гербом Корчак [244, с.681]. Його, зокрема, бачимо на печатці Адама Липського пана з Гораю від 1633 р. в іспанському щиті, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною та звичним нашоломником (корчак, з якого виникає пес) [33, спр.204, арк.16 зв.]. Серед інших панських родів Холмської землі гербом Корчак користувалися пани Крупські [244, с.691] (в тому числі холмський підчаший Януш Крупський пан з Оріхова – на печатці від 1566 р. в німецькому щиті) [72, Тека X, Plіk 37] та пани Скорути [244, с.690]. Власники герба Корчак становили, крім того, найчисельнішу групу серед землянських родів Холмської землі. До неї належали – Верещинські, Ганські, Городинські, Городиські, Долинські, Дремлики (зокрема, Щасний Дремлик, що користувався 1590 р. печаткою з зображенням трьох врубів у ренесансовому щиті), Корбути, Могильницькі, Подгородинські, Сапоровські, Серебриські, Славські, Сметанки, Сосновські, Ставські, Трошеки, Тури, Хишовські, Хоїнські, Черніївські [16, оп.2, спр.7444/II; 21, спр.4, арк.73; 237, Tom V, с.226-227; 244, с.688-692; 267, с.332-335; 704, с.189, 202, 332]. Крім того, маємо також відомості про використання ними гербів Побог (печатка Леонарда Черніївського від 1552 р.) [704, с.69] та Нечуя [267, с.313]. Герб Нечуя уживали, крім того, – Вербицькі [244, с.329] та Вихорські [244, с.330]. Після Корчака найбільшу гербову спільноту серед руського нобілітету Холмської

землі творили власники герба Бонча. Серед яких – Жолкевські, Бартошевські, Куницькі та пани Синицькі [237, Том II, с.692; Том V, с.448; 44, с.603; 259, с.82v, 86v]. Серед останніх – холмський підкоморій Микола Синицький пан з Бончі, на печатці якого від 1569 – 1572 р.р. зображено однорога [62, Perg.636].

До гербової спільноти Голобок серед холмських земян належали Бирульти та Лятичинські [244, с.395]. Герб з зображенням підкови кінцями додолю, в колі якої хрестик, було вміщено на печатках Станіслава Страхоти (1552 р.) [704, с.307], шебрешинського бурграбія Петра Фальбоського (1553 р.) [704, с.83] та грубешівського плебана Станіслава Вишневського (1565 р.) [704, с.351]. Лише дві руські родини Холмської землі користувалося гербом Сас – Волковицькі та пани Даниловичі [267, с.299, 332]. Волинський рід панів Гостських, що мав землеволодіння в Холмській землі, уживав герб Кирдея [267, с.347]. Гербом Набрами користувалися Хотецькі [237, Том III, с.79], гербом Копач – Крупські [242, с.907-908], Салава – Станіслав Стреш (на печатці від 1552 р.) [704, с.311]. Родовий знак у вигляді літери **X** з загнутими в бік горішніми кінцями в супроводі восьмипроменевої зірки здолу над півмісяцем, що лежить рогами догори, правив за родовий герб панів Ласків [267, с.347]. На печатці Бенедикта Золотовського від 1552 р. зображено знак у вигляді перевернутої літери **S** над літерами **T** та **II** в стовп [704, с.374], а грубешівський підстароста Валентій Загаєвський користувався 1567 р. печаткою зі знаком у вигляді підкови кінцями додолю під вістрям стріли [704, с.365]. Рід Плісковських користувався гербом у вигляді закутої в лати руки, що тримає меч [267, с.347]. А на гербі Жмудських знаходився самостріл на червоному полі [237, Том X, с.180-181].

Холмський нобілітет польського походження найчастіше уживав герб Наленч, до якого належало дванадцять місцевих родин – Гостомські, Дрогичанські, Іловицькі, Липки, Орховські, пани Островські, пани Остророги, Рудницькі, Русяни, Сітанські, Сосновські, Андрієвські. Серед останніх, Михайло Андрієвський мав на печатці від 1550 р. зображення пов'язки в іспанському щиті. Аналогічний малюнок очевидно знаходився також на печатці Ференца Андрієвського від 1594 р. До герба Яструб належало дев'ять холмських родин – Бобровські, Куропатви,

Поликовські, Роговські, Родецькі, Слугоцькі, Стибори, Хилинські, Ясликовські. Представники шести родин користувалися гербом Побог – Білицькі, Дмоховські, Жолкевські, пани Конєцьпольські, Лисаковські та Стахорські. По п'ять родин користувалися гербами: Люба – Боровські, Грушецькі, пани Жолкевські (в тому числі, холмський земський суддя Станіслав – на печатці 1511 – 1521 р.р. та холмський земський писар Павло – на печатці 1598 р.), Незабитовські та Униковські, Правда – Влодеки, Волчки, пани Лащі, Нищицькі та Соколовські, Радван – Брандиші з Грабишиць, Домбровські (зокрема, Микола Домбровський – на печатці від 1566 р. в ренесансовому щиті), Радвани, Рудгери та пани Уханьські, Рава – Гани-Липські, Жабинські, Черські, Ожаровські (в тому числі, холмський земський підсудок Януш Ожаровський пан з Великого Хойна – на печатці від 1553 р. в іспанському щиті) та Снопковські. По чотири місцеві родини мали герби: Леліва – Пруські, Серединські, Созадинські та пани Тарновські, Остоя – Бзовські, холмський гродський писар і поборця Войтих Жегайло (на печатці 1570 р.), Сідлиські та холмський підстароста Андрій Ястребський (на печатці 1580 р.), Прус I – Андрієвські, Вишневські, Качковські, Пруси, Телок – Бзицькі, Жулинські (зокрема, холмський земський підсудок Амвросій Жулинський – на печатці від 1598 – 1603 р.р. в німецькому щиті), пани Мацейовські та Чернолузькі. Гербом Абданк користувалося три родини – Велебицькі, Волчки та Реговські, так само як і гербами: Яніна – холмський підचाший Войтих Свенцицький (печатка 1552 р.), Суходольські, Унішовські та Рogaля – Завацькі, Собищанські, Оріховські. На печатці холмського підкоморія Яна Оріховського від 1539 р. оленячий і волівий роги розміщено в іспанському щиті. Натомість, на печатці холмського підкоморія Павла Оріховського від 1598 – 1599 р.р. герб Рogaля подано в німецькому щиті, над яким знаходився шолом з наметом, а в нашоломнику оленячий і волівий роги. Герб Гоздава уживали Ганські та Кавецькі, Граби – Псуцькі та Граби (зокрема, на печатці холмського військового Миколи Граби від 1543 р. в ренесансовому щиті), Єліта – Девялтовські та Барбара Рампальська (на печатці 1552 р.), Ковнати – Міючинські та Угровецькі, Кораб – Зденицькі та Лаські, Новина – Вітковські та ратненський староста Ян Світицький (на печатці 1550 р. в німецькому щиті), Сліповрон – Мос-

тицькі та пани Сарницькі, Сренява – Кміти пани з Вісничка та Мрочеки, Старий кінь – Анна Волчек з Ошелена (на печатці 1552 р.) та Страхоти-Горицькі, Тарнава – Броневські та Горзковські, Топор – пани Тенчинські (в тому числі, холмський підкоморій Ян Тенчинський – на печатці 1519 р. в німецькому щиті) та Чижовські, Юноша – Галецькі і Трояни. До герба Божа воля належали Романовські, Годаба – Горзковські (зокрема, холмський земський підсудок Петро Горзковський – на печатці від 1557 р. в ренесансовому щиті), Гримала – Олеські, Гриф – Запорський, Долива – Слешинські, Забава – Пясецькі, Кучаба – одноіменний рід, Ласка – Добрицькі, Лебідь – Оріховські, Лодя – графи з Горки (сілезький рід), Огон – Ружицькі (печатка від 1591 р.), Окша – Реї пани з Нагловиць, Осморог – Станіслав Вишицький (печатка від 1553 р.), Пирхала – одноіменний рід з Підлящя, Помян – Клопотовські, Порай – Щербичі, Прегина – Вітринські, Роля – Крщони, Стрім'я – Суловські, Трубки – Хвальчевські. Холмський декан Сециминський користувався 1559 р. печаткою з зображенням колеса [29, спр.38, арк.5 зв.; 62, Perg.4803; Perg.6774; Perg.6776; Perg.6781; Perg.6784; Perg.6791; Perg.6794; Perg.6824; Perg.6889; Perg.7596; 72, Тека VII, Plik 2; Plik 8; Тека X, Plik 37; 98, Perg.1033; Perg.1047; 237; 244, с.180-185, 214, 227, 242, 296, 355-357, 362,412, 432, 438-439, 478 547, 576, 623, 631, 719; 245; 259, с.64v, 69v, 81, 86, 88; 267, с.285-347; 704, с.22, 123, 276, 285, 289, 303, 318, 339, 347, 352, 357, 377].

3.3.6. Белзька земля

На теренах Белзької землі в 2-й пол. XVI ст., так само як і в сусідній Холмській землі, чисельно домінуючим геральдичним сюжетом було зображення трьох врубів. Гербом Корчак в цей час користувалися пани з Гораю та їх галузь пани Липські [244, с.681], зокрема, Андрій Липський пан з Гораю, що мав на печатці від 1573 р. малюнок трьох врубів у ренесансовому щиті [98, Perg.962]. Крім того, герб з трьома врубамі уживали пани Боратинські, пани Жоравинські, пани Крупські, Струсі пани з Коморова, пани Браницькі (також, господарський референдар та краківський канонік Петро Браницький – на печатці від 1535 р. в німецькому щиті) та пани Коморовські [62, Perg.6181; 244, с.679-691; 59, с.57, 80v, 84]. Щодо герботворення останніх, маємо значну кількість сфрагістичних пам'яток з цього

часу з зображенням трьох врубів у ренесансовому щиті – на печатках Катерини Орликової з Коморова від 1572 р. [639, с.35], панів Андрія та Валентина Коморовських від 1573 р. [98, Perg.962]. На пізнішій печатці Валентина пана з Коморова від 1598 р. зображено повний герб – з шоломом і наметом під шоломовою короною та нашоломником у вигляді корчака, з виникає пес [98, Perg.1033]. Аналогічну конструкцію має герб на печатці пана Себастьяна Коморовського від 1620 рік [30, спр.30]. Землянськими родинами, що користувалися гербом Корчак були Будзинські, Дзинковські, Добрачинські, Жабицькі, Жоратинські, Кадлубиські, Корчминські, Лужковські, Луцевські, Люшковські, Терновські, Хишовські та Чижовські [98, Perg.962; 237, Том V, с.226-227; 244, с.691; 267, с.333; 704, с.48, 328, 375]. Друге місце серед землянських родів Белзької землі руського походження належало власникам герба Сас, до якого належали – Волковицькі, Гребницькі, Новосельські, Раставецькі, Струтинські та Чемирницькі [16, оп.2, спр.7444/II, арк.40, 248; 237, Том VIII, с.284-285; 244, с.697; 267, с.332-333]. Гербом Кирдея користувалися пани Кирдеєвичі та Кривицькі, гербом Нечуя – Вербицькі та Стареховські, Копач – Крупські, Рамулт – Черминські. В гербі Напольських бачимо підкову кінцями додолу, яку пронизує стріла вістрям в правий горішній кут на червоному полі, а на гербі Шистовських – підкову кінцями додолу під хрестиком, яку пронизує стріла [237; 242, с.907-908; 267, с.333-349]. Певна кількість руських землян Белзької землі користувалася знакоподібними гербами. Так, знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу на червоному полі знаходимо в гербі Богушевських [237, Том II, с.205]. Гербом Волчків було зображення знака у вигляді літери **П** з подвійним розгалуженням вгорі, що його бачимо на печатці Григорія Волчка від 1572 р. [704, с.357]. За герб Захарія Григоровича правило зображення родового знака у вигляді літери **Н** з загнутими всередину горішніми кінцями під двораменним хрестом, на горішньому кінці якого шестипроменева зірка [704, с.106]. Герб Дробишів (вихідці з Берестейської землі) являв собою зображення знака у вигляді двох піввістрь в стовп, з загнутим кінцем на долішньому з них, які перетинає стріла вістрям вліво в супроводі двох шестипроменевих зірок на червоному полі [224, с.294]. В свою чергу, на гербі Ощовських (волинський рід) бачимо знак у ви-

гляді двох трикутників в стовп, в середині горішнього – хрестик [267, с.316]. На печатці Жигимонта Систовського від 1563 р. знак мав вигляд кола, в середині якого пояс під хрестиком [704, с.290]. Дещо відмінним є зображення на печатці белзького земського писаря Станіслава Систовського від 1573 р. – в німецькому щиті знак у вигляді кола, в середині якого пояс під лілією [98, Perg.962]. Єдиним прикладом використання руськими землянами польських гербів на теренах Белзької землі є герб роду Соболев (що переселилися з теренів Великого князівства Литовського і Руського), який вони одержали 1547 р. згідно з привілеєм на шляхетство та герб Телок дворному машталеру Орестові Михайловичу Соболю, до якого прийняв його дворний конюший польський Ярош Корицький [267, с.349; 395, с.461].

Серед белзьких землян польського походження найбільш чисельну гербову спільноту становили власники герба Правда, яким користувалося вісімнадцять місцевих родин. Найбільш визначне місце серед них займав рід панів Лашів, який було представлено кількома галузями – Лаші-Тучапські, пани Лаші-Стримілецькі, Лаші-Кобельські, Лаші-Нарольські та Лаші-Неледовські [259, с.82v; 244, с.626]. Значну кількість сфрагістичних пам'яток представників цієї родової спільноти знаходимо при акті белзької шляхти від 16 травня 1573 р. На печатках холмського старости Олександра Лаща, Станіслава Лаща, Яна Лаща, Яна Лаща-Стримілецького, Андрія Лаща-Стримілецький і Адама Лаща-Стримілецького незмінно бачимо зображення мура, з якого виникає лев, що тримає в передніх лапах кільце в ренесансовому щиті [98, Perg.962]. Гербом Правда користувалися також – Вербовські, Голембійонські, Доміховські, Киницькі, Лазневські, Лешковські, Макосії, Матвій Макосицький користувався 1573 р. печаткою з зображенням герба Правда в німецькому щиті над яким шолом з наметом, Муканські, Нищицькі, пани Пиви, Радзановські, Смарецькі, Смітовські, Соколовські, Стрілковські, Строжевські та Щавинські [98, Perg.962; 237; 244, с.631; 267, с.333, 348-349; 704, с.174]. Герб Яструб уживало п'ятнадцять землянських родин Белзької землі – Белзецькі, Виджги, Гоголевські, Завацькі, Закревські, Лазинські, Лисаковські, Матчинські, Модринські, Раханські, Рихловські, Роговські, Свенцицькі, Янковські,

Трояни-Раханські [62, Perg.636; 98, Perg.962; 237, Tom IV, с.467-469; 244, с.179-185; 267, с.348-349; 704, с.331]. Ще однією, доволі чисельною, гербовою спільнотою белзьких землян були носії герба Наленч, до якого належали представники дванадцяти родин – Микола Возицький, Вольські, Гозді, Горишовські, Дрогичанські, Іловицькі, Луцевські, Рогальські, Русяни, Скоморовські, Удрицькі, Ярчевські. Гоздавою послуговувалися представники восьми родин – Гдешинські, Голембівські з Подльодова, Марциан Дембський – на печатці від 1573 р. в ренесансовому щиті, Моргалиці, Соколи, Станинські, Сулимовські, Турковицькі. До герба Сліповрон належало шість родин – Дахновські, Мостицькі, Ольшевські, Петровські, Уездовські та Шеплевські. Подібно як і до герба Юноша – Горишевські, Долецькі, Ковалевські, Малицькі, Понятовські, Трояни-Петровські. Представники ще шести родин мали за герб Граби – Артиховські, Гаспарські, Бальтазар Голомбійонський, Дреляхівські, Доброгойські та Липські. П'ять родин користувалося гербом Люба – Незабитовські, Свидерські, Стабровські, Лисаковські та пани Жолкевські. По чотири родини белзького нобілітету уживало герби: Бонча – Гаспарські, Осмольські, Пери та Стребицькі, Кораб – Бронівські, Ласковські, Порадовські та Руліковські, Леліва – Лисаковські, пани Синявські, Серединські та Яскманицькі, Лис – Воровські, Квилинські, Осендовські та Чарноцькі, Побог – Круші, Муховицькі, Станки та Суходольські, Рава – Гнівоші, Гротовські, Нуринські та Трцинські, Радван – Радванські, Рудгери, пани Уханські та Якацькі, Рогаля – Красовські, Матвій Ласький, Рогалі та Рудгери. Представники трьох родів користувалися гербами: Долива – Гоздецькі, Рикальські та Слешинські, Нечуя – Садленські, Станки та Шклянки, Остоя – Забиrowsькі, Карапчевські та Мілковські, Шелига – Магери, Мирецькі та Пстраги, Топор – Мартиновські, Прусиновські та пани Тенчинські. Гербом Абданк користувалися Рогуські та Скарбки пани з Гори, Годеба – Горзковські та Вожучинські, Гриф – Петро Григорович (на печатці 1596 р.) та Хамці, Лада – Заліські та Радонські, Новина – Пашинські та Холойовські, Пирхала – Погрошевські і Токарські, Траска – Забільські та Поплавські, Трубки – Винарські та Менкицькі, Ясона – Жебровські та Ліхновські. Герб Белина уживали Подгорецькі, Богория – Горські, Вуж – Малдрики, Гримала – Заліські, Долега –

Длужневські, Дрогомир – Лютославські, Дружина – Лапковські, Дубно – пани з Олесниці, Заглоба – Смаревські, Задора – Врещі, Ковнати – Драминські, Корвин – Ягодинські, Лодя – Ян Долецький, Одровос – Левицькі, Орля – Рамші, Пилява – Дмитровські, Поронія – Єронім і Станіслав Бончальські, Прегина – Звяртовські, Прус I – Юлевські, Прус II – Рудовські, Прус III – Вітвинські, Роля – Хростицькі, Сренява – Тушовські, Тарнава – Слянки, Телок – Глуські, Яніна – Жулицькі, Рох III – Цецишовські [28, спр.64; 30, спр.33; 33, спр.79, арк.25-27; 62, Perg.636; Perg.6810; Perg.8792; 98, Perg.961; Perg.962; Perg.1033; 161, с.245; 237; 244, с.213-214, 226, 235, 242, 246, 258, 296, 318, 326-330, 355-357, 362, 369, 375, 378, 412, 429, 432, 479, 489, 603-604, 663, 719-720; 259, с.81v, 92; 267, с.333-349; 503, с.116; 504, с.115, 125; 704, с.25, 79, 88, 106, 303, 322].

3.3.7. Подільська земля

Комплекс родових гербів Подільської землі 2-ї пол. XVI ст., що належали нобілітету як руського так й іноземного походження, реконструюється в основному завдяки геральдичним виписам Віттига з поборових книг Подільського воєводства від 1563 – 1565 р.р. (тобто, скороченим описам печаток, якими місцеві зем'яни засвідчували поборові квити) [705, с.1-17]. Особливо важливими є ці виписи, щодо руського герботворення, оскільки родові знаки якими користувалася місцева руська шляхта лише зрідка знаходили відображення в пізніших гербовниках, на відміну від геральдичної спадщини нобілітету польського походження. Як і в геральдиці більшості інших руських земель, в 2-й пол. XVI ст. чільне місце в подільському родовому герботворенні належало гербу з трьома врубами. Гербом Корчак в цей час користувалися – Бернашовські, Борщовські, Васильковські, Васютинські, Володиєвські, Лагодовські, Ринки (Ринські), Сметанки, Струсі, Ярмолинські та їх галузь – Сутковські [60, Sygn.279, st.25; 237, Tom V, с.226-227; 244, с.686-691; 245, с.Z 4; 534, с.134-172; 705, с.1-17]. Гербом Сас користувалися Бориславські, Боярські, Завиши, Лосковські, Мичовські, Мищовські, Угерницькі, Чолганські та Чоловські. Гербом Кирдея користувався рід панів Кирдеїв-Орининських. Гербом Копач – Копичинські. На печатці Романа Карачовського від 1565 р. було вміщено зображення зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори.

Подібно, як і на печатці Дмитра Митька з Верещатинець (варто зазначити, що в подальшому рід Митьків-Верещатинських користувався гербом Сліповрон). Герб Покора правив за геральдичний знак Кулинських. Гербом з підковою кінцями додолу, в колі якої хрестик, користувалися Станіслав Закревський, Бартош Зеленецький та незнаний з імені подільський землянин. Гербом Рамулт користувалися Черминські та Рамулти, на печатці Станіслава Беганського від 1563 р. було зображено ведмедя вліво за парканом, а на печатці Федора Римовича – павича [244, с.720, 729, 731; 245; 237; 534, с.134-172; 705, с.1-17; 704; 708, с.97-102].

Значне число родів Подільської землі руського походження користувалися в 2-й пол. XVI ст. знакоподібними гербами. В першу чергу, серед них варто назвати рід панів Свирчів, що користувалися гербом Свирчек, і панів Стареховських, первісний родовий знак яких було зуніфіковано з гербом Нечуя. Гербом Нечуя користувався також руський рід Куриловських. Як мав би виглядати початково родовий герб тих родів, що згодом перейшли на використання Нечуї, може свідчити зображення на печатці Василя Ходовського від 1565 р., що містить в своєму полі знак у вигляді дерева з хрестиком на долішньому кінці. Калиновські уживали знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу, на яких дві шестипроменеві зірки, а рід Білокурів (Білокуровичів) з Углова користувався гербом у вигляді навскісного вруба між двома вістрями стріл над півмісяцем, що лежить рогами догори. Гербом Єрличів був знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним навскісним перехрестям вліво. Схожу конструкцію мав герб на печатці Станіслава Миколаївського – знак у вигляді перехрещеної та напівперехрещеної праворуч стріли вістрям вгору. Пізніше цей герб було зуніфіковано з польським гербом Лис. Знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям додолу над літерою **P** правив за герб кам'янецького райці Юрія Витека. Зображення стріли перебувало також в основі родового герба Проскури – знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з заокругленим відгалуженням ліворуч. Незнаний з імені подільський землянин (на печатці – ініціали “ТС”) користувався печаткою з зображенням знака у вигляді перехрещеної з перехрестями на кінцях роздвоєної здолу стріли вістрям вгору. Буквоподібний знак у вигляді літери **П** з загнутими вбік та заокругленими

кінцями використовували Сербини-Моломолинські. На печатці Миколи Козака-Волковиського знак має вигляд літери **Н** в супроводі двох півмісяців, що лежать рогами в різні боки, здолу три вруба. Дмитро Ігнатовський користувався гербом у вигляді літери **М** над поясом і трикутником, а Василь та Івашко Лойовські – знаком у вигляді трираменної літери **Т** під потрійним розгалуженням. На печатці Григорія Яковича Золотаря знак має вигляд літери **Х** з загнутими кінцями. Схожу свастикоподібну конструкцію вміщено на печатках Юрія, Івана і Демка Діаковських – знак у вигляді хреста з загнутими кінцями. В подальшому це зображення, очевидно, було осмислено в натуралістичний спосіб – гербовник Несецького подає герб Діаковських як зображення чотирьох мисливських ріжків укладених в свастикоподібний спосіб на червоному полі, з долученням легендарних відомостей про походження цього роду з теренів Угорського королівства. Варто зазначити, що при поборовому квітці Івахна Діаковського було прикладено печатку зі знаком у вигляді хреста з подвійним заокругленим розгалуженням здолу, втім, очевидно, що дана печатка належала іншій особі. Хрестподібні сюжети знаходимо ще в цілому ряді тогочасних родових гербів подільського нобілітету. Приміром, на печатці пиківського намісника Григорія Ясенського від 1571 р. знак має вигляд роздвоєного здолу хреста під колом із зсунутим загнутим і перехрещеним на кінцях раменом. Конрад Ольшовський користувався в якості герба перехрещеним потрійним хрестом над двома перехрещеними пальмовими галузками. Незнаний ближче землянин (“**VG**”) мав на печатці знак у вигляді п’ятикінцевого хреста в супроводі півмісяця, що лежить рогами вправо. Знак у вигляді перехрещених сокири та молота знаходився на печатці Ничипора Селеховського. Писар коронного скарбу в Подільському воєводстві Микола Лончинський користувався на печатці від 1575 р. складною гербовою конструкцією у вигляді вістря з загнутими в бік і додолу кінцями під хрестиком, здолу півмісяць рогами додолу, в колі якого колечко. А знак на печатці Миколи Линдицького мав вигляд півкола кінцями додолу під поясом, на якому три прямокутника з відгалуженнями вгору. Врешті, незнаний з імені подільський землянин (“**IP**”) користувався знаком у вигляді перехрещеного кола. Геральдичною конструкцією схожою на герб Остоя, послуговувався ще

один невідомий землянин (“IS”), на печатці якого було зображено меч вістрям додолу, в супроводі двох півмісяців та двох шестипроменевих зірок. Навряд чи маємо в даному разі справу з польськими геральдичними впливами, хоч прикладів використання руськими землянами польських гербів на теренах Подільського воєводства маємо порівняно більше ніж в інших руських землях. Ці приклади не є чисельними і стосуються в основному польських гербів, що містили в собі зображення хреста або підкови з хрестом, що може свідчити про уніфікування з цими гербами старих родових знаків на основі хреста та півколоподібних зображень. Так, Семен Івановський мав на печатці від 1565 р. зображення підкови кінцями додолу під хрестиком (герб Побог). Буцні та їх галузь рід Берлинських користувалися гербом Сліповрон, а Семен Кердвановський – гербом Прус І. Кам’янецький ротмістр Станіслав Яцимирський мав на печатці герб Сулима. Разом з тим, Папроцький називає гербом подільської галузі Яцимирських герб Бонча. Дві родини, що мали волоське походження також користувалися польськими гербами: Івоні – гербом Єліта, Талафуси – гербом Лебідь [5, спр.22016, арк.26; 237; 244, с.570; 259, с.53; 534, с.134-172; 622, с.228-229; 705, с.1-17].

Найуживанішим геральдичним сюжетом серед землянських родів Подільської землі польського походження був герб Огон, яким користувалися представники семи родин – Андрій Недвицький на Жукові, Андрій Цвикловський, Швиковські, кам’янецький гродський підсудок Матвій Шляхтинський, Якуб Юрковський, Домбровські (користувалися також гербом Єліта, хоч скоріш за все ці родини мали різне походження), Кореневські (уживали також герб Наленч). По шість родин уживало герби Топор і Яструб. До першого з них належали – Матеуш Борковський, Юрій Заліський, Клонські, Коритинські, Станіслав Островський, Сецехи. До іншого – Вижги, Мартин Поплавський, Стуженські, Хмілецькі, Циолковські, Ясовські. П’ять родин мали за герб Абданк – Молибозькі, Цеклинські, Язловецькі (Язловецькі-Монастирські) пани з Бучача. Рід Ковальських користувався видозміною герба Абданк – втятий ламаний пояс між двома мисливськими ріжками. Відміну герба Абданк одержав кам’янецький канонік Войтих з Урядова згідно з привілеєм від 9 березня 1518 р. на шляхетство та герб, до якого прийняв його

кам'янецький біскуп Якуб з Бучача. Своєрідним прикладом гербового надання є нобілітаційні привілеї від 25 березня 1512 р., які було надано представникам родини Балицьких з Яромирки. При цьому різні особи одержали цілком різні герби: кам'янецький канонік Амброзій Балицький з Яромирки – герб Кучаба, кам'янецький канонік Микола Балицький – герб Задора, Петро Балицький – Старий кінь, Станіслав Балицький – Прус. Ще одне гербове надання – привілей 28 березня 1547 р. на шляхетство та герб Пилява, яке одержав економ маєтностей подільського воєводи Яна Тарновського – Михайло Грофик з Фельштина, до якого прийняли його Ян Творовський, галицький підкоморій Якуб Потоцький, Якуб та Франциск Ляховські. Крім того, герб Пилява уживало ще чотири родини – Камінецькі, Творовські пани з Бучача (прикметно, що на печатці Станіслава Творовського вміщено знак у вигляді літери **Н**) та їх галузь – пани з Монастирища, а також пани Потоцькі. Гербом Побог також користувалися представники п'яти родин – Олексій Крушовський, Яцек Цеклинський, Якуб Цепловський, Якуб Ярковицький та Вилковські. Представники чотирьох родин уживали герби: Гримала – сатанівський державця Микола Людицький, Бенедикт Скотницький, Шлядковські та їх галузь – Шаравські, Гриф – Вишневські (нобілітація 1547 р), Папеські та Милецькі, Остоя – Добромирські, Станіслав Жераковський, Карапчевські та Пилявські, Порай – Ян Будишевський, Гарниші (на печатці Мартина Гарниша зображено знак у вигляді пов'язки в колі якої шестипроменева зірка), Іскрицькі, Ян і Станіслав Стралковські, Телок – кам'янецький староста Микола Бреський, Юрій Горецький, Подпилипські. По три подільські родини польського походження уживали герби: Люба – Петро Білоскорський, справця барського старости Микола Незабитовський та Ян Стремський, Наленч – служебник скальського старости Ян Длуський, кам'янецький підчаший Пилявський та слуга хмільницького старости Вавринець Поринський, Рава – Борчевські, Петро Пясецький та Кемличі, Сулима – Марко Мармузовський, Анна Надольська (вдова кам'янецького земського регента Станіслава Надольського) та Сулими, Трубки – Войтих Винарський, Йордани, Андрій та Вавринець Милецькі, Юноша – пани Коли, Станіслав Шанявський та Гумецькі. Гербом Задора також користувалося три родини – Бонки, Секеринські

(вірменський рід, що послуговувався пізніше ще й гербом Костеша) і пани Лянц-коронські. Рід Верейських користувався гербом Єліта. Останній належав також роду Вольських. Герб Леліва уживали Пруські та пани Синявські, Лодя – начальник кам'янецький Блажей Кихарський і Ян Ясинський, Прус I – Обрицькі, Криштоф і Ян Крепинські, Сліповрон – Вилковські та Рачинські. Відміною герба Белина (хрестик в супроводі трьох підков) користувався бурграбій кам'янецького замку Островський. До герба Бонча належали Осмольські. Гербом Брода користувався кам'янецький староста Ян-Станіслав пан на Радзимні. Ротмістр Микола Немоєвський мав на печатці від 1580 – 1581 р.р. зображення оленя (герб Брохва) в ренесансовому щиті. Відміна герба Вуж (вуж тримає в пащі яблуко, згори жезл з наверхами у вигляді лілії) присутня на печатках Матвія та Миколи Венжиків. Гербом Венява користувався кам'янецький гродський суддя Ян Кольбус, Віруш – Горецькі, Вчеле – Войтих Зборковський, Гералт – одноіменний рід, Гоздава – Пясецькі, Долега – Добруховські, Долива – Трецькі, Забава – Презводські (Пясецькі), Заруба – Ношковські, Ковнати – Милянські, Ласка – Флоріан Ставський, Лебідь – Кострієвські, Лис – Костревські, Нечуя – Вавринець Вилчепольський, Новина – Срочицькі, Одровос – пани Одровоси, Окша – Реї пани з Нагловиць, Осория – Поплавницькі, Помян – Радецькі, Влодеки з Германова, видозміною герба Прус II (півраменний хрест над двома косами) – Ян Любятівський, Прус III – Розсохацькі, Ратулт – судячи з прізвища цим гербом мали користуватися Ратолти, Роля – Доманиковські, Войтих Чацький, Сренява – Адам Пичек та незнаний з імені подільський землянин, Тривдар – Буринські, Шелига – Ян Огоріловський, Яніна – Ян Виджга. Томаш Лонцький (управитель і справця подільських маєтностей руського воєводи Миколи Синявського) користувався 1563 р. печаткою з зображенням герба у вигляді підкови кінцями дотолу під трираменним хрестом з відсутньою правою стороною горішнього рамена. Нарешті, незнаний з імені кам'янецький хірург (ініціали “SI”) мав на печатці від 1565 р. малюнок квітки на стеблі [5, спр.7329; спр.20859; спр.22012, арк.324; 28, спр.69; спр.117; 30, спр.12, арк.4 зв.; 33, спр.160, арк.16; 45, спр.445; 60, Sygn.3036, st.137; 62, Perg.636; Perg.5915; Perg.6097; Perg.8566; 96, Perg.218; 97, Rkps 124, st.235, 237; 102, Perg.412; 224,

с.192; 237; 244, с.99, 103, 185, 221, 312, 340, 369-372, 527, 557, 564, 570, 578, 581, 612; 245, с.А 2v, Bb 2, U 3v, X 1, X 1v, X 3, X 4, Y 4, Z 1v, Aa 1, Aa 2, Aa 3, Cc 2; 259, с.53, 78, 79v; 298, Выпуск I, с.5; 534, с.134-172; 622, с.232-233; 695, с.67-68, 76-77, 110; 705, с.1-17].

РОЗДІЛ 4

Родова геральдика руських земель

Великого князівства Литовського XIV – XVI ст.

4.1. Родова геральдика Волинської землі

Перші відомості про родову геральдику руських земель, які знаходилися в політичній орбіті Великого князівства Литовського і Руського походять від середини XIV ст. В жовтні 1366 р. було укладено “**докончаньє межи королеєм польскимъ и княземъ Дмитриємъ**” [121, с.38-39], до якого крім великокнязівської печатки було прикладено також печатки представників ради великого князя Руського Дмитра-Любарта [98, Perg.254]. Останні були свого часу опубліковані Ф.Пекосінським [445, с.109], який втім не зміг їх вірно атрибутувати, а крім того безпідставно намагався розглянути зміст зображених на цих печатках гербів в контексті тогочасної польської геральдики. Між тим, не важко переконатися, що зображення на печатках волинських панів від 1366 р. не мають нічого спільного з польським герботворенням. Так, на печатці луцького воєводи Івана зображено сонце з вісімнадцятьма променями в круглому щиті з зубчастими краями. Доволі оригінальною є також печатка пана Івана Мстишинського, яка має зображення косяго хреста на прямокутнику в оточенні шести колечок [98, Perg.254; 107, Rkps 1713, karta 179]. Нарешті печатка пана Васька Кирдеєвича (кругла розміром 23 мм) містила в своєму полі знак у вигляді хвилястої літери **М** під стовпом з кулькою вгорі [98, Perg.254]. Зображення на останній при всьому бажанні навряд чи можна ототожнити з польським гербом Новина, як це свого часу зробив Ф.Пекосінський [621, с.296], адже відмінності в їх зображеннях стосуються всіх елементів конструкції, натомість знак з печатки 1366 р. має безумовні паралелі з тогочасним та пізнішим руським герботворенням. Крім того, варто відзначити, що Васько Кирдеєвич користувався в 1387 та 1388 р.р. двома печатками, зображення на яких не має абсолютно нічого спільного з гербом Новина. Малюнки цих гербів відтворено в рукописному каталозі кінця XVI ст. “Adnotationes spectantes ad familias”. На першій з цих печаток від 12 жовтня 1387 р. було зображено знак у ви-

гляді літери **X** з загнутими горішніми кінцями під хрестиком. На іншій – знак у вигляді півкола кінцями вправо з двома відгалуженнями ліворуч під хрестиком [60, Sygn.33, st.678-679]. При тих же документах від 1387 р. та 1388 р. знаходилися також печатки ще двох волинських панів Андрія та Єська Романковичів, на яких було зображено родовий знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу [98, Perg.1044; 60, Sygn.33, st.678-679].

Наступні відомості про родову геральдику Волині походять з часів великого князя Литовського і Руського Свидригайла Ольгердовича (1430 – 1452). Від тієї доби збереглася порівняно чисельна група документів, деякі з яких мали при собі відбитки печаток панів радних, що входили до оточення Свидригайла. Відкриває цей ряд печатка (при документі від 6 вересня 1431 р.) одного з найвизначніших сподвижників великого князя – луцького старости Юрши, на якій в готичному щиті було вміщено знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з піввістрям здолу. При цьому ж документі свого часу знаходилося ще кілька печаток панів радних, з яких до сьогодні збереглася лише одна – пана Симка Клюковича, що мала зображенням в готичному щиті герба у вигляді трьох врубів [62, Perg.4451], який в пізніших джерелах відомий під назвою Корчак. Аналогічне зображення, згідно з відомостями які подав в “*Adnotationes spectantes ad familias*” Ян Замойський, знаходилося також на печатці пана радного Боговита [60, Sygn.33, st.668], яка до сьогодні не збереглася. Гербом з зображенням трьох врубів користувався, імовірно, також луцький староста Немира Резанович [537, с.204; 697, с.95, 178]. При господарському документі від 4 вересня 1437 р., крім печатки пана Юрши було привішено ще чотири печатки (від яких лишилися самі пергаментні паски), в тому числі пана радного Окушка Толкачевича [98, Perg.422]. В інвентарі коронного архіву Ян Замойський подав прориси герба з цієї печатки, що являв собою знак у вигляді стріли вістрям вгору з перехрещеним відгалуженням праворуч та перехрещеним відгалуженням вліво на долішньому кінці [60, Sygn.33, st.453]. Оригінальне зображення знака у вигляді хреста з загнутими кінцями, з перехрестями на доземому рамені з загнутими кінцями (тобто, свастикоподібний солярний символ, який має широкі паралелі в багатьох середньовічних руських гербах) в німецько-

му щиті маємо на печатці володимирського старости Пашка Дохновича [62, Perg.8522]. При документі від 15 серпня 1444 р. знаходилася печатка, що належала панові радному Маску Гулевичу [16, оп.3, спр.2085], яка до сьогодні не збереглася. Натомість, маємо відомості про печатку одного з представників цього роду від 1486 р., зображення на якій, виходячи з хронологічної близькості, може бути надійною підставою для реконструкції родового герба панів радних Гулевичів XV ст. Йдеться про герб пана Пахна (Павла-Пархома) Васьковича Гулевича, відомості про який подав у одній зі своїх робіт Ф.Пекосінський, і який являв собою знак у вигляді півкола кінцями догори під довгим хрестом [622, с.114-116, мал.499].

Найбільш чисельним і територіально поширеним витвором руської родової геральдики був герб з зображенням трьох врубів, який в пізніших геральдичних творах дістав назву Корчак. Цей **“напереднейший”** родовий герб Русі був надзвичайно широко представлений, зокрема, на волинських землях (чисельно більш вагомим місцем герб з врубами посідав хіба що в Галичині).

Розпочати розгляд геральдичної спадщини тих родів, що користувалися гербом з трьома врубами, варто з найпотужнішого волинського роду – панів радних та хоругвовних Боговитиновичів, про засновника якого, пана Боговита мово йшла вище. Пізніші річпосполитські гербовники одностайно вказують на Корчак як незмінний родовий герб панів Боговितिнів. А між тим доступний нам матеріал, в першу чергу сфрагістичний, дозволяє суттєво уточнити ці відомості. Вже перша після 1431 р. геральдична пам’ятка Боговितिнів суттєво розширює наші уявлення про їхнє родове герботворення. На печатці пана Богуша Боговитиновича від 1467 – 1487 р.р. було зображено іспанський щит з трьома мигдалеподібними врубами. Характерною особливістю цього герба є також розміщене над щитом зображення знаку у вигляді хреста на основі з відгалуженням здолу [62, Perg.4628; 73, Perg.90]. Наступний етап в еволюції родового герба Боговितिнів можемо спостерігати на печатці господарського писаря Льва Боговитиновича від 1502 р. – над щитом німецької форми з трьома врубами вміщено шолом з наметом та доволі складною конструкцією нашоломника, що складається зі знаку у вигляді перехрещеного потрійного хреста (який є очевидно змодифікованою версією нашоло-

мника з печатки Богуша Боговитиновича) та фігури лебідя, яку розташовано ліворуч від основного зображення [72, Тека II, Plik 3]. Саме цей, так би мовити, другий нашоломник привертає найбільшу увагу в даному геральдичному сюжеті. За припущенням В.Собчука саме зображення птаха було присутнім в привілеї імператора Максиміліана I (1493 – 1518) панам Боговितिном, про який згадує реєстр родинних паперів Боговितिнів від 1576 р.: **“привилєи, што цесар Максимианъ надал дому нашому гербы, которые сѣт намалеваны в том же листе”** [487, с.499]. Зображення на даній печатці підтверджує спостереження В.Собчука, про те що птах, якого Боговितिном використовували в подальшому в своєму герботворенні є саме лебідем, а не пеликаном, як на тому наголошував свого часу А.Бонецький [536, Том I, с.361]. Разом з тим, необхідно зазначити, що дане зображення навряд чи мало, щось спільне з польським гербом Лебідь. З іншого боку, наданий імператором герб не змінив собою попередній з трьома врубамі, а лише доповнив його, втім спосіб їх поєднання очевидно не був в привілеї чітко визначеним, що і призвело до такої химерної конструкції герба, яку спостерігаємо на печатці від 1502 р. Дані висновки знаходять своє підтвердження при розгляді двох печаток судді, городничого та мостовничого кременецького Боговитина Петровича Шумбарського від 1523 – 1532 р.р. та 1533 – 1538 р.р.

На першій з них в оточенні рослиноподібного візерунку вміщено німецький щит, на якому зображено лебедя в супроводі двох п'ятипроменевих зірок обабіч та трьох врубів здолу [62, Perg.4789; 72, Тека II, Plik 56]. На виявлених нами відбитках цієї печатки чітко видно, що зображення лебедя має цілком іншу іконографію, ніж ту, яку бачимо в польському гербі Лебідь. Спосіб, в який зображено птаха на печатці Боговитина Петровича, наближається до того, яким в середньовічній геральдиці змальовували пеликана (що, очевидно, і ввело в оману А.Бонецького в його висновках щодо родового герба панів Боговितिнів), але, на відміну від останнього, птах на печатці 1523 р. не торкається дзьобом власних грудей, а поруч з ним не спостерігаємо зображення пташенят, що є невід'ємними атрибутами геральдичного зображення пеликана. По-за тим варто звернути увагу на наявність зірок обабіч лебідя в гербі з печатки 1523 р., які були, очевидно,

присутні також в привілеї імператора Максиміліана I. Дана обставина дозволяє припустити, що саме це зображення птаха відтворювало малюнок з імператорського привілею, а не те, яке бачимо в нашоломнику з печатки 1502 р. З іншого боку, наявність трьох врубів в долішній частині щита підтверджує висновки про поєднання двох гербів, а не заміну одного іншим, а також припущення про невизначеність способу їх з'єднання в імператорському привілеї. На другій печатці пана Боговита Шумбарського знаходимо подібне до попереднього зображення герба, але цього разу замість трьох врубів в долішній частині знаходиться хвіст лебедя [62, Perg.4787; Perg.4790]. Саме останнє зображення, на нашу думку, було вихідною точкою в подальшій еволюції родового герба однієї з галузей роду Боговитинів – панів на Шумбарі, що врешті-решт призвела до повної відмови нащадків Боговита Петровича Шумбарського від використання трьох врубів в своєму родовому гербі. Внук останнього – волинський хоружий Василь-Вацлав Павлович Боговита-Шумбарський користувався двома печатками від 1591 р. та 1593 р., на яких в щиті було вміщено зображення лебедя в стилізації, наближеній до тієї, яку бачимо на польському гербі Лебідь [30, спр.17; 72, Тека XVIII а, Plik 14; Тека XV а, st.140, 180].

Іншим волинським родом, що користувався гербом з трьома врубамі, були пани хоруговні Загоровські. Найдавніші відомості про їх герботворення походять з 2-ї чверті XVI ст. Впродовж 1538 – 1571 р.р. господарський маршалок Петро Богданович Загоровський користувався печаткою, на якій в німецькому щиті було вміщено зображення трьох врубів [62, Perg.4801; Perg.7755; 72, Тека III, Plik 80; Тека XII, Plik 35; Plik 86; 98, Perg.875-878; Perg.898; Perg.1288]. Одночасно, впродовж 1554 – 1564 р.р., пан Петро Загоровський користувався ще одним сигнетом з аналогічним зображенням [72, Тека VIII, Plik 21; Тека IX, Plik 127]. Брати Петра Богдановича – пани Іван та Олехно Загоровські користувалися печатками з зображенням звичних трьох врубів в щиті німецької геральдичної форми [72, Тека VII, Plik 2; 98, Perg.875; Perg.876]. Аналогічно представлено герб і на печатці пана Михайла Загоровського від 1576 р., але цього разу три вруба розміщено в щиті ренесансової форми [23, спр.1, арк.693 зв.].

Крім панів Боговитинів та Загоровських гербом з трьома врубами користувалися ще дванадцять волинських панських родів. Це в першу чергу пани Жасковські (Волчки-Жасковські), які виставляли на перепис литовсько-руського війська 1528 р. сім вершників [523, с.125]. В нашому розпорядженні є відомості про три печатки Волчка Якимовича Жасковського від 1546 – 1564 р.р., на яких вміщено звичне зображення трьох врубів на ренесансовому щиті [62, Perg.7754; Perg.7755; 72, Тека V, Plik 69; Plik 71; Тека VII, Plik 2; Тека IX, Plik 129]. Аналогічно представлено родовий герб також на печатці представника роду панів Цат (Цатичів-Олехновичів) – Семена Івановича Цатича від 1538 р. [62, Perg.4787]. Більш розлогі відомості про родове герботворення надають нам сфрагістичні пам'ятки, що належали представникам роду панів Мишків, обидві галузі якого – Мишки-Варковицькі та Мишки-Холоневські користувалися гербом з трьома врубами. Найдавнішими зразками герботворення першого з цих відгалужень є дві печатки Федора Богдановича Мишки пана з Варковичів від 1534 р. та 1539 – 1551 р.р., на яких в ренесансовому щиті було зображено три увігнутих вруба, середній з яких був довший за інші [72, Тека V, Plik 42; Тека VII, Plik 53; Plik 54; Plik 61; 73, Perg.185; 98, Perg.1287; Perg.1288]. Варіант повного герба панів з Варковичів зображено на печатці сина Федора Богдановича – луцького каштеляна Михайла Мишки пана з Варковичів від 1565 р., на якій, крім німецького щита з трьома врубами, вміщено шолом з наметом і три страусових пера в нашоломнику [33, спр.3, арк.11]. Втім, вже на двох наступних печатках Михайла Федоровича від 1575 – 1598 р.р. та 1578 р. страусові пера в нашоломнику замінено зображенням корчак, з якого виникає пес [5, спр.21991; 13, спр.656 Л, арк.1; 28, спр.79; 72, Тека 128, Plik 30; Тека XVII а, Plik 74]. Герботворення панів Мишків-Холоневських мало чим відрізнялося від геральдичної практики панів з Варковичів. На печатці Василя Мишки-Холоневського герб становив собою зображення трьох врубів в німецькому щиті [71, Тека 128, Plik 30, st.14]. Подібне зображення знаходилося також на печатці Івана Мишки-Холоневського від 1576 р. [72, Тека XIV, Plik 18]. Відразу чотирма печатками, з доволі відмінними між собою зображеннями, користувався київський підвоєвода Михайло Мишка-Холоневський. На першій з них від

1609 – 1617 р.р., крім німецького щита з трьома врубами, зображено шолом з наметом під шоломовою короною та трьома павичевими перами в нашоломнику. Одне перо бачимо також в нашоломнику на печатці від 1619 р. Втім, вже на печатці 1611 р. шоломову корону з перами замінено на інший нашоломник – корчак, з якого виникає пес. Нарешті, на печатці від 1612 р. знаходився неповний герб – три вруба в овальному бароковому щиті [5, спр.20640; спр.20942; спр.23259; 20, РД-12; 28, спр.98; 30, спр.24; 33, спр.53, арк.63-97].

Герб з врубами уживали також пани Жоравницькі (Барсан-Жоравницькі). На трьох печатках пана Марка Васильовича Жоравницького від 1546 – 1565 р.р. бачимо традиційне зображення трьох врубів у ренесансовому щиті [33, спр.3, арк.11; 62, Perg.7730; Perg.7751; Perg.7752; 72, Тека V, Plik 69; Plik 71]. Повторено цей сюжет також на першій печатці луцького ключника, городничого та старости Олександра Жоравницького від 1563 – 1570 р.р. На його наступній печатці від 1573 – 1574 р.р. герб доповнено зображенням шолома з наметом під шоломовою короною. Третя печатка пана Олександра від 1580 – 1602 р.р. має крім того три страусових пера в нашоломнику [23, спр.1, арк.275 зв.; 72, Тека XII, Plik 7; Тека XIV а, Plik 26; Тека XXIV, Plik 105-106].

Щодо герботворення панів Свинюських, то незважаючи на доволі значну кількість відомих нам пам'яток, залишається нез'ясованим питання про зміст позахитових елементів в їхньому родовому гербі. Всі наявні в нашому розпорядженні печатки представників цього роду мають в своєму полі зображення німецького щита, на якому розташовано три вруба. Найдавніша з них, від 1528 р., належала господарському писарю Михайлові Васильовичу Свинюському [33, спр.1, арк.1]. Характерною особливістю його наступної печатки від 1534 – 1536 р.р. є наявність листочків в її полі, які було розташовано навколо щита [98, Perg.811; Perg.827]. Усіяним, але цього разу п'ятипроменевими зірками, виявилось також поле третьої печатки Михайла Васильовича від 1536 – 1543 р.р. [58, Dz.X, Sygn.55; 62, Perg.4804]. З чотирьох відомих нам на сьогодні печаток пана Михайла Михайловича Свинюського три перші від 1546 – 1553 р.р. мали звичне зображення трьох врубів в німецькому щиті [29, спр.3, арк.14; 72, Тека V, Plik 69; Тека

VIII, Plik 2; 98, Perg.875; Perg.876]. Натомість, на четвертій печатці від 1554 – 1559 р.р. маємо цікаву видозміну родового герба, в якому крім трьох врубів було присутнє також навскісне перехрестя на горішньому з них [28, спр.37; 72, Тека VIII, Plik 21].

Найдавнішою геральдичною пам'яткою панів Дривинських було зображення на печатці господарського писаря Василя Дривинського від 1560 р., що містила в своєму полі зображення трьох врубів на ренесансовому щиті. Аналогічно представлено родовий герб і на двох його наступних печатках від 1569 р. та 1570 р., а також на печатках Федора Васильовича та Кирика Дривинських від 1576 р. [23, спр.1, арк.674, арк.806 зв.; 62, Perg.636 a; Perg.5627; Perg.7754; Perg.7755; 72, Тека XII, Plik 13]. Значно складніший сюжет спостерігаємо на печатці волинського поборці Лавріна Дривинського від 1601 – 1602 р.р. В її полі знаходиться чотиридільний півкруглий бароковий щит, на якому в першій та четвертій частинах зображено три вруба, в другій частині – шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори (герб Леліва), в третій частині – перехрещений топор (герб роду панів Бокіїв), над щитом вміщено шолом з наметом, в нашоломнику – корчак, з якого виникає пес [72, Тека XXIV, Plik 42; Plik 114]. Малюнок цього герба було також надруковано у віленському брацькому виданні **“Трєвника”** 1622 р. [511, с.95].

Зображення трьох врубів у ренесансовому щиті було присутнє на двох печатках пана Івана Сеньковича Ляховського від 1576 р. [23, спр.1, арк.659]. Пізніші гербовники подають інформацію про використання герба з трьома врубами також панями Котовичами та панями Крупськими [224, с.327; 244, с.691]. На двох печатках луцького ключника, городничого і мостовничого Дахна Василевича-Стрив'язького від 1533 р. та 1534 р. в німецькому щиті було зображено три вруба. На другій з цих печаток, крім того, над щитом було розміщено знак у вигляді хреста між двома півколами, що лежать кінцями в різні боки [60, Sygn.2633, st.8; 73, Perg.185]. 1499 р. господарський писар Федько Владика вживав печатку з зображенням в іспанському щиті трьох врубів [20, РД-110].

Серед землянських родів Волинської землі найбільше число сфрагістичних пам'яток з зображенням трьох врубів залишив по собі рід Гораїнів. Кременецький гродський суддя Ян Гораїн користувався 1577 р. печаткою з зображенням трьох врубів у ренесансовому щиті. Аналогічно представлено родовий герб на печатці Федора Гораїна від 1590 р. Волинський поборця та кременецький земський підсудок Богуш Гораїн на своїх печатках від 1593 р. та 1593 – 1600 р.р. доповнив це зображення позаштитовими елементами – шоломом з наметом під шоломовою короною та нашоломником у вигляді трьох страусових пер. І лише на третій його печатці від 1614 р. німецький щит з трьома врубами не супроводжують позаштитові елементи. Повний герб (з шоломом, шоломовою короною та наметом) бачимо також на печатках кременецького земського підсудка Яна Гораїна від 1630 – 1634 р.р. (з трьома страусовими перами в нашоломнику) та 1634 р. (без нашоломника), а також на двох печатках Адама Гораїнського від 1595 р., перша з яких не має нашоломника, а друга містить нашоломник у вигляді корчака, з якого виникає пес [33, спр.52, арк.19 зв.; спр.198, арк.22, 23 зв.; 42, спр.185, арк.1, 4; спр.208, арк.1-14; 72, Тека XVI, Плік 5; Тека XVIII, Плік 41; Плік 59; Тека XX, Плік 42; Плік 49; Плік 56; Тека XXI, Плік 64-70; Тека XXIV, Плік 5].

Три вруба в німецькому щиті бачимо на печатках господарського дворянина Івана Дмитровича Дутого від 1548 р., а також Северина Ярмолинського від 1563 р. Аналогічне зображення знаходимо і на печатках представників роду Обухів-Вошчатинських: Мартина Григоровича від 1561 р., Олехна Григоровича від 1561 р. та намісника володимирського підстарости Григорія від 1602 р. (в останньому випадку три вруба розміщено в овальному бароковому щиті). На печатці Івана Новоселецького від 1586 – 1587 р.р. три вруба зображено в ренесансовому щиті. А на печатці володимирського войського і королівського писаря Флоріана Олешка від 1618 р. три вруба бачимо в першій частині чотиридільного іспанського щита. В другій частині зображено знак у вигляді хреста з загнутими кінцями, в третій частині – знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу, в четвертій частині – знак у вигляді трираменної літери **T**, над щитом розміщено

забороло під короною [16, оп.2, спр.4043/2, арк.26; спр.7444/I, арк.596; 35, оп.2, спр.116, арк.1; 60, Sygn.2633, st.76-90; 71, Тека VI, Plik 25; Тека XXIV, Plik 87].

Слуга князів Острозьких Іван Іванович Городиський користувався 1565 р. печаткою з зображенням трьох врубів в ренесансовому щиті. Інший представник цього роду – Яронім користувався 1597 р. печаткою з повним гербом, на якій, крім німецького щита з трьома врубами, було зображено шолом з наметом під шоломовою короною та нашоломником у вигляді корчака, з якого виникає пес. Аналогічним до останнього було зображення родового герба на печатці Петра Корчминського від 1594 р., з тією лише відміною, що в нашоломнику було вміщено три страусових пера. Гербом з трьома врубами користувався також землянський рід Верховських [16, оп.2, спр.7444/II, арк.246; 33, спр.74, арк.1; 72, Тека X, Plik 8; Тека XXI, Plik 1; 237, Том V, с.228].

Варто наголосити, що використання трьох врубів в родовій геральдиці Волинської землі цим далеко не вичерпується. Герби в основі яких знаходилося зображення трьох врубів, крім того що мали найширше територіальне поширення серед усіх руських гербів, відзначалися також значною кількістю різноманітних видозмін, які утворювалися зазвичай шляхом додавання до основного зображення додаткових фігур або внаслідок іншого розміщення врубів, ніж те, яке бачимо на основному типі – три вруба поземо зі зменшенням їх розміру додолу. Одну з таких модифікацій можемо спостерігати на печатці волинського землянина Павла Стріївського від 1572 р., на якій в німецькому щиті зображено три доземних вруба [5, спр.20652]. Звичні три поземних вруба, але цього разу в супроводі півмісяця, який лежить над ними рогами додолу, бачимо в німецькому щиті на печатці ще одного волинського землянина – Данила Федоровича Голятинського від 1533 р. [60, Sygn.2633, st.8]. Подібне зображення мали в своєму родовому гербі представники роду Коретинських, але в даному випадку півмісяць розміщувався під врубами і лежав рогами догори. Даний сюжет, згідно з інформацією Вацлава Руліковського, був присутній на печатці луцького земського писаря Михайла Федоровича Коретинського від 1569 р. Характерно, що в нашоломнику цього герба було присутнє зображення корчака, з якого виникає пес. Втім, на наступній печатці

Михайла Коритенського від 1595 р. нашоломник було змінено на три страусових пера. І зовсім без нашоломнику представлено родовий герб на печатці Павла Коритенського від 1585 р. [16, оп.2, спр.7444/І, арк.397; 62, Perg.8679; 72, Тека ХХІ, Рлік 50]. Подібну конструкцію мав також родовий герб Добронизьких, але цього разу замість півмісяця в долішній частині щита бачимо мисливський ріжок. Саме таким було зображення на печатці Петра Добронизького від 1585 р., герб на якій крім того мав позащитові елементи: над ренесансовим щитом розмістився шолом з наметом під шоломовою короною та нашоломником у вигляді мисливського ріжка. Зображення трьох врубів, на яких розмістилася стріла вістрям додолу, мали в своєму родовому гербі Ярошинські [16, оп.2, спр.7444/І, арк.330; 72, Тека ХVІ а, Рлік 40].

Втім, найбільш відомим геральдичним сюжетом з використанням трьох врубів у волинській родовій геральдиці був герб панів Денисків, різні галузі якого користувалися зображенням, яке в пізніших річпосполитських гербовниках було відоме під назвами Могила друга відмінна або Вукри (на червоному полі над трьома золотими врубами золотий хрестик без правого рамена між двома золотими півмісяцями) [224, с.86; 237, Том ІІІ, с.336]. Дещо інші відомості щодо кольористики родового герба присутні на портретах представників роду панів Денисків-Мокосіїв. На копіях портретів Семена Петровича Дениска-Мокосія від 1596 р., Олександра Григоровича від 1645 р., Івана Олександровича від 1701 р., Петра Івановича від 1741 р., Олександра Івановича від 1720 р. та Антонія Олександровича від 1768 р. незмінно бачимо на червоному полі знак у вигляді золотого хреста без правого рамена в супроводі двох золотих півмісяців, що лежать в стовп рогами один до одного, здолу три срібних вруба; над щитом золота корона та горностаєва шапка з червоним верхом, між якими сім срібних страусових пер [504, с.208-211]. Серед гербів волинських панів друге за значенням місце після герба з трьома врубами займав герб, який в пізніших джерелах одержав назву Кирдея, яким користувалися різні відгалуження роду Кирдеїв (Кирдеєвичів) – Кирдеї-Ланевичі, Кирдеї-Мильські, Кирдеї-Мнішинські, Джуси (Кирдеєвичі-Джуси), Чапличі-Шпановські, Олізаровичі-Шиловичі (Кирдеї-Шиловичі), Гойські, Козинські, Віль-

горські. Згідно з геральдичною легендою, яку подав у своєму історичному творі “Opera omnia” середньовічний польський історик Ян Длугош, цей герб (щит розтято: в першій частині – на блакитному полі три срібні лілії в стовп, в другій частині – червоне поле) було надано у 1377 р. угорським королем Людовиком рицарю Кирдеєві за військові заслуги під час облоги Белза [621, с.70]. На думку А.Бонецького, три лілії (династичний герб короля Людовика, який походив з Анжуйської династії) було лише додано до старого родового знака, який первісно мав розміщуватися в другій частині щита, а згодом зник з нього [536, Том X, с.41]. Дане твердження не виглядає цілком вірогідним, з огляду на вище наведену інформацію про гербові відозміни, що належали панові Ваську Кирдеєвичу, який користувався власним родовим знаком, як до, так і після удостойнення родового герба у 1377 р. Натомість, представники роду Кирдеєвичів на теренах Руських земель Корони Польської – подільський воєвода Грицько Кирдеєвич з Поморян та холмський каштелян Ванько Кирдеєвич-Джусич з Квасилова користувалися гербом з трьома ліліями без додавання родового знаку в іншій частині дводільного щита. На пізніших геральдичних пам’ятках, що належали представникам різних галузей родової спільноти Кирдеєвичів, також бачимо окреме використання родового знаку та анжуйських лілій. Скажімо, на найдавнішій печатці пана хоруговного, пинського та городецького старости Петра Кирдеєвича-Мильського від 1529 р. в німецькому щиті бачимо модифікацію родового знаку у вигляді стріли вістрям додолу, з двома хвилястими відгалуженнями з кожного боку [60, Sygn.2633, st.37]. Натомість, на двох його наступних печатках від 1542 р. та 1547 р. в розтятому щиті німецької геральдичної форми бачимо лише три лілії в першій частині [33, спр.7, арк.40 зв.; 62, Perg.7621; 72, Тека II, Plik 95]. Аналогічно було представлено родовий герб Кирдея на печатках синів Петра Кирдеєвича – пана Івана Кирдея-Мнішинського від 1580 р. та господарського маршалка Олізара Кирдея-Мильського від 1581 р., з тією лише різницею, що зображення на них було доповнено позащитовими елементами – шоломом з наметом. Перша печатка Юрія Олізаровича Кирдея-Мильського від 1601 р. мала те саме зображення. Натомість, на його наступній печатці від 1602 р., відбиток якої заховався в дещо пошкодженому

стані, бачимо значно складнішу конструкцію, що складалася з чотиридільного ренесансового щита (на якому в першій частині було вміщено три лілії, в другій – три вруба), а також – шолома з наметом під шоломовою короною [5, спр.6888; 62, Perg.8792; 72, Тека XIV а, Plik 22; Тека XV, Plik 7-9; Тека XXIV, Plik 32; Plik 108-110].

Найдавнішою відомою на сьогодні сфрагістичною пам'яткою, що належала роду панів Чапличів-Шпановських (Кирдеєвичів-Чапличів), є печатка пана Микити Андрійовича Чаплича, єдиний відбиток якої від 10 вересня 1507 р. зберігся у незадовільному стані, що не дозволяє відтворити зображення герба [72, Тека II, Plik 11]. Але одна з наступних за часом появи печатка дозволяє припустити, що первісний родовий герб панів Чапличів дещо відрізнявся від герба з трьома ліліями. Адже на печатці пана Кад'яна Івановича Чаплича від 1546 – 1551 р.р. в німецькому щиті бачимо лише одну лілію (тобто частину родового герба Кирдеєвичів). Подібне зображення бачимо також на двох печатках луцького судді Петра Івановича Чаплича від 1557 р. та 1558 р. Втім, на його найдавнішій печатці від 1546 – 1548 р.р. знаходиться звичне зображення герба з трьома ліліями [62, Perg.7730; 72, Тека V, Plik 42; Plik 51-53; Тека VII, Plik 53-54; Тека VIII, Plik 109; 98, Perg.1229]. Наступне покоління панів Чапличів незмінно користується гербом з трьома ліліями. Його зокрема бачимо на двох печатках луцького військового та київського каштеляна Івана Петровича Чаплича-Шпановського від 1579 – 1581 р.р. На його третій печатці від 1585 р. герб розміщено в овальному бароковому щиті під шоломом з наметом [30, спр.7, арк.3 зв.; 72, Тека XIV а, Plik 10-14; Тека XV, Plik 7-9; Тека XVI а, Plik 85]. На першій печатці луцького земського судді Федора Кад'яновича Чаплича-Шпановського від 1579 – 1581 р.р. бачимо родовий герб в ренесансовому щиті. Натомість, на його чотирьох наступних печатках від 1581 – 1600 р.р. зображення герба доповнено позащитовими елементами – шолом з наметом та нашоломником у вигляді трьох страусових пер. Нарешті, на печатці пана Костянтина Чаплича-Шпановського від 1594 р. герб з трьома ліліями розмістився в бароковому щиті [13, спр.656 Л, арк.28; 29, спр.30, арк.3; ф.256, оп.1,

спр.1, арк.221 зв, 227; 72, Тека XIII, Плік 92; Тека XIV а, Плік 10-14; Тека XV, Плік 15-17; Тека XVI, Плік 1-24; Тека XXI, Плік 21-50; 97, Rkps.42].

Звичним зображенням герба з трьома ліліями від середини XVI ст. незмінно користувалися пани Гостські (Кирдеєвичі-Гостські). На печатках пана Романа Івановича Гостського від 1546 р. та 1565 р. бачимо цей герб в щиті німецької геральдичної форми. Аналогічне зображення представлено також на трьох печатках луцького земського судді Ярофія Васильовича Гостського від 1565 – 1580 р.р., та двох перших печатках пана Гаврила Романовича Гостського від 1575 р. та 1589 р. Третя печатка Гаврила Гостського від 1597 – 1619 р.р. розміщувала в своєму полі повний герб, який складався з ренесансового щита з трьома ліліями, шолома з наметом під шоломовою короною та нашоломника у вигляді трьох страусових пер. На іншій його печатці від 1602 р. в нашоломнику зображено павичеві пера. Нарешті, остання печатка Гаврила Романовича від того ж таки 1602 р. розміщувала герб з трьома ліліями в трикутному бароковому щиті. А на печатках володимирського підкоморія Романа Гостського від 1615 р. та 1621 р. родовий герб знаходився в півкруглому бароковому щиті. Перебуваючи на уряді володимирського старости Роман Гостський користувався 1629 р. печаткою з трьома ліліями в іспанському щиті, над яким розташовувався шолом з наметом під шоломовою короною і три павичевих пера в нашоломнику [33, спр.60, арк.66; спр.91, арк.11; спр.126, арк.1 зв.; спр.158, арк.1 зв.; спр.180, арк.4 зв.; 71, Тека 128, Плік 30, st.43; 72, Тека V, Плік 42; Тека X, Плік 8; Тека XIV а, Плік 12-22; Тека XVII а, Плік 74; Тека XXII а, Плік 4-14; XXIV, Плік 90].

Відомості про герботворення роду панів Вільгорських (Кирдеєвичів-Вільгорських) походять з дещо пізнішого часу, але також вказують на незмінність у використанні герба з трьома ліліями в якості родового. На перших двох печатках луцького підстарости Михайла Андрійовича Вільгорського від 1574 – 1575 р.р. три лілії в стовп в правій частині розміщено в щиті німецької геральдичної форми. Натомість, його третя печатка від 1576 р. має в гербі позашитові доповнення – шолом з наметом під шоломовою короною та виникаючим левом в нашоломнику. На трьох печатках володимирського підстарости Романа Львовича Віль-

горського від 1591 – 1597 р.р., двох печатках пана Вацлава Вільгорського від 1597 – 1605 р.р. та першій печатці пана Олександра Вільгорського від 1599 р. герб з трьома ліліями розміщено в ренесансовому щиті. І лише друга печатка пана Олександра від 1641 р. має герб з позащитовими елементами: над іспанським щитом розмістився шолом з наметом під шоломовою короною та нашоломником у вигляді трьох страусових пер [29, спр.40; 33, спр.53, арк.13-61; спр.79, арк.36; APK, ASang, Teka XXI, Plik 1; Teka XXII, Plik 34; Teka XXII a, Plik 4-6; Plik 14; Teka XXIII, Plik 71; Teka XXIV, Plik 8; Plik 18; Plik 65-79].

Серед геральдичної спадщини різних відгалужень родової спільноти Кирдеєвичів найбільше різноманіття спостерігаємо в герботворенні панів Козинських (Кирдеєвичів-Козинських). Навіть річпосполитськи гербовники не мають однастайності в даному питанні. Так, в гербовниках Бартоша Папроцького “Gniazdo snoty” та “Herby rycerstwa polskiego” герб одного з представників роду Козинських мав наступний вигляд: на чотиридільному щиті в першій частині – підкова кінцями додолу під шаблею вістрям вгору (родовий герб Козинських), в другій частині – знак у вигляді п’ятипроменевої зірки під перехрещеною лілією (герб панів Єловичів-Малинських), в третій частині – подвійна лілія з’єднана кільцем, в четвертій частині – три вруба, в нашоломнику три страусових пера [242, с.1129; 244, с.863]. Коялович називає гербами Козинських три лілії [224, с.86], а також зображення у вигляді підкови кінцями додолу під шаблею вістрям вгору на блакитному полі [224, с.329]. Повторює дані відомості й Несецький, доповнюючи їх у другому випадку інформацією про наявність в нашоломнику трьох страусових пер [237, Том V, с.346]. Разом з тим, сфрагістичний матеріал 1-ї пол. XVI ст. подає нам зовсім інші відомості. Зокрема, на печатці пана Олехна Гриньковича Козинського від 1532 р. в ренесансовому щиті було вміщено знак у вигляді півкола кінцями додолу з подвійним відгалуженням вгорі над двораменним хрестом [62, Perg.4789]. Дане зображення, очевидно, являє собою модифікацію первісного родового знака панів Кирдеєвичів, яким його знаємо на печатках пана Васька Кирдеєвича від XIV ст. Деяке іншим було зображення родового знаку на печатці пана Семена Козинського від 1542 р., який мав цього разу вигляд двораменного хреста

над півколом кінцями догори з подвійним відгалуженням здолу [72, Тека II, Plik 96]. Продовженням еволюції родового знаку в 2-й пол. XVI ст. було зображення на печатці пана Михайла Козинського від 1580 р.: трираменний хрест з подвійним розгалуженням згори, який перетинає півколо, що лежить кінцями додолу [72, Тека XIV а, Plik 31]. Своєрідним було також зображення на печатках володимирського городничого і підстарости та луцького каштеляна Михайла Тихновича Козинського від 1551 – 1560 р.р., на яких незмінно бачимо перехрещену лілію в німецькому щиті [28, спр.37; 33, спр.1, арк.59; 72, Тека VII, Plik 45; Plik 47; Plik 62; Тека VIII, Plik 67; Plik 76]. Але найбільш цінну інформацію (в першу чергу щодо забарвлення родового герба панів Козинських) надає нам зображення герба на портреті Анни Тихонівни з Козинських Гойської від початку XVII ст. В його куті бачимо розтятий щит в золотому картуші в першій частині якого на зеленому полі зображено срібну подвійну лілію, а в другій – на червоному полі зелений знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу [504, с.117, 120]. І лише на печатці пана Павла Козинського від 1637 р. бачимо зображення трьох лілій в іспанському щиті [42, спр.122, арк.3].

Іншою родовою спільнотою, представники якої входили свого часу до складу господарської ради великого князя Свидригайла Ольгердовича, були пани Єловичі, нащадки яких згодом розділилися на три галузі – Єловичів-Малинських, Єловичів-Букоємських та Єловичів-Куневських. Перші з них в 1-й половині XVI ст. користувалися гербом з зображенням знаку у вигляді п'ятипроменевої зірки під хрестом або лілією [621, с.320, 330-331]. Модифікацію останнього з названих зображень спостерігаємо на печатці володимирського судді Михайла Дашковича Єловича-Малинського від 1546 – 1559 р.р., на якій вміщено знак у вигляді п'ятипроменевої зірки під перехрещеною лілією в щиті іспанської геральдичної форми. Аналогічно представлено родовий герб на його двох наступних печатках від 1548 – 1560 р.р. Натомість, на інших двох печатках пана Михайла від 1563 р. та 1569 р. лілія над п'ятипроменевою зіркою не має перехрестя. Але найбільш цікаву видозміну родового герба панів Єловичів-Малинських знаходимо на шостій печатці Михайла Дашковича, на якій вміщено знак у вигляді трьох трикутників

під перехрещеною лілією. На першій печатці його сина – королівського секретаря Матвія Єловича-Малинського від 1583 р. знову бачимо знак у вигляді п'ятипроменевої зірки під лілією в ренесансовому щиті. Натомість, на його наступній печатці від 1593 р. знаходимо більш складну конструкцію, яка має чотиридільний іспанський щит, на якому в першій частині зображено знак у вигляді п'ятипроменевої зірки під лілією, в другій частині – знак у вигляді літери **П** під хрестом, в третій частині – три вруба, а також шолом з наметом та нашоломником у вигляді павичевих пер. Дещо інший зміст має повний герб на печатці пана Василя Михайловича Єловича-Малинського від 1587 р. – над німецьким щитом з зображенням п'ятипроменевої зірки під перехрещеною лілією вміщено шолом з наметом та нашоломником у вигляді трьох страусових пер, обабіч яких два орлиних крила, навколо щита. На його другій печатці від 1599 р. бачимо чотиридільний щит, на якому в першій частині знаходиться знак у вигляді п'ятипроменевої зірки під лілією, в другій частині – три вруба, в третій частині – знак у вигляді літери **П** з загнутими вбік кінцями під хрестом, в четвертій частині – знак у вигляді трикутника під хрестом, над щитом вміщено шолом з наметом, в нашоломнику – три страусових пера [5, спр.6888; 16, оп.2, спр.4043/2, арк.26; 23, спр.1, арк.148; 62, Perg.7647; Perg.7751; Perg.7752; Perg.7931; 72, Тека VII, Plik 1; Plik 53; Plik 54; Plik 61; Тека VIII, Plik 109; Тека XV a, st.140, 180; Тека XXIII, Plik 76; 98, Perg.1229; 622, с.233-234].

Інша галузь Єловичів – пани Єловичі-Букоємські, згідно з відомостями гербовників, крім герба П'ятирог [244, с.862] використовували також польський герб Наленч [224, с.176]. Сфрагістичний матеріал підтверджує дану інформацію. На печатках представників цього роду 2-ї пол. XVI ст. дійсно бачимо зображення, які мають подібність з пізнішим гербом П'ятирог. Так, печатка луцького бирчого Григорія Єловича-Букоємського від 1566 – 1574 р.р. містить в своєму полі зображення знака у вигляді п'ятипроменевої зірки з загнутими догори кінцями під хрестиком в ренесансовому щиті, а на печатці пана Івана Єловича-Букоємського від 1585 р. знак має вигляд п'ятипроменевої зірки під лілією. Натомість, на печатці пана Олександра Єловича-Букоємського від 1626 р. зображено пов'язку герба На-

ленч [42, спр.407, арк.27 зв.; 62, Perg.8679; 72, Тека X, Plik 34; Тека XI, Plik 47; Plik 76; Plik 103; Тека XIII, Plik 32; Plik 42]. З огляду на це, саме 1-у пол. XVII ст. можемо вважати часом зміни родового герба панів Словичів-Букоємських зі старого родового знаку на польський герб Наленч, причини чого залишаються на разі невідомими.

Рід панів Словичів-Куневських, згідно з інформацією Каспара Несецького та Вацлава Руліковського, також користувався гербом П'ятирог [237, Том V, с.450; 16, оп.2, спр.7444/I, арк.386]. Однак всі відомі на сьогодні печатки представників цього роду спростовують дану інформацію. На печатках кременецького земського судді Андрія Юхновича Словича-Куневського від 1546 – 1571 р.р., представлено зображення родового знаку у вигляді подвійної стріли в стовп. І лише на його печатці від 1566 р. бачимо дещо відмінне зображення знаку, який має вигляд подвійної стріли в стовп із зсунутим горішнім вістрям. Малюнок подвійної стріли в стовп знаходиться також на печатках Михайла Юхновича Словича-Куневського від 1563 р. та Семена Словича пана з Кунева від 1569 р. [16, оп.2, спр.4043/2, арк.26; спр.7444/I, арк.386; 72, Тека V, Plik 51; Тека X, Plik 14; Тека XII, Plik 93].

Ще одним волинським родом, представники якого входили до складу господарської ради Свидригайла, були пани Семашки (Семашковичі). Згодом, в XVI ст., вони також мали право на формування власної хоругви в складі литовсько-руського війська. Найдавніші відомі нам зображення герба панів радних та хоругвних Семашковичів походять з їхніх печаток 1-ї чверті XVI ст. Волинський хоружий Михайло Семашкович скріпив документ від 9 грудня 1523 р. печаткою, в полі якої знаходився щит іспанської геральдичної форми з зображенням знаку у вигляді хвилястої літери **M** під перехрещеною стрілою вістрям вгору. До цього ж документа було прикладено печатку пана Василя Семашковича з зображенням знаку у вигляді хвилястої літери **M** під хрестом безпосередньо в полі печатки. На його другій печатці від 1525 р. бачимо аналогічне зображення в німецькому щиті. В подальшому дане зображення функціонує в якості родового герба панів Семашковичів лише з незначними відмінностями. Так, на печатках синів Василя Семаш-

ковича – панів Василя від 1542 р. та Івана Семашків знак має вигляд кутастої літери **М** під хрестом в німецькому щиті. Від пана Михайла Семашковича вели свій родовід три гілки роду Семашків – пани на Хупкові, пани на Добрятині та пани на Риканах. Засновником старшої з цих галузей був ковельський староста Богдан Михайлович Семашко пан на Хупкові. На сьогодні відомими є дві його печатки від 1542 – 1554 р.р., на яких в ренесансовому щиті зображено знак у вигляді літери **М** під хрестом [62, Perg.4803; Perg.7659; 72, Тека II, Plik 56; Plik 95; Тека VII, Plik 49-51; 98, Perg.875; Perg.876; Perg.1168; Perg.1229; 298, Выпуск III, с.3].

Добрятинська галузь панів Семашків також представлена доволі значною кількістю геральдичних пам'яток. Найдавнішою з них є зображення на печатці кременецького старости Петра Михайловича Семашка пана на Добрятині від 1540 – 1558 р.р., в полі якої в ренесансовому щиті розміщено знак у вигляді хвилястої літери **М** під хрестом. Знак у вигляді звичайної літери **М** під хрестом в овалному бароковому щиті знаходимо на першій печатці волинського хоружого Василя Петровича Семашка пана на Добрятині від 1584 р. Його наступна печатка від 1587 – 1596 р.р. мала в своєму полі повний герб, що складався з німецького щита зі знаком у вигляді хвилястої літери **М** під хрестом, а також шолома з наметом та нашоломника у вигляді трьох страусових пер. Молодша галузь роду Семашків – пани на Риканах представлені порівняно незначною кількістю сфрагістичних пам'яток, яких, втім, є досить для того, щоб зробити висновок про єдність герботворчих процесів у всіх галузях роду панів Семашків. Так, на печатці луцького судді Василя Михайловича Семашка пана на Риканах від 1557 р. в ренесансовому щиті бачимо звичне зображення знаку у вигляді хвилястої літери **М** під хрестом [30, спр.12, арк.4 зв.; 60, Sygn.2633, st.60; 62, Perg.7730; Perg.7931; 72, Тека VI, Plik 45-55; Тека VII, Plik 53-66; Тека VIII, Plik 109; Тека XVII, Plik 80-98; Тека XVII a, Plik 74; Тека XXI, Plik 79; Тека XXII, Plik 34; 98, Perg.846; Perg.1168].

Останнім з волинських родів, який належав до грона панів радних та хоружовних, є пани Хребтовичі (Хребтовичі-Богуринські), що вели своє походження від руського боярина Хребта. Пізніші річпосполитські гербовники, а за ними й ав-

тори ХІХ ст., наполягали на приналежності роду Хребтовичів до герба Одровос [16, оп.2, спр.7444/І, арк.122; 224, с.184]. Однак наявний в нашому розпорядженні сфрагістичний матеріал дозволяє суттєво зкорегувати дане твердження. На найдавніших печатках представників цього роду від 1-ї третини ХVІ ст., як і варто було очікувати, знаходилося зображення не польського герба Одровос, а родового знаку, який лише в загальних рисах нагадував цей польський герб. Пан Федько Хребтович при документі від 26 грудня 1528 р. залишив відбиток печатки, на якій в німецькому щиті розміщувався знак у вигляді літери **П** під вістрям стріли, над щитом знаходився шолом з наметом, в нашоломнику – птах. Аналогічну конструкцію родового герба спостерігаємо також на печатці господарського дворянина Юрія Федоровича Хребтовича від 1540 – 1542 р.р. Дещо відмінну іконографію герба панів Хребтовичів можемо бачити на печатках Семена Хребтовича-Богуринського, на першій з яких від 1565 р. в ренесансовому щиті знаходився знак у вигляді літери **П** з загнутими вбік кінцями під вістрям стріли, над щитом розміщувався шолом, в нашоломнику – павичеві пера. Натомість, на другій печатці від 1585 р. герб не мав позащитових елементів. Іконографічно близьким до герба Одровос є зображення родового знаку на печатках пана Івана Олехновича Хребтовича-Богуринського від 1546 – 1572 р.р., але навіть в цьому випадку напевно чи може йти мова про використання саме герба Одровос в якості родового, оскільки, незважаючи на виразну подібність в зображенні знаку, в нашоломнику на одній з цих печаток бачимо зовсім інше зображення, ніж те, яке зазвичай використовували в польському гербі Одровос, а саме – три страусових пера над шоломом з наметом [33, спр.3, арк.11; 72, Тека V, Plik 72; Тека VII, Plik 49-51; Тека VIII, Plik 56; Тека IX, Plik 53; Тека XII, Plik 23-39; Тека XIII, Plik 1-11; Тека XVI a, Plik 89; 98, Perg.850; Perg.878; Perg.1317; Perg.1318; 106, Perg.97].

Гербом, в основі якого лежало зображення родового знаку у вигляді літери **П**, користувалися також пани Бабинські. Щоправда, в річпосполитських гербовниках за родовий герб Бабинських одноставно визначається зображення трираменного хреста, якому “Gniazdo snoty” Папроцького надає ім’я Модзела (на червоному полі золотий знак у вигляді трираменного хреста) [242, с.1130], а “Herby

gycerstwa polskiego” [244, с.864] того ж автора, “Compendium” Кояловича (на червоному полі срібний знак у вигляді трираменного хреста; в нашоломнику три страусових пера) [224, с.32] та “Korona Polska” Несецького (на червоному полі золотий знак у вигляді трираменного хреста; в нашоломнику три страусових пера) – Бойча [237, Том II, с.38]. Але сфрагістичні пам’ятки надають нам відомості зовсім іншого характеру. Так, на печатці пана Митька Бабинського від 1502 – 1507 р.р. зображено знак у вигляді хреста над літерою **П** з перехрещеними долішніми кінцями. Аналогічний знак в німецькому щиті бачимо на печатках пана Семена Михайловича Бабинського від 1534 р. та 1542 р. Від 1585 р. маємо печатку пана Василя Бабинського з зображенням повного герба, що складається з чотиридільного іспанського щита, на якому в першій частині вміщено знак у вигляді хреста над літерою **П** з перехрещеними долішніми кінцями, в другій – три лілії в стовп (герб Кирдея), в третій – лебідь (герб Лебідь), в четвертій – знак у вигляді літери **W** під вістрям стріли, а також – шолома з наметом [72, Тека II, Plik 3; Plik 11; Тека IV, Plik 43; Тека XVI a, Plik 76; Plik 78; 73, Perg.185].

Іншим волинським родом, який широко використовував знак у вигляді літери **П**, цього разу з загнутими в бік кінцями під хрестиком, в якості родового герба були пани Єловицькі. На печатках представників цього роду XVI – початку XVII ст. незмінно бачимо дане зображення з незначними лише відмінами на деяких з них. Так, на печатці кременецького судді Гнівоша Івановича Єловицького від 1551 р. в німецькому щиті знаходився знак у вигляді літери **П** з загнутими в бік кінцями під хрестом в супроводі п’яти шестипроменевих зірок. Кременецький земський суддя Антон Гнівошович Єловицький користувався трьома печатками від 1582 – 1587 р.р., з зображенням самого лише знаку у вигляді літери **П** з загнутими в бік кінцями під хрестом в щиті ренесансової (на першій з цих печаток) або овальної барокової форми (на двох останніх печатках). Брат Антона Гнівошовича – кременецький земський підсудок Савин Єловицький 1571 р. уживав печатку з зображенням родового знаку в щиті німецької геральдичної форми. На його наступній печатці від 1582 – 1587 р.р. зображення герба доповнено позащитовими елементами – шоломом з наметом та нашоломником у вигляді трьох страусових

пер [13, спр.656 Л, арк.69 зв.; 16, оп.2, спр.7444/III, арк.811; 30, спр.8, арк.3; 62, Perg.7931; 72, Тека VII, Плік 53-61; Тека XII, Плік 93; Тека XV, Плік 40; Тека XVI, Плік 20-21; Тека XVI а, Плік 66-73; Тека XVII, Плік 60].

Молодшими відгалуженнями роду панів Єловицьких, які користувалися аналогічним зображенням золотого знаку у вигляді літери **П** з загнутими вбік кінцями під хрестиком на червоному полі, були пани Хавейловичі та пани Лешницькі [242, с.1128; 16, оп.2, спр.7444/I, арк.428]. З іншого боку, ще одна галузь роду Єловицьких – пани Андрузькі користувалися родовим знаком, який доволі суттєво відрізнявся від родового герба панів Єловицьких. Так, на печатці пана Семена Андрузького від 1551 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді літери **ђ** з перехрестям вгорі. Аналогічне зображення бачимо також на печатках Петра Андрузького від 1570 р. та Григорія Андрузького від 1598 р. [16, оп.2, спр.7444/3, арк.819; 72, Тека VII, Плік 42; 621, с.319].

В основі родового герба панів Сенют (Сенютичів) також перебувало зображення знаку, який загальними обрисами нагадував літеру **П**. Так, якщо на першій печатці пана Грицька Єсковича Сенютича від 1533 р. в німецькому щиті було вміщено знак у вигляді півкола з перехрещеним правим і загнутим вбік лівим кінцями, що лежать вгору, то на його наступній печатці від 1546 р. знак мав вигляд літери **П** з перехрещеним лівим і загнутим вбік правим кінцями, в колі якої півколо з'єднане навскісною перекладиною з правою щоглою. Нарешті, на третій печатці від 1549 – 1551 р.р. знак було представлено як літеру **П** з перехрещеним правим і загнутим вбік лівим кінцями. На печатці кременецького військового та городничого Федора Грицьковича Сенюти-Ляховецького від 1581 – 1592 р.р. вміщено чотиридільний ренесансовий щит під шоломом з шоломовою короною та наметом, на якому в першій частині зображено знак у вигляді літери **П** з перехрещеною правою та загнутою в бік лівою щоглою, в другій частині – знак у вигляді хреста з загнутими кінцями (герб роду Патрикіїв-Курозвонських, з якого походила його мати – Євфимія (Мілка) Василівна), в третій – знак у вигляді перехрещеного хреста над колом, згори якого дуга (герб роду Калениковичів, до якого належала бабка пана Федора – Ганна Дашковна), в четвертій – знак у вигляді літери **П**

під хрестом; над щитом шолом під шоломовою короною, навколо щита намет. Пан Микола Яцкович Сенюта-Радогоський 1582 р. користувався печаткою з зображенням знаку у вигляді літери **П** з перехрещеним лівим та загнутим вбік правим кінцями в ренесансовому щиті. Натомість на печатці пана Івана Яцковича Сенюти-Радогоського від 1582 р. в німецькому щиті вміщено знак у вигляді літери **П** під хрестом. Гальшка Федорівна Сенютянка-Ляховецька мала в своєму розпорядженні печатку з зображенням знаку у вигляді літери **П** з перехрещеним правим та загнутими вбік лівим кінцями в ренесансовому щиті [28, спр.70; 62, Perg.7931; 71, Тека 128, Plik 30, st.10, 33; 72, Тека III, Plik 7; Plik 10; Тека V, Plik 38; Тека VI, Plik 52; Тека VII, Plik 53-61; Тека XV, Plik 25; Plik 59; Plik 65; Тека XIX, Plik 52; 488, с.379-380; 489, с.49-50].

Кілька видозмін буквоподібних знаків, в тому числі й у вигляді літери **П**, використовували в якості гербів пани Сербини. Так, луцький намісник та волинський хоружий Федір Сербин користувався трьома печатками, на першій з яких від 1537 – 1539 р.р. в іспанському щиті було вміщено знак у вигляді літери **М** з загнутими вбік кінцями у вигляді півмісяців. Друга печатка від 1546 р. мала схоже зображення – знак у вигляді літери **М** під вістрям стріли в німецькому щиті. Натомість, на третій печатці Федора Сербина від 1553 р. знак має вигляд літери **П** з загнутими вбік та заокругленими кінцями. Аналогічне зображення наявне також на печатці луцького підкоморія Михайла Сербина-Хорохоринського 1569 – 1571 р.р. [72, Тека III, Plik 58; Тека V, Plik 69-71; Тека XI, Plik 137; Тека XII, Plik 64; 98, Perg.1287; Perg.1288; 510, с.64].

Гербами, в основі яких лежало зображення знаку у вигляді літери **М**, крім панів Сербинів, користувалося ще кілька волинських панських родів, – зокрема, пани Ворони (Ворони-Боратинські) та Вороновичі. 1558 р. печатку, на якій було зображено знак у вигляді літери **М** в іспанському щиті, уживав пан Томило Ворона. А на печатці пана Олександра Ворони від 1584 р. цей же знак було розташовано в німецькому щиті. Натомість, на печатці дубенського намісника Гнівоша Вороновича від 1571 р. в ренесансовому щиті розміщувався знак у вигляді з'єднаних між собою літер **Т** і **М** [23, спр.1, арк.530; 28, спр.673, арк.2 зв.; 72, Тека XVI, Plik

63]. Буквоподібний знак **М** був також складовою частиною родових гербів різних галузей роду панів Ласків. Так, пан Левко Ласкович-Задибський 1538 р. користувався печаткою, на якій в німецькому щиті знаходився знак у вигляді літери **М** з загнутими вбік долішніми кінцями під хрестом. Дещо ускладнено родовий знак на печатках панів Ласків-Чернчицьких. Зокрема, на першій печатці пана Семена Ласка-Чернчицького від 1548 р. він має вигляд літери **М** під хрестом і колом. На його другій печатці від 1569 – 1576 р.р. знак зображено як літеру **М** під хрестом і півмісяцем, що лежить рогами дотолу [23, спр.1, арк.230 зв., 804; 29, спр.3, арк.14; 62, Perg.4801]. Знаком у вигляді літери **М** під хрестом користувалися в якості родового герба пани Шашковичі. Зокрема, на печатці пана Василя Шашковича від 1565 р. знаходилося зображення знаку у вигляді літери **М** під хрестом з похиленою перекладиною в ренесансовому щиті. На печатці господарського дворянина Іллі Шашковича від 1566 р. бачимо знак у вигляді літери **М** під хрестом в німецькому щиті [35, оп.2, спр.119, арк.1; 72, Тека X, Plіk 36].

Поєднання хреста з різними буквоподібними конструкціями, як і зображення різноманітних видозмін самого хреста було доволі широко представлене в родовому герботворенні волинських панів. Однією з найдавніших подібних пам'яток є зображення родового знака на печатці пана Івашка Янчинського від 1477 р., на якій в готичному щиті зображено знак у вигляді потрійного хреста з вістрями стріл на горішніх кінцях і перехрестям на долішньому. Дещо змінену модифікацію родового герба бачимо на печатках Андрія Янчинського від 1531 р. та 1535 р., які містять в своєму полі щит іспанської геральдичної форми з зображенням знаку у вигляді трьох лапчастих хрестиків. Пан Грицько Янчинський користувався трьома печатками, на першій з яких від 1542 р. в іспанському щиті було вміщено знак у вигляді півмісяця рогами догори в супроводі двох хрестиків під лапчастим хрестом. На двох наступних печатках від 1546 р. та 1548 р. знаходимо дещо відмінний малюнок родового герба – знак у вигляді півмісяця рогами догори в супроводі двох хрестиків під шестипроменевою зіркою. Аналогічне зображення бачимо також на печатці Марії Василівни Янчинської від 1576 р. [29, спр.3,

арк.14; 60, Sygn.2633, st.14; 72, Teka II, Plik 96; Teka V, Plik 42; 98, Perg.817; Perg.1278].

Зображення хреста, цього разу з потрійним розгалуженням здолу, знаходилося в основі родового знаку панів Киселів. Вже на печатці пана Тихна Киселя-Дорогиницького від 1504 р. бачимо цей знак в німецькому щиті. Аналогічне зображення знаходимо також на його наступній печатці від 1533 р. Натомість, на інших двох печатках пана Тихна від 1533 р. та 1542 – 1554 р.р. знак у вигляді хреста з потрійним розгалуженням здолу розміщено в колі. Зображення родового знаку в колі спостерігаємо на ще кількох печатках представників роду Киселів, зокрема на печатці пана Костянтина Киселя від 1538 р., а також на печатці пана Андрія Киселя-Низкиницького від 1554 р. Втім, зображення кола в герботворенні панів Киселів не закріпилося, надалі в їхніх гербах бачимо лише зображення родового знаку у вигляді хреста з потрійним розгалуженням здолу. Приміром, на печатці пана Петра Киселя від 1569 р. цей знак розміщено в ренесансовому щиті в супроводі позащитових елементів повного герба – шолома з наметом під шоломовою короною та нашоломника у вигляді трьох страусових пер [16, оп.2, спр.7444/I, арк.344; 60, Sygn.2633, st.8; 62, Perg.636 a; 72, Teka II, Plik 95; Teka V, Plik 31; Plik 69; Plik 71; Teka VII, Plik 29; Plik 50; Teka VIII, Plik 21; 98, Perg.588; Perg.805; Perg.850].

Іншим волинським родом, що користувався зображенням хреста в якості складової частини родового герба, були пани Краєвські. Найдавнішою, відомою нам, геральдичною пам'яткою цього роду є зображення на печатці Хвенії Семенівни Краєвської від 1550 р., на якій в німецькому щиті було зображено лапчастий хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори. Кременецький земський підсудок Михайло Краєвський користувався трьома печатками з дещо відмінним зображенням родового герба. Так, якщо на його першій печатці від 1591 р. в німецькому щиті розмістився лапчастий хрест над півколом, що лежить кінцями догори, то вже на другій – від 1592 – 1595 р.р. родовий герб в першій частині чотиридільного ренесансового щита мав вигляд підкови кінцями додолу, в колі якої хрестик (в інших трьох частинах знаходимо наступні зображення: в другій – знак у

вигляді п'ятипроменевої зірки під хрестом, в третій – знак у вигляді хреста над котловою ручкою, в четвертій – знак у вигляді літера **П** з загнутими вбік кінцями, яку перетинає хрест над півколом кінцями додолу). Третя печатка пана Михайла від 1597 р. мала подібну до попередньої конструкцію герба, з тією лише відміною, що в другій частині щита п'ятипроменева зірка не містила над собою хреста [72, Тека VII, Плік 1; Тека XIV а, Плік 45 Тека XV а, st.146; Тека XVII а, Плік 78; Тека XIX, Плік 8; Плік 57; Тека XXI, Плік 89; Тека XXII а, Плік 60, st.348-415].

На прикладі еволюції герба роду панів Краєвських можемо наочно переко-
натися у характерній для руського герботворення взаємозамінності таких гербо-
вих фігур, як півмісяць, півколо та підкова, наявність яких часто невірно
пов'язують з польським геральдичним впливом, хоч їхня поява очевидно зумов-
лена внутрішньою еволюцією власне руських гербів, які якщо і зазнавали польсь-
кого впливу, то в доволі пізні часи (починаючи від зламу XVI – XVII ст.) і то не в
спосіб прямих запозичень, а радше шляхом модифікації старих родових знаків, які
іконографічно стали наближатися до відповідних польських гербів, що в подаль-
шому слугувало підставою для їх невірного ототожнення.

Знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням вгорі був присутнім на
геральдичних пам'ятках, що належали роду панів Хрінницьких. Зокрема, на печатці
пана Михайла Сватковича Хрінницького від 1546 – 1560 р.р. його зображення
бачимо в щиті німецької геральдичної форми. Аналогічним було зображення гер-
ба на печатці пана Богдана Хрінницького від 1563 р. Натомість печатка пана Про-
копа Хрінницького від 1578 р. мала в своєму полі в німецькому щиті знак у ви-
гляді літери **W** під півколом кінцями додолу, які були з'єднані стовпом. Іван Ми-
хайлович Хрінницький користувався чотирма печатками від 1575 – 1589 р.р., на
кожній з яких було вміщено чотиридільний німецький щит, в першій частині яко-
го знаходився знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням вгорі, в другій
частині – знак у вигляді літери **M** під хрестом, в третій – три вруба (герб Корчак),
в четвертій – подвійна лілія (герб Гоздава), крім того всі названі печатки, крім
першої, мали над щитом зображення позашитових елементів – шолома з наметом
під шоломовою короною та трьох страусових пер в нашоломнику [5, спр.6888; 13,

спр.656 Л, арк.28; 16, оп.2, спр.7444/III, арк.811; 28, спр.64; 30, спр.2, арк.2; 72, Тека V, Плік 42; Тека XIII, Плік 83; Тека XV, Плік 13-16; Тека XVI, Плік 1-55; Тека XXIV, Плік 90; 107, Rkps 892, Том IV, карта 4, 7].

Доволі поширеним у волинській родовій геральдиці було також зображення **Т**-подібного хреста. Зокрема, пани Ясениницькі (Войни-Ясениницькі) користувалися в якості родового герба зображенням знаку у вигляді літери **Т** з подвійним розгалуженням здолу на червоному полі (в нашоломнику знаходилося п'ять страусових пер) [242, с.1130]. Щоправда, дане зображення було лише підсумком еволюції родового герба Ясениницьких, оскільки на сфрагістичних пам'ятках цього роду 1-ї пол. XVI ст. бачимо дещо інші зображення. Скажімо, на печатці пана Яська Ясениницького від 1533 р. знаходився знак у вигляді стовпа з подвійним заокругленим розгалуженням вгорі над півколом, що лежить кінцями догори. А на печатці пана Гаврила Ясениницького від 1545 р. знак має вигляд з'єднаних в стовп трираменної літери **Т** та літери **Ш** з загнутими вбік кінцями, між лівими щоглами яких півмісяць рогами догори [72, Тека III, Плік 10; Тека V, Плік 3; Плік 30]. Знак у вигляді **Т**-подібного двораменного хреста в супроводі трьох півмісяців в ренесансовому щиті знаходився на печатці пана Семена Павловича Посника від 1546 р. [72, Тека V, Плік 51; Плік 53].

Оригінальний свастичний сюжет бачимо в гербі пана Василя Бокія на його печатці від 1525 р., яка містила в німецькому щиті знак у вигляді перехрещеної з загнутими кінцями на перехресті сокири вліво. В подальшому зображення родового герба панів Бокіїв зазнає певного спрощення, а згодом суттєвої модифікації, внаслідок якої родовий знак було поділено на дві окремі гербові фігури – сокири та хрестик. Вже в середині XVI ст. незнаний з імені пан Бокій користувався зображенням герба у вигляді перехрещеної сокири в німецькому щиті. Від 7 листопада 1549 р. зберігся відбиток печатки пана Федора Бокія, на якій в ренесансовому щиті було зображено перевернуту перехрещену сокиру. Перехрещена сокира в ренесансовому щиті була присутня на всіх відомих нам чотирьох печатках луцького земського судді Гаврила Васильовича Бокія-Печихвостського від 1549 – 1571 р.р., а також на печатці пана Станіслава Бокія від 1612 р. [23, спр.1, арк.135 зв.;

30, спр.3, арк.5; спр.208, арк.1; 33, спр.1, арк.26; 62, Perg.636; Perg.7730; 72, Тека VI, Plik 51; Тека VII, Plik 2; Тека XII, Plik 16-96; 298, Выпуск III, с.3; 621, с.320].

Кількома видозмінами герба, на одному з яких фігурувало зображення свастики, користувалися пани Ставецькі (Шишки-Ставецькі). Найдавнішою відомою нам геральдичною пам'яткою цього роду є зображення на печатці пана Солтана Стецьковича Ставецького від 1514 р., на якій в іспанському щиті було вміщено знак у вигляді літери **W** під двораменним хрестом, на горішньому кінці якого знаходилася шестипроменева зірка. На його іншій печатці від 1521 р. знак у вигляді літери **W** під хрестом, на горішньому кінці якого шестипроменева зірка розміщувався в німецькому щиті. Аналогічне зображення знаку, але цього разу безпосередньо в полі печатки, знаходимо на двох печатках пана Богдана Костюшковича Ставецького від 1521 р. та 1532 р. (на горішньому кінці знака додано рамено). Натомість, на його печатці від 1525 – 1532 р.р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді хреста з загнутими кінцями. В 2-й пол. XVI ст. пани Ставецькі незмінно користуються первісним родовим знаком, з огляду на що слід визнати зображення на печатці Богдана Костюшковича від 1525 р. зразком особового, а не родового герботворення. Пан Іван Шишка-Ставецький 1569 р. користувався печаткою з зображенням в щиті німецької геральдичної форми знака у вигляді літери **W** під стрілою вістрям додолу, на кінці якої знаходилася шестипроменева зірка [23, спр.1, арк.293; 28, спр.655; 60, Sygn.2633, st.12; 62, Perg.4789; 72, Тека II, Plik 44; Тека XV, Plik 12; Plik 44]. Зображення довгого хреста між двома трикутниками, які з'єднано вершинами в пояс, було очевидно первісною формою родового герба панів Линецьких. В подальшому його іконографія зазнавала певних змін, зберігаючи втім хрест в якості складової частини родового знаку. Приміром, пан Василь Линецький 1537 р. користувався гербом у вигляді літери **X** з загнутими кінцями під хрестом. Аналогічний знак в ренесансовому щиті бачимо на печатці волинського поборці Михайла Линецького від 1581 – 1582 р.р. На його наступній печатці від 1589 р. знак має вигляд перекинутого набік числа **8** під хрестом [16, оп.2, спр.7444/III, арк.815; 72, Тека XVII а, Plik 74; 622, с.186-188]. Комбінацію двох трикутників та хреста бачимо також в родовому гербі панів Ощовських. Але

цього разу родовий знак має вигляд двох трикутників в стовп, а в середині горішнього розташовано хрестик [242, с.1128]. Найдавнішою сфрагістичною пам'яткою з зображенням родового герба Ощовських є печатка пана Івана Ощовського від 1525 р., в полі якої в іспанському щиті розміщено знак у вигляді двох трикутників в стовп, з яких хрестик в середині має долішній трикутник. На його другій печатці від 1549 р. цей же знак розміщувався безпосередньо в полі печатки. Шість печаток залишив по собі луцький підстароста Михайло Іванович Ощовський, але зображення хрестика в середині долішнього трикутника має лише одна з цих печаток (в німецькому щиті) від 1553 р., натомість на інших п'яти – від 1536 р., трьох – від 1558 р. та 1565 р. хрестик розміщено в середині горішнього трикутника. Знак у вигляді двох трикутників в стовп з хрестиком в середині горішнього розміщено в полі печатки пана Василя Ощовського від 1576 р. Аналогічне зображення родового знаку в ренесансовому щиті знаходилося також на печатках пана Івана Ощовського від 1585 р., пана Микити Михновича Ощовського від 1590 р., пана Миколи Ощовського від 1593 р. та пана Томка Ощовського від 1593 р. [33, спр.1, арк.5, 44; 72, Тека VI, Plik 51; Тека VIII, Plik 94; Plik 105; Plik 111; Plik 114; Тека X, Plik 1; Тека XIV, Plik 8; Тека XVI a, Plik 40; Тека XVIII, Plik 60; Тека XX, Plik 26; 73, Perg.254; 298, Выпуск III, с.3].

Крім зображень трикутнікоподібних знаків, в родовому герботворенні Волині широко використовувалися зображення знаків в основі яких лежали інші геометричні фігури – в першу чергу кола і півкола. Зокрема, на найдавнішій сфрагістичній пам'ятці роду панів Білостоцьких – печатці пана Лецька Дашковича Білостоцького від 1512 – 1527 р.р. родовий знак має вигляд кола в супроводі трьох хрестиків згори та з боків. Щоправда, в подальшому дане зображення зазнає певних трансформацій, внаслідок яких коло змінюється фігурою подібною до літери **П**. Вже на печатці пана Романа Білостоцького від 1542 р. в німецькому щиті бачимо знак у вигляді літери **П** під хрестиком з поземим ramenom у вигляді півмісяця рогами додолу. На печатці вінницького підстарости Микити Білостоцького від 1556 р. знак у вигляді літери **П** під хрестиком з перехрещеною правою щоглою та кутастих відгалуженням на лівій щоглі розміщено в ренесансовому щиті [72, Тека

II, Plik 23; Plik 96; Teка VIII, Plik 59]. Подібний знак, у вигляді літери **П** під хрестиком з відгалуженням на правій щоглі та перехрещеним долішнім кінцем на лівій щоглі, можемо спостерігати також на двох печатках пана Івана Лецьковича Білостоцького від 1560 р. та 1568 р. На печатці урядника панів Монтовтів Григорія Романовича Білостоцького від 1572 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді літери **П** під хрестиком з півколом на правій щоглі та з **П**-подібним закінченням лівої щогли. Герб пана Прокопа Білостоцького у вигляді літери **П** під хрестиком з перехрещеною правою щоглою в ренесансовому щиті було розміщено на печатці від 1585 р. [62, Perg.7751; Perg.7752; Perg.7799; 72, Тека XIII, Plik 12; Тека XVI a, Plik 40]. Родовим гербом панів Рудецьких було зображення знаку у вигляді подвійного вістря стріли над колом. Саме цей сюжет можемо бачити в німецькому щиті, який тримає рицар, на печатці пана Андрія Рудецького від 1561 р. Дещо відмінним є зображення родового герба на печатках волинського чашника Федора Васильовича Рудецького від 1577 – 1595 р.р. та 1588 – 1589 р.р. оскільки цього разу зображення рицаря внесено в ренесансовий щит і розташовано безпосередньо над знаком [13, спр.656 Л, арк.69 зв.; 72, Тека IX, Plik 29; Тека XIV, Plik 37; Тека XVII a, Plik 32; Plik 66; Тека XXI, Plik 75-86].

Родовий герб панів Хом'яків (Хом'яків-Смордовських) являв собою знак у вигляді хрестика над колом. Вперше дане зображення спостерігаємо на печатці луцького підстарости Петра Хом'яка-Смордовського від 1561 – 1574 р.р., на якій в німецькому щиті було вміщено знак у вигляді розширеного хреста над колом з загостренням вгорі. На інших трьох печатках пана Петра від 1567 – 1573 р.р., знаходимо аналогічне зображення. Перша печатка луцького гродського судді Тита Хом'яка-Смордовського від 1563 р. мала в своєму полі подібне зображення родового герба. Натомість, на його чотирьох наступних печатках в німецькому щиті знаходимо модифіковані форми родового знаку. Так, на печатках від 1569 р., 1572 р. та 1589 р. знак має вигляді розширеного хреста над трикутником, а на печатці від 1582 р. – розширеного хреста над овалом. Знак у вигляді розширеного хреста над трикутником присутній також на печатці пана Федора Масковича Хом'яка-Смордовського від 1571 р. [16, оп.2, спр.7444/I, арк.149-b; спр.7444/III, арк.811;

спр.7445, арк.991; 23, спр.1, арк.492; 33, спр.1, арк.126-128; 62, Perg.7799; 72, Тека IX, Plik 29; Тека X, Plik 24; Plik 75-97; Тека XI, Plik 118; Тека XIII, Plik 1-11; Plik 29-41; Тека XV, Plik 67; Тека XVII a, Plik 66].

Зображення кола лежало також в основі родового герба панів Колмовських. Щоправда, на найдавнішій відомій на сьогодні сфрагістичній пам'ятці цього роду – печатці пана Івана Єнковича Колмовського від 1532 р. родовий знак мав вигляд літери **Т** над двома півколами, що лежать одне над одним в різні боки, долішне – з загнутими в середину кінцями в іспанському щиті. Втім, вже на печатці красно-сізьського і галичанського державці Василя Єнковича від 1534 р. в іспанському щиті було зображено знак у вигляді хреста з подвійним відгалуженням здолу над колом. Подібну конфігурацію мав і знак на другій печатці пана Василя від 1546 р., але цього разу його розміщено в щиті німецької геральдичної форми. Пан Григорій Єнкович Колмовський впродовж 1586 – 1589 р.р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді кола з трьома відгалуженнями вгорі, середнє з яких перетинає півколо кінцями догори в ренесансовому щиті [16, ф.5, оп.2, спр.7444/I, арк.310; 60, Sygn.2633, st.12, 68; 72, Тека V, Plik 69-71; Тека XVII a, Plik 74; 73, Perg.185].

Поєднання кола з зображенням стріли ще в середині XV ст. використовували в якості родового герба пани Цеценівські. На печатках пана Васька, пана Німця та пана Ігната Цеценівських від 1467 – 1469 р.р. родовий знак мав вигляд вістря стріли в колі [73, Perg.90; Perg.92]. Наближеним до цієї конструкції було також зображення на печатці пана Яцка Фалелея від 1487 р., на якій в іспанському щиті було зображено знак у вигляді перевернутого серця [62, Perg.7375]. Доволі поширеним у родовому герботворенні Волинської землі було також зображення знаків, в основі яких знаходився малюнок півкола. Серед панських родів, які користувалися подібними геральдичними конструкціями, в першу чергу варто назвати панів Русинів (Русинів-Берестецьких). На печатці пана Івашка Сеньковича Русиновича від 1508 р. в іспанському щиті було зображено знак у вигляді півкола кінцями додолу над стовпом, на кінці якого знаходилася шестипроменева зірка [62, Perg.4782 b]. На двох печатках господарського дворянина та луцького замкового писаря Фе-

дора Івановича Русиновича від 1544 – 1546 р.р. та 1564 – 1568 р.р. знак у вигляді півкола з загнутими додолу та всередину кінцями над стовпом на кінці якого розміщувалася шестипроменева зірка знаходився в щиті німецької геральдичної форми. Подібне зображення, але цього разу в ренесансовому щиті, бачимо також на печатках луцького підстарости Андрія Івановича Русиновича від 1560 – 1565 р.р. та пана Сасина Русиновича-Берестецького від 1586 р. [16, оп.2, спр.7444/І, арк.676; спр.7445, арк.994; 30, спр.2, арк.2; 33, спр.1, арк.113-122; 62, Perg.7799; 72, Тека V, Plik 1].

Зображення двох півкіл, які іноді замінювалися двома півмісяцями, перебувало в основі конструкції родового герба панів Жабокрицьких. На першій печатці кременецького земського судді Януша Жабокрицького від 1591 – 1601 р.р. в іспанському щиті було зображено знак у вигляді двох півмісяців, що лежать рогами в різні боки, які з'єднано стовпом, який перетинає шабля вістрям вправо, над щитом знаходився шолом з наметом, в нашоломнику – три страусових пера. На його другій печатці від 1598 р. знак мав вигляд двох півкіл, що лежать кінцями в різні боки, які з'єднано хрестом, і розміщувався в німецькому щиті, над яким було розташовано шолом з наметом і трьома страусовими перами в нашоломнику [298, Выпуск I, с.6; 72, Тека XIV а, Plik 45; Тека XV а, st.146; Тека XXII а, Plik 60; Тека XXIV, Plik 60].

В кількох родових гербах волинських панів домінуючим було зображення стріли. Зокрема, на печатці Богдана Опанасовича пана з Перекал від 1537 р. в німецькому щиті було зображено знак у вигляді роздвоєної здолу стріли з шестипроменевою зіркою посередині. А на печатці пана Семена Хмари від 1571 р. знак мав вигляд стріли вістрям вгору з відгалуженням ліворуч. Своєрідне зображення родового знаку бачимо на гербі панів Свищовських (Біликовичів-Свищовських): на червоному полі срібний знак у вигляді двох літер **Ш** в стовп, над щитом шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику три страусових пера. Подібну конструкцію родового герба можемо бачити вже на печатці пана Андрія Свищовського від 1550 р., в полі якої в німецькому щиті було зображено знак у вигляді

двох літер **Ш** в стовп [36, спр.29; 72, Тека VII, Плік 1; Тека XII, Плік 80; 242, с.1133].

Одним з небагатьох волинських панських родів, що користувалися гербом в основі якого перебувало не зображення родового знаку, а гербова фігура, були пани Мушати (Мушати-Охлоповські). На печатці пана Гришка Мушатича від 11 серпня 1502 р. в щиті німецької геральдичної форми було зображено птаха вліво [72, Тека II, Плік 3]. Наступні відомості про герботворення цього роду подає гербовник Вацлава Рулікowsького, в якому міститься прорис печатки пана Охлоповського від 1598 р. з не надто чіткою виявою голови бика з довгими рогами [16, оп.2, спр.7444/III, арк.819].

Так само як і родова геральдика панів, герботворення землянських родів Волині XVI ст., завдяки збереженим сфрагістичним пам'яткам, реконструюється практично в повному обсязі. Порівняно з геральдичним комплексом панських родів землянська геральдика представлена більшим різноманіттям геральдичних сюжетів, в першу чергу завдяки ширшому використанню гербових фігур. Втім, як і в разі з геральдикою титулованих родів, основу герботворення волинських землян складає зображення старожитних родових знаків, які, очевидно, беруть свій початок в передгеральдичній добі. В основі цих родових знаків, як і в геральдиці панів, лежало кілька основних конструкцій: хрест, стріла, коло та півколо, зірко-, місяце- та букво-подібні зображення. Серед останніх в герботворенні землянських родів Волині найширше представлено знаки у вигляді літери **М**, або її перевернутої видозміни – літери **W**, зображення яких, як правило, доповнювали малюнки хрестиків, стріл, врубів, зірок та ін. Поєднання стріли та літери **W** бачимо в герботворенні кількох землянських родів. Зокрема, рід Сегенів користувався в якості герба зображенням срібного знаку у вигляді літери **W** під перехрещеним вістрям стріли на червоному полі (над щитом шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику три страусових пера [224, с.278]. На печатці одного з представників цього роду від 1563 р. в німецькому щиті було зображено дещо видозмінений родовий знак у вигляді двох літер **W** під вістрям стріли [16, оп.2, спр.7444/III, арк.811]. Аналогічним родовим знаком на червоному полі користувався також рід

Оранських (Войнів-Оранських) [224, с.273]. Щоправда, на найдавнішій сфрагістичній пам'ятці цього роду – печатці Андрія Оранського від 1537 р. – було зображено знак у вигляді хреста з загнутими кінцями і заокругленим відгалуженням на горішньому кінці. Втім, вже на печатках володимирського підстарости Павла Григоровича Оранського від 1569 – 1576 р.р., знак мав вигляд літери **W** під перехрещеним вістрям стріли [23, спр.1, арк.222, 781; 72, Тека III, Плік 56-57; Тека XI, Плік 129; Тека XIV, Плік 30-32].

Сполучення стріли та літери **W** використовувало в якості герба кілька волинських землянських родів, серед яких – рід Зайців (Зайців-Луковицьких). Щоправда, на найдавнішій відомій нам печатці представників цього роду – Олізара Зайця від 1548 р. в німецькому щиті бачимо зображення родового знака у вигляді шестипроменевої зірки з подвійним розгалуженням здолу над півколом, що лежить кінцями догори, але вже на печатці Богуша Зайця-Луковицького від 1585 – 1590 р.р. в овальному бароковому щиті знаходимо знак у вигляді літери **W** під двораменним хрестом з похиленим долішнім раменом. Подібним до герба Сиромкомля, але імовірно окремого від нього походження, був родовий герб Липленських. На печатці Богуша Липленського від 1553 – 1591 р.р. в ренесансовому щиті було зображено знак у вигляді літери **W** під хрестиком, над щитом вміщено шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику – три страусових пера. Схожим зображенням в якості родового герба користувалися також Чаруковські. Зокрема, на печатці Семена Чаруковського від 1570 р. в німецькому щиті знаходимо знак у вигляді ламаного пояса під хрестом [АРК, ASang, Тека VI, Плік 19; Тека XVI а, Плік 83; Тека XVIII, Плік 41; Тека XVIII а, Плік 14; 621, с.305]. Знак у вигляді літери **M**, при використанні в якості родового герба волинських землян, як правило доповнювався малюнком хреста. На печатці Івана Покотилевича 4 липня 1533 р. в німецькому щиті було зображено знак у вигляді літери **M** під хрестиком, здолу розміщувався півмісяць рогами догори під шестипроменевою зіркою. Печатка Івана Покотилевича-П'ятигорського від 1580 р. мала подібне зображення, але цього разу замість шестипроменевої зірки бачимо семипроменеву. Зображення знака у вигляді літери **M** під хрестом в німецькому щиті знаходимо на печатці

Грицька Котовицького від 1596 р. Рід Пісочинських користувався в якості герба знаком у вигляді літери **М** під врубом. Саме це зображення наявне на перших двох печатках Гнівоша Івановича Пісочинського від 1533 р. та 1541 р. На його третій печатці від 1542 р. в ренесансовому щиті розташовано знак у вигляді літери **М** під півмісяцем, що лежить рогами додолю. Сава Трохимович 1585 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **М** під перехрещеною стрілою вістрям вгору на ренесансовому щиті. На печатці Івана Семичівського від 1626 р. в бароковому щиті знаходився знак у вигляді хвилястої літери **М** над восьмипроменевою зіркою [42, спр.407, арк.27 зв.; 72, Тека III, Plik 7-10; Тека IV, Plik 39-47; Тека XIV а, Plik 30; Тека XVI а, Plik 47].

Доволі поширеним в земянському герботворенні було також зображення родових знаків на основі літери **П**. Остання, найчастіше використовувалася в супроводі хреста. Зокрема, Літинські мали в своєму гербі знак у вигляді літери **П** під хрестиком і з відгалуженням на лівій щоглі. Саме це зображення можемо бачити на печатці володимирського возного Івана Яцкевича Літинського від 1569 р. На інших трьох печатках Івана Літинського від 1571 – 1576 р.р., знак має вигляд літери **П** під хрестиком, з загнутими вбік кінцями і відгалуженням на правій щоглі. Знак у вигляді літери **П** з перехрестям на лівій щоглі в німецькому щиті знаходимо на печатках Андрія Брама від 1596 р. та 1599 р. [23, спр.1, арк.367 зв.; 72, Тека XII, Plik 64; Тека XIV, Plik 34; Тека XXII, Plik 34; Тека XXIII, Plik 71; 74, Rkps.24].

Гербом роду Битенських було зображення знака у вигляді літери **П** під подвійною стрілою. Його бачимо на печатці Петра Битенського від 1585 р. в ренесансовому щиті, над яким знаходиться шолом з наметом під шоломовою короною та нашоломником у вигляді трьох страусових пер. На печатці Федора Бруяки від 1602 р. в ренесансовому щиті було вміщено знак у вигляді літери **П**, на якій ромб з подвійним розгалуженням здолу, над щитом розташувався шолом з наметом, в нашоломнику – три страусових пера. Родовий знак в гербі Васьковських мав вигляд літери **П** з загнутими вбік кінцями під подвійним розгалуженням, як про це свідчить печатка Семена Васьковського від 1592 р. На печатці Семена Радіоновича

ча Овруцького від 1584 – 1585 р.р. в овальному бароковому щиті вміщено знак у вигляді літер **М** та **П** з загнутими вбік кінцями, які з'єднано стовпом [60, Sygn.2633, st.60; 72, Teка XVI a, Plik 16; Plik 59; Teка XIX, Plik 28; Teка XXIV, Plik 108-110].

Іншим розповсюдженим сюжетом в земянському гербтворенні було зображення родових знаків у вигляді трираменної літери **Т** або літери **Ш**. Так, рід Білокриницьких користувався гербом у вигляді трираменної літери **Т** з перехрещеними долішніми кінцями на бічних раменах та шестипроменевою зіркою на середньому рамені. Саме це зображення бачимо в німецькому щиті на печатці Сенька Богдановича Білокриницького від 1542 р. На печатці Патрікія Васильовича від 1550 р. в ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді трираменної літери **Т** під стрілою з вістрям у вигляді трикутника. Печатка Онікія Огурцевича від 1585 р. мала схоже зображення знаку – у вигляді трираменної літери **Т** під перехрещеною стрілою вістрям вгору в ренесансовому щиті, над яким розміщувався шолом з наметом та нашоломник, в якому виникає пес в нашійнику. Знак у вигляді літери **Ш** над трьома трикутниками, які з'єднано вершинами бачимо в ренесансовому щиті на печатці Яцка Бобицького від 1576 р. Василь Янкович Деревинський користувався 1568 р. печаткою з зображенням знака у вигляді літери **Ш** з загнутими вбік кінцями під хрестиком та півколом кінцями догори. На печатці невідомого з імені волинського земянина від 1546 р. в іспанському щиті було вміщено знак у вигляді літери **Ш** з загнутою вбік і додолу правою щоглою і перехрестям на середній щоглі [23, спр.1, арк.672; 62, Perg.7621; 72, Teка V, Plik 42; Teка VII, Plik 2; Teка XVI a, Plik 47; 704, с.120].

Знаком, в основі якого лежало зображення літери **Ш**, користувалися також окремі представники роду Марковських. Зокрема, на печатці Яна Марковського від 1619 р. в ренесансовому щиті було розташовано знак у вигляді двох літер **Ш** в стовп. Втім, на печатках представників роду від XVI ст. бачимо дещо інші зображення. Так, Василь Фалелеєвич 1542 р. користувався печаткою, на якій в німецькому щиті знаходився знак у вигляді **Т**-подібного хреста під кільцем і над півколом, що лежить кінцями догори. В свою чергу, на печатці Романа Марковського

від 1578 р. знак має вигляд хреста з подвійним розгалуженням згори над півколом, що лежить кінцями догори [28, спр.98; 72, Тека IV, Plik 44-47; Тека XIV, Plik 43]. **Н**-подібний знак у вигляді з'єднаних поясом шабель, що лежать вістрями додолу на червоному полі використовували в якості родового герба Калусовські [242, с.1130]. Щоправда, на найдавнішій відомій на сьогодні печатці представника цього роду – Мацка Калусовського від 1504 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді літери **К**. Втім, вже на печатках Петра Калусовського від 1523 р. (в іспанському щиті), 1532 р. та 1542 – 1546 р.р. (в німецькому щиті) знаходимо знак у вигляді літери **Н**, з перехрещеними горішніми кінцями та заокругленими в різні боки долішніми. Незнаний з імені Калусовський користувався в середині XVI ст. печаткою з зображенням знака у вигляді літери **Н**, з півколом на перекладині, з перехрещеними горішніми кінцями та заокругленими в різні боки долішніми. Перша печатка володимирського бирчого Гнівоша Калусовського від 1567 р. містила в ренесансовому щиті знак у вигляді двох півкіл кінцями в різні боки, які з'єднано поясом. На другій печатці від 1571 р. знаходився знак у вигляді літери **Н**, з перехрещеними горішніми кінцями та заокругленими в різні боки долішніми. Третя печатка Гнівоша Калусовського від 1573 – 1574 р.р. мала знак у вигляді літери **Н**, з відгалуженнями вгорі та заокругленими в різні боки долішніми кінцями. Зображення з першої печатки Гнівоша Калусовського повторено на печатці Адама Калусовського від 1568 р. На печатках володимирського гродського судді Івана Петровича Калусовського 1569 р. та 1571 – 1576 р.р. в ренесансовому щиті вміщено знак у вигляді літери **Н**, з перехрещеними горішніми кінцями та заокругленими в різні боки долішніми. На печатках Настасії Іванівни Калусовської від 1558 р. та Василя Романовича Калусовського від 1576 р. бачимо аналогічне зображення, але цього разу в щиті німецької геральдичної форми [16, оп.2, спр.7444/I, арк.363; 23, спр.1, арк.489, 690, 777; 28, спр.673; 60, Sygn.2633, st.6, 12; 72, Тека II, Plik 56; Тека IV, Plik 44-47; Тека V, Plik 69-71; Тека X, Plik 76-77; Тека XI, Plik 39; Plik 129; Тека XII, Plik 64; Тека XIII, Plik 32; Plik 42; 98, Perg.588; 622, с.33].

Знак у вигляді літери **А** під вістрям правив за родовий герб Колоденських. Родовим гербом Баєвських було зображення знака у вигляді літери **S**. Саме цей

сюжет знаходимо в німецькому щиті на печатці Лецка Баєвського від 1537 р. Аналогічний знак, але у перевернутому вигляді, спостерігаємо на печатці Григорія Баєвського від 1549 р. Втім, на печатках Семена Петровича Баєвського від 1560 – 1568 р.р. та його брата Федора від 1560 р. знак знову має вигляд звичайної літери **S**. Рід Дедеркалів користувався в якості герба знаком у вигляді літери **Y** з перехрестям на долішньому кінці. Родовий герб Здетовецьких мав вигляд літери **h** з перехрещеною щоглою. Саме це зображення знаходимо на печатці Якуба Здетовецького від 1612 р. в німецькому щиті, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою короною. На двох печатках Микити Кутровського від 1546 – 1550 р.р. та 1560 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді літери **W** під хрестом та з загнутими вбік кінцями [16, оп.2, спр.7444/III, арк.813; 30, спр.2, арк.2; 36, спр.29, арк.1; 62, Perg.7751-7752; Perg.7799; 71, Тека 101, Plik 34, st.31; 72, Тека V, Plik 69-71; Тека VI, Plik 57; Тека VII, Plik 1; 242, с.1128]. Перехідною формою від буквоподібних знаків до хрестоподібних зображень були родові герби, в основі яких лежало зображення літери **T** або **T**-подібного хреста. Останній, з загнутими кінцями на поземому рамені та під колом, бачимо на найдавнішій версії герба роду Оздовських, зображення якого присутнє на печатці Яцка Оздовського від 1519 р. Дещо відмінну конструкцію родовий герб має на печатці Семена Івановича Оздовського від 1570 р. – замість кола в горішній частині бачимо продовження доземого рамена. На печатці дружини кременецького підкоморія Івана Патрикєвича-Курозвонського Полагеї Матясовни Суропятовни-Оздовської від 1571 – 1582 р.р. в німецькому щиті знаходиться знак у вигляді довгого хреста, на якому два півкола кінцями дотолу [13, ф.301, спр.656 Л, арк.69 зв.; 16, оп.2, спр.7444/I, арк.603; 72, Тека II, Plik 38]. Знак у вигляді літери **T** з подвійним відгалуженням праворуч та заокругленим – ліворуч вміщено в ренесансовому щиті на печатці намісника Луцького староства Стефана Княгининського від 1585 р. Щоправда, на більш давній сфрагістичній пам'ятці цього роду – печатці луцького возного Богдана Княгининського від 1571 р. зображено підкову кінцями дотолу, в колі якої хрестик. Складну конструкцію мав родовий герб на печатці Андрія Лепесовецького від 1630 р., на якій в іспанському щиті знаходився знак у вигляді двох

з'єднаних літер **Т** в стовп, а над щитом – шолом з наметом під шоломовою короною та три страусових пера в нашоломнику. **Т**-подібне завершення мав родовий знак в гербі Ольшанських – на печатці Мартина Ольшанського від 1622 р. бачимо знак у вигляді пояса з подвійним розгалуженням здолу над шестипроменевою зіркою та серцем у ренесансовому щиті [60, Sygn.2896, st.123; 72, Тека XII, Plik 64; Тека XVI a, Plik 13; 107, Rkps 892, Tom III, karta 1].

Зображення хрестів в земянському герботворенні Волині надають нам приклади доволі різноманітних конфігурацій цього знака – з вістрями, відгалуженнями, загинами та ін. Так, рід Привередовських користувався знаком у вигляді хреста з вістрями на кінцях під хрестиком. Саме це зображення бачимо на печатках Михайла Привередовського від 1561 р. та Василя Привередовського від 1567 р. Первісною формою родового герба Красовських було зображення знака у вигляді хреста з вістрями згори та здолу. Саме цей сюжет присутній на печатці Матвія Зеновійовича Красовського від 1528 – 1534 р.р. Згодом родовий знак Красовських зазнав певних трансформацій, як про це свідчить зображення на печатці намісника луцького підстарости Андрія Івановича Русина – Войтиха Красовського від 1564 р. – **Т**-подібний двораменний хрест із зсунутим горішнім раменом над підковою, що лежить кінцями додолу в німецькому щиті. Чи не найпоширенішою видозміною хрестоподібного знака в родовій геральдиці Волинської землі було зображення хреста з розгалуженнями на кінцях. Два таких хреста бачимо в полі печатки господарського дворянина Грицька Федоровича Непитущого від 1532 р. На пізнішій печатці Василя Непитущого від 1598 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді **Т**-подібного хреста з подвійним розгалуженням здолу. Знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу широко використовувався в герботворенні Яковицьких. Втім, на найдавніших геральдичних пам'ятках цього роду знаходимо дещо інше зображення. Так, на печатці Ванька Яковицького від 1534 р. в іспанському щиті зображено знак у вигляді стовпа над півколом, що лежить кінцями догори. На печатках володимирського земського підсудка Гаврила Івановича Яковицького від 1570 – 1571 р.р. та 1571 р. в ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді хреста над півколом, що лежить кінцями догори. Родовим гербом

Болбасів-Ростоцьких також було зображення знака у вигляді хреста з заокругленим подвійним розгалуженням здолу, яке можемо бачити в щиті ренесансової форми на печатках кременецького земського писаря Григорія Болбаса-Ростоцького від 1561 – 1580 р.р., Василя Болбаса-Ростоцького від 1588 р., неznаного з імені представника цього роду від 1598 р. та кременецького земського підсудка Яна Болбаса-Ростоцького від 1634 р. Доволі складну конструкцію хрестоподібного знака мав родовий герб Головинських. Так, на печатці Василя Головинського від 1590 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді хреста з півколом кінцями догори вгорі та подвійним розгалуженням здолу. Кременецький земський підсудок Гаврило Головинський користувався печаткою від 1599 – 1601 р.р. з аналогічним зображенням герба в ренесансовому щиті, але цього разу замість півкола в середній частині знака бачимо півмісяць рогами догори. Найдавнішою версією родового герба Бережецьких було зображення знака у вигляді хреста з потрійним розгалуженням здолу. Саме цю конструкцію бачимо на печатках Івана Матвійовича Бережецького, намісника кременецького старости князя Миколи Андрійовича Збаразького, від середини XVI ст. та 1562 р. На першій печатці Павла Бережецького від середини XVI ст. в іспанському щиті було зображено знак у вигляді довгого хреста з колом вгорі, з півколом і відгалуженням праворуч та заокругленим відгалуженням ліворуч. Натомість, на його другій печатці від 1557 р. знак має вигляд літери **T** в ренесансовому щиті. На пізніших печатках представників роду Бережецьких родовий герб набрав геть відмінних форм від первісної видозміни. Так, на печатці Лаврина Гораїна Бережецького від 1569 р. в ренесансовому щиті розташовано знак у вигляді роз'єданого вгорі кола з хрестом в середині, а на печатці брагинського урядовця Матиса Бережецького від 1584 р. знак має вигляд літери **П** під перехрещеною стрілою вістрям вгору в німецькому щиті. Найдавніша сфрагістична пам'ятка роду Черневських – печатка Олехни Павловича Черневського від 1560 р. містила в своєму полі зображення знака у вигляді хреста з потрійним розгалуженням вгорі в німецькому щиті. На пізнішій печатці Олександра Черневський від 1594 р. в ренесансовому щиті було зображено знак у вигляді перевернутої літери **S** під хрестиком, а на печатці волинського возного генерала Івана Чернев-

ського від 1598 р. бачимо знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу [16, оп.2, спр.7444/I, арк.328; спр.7444/III, арк.819; 21, спр.4, арк.73; 23, спр.1, арк.244; 30, спр.2, арк.2; 33, спр.208, арк.14; 58, Dz.XI, Sygn.19, st.108; 60, Sygn.2633, st.14-25; 62, Perg.6822; 72, Teka IX, Plik 26; Plik 29; Plik 57; Plik 127; Teka X, Plik 63; Teka XII, Plik 27; Plik 58; Plik 64; Teka XIII, Plik 32; Plik 42; Teka XIV a, Plik 22; Teka XVII a, Plik 6-13; Teka XXI, Plik 1; Teka XXIII, Plik 4; Plik 76; Teka XXIV, Plik 60; 298, Выпуск I, с.4; 364, с.144-145].

Доволі часто зображення хрестоподібних знаків бачимо в супроводі різноманітних додаткових елементів та другорядних гербових фігур – півмісяців, зірок, півкіл та ін. Один з таких прикладів являє собою найдавніша видозміна родового герба Шелвовських, який бачимо на печатці Кмитиної Шелвовської від 1532 р. – роздвоєний на кінцях лапчастий хрест в супроводі двох півмісяців в німецькому щиті. Щоправда, в подальшому герб Шелвовських зазнає суттєвих трансформацій. Вже на печатці Богуша Шелвовського від 1542 – 1546 р.р. бачимо знак у вигляді літери **Ж**. А на печатці Івана Ванковича Шелвовського від 1571 р. в ренесансовому щиті зображено знак у вигляді перевернутої літери **П** та трираменної літери **Т**, які з'єднано стовпом. Родовим гербом Радовицьких було зображення знака у вигляді серця обтяженого хрестом. Саме цей малюнок присутній на печатці Іллі Радовицького від 1576 р. в німецькому щиті. На першій печатці кременецького вояки Івана Сичковського від 1584 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу під півмісяцем, що лежить рогами дотолу. Його наступна печатка від 1586 р. містить в своєму полі дещо інше зображення знака у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу та подвійним заокругленим розгалуженням згори. Незнаний з імені волинський землянин користувався 1589 р. печаткою з зображенням знака у вигляді хреста з потрійним розгалуженням здолу над котловою ручкою з відгалуженням здолу в ренесансовому щиті. Найдавнішу видозміну родового герба Несвіцьких представлено на першій печатці Ілляша Богушевича Несвіцького від 1550 р. В її полі в німецькому щиті зображено знак у вигляді хреста з відгалуженням в лівому горішньому куті над півмісяцем, що лежить рогами догори. На його наступній печатці від 1559 р. конструк-

цію герба дещо змінено – знак має вигляд хреста з перехрестям праворуч, відгалуженням вгорі та трикутником в лівій долішній частині над мисливським ріжком. На третій печатці Ілляша Несвіцького від 1561 р. над мисливським ріжком вміщено розширений хрест. Кременецький підстароста Денис Богушевич Несвіцький 1560 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді хреста з подвійним заокругленим відгалуженням вгорі над півколом, що лежить кінцями догори в німецькому щиті. Мисливський ріжок в якості складової частини родового герба незмінно присутній в герботворенні Овлучимських. Так, на печатці Амвросія Овлучимського від 1576 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді хреста з потрійним розгалуженням здолу над мисливським ріжком. На двох печатках незаних з імені представників роду Овлучимських від 1589 р. в ренесансовому щиті бачимо мисливський ріжок під хрестиком. Нарешті, на печатці володимирського земського писаря Юрія Овлучимського від 1595 – 1615 р.р. в іспанському щиті вміщено знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу над мисливським ріжком, над щитом розташовано шолом з наметом, в нашоломнику – три страусових пера. Певна зовнішня подібність між гербом Овлучимських та польським гербом Ковнати призвела до того, що саме останній названо родовим гербом цього роду в пізніших річпосполитських гербовниках. Вихідці з Вітебської землі – рід Болгаринів (Болгариновичів) користувався гербом у вигляді двох півкіл, що лежать в стовп кінцями одне до одного, які перетинає довгий хрест. Дане зображення представлене в німецькому щиті на печатці Михайла Степановича Болгарина від 1578 р. Печатка Грицька Толмачевича від 1546 р. містила в своєму полі знак у вигляді хреста з перехрестям вгорі та двома півколами на поземому рамені на основі з загнутими догори кінцями. Натомість, на печатці Соболя Базаровича Толмача від 1571 – 1576 р.р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді перевернутої літери **T** під півколом, що лежить кінцями додолу [23, спр.1, арк.518, 692, 729 зв., 734, 747, 880; 30, спр.29, арк.2 зв.; 33, спр.1, арк.26; спр.53, арк.1 зв.; 62, Perg.6821; 72, Teka IV, Plik 44-47; Teka V, Plik 38; Plik 49; Teka VII, Plik 16; Teka IX, Plik 5; Teka XVI, Plik 47; Teka XVII, Plik 21; Teka XVII a, Plik 74; 98, Perg.1024; 224, с.298; 510, с.70].

В окремих випадках в основі родових гербів волинських землян знаходилося зображення знака у вигляді двораменного хреста. Саме цей сюжет представлено на печатці Януша Білицького від 1560 р. в німецькому щиті. Герб роду Скленських являв собою зображення знака у вигляді двораменного хреста в колі, як про це свідчить малюнок на печатках Яцка Яцковича Скленського від 1532 р. Щоправда, пізніші річпосполитські гербовники подають відомості про використання Скленськими в якості родового герба польського герба Костеша. Але, очевидно, в даному випадку Коялович, а за ним Несецький, змішали відомості про волинський рід Скленських з інформацією про рід панів Шимковичів-Скленських, який дійсно користувався гербом іконографічно близьким до герба Костеша. Двораменний хрест знаходимо також в герботворенні роду Короваїв (Короваїв-Селецьких). На печатці Остафія Коровая-Селецького від 1589 р. в ренесансовому щиту було зображено знак у вигляді двораменного хреста з подвійним розгалуженням над долішнім раменом. Аналогічний знак, але з подвійним розгалуженням під долішнім раменом, представлено на печатці Андрія Коровая-Селецького від 1589 р. Рід Порванецьких користувався в якості герба родовим знаком у вигляді **T**-подібного двораменного хреста з відгалуженнями на кінцях, про що свідчить зображення в ренесансовому щиті на печатці Івана Порванецького від 1585 р. Втім, гербовники Несецького та Руліковського подають відомості про використання Порванецькими герба Корчак. Гербом роду Смиковських була фігура перехрещеного на кінцях потрійного хреста, зображення якого бачимо в іспанському щиті на печатці Михна Смиковського від 1571 р. Хрестик в якості другорядного елемента родового знаку супроводжував зображення з'єднаних навскісними перекладинами п'яти стовпів в готичному щиті на печатці Немири Богдановича Толпижинського від 11 серпня 1502 р. Матяш Зинкович Остріївський 1569 р. користувався печаткою, на якій в німецькому щиті було вміщено знак у вигляді хреста з загнутим горішнім кінцем в щитку. В свою чергу, на печатці луцького городничого Івана Волинця-Черчицького від 1599 р. в ренесансовому щиті було зображено знак у вигляді хреста з зугнутим долішнім кінцем в супроводі шестипроменевої зірки та лілії [5, спр.17446; 16, оп.2, спр.7444/І, арк.645; 23, спр.1, арк.180; 33, спр.3, арк.3 зв.;

спр.90, арк.40; 60, Sygn.2633, st.6; 62, Perg.6822; Perg.7722-7723; Perg.7754-7755; 72, Teka II, Plik 3; Teka VII, Plik 41; Teka IX, Plik 135; Teka XVI a, Plik 40; Teka XX, Plik 26; 74, Rkps.24; 98, Perg.1081; 107, Rkps 892, Том I, karta 14-15; Том IV, karta 6; 224, с.100; 237, Том VII, с.423].

Необхідно зазначити, що свастичні мотиви, тобто зображення хреста з загнутими кінцями, були доволі широко представлені в герботворенні волинських землян. Зокрема, знак у вигляді хреста з загнутими кінцями в німецькому щиті бачимо на печатці Івана Грицьковича Жуковецького від 1550 – 1551 р.р. Аналогічний сюжет, але цього разу в ренесансовому щиті, присутній на чотирьох печатках луцького возного Івана Жуковецького від 1571 – 1587 р.р. Свастикоподібним знаком у вигляді хреста з загнутими кінцями в якості родового герба користувався також рід Борейків (Борейків-Кнерутських). Його можемо бачити в іспанському щиті, в супроводі шолома з наметом, на печатці луцького гродського судді Івана Борейка від 1658 р. На печатці степанського намісника Василя Патрикіїевича від 1533 р. в німецькому щиті було зображено знак у вигляді хреста з перехрестям вгорі, піввістрям здолу і загнутими кінцями на поземій перекладині. Кременецький підкоморій Іван Васильович Патрикіїевич-Курозвонський 1571 р. користувався печаткою, на якій було вміщено знак у вигляді хреста над колом в супроводі трьох кос в німецькому щиті, над яким розташувався шолом з наметом і хрест в нашоломнику. Натомість, на його наступній печатці від 1573 – 1574 р.р. в ренесансовому щиті знаходився знак у вигляді хреста з перехрестям вгорі та загнутими кінцями. Ще більш поширеним варіантом свастичного сюжета було зображення косоного хреста (знака у вигляді літери **X**) з загнутими кінцями. Дане зображення бачимо в ренесансовому щиті на печатці Фронца Бромірського від 1589 – 1590 р.р. Родовим гербом Бронницьких також було зображення срібного знака у вигляді косоного хреста з загнутими кінцями на червоному полі щита, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Михайло Полукнязевич 1517 р. користувався печаткою, в полі якої в іспанському щиті було вміщено знак у вигляді літери **X** з загнутими горішніми та заокругленими долішніми кінцями. На печатці Івана Фрасенського від 1569 р. в

німецькому щиті також було зображено знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями. Знак у вигляді літери **X** під хрестом застосовувався і в герботворенні Котельницьких. Принаймні, саме цей сюжет спостерігаємо в німецькому щиті на печатці невідомого з імені представника цього роду від 1603 р. Втім, варто відзначити, що на печатці луцького гродського підписка Григора Котельницького від 1593 – 1595 р.р. бачимо дещо інше зображення – знак у вигляді з'єднаних між собою літер **И** та **E** з хрестом на горішньому кінці правої щогли першої з них в ренесансовому щиті [16, оп.2, спр.7444/III, арк.813, 819; 23, спр.1, арк.141; 33, спр.53, арк.64; 60, Sygn.2633, st.68-90; 72, Teka III, Plik 7; Teka VII, Plik 29; Plik 50; Teka XII, Plik 80; Teka XIII, Plik 32; Plik 42; Teka XVI, Plik 32-33; Plik 53; Teka XVII a, Plik 75-77; Teka XVIII, Plik 13; 98, Perg.729; 107, Rkps 892, Tom I, karta 11; 242, с.1131].

Знак у вигляді літери **N** з хрестоподібним відгалуженням вгорі на лівій щоглі знаходимо на печатці Михайла Промчейка-Деревинецького від 1576 р. В свою чергу представники роду Корницьких (Промчейків-Корницьких) користувалися в якості герба знаком у вигляді перехрещеної стріли вістрям додолу. Даний сюжет бачимо, зокрема, в німецькому щиті на печатках Федора Промчейковича-Корницького від 1540 р., Кунаша Корницького від 1547 р. (знак зображено в подвійному овалі), Степана Кунашовича Корницького від 1571 р. та 1582 р., Михна Кунашовича Корницького від 1600 р. Рід Колпитовських користувалися в якості герба знаком у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору. Саме це зображення можемо бачити на печатці Костянтина Колпитовського від 1582 р. в ренесансовому щиті. Схожий сюжет присутній також в родовому гербі Валахів (Волошинів) – на печатці дубенського намісника Валаха Олексієвича від 1533 р. в німецькому щиті знаходимо знак у вигляді навскіс перехрещеної стріли вістрям вгору. Первісною видозміною герба роду Покощовських було зображення знака у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору на основі з загнутими кінцями, який бачимо в ренесансовому щиті на третій печатці кременецького возного Степана Покощовського від 1594 р. На його перших двох печатках від 1581 р. та 1585 р. знак має вигляд двічі перехрещеної стріли вістрям вгору, що зближує його з іконографією

польського герба Лис, очевидно, суто випадково, зважаючи на відомості печатки від 1594 р. На гербі Підгаєцьких знак мав вигляд двічі перехрещеної стріли вістрям вгору, кінець якої перетинало півколо кінцями дорозу. Гербом Бернацьких було зображення знака у вигляді двічі навскіс перехрещеної з подвійним розгалуженням з долу стріли вістрям вгору в овалному щиті, над яким розміщувалася шоломова корона з перехрещеним хрестом в нашоломнику. Волковичі користувалися в якості герба знаком у вигляді перехрещеної роздвоєної з долу стріли вістрям вгору в супроводі двох зірок. Родовий герб Пруських являв собою зображення знака у вигляді стріли вістрям вгору над врубом, як про це свідчить зображення в німецькому щиті на печатці Яцка Пруського від 1545 р. Герб роду Новоселецьких річпосполитські гербовники змальовують у вигляді вістря стріли над колом (або радше пов'язкою) з подвійним розгалуженням з долу. Аналогічно представлено родовий герб на печатці Федора Новоселецького від 1589 р. [16, спр.7444/I, арк.640; спр.7444/III, арк.819; 23, спр.1, арк.577-631; 72, Тека III, Plik 7; Тека IV, Plik 18; Plik 63; Тека V, Plik 3; Plik 30; Тека XII, Plik 81; Тека XV, Plik 25; Plik 40; XVI a, Plik 12; XVII a, Plik 74; Тека XXI, Plik 10; Тека XXIV, Plik 5; 237, Том IX, с.411; 242, с.1133].

Первісним варіантом родового герба Киверецьких згідно з відомостями, які подає нам зображення в ренесансовому щиті на печатці луцького бирчого та підстарости Андрія Киверецького від 1568 р. був знак у вигляді **T**-подібного хреста з заокругленими відгалуженнями на поземому рамені та перехрещеним вістрям на долішньому кінці. Щоправда, вже на його наступній печатці від 1569 – 1579 р.р. спостерігаємо дещо інше зображення, а саме – три меча вістрями дорозу, тобто видозміну герба Ковня, який був доволі широко представлений в родовому герботворенні Руських земель Корони Польської. На печатці Андрія Чубинського від 1606 р. в ренесансовому щиті знаходився знак у вигляді роздвоєної з долу стріли вістрям вгору з хвилястим відгалуженням праворуч і хрестиком ліворуч. А на печатці незнаного з імені волинського землянина від 1578 р. в німецькому щиті бачимо знак у вигляді стріли вістрям вгору, на якому коло та літера **П** з загнутими вбік заокругленими кінцями [33, спр.3, арк.13, 15 зв.; 60, Sygn.2633, st.57; 72, Тека

XI, Plik 76; Teka XIV, Plik 11-65; Teka XIV a, Plik 12-14, st.83; 107, Rkps 892, Tom I, karta 12; 298, Выпуск I, с.5].

Поширеним сюжетом в родовому герботворенні Волинської землі було зображення подвійної стріли. Так, печатка Анни Сарафинової від 1590 р. містила в німецькому щиті зображення знака у вигляді подвійної стріли в стовп. Родовим гербом Стрив'язьких був знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп. Його знаходимо в ренесансовому щиті на печатці Якіма Стрив'язького від 18 серпня 1578 р. На іншій печатці цього ж землянина від 17 грудня 1578 р. родовий знак має незначне доповнення – загин додолу на лівому кінці перехрестя. Той же знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп використовувався в якості родового герба Бережницькими (як про це свідчить зображення в ренесансовому щиті на печатці Прокопа Бережницького від 1583 – 1590 р.р.), а також Чапличами-Карнановичами та Кукольськими. Щодо останніх, то відомості про герботворення цього роду знаходимо на пізнішій печатці Адама Кукольського від 1623 р., на якій родовий знак розташовано в ренесансовому щиті. Зображення подвійної стріли в стовп було присутнє також в герботворенні Угриновських. Втім, на найдавнішій сфрагістичній пам'ятці представників цього роду – печатці господарського дворянина Станіслава Угриновського від 1540 р., бачимо цілком інший сюжет, а саме – зображення ведмедя в щиті іспанської геральдичної форми. І лише на печатці Януша Угриновського від 1576 р. в німецькому щиті знаходимо знак у вигляді подвійної стріли в стовп над півколом, що лежить кінцями догори з потрійним відгалуженням здолу. На його пізнішій печатці від 1589 р. знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з потрійним розгалуженням здолу над півколом, що лежить кінцями догори розміщено в овальному бароковому щиті. На першій печатці володимирського гродського писаря Станіслава Прокшича-Кандиби від 1588 р. в ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді двох піввістрь в стовп в супроводі двох кульок. Друга його печатка від 1605 р. містила знак у вигляді перехрещеної з двома відгалуженнями здолу стріли вістрям вгору в овальному бароковому щиті. Герб Пузовських представлено на кількох печатках останньої чверті XVI – першої третини XVII ст. На печатці Семена Пузовського від 1576 р. бачимо

знак у вигляді подвійні стріли в стовп, яку перетинає перехрестя з півколами на кінцях в німецькому щиті. Аналогічний знак, але з розгалуженнями на кінцях і трьома врубами здолу спостерігаємо на печатці Аврама Пузовського від 1576 р. в німецькому щиті, над яким розташовано шолом з наметом та три страусових пера в нашоломнику. Симон Пузовський 1633 р. користувався печаткою з зображенням в іспанському щиті знака у вигляді двох піввістрь стріли в стовп, які перетинає перехрестя над трьома врубами. Натомість, на печатці чернігівського земського підсудка Володимира Пузовського від 1632 р. знак має вигляд перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістрям вгору в німецькому щиті. Родовим гербом Бистрицьких було зображення знаку у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним заокругленим розгалуженням здолу над вістрям і трьома врубами [23, спр.1, арк.670, 704, 880; 33, спр.153, арк.11 зв.; 42, спр.122, арк.1; 72, Тека IV, Plik 9; Тека XIV, Plik 57; Тека XV a, st.81; Тека XVII a, Plik 28; Plik 74; Тека XVIII, Plik 33-41; 224, с.296; 62, с.143-145; 704, с.261].

Зразком складної конструкції родового знаку є також зображення в гербі Костюшків (Костюшковичів-Хоболтовських), який водночас є чи не найяскравішим свідченням старожитного походження родових знаків волинських родів, що своїм корінням імовірно сягають київо-руської доби. Знак у вигляді тризуба під хрестиком, що своїми обрисами виразно нагадує родовий знак Володимира Великого та його нащадків, можемо бачити вже на печатках Богдана і Петра Костюшків-Хоболтовських від 1549 р. Аналогічний сюжет в ренесансовому щиті був присутній і на всіх наступних печатках володимирського земського судді Богдана та Петра Костюшек-Хоболтовських від 1569 – 1580 р.р. [16, спр.7444/I, арк.349; 23, спр.1, арк.514; 62, Perg.636; 72, Тека III, Plik 66; Тека VIII, Plik 23; Тека XI, Plik 129; Тека XII, Plik 27; Plik 58-59; Plik 64; Тека XIV, Plik 50-51; Тека XIV a, Plik 21].

Іншим характерним сюжетом волинського герботворення було зображення кола або півкола, як правило в супроводі хреста або вістря стріли. Одним з найвідоміших таких гербів є зображення родового знаку Іваницьких. На печатці Лаврина Іванишевича (Іваницького) від 1548 р. в німецькому щиті зображено знак у

вигляді костурного хреста над колом. На його наступній печатці від 1571 р. знак має вигляд перехрещеного хреста над колом в німецькому щиті, над яким вміщено хрест з подвійними розгалуженнями на кінцях. Аналогічне зображення в ренесансовому щиті (над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною та три страусових пера в нашоломнику) мав на своїй печатці від 1578 – 1582 р.р. володимирський гродський суддя Лазар Іваницький. На його пізнішій печатці від 1589 р. знак представлено у вигляді хреста над колом. Доволі несподіваний сюжет бачимо на печатці володимирського граничного коморника Матяша Іваницького від 1594 р.: три вруба під лілією в овальному бароковому щиті. Втім, на його печатці від 1603 р. бачимо звичне зображення знака у вигляді перехрещеного хреста над колом в німецькому щиті, над яким розташовано забороло з наметом і три страусових пера в нашоломнику. Родовим гербом Вербських було зображення знака у вигляді хреста над колом, під яким вміщено півмісяць, що лежить рогами догори, який можемо бачити в німецькому щиті на печатці луцького возного Григорія Вербського від 1578 р. Зображення кола з хрестом знаходилося також в основі родового герботворення Шпраських. Так, на печатці Солтана Михайловича Шпраського від 1519 – 1528 р.р. родовий знак мав вигляд двораменного хреста з загнутими догори кінцями на долішньому рамені над колом. Натомість, на печатці його брата – луцького підстарости Івана Шпраського від 1537 р. в німецькому щиті вміщено дещо інше зображення – знак у вигляді хреста над колом, згори півмісяць, що лежить рогами додолу. Двораменний хрест присутній також в герботворенні роду Клюських. Знак у вигляді **Т**-подібного двораменного хреста з загнутими кінцями у поземих перекладин над півколом, що лежить кінцями додолу в німецькому щиті знаходився на першій печатці Івана Клюського від 1 травня 1542 р. Втім, вже 5 травня 1542 р. він користувався печаткою з дещо іншим зображенням знака – з колом замість півкола. Аналогічно представлено родовий знак і на інших двох печатках Івана Клюського від 10 та 15 квітня 1546 р. Використання кількох печаток при документах, які датовано з розривом в кілька днів, нашттовхує на думку, що в розпорядженні Івана Клюського як 1542 р. так і 1546 р. перебували пари печаток, якими він користувався поперемінно. Двораменний

хрест над колом незмінно присутній і в подальшому герботворенні Ключських. Його бачимо на печатках Івана Івановича Ключського від 1548 р., Матвія Ключського від 1569 – 1570 р.р. та неznаного з імені Ключського від 1589 р. Найдавнішою видозміною родового герба Князьких (Зиків-Князьких) було зображення знака у вигляді двох кіл в стовп, в середині горішнього з яких знаходився стовп. Саме цей сюжет спостерігаємо на печатці ротмистра Гаврила Князького від 1583 р. в німецькому щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною та павичеві пера в нашоломнику. Натомість, на його пізнішій печатці від кінця XVI ст. знак мав вигляд перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістрям вгору, що своєю іконографією нагадував польський герб Костеша. Аналогічно представлено родовий знак також на печатці луцького городничого Петра Князького від 1648 р. – в іспанському щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Знак у вигляді з'єднаних між собою трьох кіл відігравав роль родового герба Кропив, як про це свідчить зображення в німецькому щиті на печатці Петра Кропиви від 1542 р. Родовий герб Резановичів реконструюється за зображенням на печатці Гнівоша Резановича від 1576 р., на якій в ренесансовому щиті вміщено знак у вигляді кола з подвійним розгалуженням здолу в супроводі шестипроменевої зірки ліворуч. Коло зі стрілою перебувало в основі герботворення Шпаковських, хоч на найдавнішій сфрагістичній пам'ятці цього роду – печатці Олехна Шпаковського від 1517 р. родовий знак має вигляд кола, в середині якого знаходився потрійний хрест. Але на печатках Павла Шпаковського від 1550 р. та Петра Шпаковського від 1551 р. в німецькому щиті бачимо знак у вигляді стріли вістрям вгору над колом, в середині якого потрійний хрест [23, спр.1, арк.516, 669; 29, спр.3, арк.14; 33, спр.1, арк.179, 184; спр.145, арк.38; 36, спр.29, арк.1; 60, Sygn.2633, st.23, 25; 72, Teka IV, Plik 44-47; Teka V, Plik 42-43; Teka VI, Plik 19; Teka VII, Plik 1; Plik 19; Plik 42; Teka XI, Plik 129; Teka XII, Plik 47; Teka XIV, Plik 45; Plik 64; Teka XV, Plik 38; Teka XVII a, Plik 74; Teka XXI, Plik 24-25; 97, Rkps 124, st.147; 98, Perg.729; Perg.850; 704, с.139].

Різноманітні комбінації кола, стріли та хреста знаходимо також в родових гербах Ледуховських та споріднених з ними Лосятинських та Людвиських. Варто зазначити, що герботворення Ледуховських є чи не найбільш контраверсійним з-поміж усіх землянських родів Волині. Так, найдавнішою геральдичною пам'яткою цього роду є зображення на печатці Гнівоша Івановича Ледуховського від 1550 р. – в її полі в німецькому щиті вміщено знак у вигляді літери **V** на основі з загнутими догори кінцями. Натомість, на печатках Анастасії Богданівни Ледуховської та двох її сестер – Марії і Мілки від 1560 р. бачимо зображення двох врубів в німецькому щиті. Зовсім інший сюжет присутній на печатках кременецького земського писаря Макара Гнівошовича Ледуховського від 1582 р. та 1601 р. – знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу в ренесансовому щиті. А на печатці Данила Богушовича Ледуховського від 1594 р. родовий герб представлено у вигляді хреста в колі в ренесансовому щиті. Кременецький земський суддя Самуель Макарович Ледуховський користувався двома печатками від 1627 – 1630 р.р. та 1631 – 1634 р.р., на яких було зображено повний герб, що складався з чотиридільного іспанського щита, на якому в першій частині було вміщено знак у вигляді перехрещеного потрійного хреста, в другій частині – знак у вигляді хреста в колі під вістрям стріли (родовий герб Лосятинських), в третій – знак у вигляді двічі перехрещеної стріли вістрям вгору (герб Лис), в четвертій – підкова кінцями догори в колі якої хрестик (герб Яструб), а також шолома з наметом під шоломовою короною та закутої в лати руки, що тримає меч в нашоломнику. Саме зображення на цих печатках, імовірно, послужило основою для пізнішого ототожнення родового герба Ледуховських з гербом Салава [5, спр.7266; спр.7268; спр.20656; 33, спр.208, арк.1-13; 62, Perg.7754; Perg.7755; 71, Тека 101, Плік 34; 72, Тека VII, Плік 1; Тека XV, Плік 40; Тека XVI, Плік 5; Тека XXI, Плік 10; 237, Том VI, с.32; 489, с.46; 674, с.137-161].

На печатці невідомого з імені Людвиського від 1585 р. в ренесансовий щит вміщено знак у вигляді хреста в колі. Доповнення цього сюжету спостерігаємо на печатці кременецького підстарости Федора Людвиського від 1587 – 1588 р.р., на якій в німецькому щиті розташовано знак у вигляді хреста в колі під хрестом.

Обидві видозміни родового герба повторюють варіанти, які можемо спостерігати також в герботворенні Ледуховських. Гербом роду Лосятинських було зображення знака у вигляді стріли вістрям вгору над колом з хрестиком в середині на червоному полі. Сфрагістичний матеріал 2-ї пол. XVI ст., щоправда, подає дещо іншу модифікацію родового герба: на печатках Івана Григоровича Лосятинського від 1550 р. та кременецького підстарости Григорія Богдановича Лосятинського від 1582 р. і 1582 – 1586 р.р. в ренесансовому щиті бачимо зображення знака у вигляді кола, яке пронизує стріла вістрям вгору. І лише на печатці Миколи Лосятинського від 1641 р. в бароковому щиті знаходимо видозміну, яку нотують річпосполитські гербовники – знак у вигляді хреста в колі під стрілою, що лежить вістрям вгору [5, спр.8249; 72, XV, Plik 39-51; Тека XVI а, Plik 42-56; Тека XVII, Plik 2-12; 237, Том VI, с.272; 242, с.1130; 244, с.864; 364, с.145].

Неодноразово в земянських гербах Волині бачимо зображення частини кола або півкола. Так, рід Збранних користувався в якості герба родовим знаком у вигляді півкола кінцями догори з заокругленим відгалуженням здолу, який можемо бачити на печатці Грицька Збранного від 1546 р. На гербі Степана Мировицького, який зображено на його печатці від 1560 р., в німецькому щиті бачимо знак у вигляді півкола кінцями додолу під шестипроменевою зіркою, здолу розташовано мисливський ріжок, який загальними обрисами також нагадує півколо. Найдавнішу видозміну родового герба Коїленських представлено на печатці Томка Сачковича Коїленського від 1532 р., в полі якої вміщено знак у вигляді хреста з подвійним заокругленим розгалуженням вгорі над півколом, що лежить кінцями додолу. На його другій печатці від 1534 р. в німецькому щиті знаходимо знак у вигляді двох півкіл кінцями в різні боки, які з'єднано стовпом, який пронизує шабля вістрям вправо. Від 1569 – 1571 р.р. походять відомості про печатку Ждана Томковича Коїленського, на якій в німецькому щиті розташовано знак у вигляді хреста з загнутими кінцями над півколом, що лежить кінцями додолу. Своєрідну конструкцію має родовий герб Ісковицьких, який можемо бачити на печатці Фронца Ісковицького від 1576 р. В її полі в ренесансовому щиті знаходиться знак у вигляді двох півмісяців, що лежать рогами вліво один в колі іншого. Зображення півміся-

ця в супроводі горішньої частини восьмипроменевої зірки містить також родовий знак в німецькому щиті на печатці неznаного ближче волинського землянина Ілляша від 1546 р. [23, спр.1, арк.366, 515, 679; 62, Perg.7647; Perg.7754-7755; 72, Тека III, Plik 25; Тека V, Plik 42; Тека XII, Plik 64; 73, Perg.185].

Варто зазначити, що використання зірки та півмісяця в родовому герботворенні Волині не було поодиноким явищем. Так, на печатках луцьких возних Григорія Онцутича від 1584 – 1585 р.р. та Матвія Вітвицького від 1585 р. в ренесансовому щиті було зображено восьмипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори. Зображення півмісяця рогами додолу над семипроменевою зіркою в ренесансовому щиті знаходимо на печатці кременецького підстарости Івана Телецького від 1602 р. Кременецький возний Опанас Пахинській 1589 р. користувався печаткою з зображенням півмісяця рогами додолу над шестипроменевою зіркою в німецькому щиті. Зображення шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори являло собою незмінний сюжет в герботворенні Рогозинських. Його бачимо на печатках Дашка (від 1550 р.), Дмитра (від 1561 р.), луцького гродського судді Василя (від 1561 р. і 1578 р.) та Симона (від 1641 р.) Рогозинських. В свою чергу на печатці Політана Данилевича Чеконського від 1616 р. в ренесансовому щиті було зображено півмісяць рогами додолу над восьмипроменевою зіркою [33, спр.79, арк.36; 71, Тека 101, Plik 34, st.18, 29; 72, Тека VII, Plik 1; Тека IX, Plik 29; Тека XIV, Plik 62; Тека XIV a, Plik 12; Plik 14; Тека XVI, Plik 52; Тека XVI a, Plik 58; Plik 95; Тека XVII a, Plik 66; XXIV, Plik 112]. Конструкція, що складалася з зірки та півмісяця, відкриває собою ряд родових гербів волинських землян, в основі яких лежало зображення не родових знаків, а гербових фігур. Дана геральдична група не є надто чисельною і складається в основному з гербів, в яких представлено зображення зброї або тварин. Зображення руки, що тримає шаблю представлено на печатці Каспера Литковича від 1592 р. в німецькому щиті, над яким розміщено шолом з наметом та нашоломник у вигляді руки, що тримає шаблю. А на печатці Павла-Станіслава Пашича від 1678 р. було зображено напнутий лук зі стрілою вістрям вгору в іспанському щиті, над яким знаходився шолом з наметом і три страусових пера в нашоломнику. В полі печатки Самійла Вишне-

ського від 1621 р. знаходилося зображення п'яти троянд в косий хрест в іспанському щиті, над яким розміщувалося забороло з наметом під короною. Гербовник Несецького подає дещо іншу видозміну герба Вишневічів – перев'яз обтяжено п'ятьма трояндами, в нашоломнику троянда з вирваним корінням і чотирма листочками. Гербом з зображенням стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки, користувалися вихідці з Галичини Чолганські. На печатці Андрія Чолганського від 1570 р. даний герб вміщено в щиті німецької геральдичної форми. Інший представник цього роду з тим же іменем користувався 1628 р. печаткою з зображенням герба Сас в іспанському щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною і трьома павичевими перами, які пронизує стріла в нашоломнику. В деяких землянських гербах бачимо зображення підкови – сюжет доволі поширений в герботворенні інших руських земель. Так, Гаврило Лисовський залишив 1606 р. відбиток печатки, на якій в німецькому щиті було зображено підкову кінцями догори, в колі якої розміщувалося два хрестика. На печатці Раїни Яцківни Миськовської від 1576 р. в ренесансовому щиті було зображено підкову кінцями додолу, в колі якої знаходився хрестик [5, спр.17435; 23, спр.1, арк.382, 682; 33, спр.90, арк.34 зв.; 72, Тека XIX, Рлік 52; 237, Том III, с.272; Том IX, с.345; 298, Выпуск I, с.5].

Своєрідним гласним гербом користувався рід Ушаків (Ушаків-Куликовських). На печатці Григорія Ушака-Куликовського від 1599 р. в ренесансовому щиті розміщувалося зображення підкови кінцями додолу, в колі якої знаходився вуж. На пізнішій печатці кременецького земського підсудка Григорія Ушака-Куликовського від 1619 р. зображення герба в іспанському щиті доповнено хрестиком над підковою, а над щитом розміщено шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Серед зображення звірів у волинській родовій геральдиці в першу чергу необхідно назвати фігуру лева, яку бачимо на печатках Івана Заріцького від 1566 р. (в німецькому щиті, в супроводі двох перехрещених стріл вістрями додолу праворуч) та Юрія Тишковського від 1572 р. (в ренесансовому щиті, над яким розміщувався шолом з наметом і три страусових пера в нашоломнику). Рід Кошовських користувався гербом з зобра-

женням Саламандри, а на печатці господарського дворянина Явора Будаєвича від 1546 р. в німецькому щиті зображено двоголового орла [16, оп.2, спр.7444/I, арк.415; 28, спр.98, арк.1; 72, Тека V, Plik 51-53; Тека XIII, Plik 8; Тека XXIII, Plik 64; 704, с.368].

Крім геральдики панів та земян родове герботворення Волинської землі представлено гербами служилої людності (княжих та панських слуг) та представників напівпривілейованих груп середньовічного руського суспільства – бояр і міської верхівки. Дотепер даний геральдичний комплекс не потрапляв в поле зору науковців, що призвело до хибного уявлення про відсутність геральдичної традиції серед цих категорій населення руських земель. Виявлені нами матеріали, репрезентативність яких не може викликати сумнівів з огляду на значну кількість наявних в нашому розпорядженні пам'яток (близько 50), беззастережно доводять широке побутування геральдичної практики в цьому середовищі, яке являло собою долішні щаблі суспільної верхівки Волинської землі доби середньовіччя. За своїм наповненням даний геральдичний комплекс мало чим відрізнявся від родового герботворення, скажімо, волинських земян. Як і серед останнього, в гербах слуг, бояр та міщан найчастіше зустрічаємо сюжети, в основі яких лежало зображення родових знаків. Лише в геральдиці слуг ми не бачимо тотального переважання знакоподібних гербів, хоч і тут вони складають більше половини від загального числа відомих на сьогодні геральдичних пам'яток. В герботворенні служилої та напівпривілейованої людності зустрічаємо все ті ж буквоподібні знаки, або конструкції з використанням хреста, стріли, кола або півкола. Так, зображення літери **М** лежало в основі гербів відразу кількох осіб. Зокрема, на печатці слуги кременецького старости пана Петра Михайловича Семашка – Мартина Вітковського від 1551 – 1552 р.р. в іспанському щиті знаходимо знак у вигляді літери **М** під хрестом. Аналогічне зображення герба бачимо також в німецькому щиті на печатці луцького райці Григорія Посолєнка від 1558 р. Ще один слуга кременецького старости пана Петра Семашка – Семен Митич 1549 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **М** під вістрям в німецькому щиті. Варто зауважити, що родовий знак панів Семашків також мав у своїй основі зобра-

ження літери **М**, що може вказувати на запозичення даного геральдичного сюжету при створенні гербів Мартина Вітковського та Семена Митича. Подібну версію не можна скидати з рахунку, але в будь-якому разі вона вимагає додаткової перевірки. Зображення знака у вигляді літери **П** під хрестом становило собою основу герба на печатці слуги князя Костянтина Острозького – Федора Билчинського від 1585 р., а також – турійського вйта Кузьми від 1548 р. Характерно, що син останнього – писар комори Заславської Богдан Кузьминич 1554 р. користувався печаткою з зображенням в німецькому щиті знака, який мало чим відрізнявся від герба на батьківській печатці – півколо кінцями дотолу під хрестом, що вказує на тяглість у використанні родових гербів в міщанському середовищі. На печатці слуги князя Богуша Корецького – Богдана від 1550 р. в німецькому щиті знаходився знак у вигляді пояса з загнутими догори кінцями над трираменною літерою **Т**. Слуга кременецького старости – Кіндрат Ляхович Чернявський 1548 р. користувався печаткою, в полі якої було зображено знак у вигляді літери **Ф** з вістрям вгорі та піввістрям здолу над півколом з загнутими догори та вбік кінцями. А на печатці урядника князя Федора Головні-Острожецького – Богуша Чешинського від 1550 – 1551 р.р. в німецькому щиті знаходимо складну знакоподібну конструкцію у вигляді півкола зі стовпом всередині над літерами **W** та **V** в супроводі двох колечок [28, спр.673; 72, Тека VI, Плік 19; Плік 23; Плік 54; Тека VII, Плік 8; Плік 16; Плік 52-66; VIII, Плік 25; Тека XVI a, Плік 76; Плік 78].

Не менш широко в герботворенні цієї групи представлено знаки, в основі яких лежало зображення хреста. Зокрема, зображення хреста в супроводі чотирьох шестипроменевих зірок знаходиться в німецькому щиті на печатках луцького возного Фурса Михайловича від 1583 р. та урядника князя Богуша-Євфимія Федоровича Корецького – Федора від 1569 р., що може вказувати на певну спорідненість вказаних осіб. Знак у вигляді довгого хреста в супроводі двох хрестиків знаходився в німецькому щиті на печатці володимирського міщанина Рубрехта Бухнарта Язви від 1540 р. А на печатці намісника волинського маршалка та володимирського старости пана Петра Кишки – Михайла Данилевича від 1549 р. в ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді хреста з подвійними розгалуженнями на

кінцях доземого рамена та хвилясто загнутими кінцями поземого рамена в супроводі двох врубів. Рід Шолухів (Шолухів-Дороготенських) користувався в якості родового герба знаком у вигляді хреста над колом в червоному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною та три страусових пера в нашоломнику. Знак у вигляді півкола кінцями додолу під хрестом перебував на печатці волинського боярина Матвія Дириновича від 1517 р. На печатці слуги владики володимирського та архимандрита Київського Печерського монастиря Мелетія Хребтовича Михайла Костянтиновича від 1587 р. знак мав вигляд хреста над півколом, що лежить кінцями догори в ренесансовому щиті. Подібне зображення мала також печатка слуги князя Януша Збараського Мартина Шунка від 1582 р., на якій в німецькому щиті було розміщено знак у вигляді хреста над півмісяцем, що лежить рогами догори. Острозькі міщани Чечелі-Новоселецькі уживали за герб зображення підкови в супроводі хреста (Підкова з хрестом), а також знак у вигляді вістря стріли над колом з подвійним розгалуженням здолу (Новосель). Міщанин Іван Ілляшов 1569 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді двораменного хреста з перехрещеними і трикутнікоподібними кінцями рамен. Очевидно, що йому ж (незважаючи на те, що в документі він фігурує під дещо іншим іменем – Івана Васильовича Іллінського) належала і пізніша печатка від 1597 р., на якій було вміщено знак у вигляді двораменного хреста над колом в ренесансовому щиті. На печатці луцького бурмиистра Стеця від 1554 р. знак мав вигляд потрійного хреста під півколом, що лежить кінцями додолу в німецькому щиті. Знак у вигляді двох півкіл кінцями додолу, які з'єднано стовпом являв собою первісну видозміну родового герба красносільських бояр Івановичів. Саме це зображення представлено на печатці вижа з уряду Кременецького замка Федора Івановича від 1546 р. На пізнішій печатці кременецького возного Опанаса Івановича від 1578 р. в німецькому щиті було зображено шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори. Подібну пару гербів бачимо також в разі з герботворенням Мартиновичів – шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори в німецькому щиті знаходимо на печатці туричанського урядника князя Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги – Олехна Мартиновича від

1576 р., а на печатці незнаного з імені Мартиновича від 1596 р. бачимо знак у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям вгору в супроводі двох півмісяців. Принагідно зазначимо, що шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори бачимо ще на двох печатках представників служебної людності: вижа князя Костянтина Острозького – Войни Кокольського від 1561 р. та слуги князя Олександра Олександровича Порицького – Матиса Заліського від 1569 р. Зображення зірки, але цього разу п'ятипроменевої, знаходилося в німецькому щиті на печатці слуги князя Богуша Корецького – Яцка від 1550 р. Зіркоподібна конструкція присутня також на печатці слуги князя Костянтина Острозького – Василя Григоревича від 1581 р.: в ренесансовому щиті зображено знак у вигляді трьох списів в зірку, на кінцях яких чотири трикутника. А на печатці слуги князя на Олиці Миколи Радивиля – Богдана Сосницького від 1551 р. восьмипроменева зірка знаходилася в середині знака у вигляді паростка під хрестом, який розміщувався [23, спр.1, арк.170, 242, 661 зв.; 72, Тека IV, Плік 9; Тека V, Плік 73; Тека VI, Плік 51; Тека VII, Плік 16; Плік 49; Плік 51; Тека VIII, Плік 25; Тека IX, Плік 37; Тека XIV, Плік 56; Тека XV, Плік 24; Плік 26; Плік 63; Тека XV a, st.44; Тека XVII, Плік 75; Тека XXII a, Плік 7; 98, Perg.729; 224, с.301; 237, Том III, с.240-241; 621, с.311].

Геометричні конструкції родових знаків присутні на печатках ще кількох слуг волинських князів. Зокрема, заборольський намісник князя Костянтина Острозького – Михайло Григорович Дручанин 1517 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді трикутника. В свою чергу, на печатці слуги князя Костянтина-Василя Острозького – Івана Демковича від 1582 р. в німецькому щиті розташовано знак у вигляді трикутника з подвійним розгалуженням згори, праве з яких перехрещене, а ліве – загнуте. Складне зображення родового знака – у вигляді прямокутника з відгалуженнями на кінцях під ромбом в німецькому щиті, знаходимо на печатці справці луцького старости Богдана Михайловича від 1542 р. Незвичний за своєю конструкцією рослиноподібний знак у вигляді восьмикінцевого розгалуження бачимо на печатці степанського міщанина Гурина Чернишевича від 1569 р. Красносільський господарський боярин Павло Роткович 1548 р. користувався печаткою з зображенням лілії в німецькому щиті. Аналогічну фігуру,

але в супроводі п'ятипроменевої зірки, бачимо на печатці вижа Парфена Синаховського від 1566 р. Зірка, але цього разу шестипроменева і в колі підкови, що лежить кінцями додолю, знаходилася в німецькому щиті на печатці Івана Григоровського з Григорович від 1569 р. Подібне зображення підкови, але в супроводі півмісяця рогами догори та хрестика бачимо на німецькому щиті на печатці луцького бурмистра Войтиха Тиського від 1554 р. В свою чергу, на печатці Івана Нишовського від 1567 р. зображено підкову кінцями додолю, в колі якої хрестик. А на печатці урядника кременецького старости – Павла Тацковського від 1578 р. в німецькому щиті вміщено підкову кінцями догори. Своєрідний підковоподібний знак – у вигляді підкови кінцями додолю, на якій розміщено довгий хрест з загнутим вправо долішнім кінцем, знаходимо в німецькому щиті на печатці боярина князя Костянтина Острозького – Івана Хомича Осташковича від 1561 р., яка очевидно була виготовлена ще для його батька [23, спр.1, арк.170; 62, Perg.7621; 72, Тека VI, Plik 30; Тека VIII, Plik 25; Тека X, Plik 48; Тека XI, Plik 126; Тека XIV, Plik 42; Тека XV, Plik 72; 98, Perg.729; 704, с.220].

Мілітарну символіку, а саме – напнитий лук зі стрілою, що лежить вістрям додолю в німецькому щиті, бачимо також на печатці кузьминського намісника Івана Олики від 1543 р. Наступна печатка Івана Олики від 1553 р. містила в своєму полі аналогічне зображення, але цього разу стрілу було спрямовано вістрям вгору. Ковельський міщанин Ванько Годевицький 1548 р. користувався печаткою з зображенням напнутого лука зі стрілою, що лежить вістрям додолю. А на печатці кременецького вижа і слуги пана Петра Михайловича Семашка – Павла від 1552 р. в німецькому щиті бачимо три вруба [72, Тека IV, Plik 90; Тека VI, Plik 25; Тека VII, Plik 92; Тека VIII, Plik 13].

4.2. Родова геральдика Київської землі

Найдавніші пам'ятки родової геральдики Київської землі, а саме герби панів радних господарської ради Свидригайла Ольгердовича – київського воєводи Юрши та Окушка Толкачевича, походять з 2-ї чверті XV ст., про що вже йшла мова вище при розгляді герботворення панів, які входили до складу ради великого князя Литовського і Руського (1430 – 1452) Свидригайла.

Наступні відомості маємо від кінця XV ст.: при документі від 1499 р. збереглися відбитки двох печаток, перша з яких належала панові Булзі Лисичу. Втім, на сьогодні відтворити зображення герба в полі цієї печатки виявилось неможливим через незадовільний стан наявного в нашому розпорядженні відбитку. Натомість, значно краще виглядає справа з іншим відбитком печатки, що належав панові Михайлові Волчковичу. Його печатка містить в своєму полі зображення знака у вигляді літери **М** під вістрям стріли [28, спр.635]. Несподівану паралель це зображення знаходить в родовій геральдиці Русо-Влахії (Молдавського господарства), адже ідентичний геральдичний сюжет можемо спостерігати на печатках русо-влахійського пана радного Вилчі пана від Липника від 1421 р. та 1434 р. [62, Perg.5308; Perg.5317; Perg.5339; Perg.5343; Perg.5367]. Ім'я останнього має швидше за все західно-слов'янське походження, але на руському ґрунті воно, напевно, мало набрати форми “Волчко”. Це дає підстави зробити цілком вірогідне припущення про тотожність Вилчі пана від Липника та пана Волчка (Василя) – засновника роду панів Волчковичів, діяльність якого, на думку Н.Яковенко, мала припадати на кінець XIV ст. [523, с.156]. Саме відтоді походять перші відомості про пана Вилчу, який згадується в якості свідка у двох документах “**Ивашка сына Петра воєводи дѣдича земли Валаскоѣ**” від 25 березня 1400 р. [62, Perg.5326; Perg.5327]. Варто додати, що Михайло Волчкович належав до старшої лінії родової спільноти, засновником якої був пан Волчко, а отже мав користуватися зображенням родового знаку в незмінному вигляді, як це бачимо на прикладі герботворення інших руських родів, коли лише представники молодших галузей роду відмінювали родові герби, змінюючи конструкцію знака або додаючи другорядні елементи. Отже, якщо наше припущення вірне то можемо говорити про тяглість у використанні родового герба панів Волчковичів на протязі всього XV ст. – від Вилчі (Волчка) пана від Липника (1421 р.) до його праправнука пана Михайла Волчковича (1499 р.).

Щоправда, постає питання, яким чином нащадки пана Вилчі могли опинитися на теренах Київської землі та чому цього переміщення не зафіксували тогочасні джерела. По-перше необхідно вказати, що в XV ст. політичні зв'язки Вели-

кого князівства Київського та Молдавського господарства були надзвичайно інтенсивними, достатньо згадати лише факт одруження господаря Молдавської землі Стефана III з донькою великого князя Олександра Володимировича Євдокією [311, с.322]. По-друге – переміщення русо-влахійського нобілітету на наддніпрянські землі було явищем доволі звичним [523, с.241]. Вартою уваги є також та обставина, що нащадки пана Волчка мали численні маєтки не лише в Київській землі, але й на Волині та Поділлі, в тому числі й поблизу Дністра, тобто в безпосередньому сусідстві з Молдавським господарством: **“въ землѣ Подолскои неподалеко реки Днѣстра лежачыхъ такожъ и въ землахъ Киѣвскихъ надъ рекою Тетерою здеи и въ землѣ Овруцкои и въ землѣ Брацлавскои и въ Повѣтѣ Луцкомъ надъ рекою Стыромъ лежачыхъ”** [154, с.27], що може вказувати на шлях пересування цієї родини – з Русо-Влахії на Поділля, а згодом в Київщину. Не можна не зважати також на те, що доволі репрезентативний корпус документів з історії середньовічної Молдавії [135; 174-175; 179-183; 190-205] не фіксує на її території нащадків Вилчі пана від Липника, які цілком могли стати політичними емігрантами, що виглядає доволі вірогідним з огляду на надзвичайно загострену політичну ситуацію в Молдавському господарстві в 2-й третині XV ст. З іншого боку перші достеменні відомості про перебування нащадків пана Волчка на наддніпрянських землях походять саме від цього часу [523, с.156]. Згадки ці є, втім, доволі спорадичними, з огляду на втрату більшості тогочасних джерел наприкінці XV ст. в хвилі татарських нападів. Це водночас не дає змоги реконструювати в деталях шляхи та етапи переміщення в Подніпров'я нащадків пана Волчка, які невдовзі почнуть відігравати помітну роль в суспільно-політичному житті Русько-Литовської держави. Наступні відомості про герботворення панів Волчковичів (Олізарів-Волчковичів) походять вже з останньої третини XVI ст. Син молодшого брата Михайла Волчковича пана Олізара – житомирський підстароста Іван Олізар-Волчкович 1571 р. користувався печаткою з зображенням в німецькому щиті знака у вигляді двох трираменних літер **T** з загнутими кінцями в стовп. Аналогічно представлено родовий герб також на печатці пана Адама Олізаровича-Волчковича від 1593 – 1596 р.р., але цього разу над німецьким щитом вміщено

шолом з наметом під шоломовою короною і павичеві пера в нашоломнику [29, спр.10, арк.60 зв.; 72, Тека XXII, Plik 23]. Ця пізніша версія родового герба присутня також в річпосполитських гербовниках, які, крім того, подають відомості щодо його забарвлення: золотий знак у вигляді двох хоругв (двох трираменних літер **T** в стовп) на червоному полі щита, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною та нашоломник у вигляді п'яти павичевих пер, на яких знаходиться шестипроменева зірка. Аналогічне зображення правило за герб роду панів Александровичів (Александровичів-Кмітичів) та панів Вороновицьких (Вороновичів), які вели свій родовід від молодшого (третього) сина пана Волчка – Кміти (Олександра) Вороновицького [242, с.1181-1183, 1187; 244, с.852; 224, с.257-258; 16, оп.2, спр.7444/I, арк.591].

Іншим родом, який вів свій походження від Кміти Волчковича, були пани Кмітичі (Кміти). Київською галуззю цього роду були пани Кміти-Чорнобильські, геральдична спадщина яких відтворена як в річпосполитських гербовниках, так і на печатках 2-ї пол. XVI ст. Останній богатир землі Руської смоленський воєвода Філон Семенович Кміта-Чорнобильський користувався двома печатками (від 1567 – 1582 р.р. та 1585 р.), на яких було розташовано знак у вигляді з'єднаних в стовп двох трираменних літер **T** над трьома врубами в ренесансовому щиті, над яким знаходився шолом з наметом і три страусових пера в нашоломнику [5, спр.20858; спр.21992; 72, Тека X, Plik 80; Plik 95; Plik 111; Plik 129; Plik 133; Тека XI, Plik 5; Plik 10; 97, Rkps 66, st.83]. Тогочасні гербовники Папроцького повторюють цю інформацію і називають гербами панів Кміт-Чорнобильських три вруба і зображення золотого знака у вигляді з'єднаних в стовп двох трираменних літер **T** на червоному полі щита, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною і п'ять страусових пер в нашоломнику. В “Herbach gycerstwa polskiego” їх представлено в різних частинах чотиридільного щита: в першій частині – три вруба, в другій частині – знак у вигляді з'єднаних в стовп двох трираменних літер **T** в супроводі двох хрестиків, в третій частині – шестипроменева зірка над півмісяцем, що лежить рогами догори (герб Леліва), в четвертій частині – вістря стріли з подвійним розгалуженням здолу (герб Одровос), над щитом бачимо шолом під

шоломовою короною, в нашоломнику – з корчака виникає пес [242, с.1181-1187; 244, с.851-852].

Ще однею галуззю, яка вела свій родовід від пана Волчка, а саме – від його другого сина Івана, були пани Горностаї, герботворення яких суттєво відрізнялося від геральдичних сюжетів як панів Волчковичів і Олізарів-Волчковичів, так і панів Вороновицьких і Кмітів. Зображення на гербах останніх лише в досить загальних рисах нагадує родовий знак, яким користувалися пани радні та хоруговні Горностаї і який мав вигляд перехрещеної лілії над двома трикутниками. Вперше його бачимо в ренесансовому щиті на печатці господарського маршалка і новгородського воєводи Івана Остафійовича Горностає від 1536 – 1553 р.р. Аналогічне зображення мають і дві його наступні печатки від 1543 – 1552 р.р. та 1553 р. [11, спр.2383, арк.1; 28, спр.27; спр.28; 62, Perg.4800; 72, Тека IV, Plik 61; Тека V, Plik 2; Plik 37; Тека VI, Plik 1; Plik 39; Тека VII, Plik 5; Тека VIII, Plik 11-26; 96, Perg.221; 510, с.62]. Натомість, невдовзі по-тому в гербі пана Івана Горностає з'являється цілком інше зображення – китаврус, який тримає напнутий лук і цілить стрілою у власний хвіст у вигляді змії в ренесансовому щиті, над яким розміщено шолом з наметом [62, Perg.7715; Perg.7722; Perg.7723; 58, Dz.X, Sygn.111, st.1, 3; 72, Тека VIII, Plik 31; Plik 78; Plik 79; 98, Perg.903]. Печатку з цим сюжетом бачимо при документах від 1554 – 1557 р.р. Перший з цих років, імовірно, і слід вважати часом надання цього герба Івану Остафійовичу господарем Жигимонтом II Августом за визначні заслуги перед Великим князівством Литовським і Руським, адже ще 1553 р. пан Іван Горностає користувався печатками зі старим зображенням родового герба. Інша справа, чому саме цей герб з'явився в якості почесного надання, адже представники династії Ягелонів у подібних випадках послуговувалися власним династичним гербом Погоню, і то зазвичай лише його частиною – рука, що тримає меч, який в офіційних документах та гербовниках фігурує під назвою Погоня або Божедар (*Pogonia vel Boze Zdarz*) [695, с.80; 621, с.29]. По-перше необхідно зазначити, що останній герб надавався у випадках nobilitacji, про яку очевидно не могло бути мови в разі з паном радним та хоруговним Іваном Остафійовичем Горностаєм, що належав до вузького кола найвищої

аристократії Русько-Литовської держави. По-друге – не може бути жодних сумнівів в тому, що фігура китавруса з'явилася в герботворенні Горностаїв не випадково і в такий спосіб мала підносити статус власника цього герба, як це бачимо на прикладі гербів в нобілітаційних привілеях. В даному разі піднесення пана радного і хоруговного могло відбуватися лише в спосіб надання йому герба з арсеналу князівської геральдики.

Єдиною постаттю того часу, що користувався гербом з зображенням китавруса і суспільне положення якого дозволяло підносити статус пана радного за допомогою приділення власного герба, був біскуп віленський (1536 – 1555) Павло Олександрович, останній чоловічий представник княжого роду Гольшанських. Імовірно, що перед неминучим згасанням власного роду князь Павло Гольшанський міг передати родовий герб такій визначній особі як Іван Горностаї, зробивши його в такий спосіб геральдичним спадкоємцем роду Гольшанських. Щоправда, родовий герб князів Гольшанських не надовго пережив свого останнього представника, адже після смерті Івана Остафійовича у 1558 р. він зникає і з герботворення панів Горностаїв, незважаючи на те, що пізніші гербовники вказують на його побутуванні в геральдичній практиці Горностаїв. Зокрема, подібні відомості подає гербовник Кояловича визначаючи також забарвлення цього герба: на червоному полі золотий китаврус влучає стрілою з напнутого луку власний хвіст у вигляді змії, а також наявність своєрідного нашоломника – три страусових пера, на яких китаврус [224, с.6]. Втім, сфрагістичні джерела 2-ї пол. XVI ст. не підтверджують цієї інформації: на печатках всіх чотирьох синів пана Івана Остафійовича Горностаїя – державці дорсунишського Івана від 1553 р. і 1556 р., мінського старости і воєводи Гаврила від 1567 – 1586 р.р., Остафія від 1570 р. та Власія (Єрмогена) Горностаїв незмінно бачимо зображення знака у вигляді перехрещеної лілії над двома трикутниками в ренесансовому щиті [62, Perg.636 a; Perg.5627; 72, Тека VIII, Plik 56; 95, Pap.37; Pap.38; 97, Rkps 65, st.21; Rkps 66, st.33, 35, 60, 220; Rkps 68, st.6, 128].

Як і в родовому герботворенні Волині основу геральдичного комплексу панських родів Київської землі становили герби в основі яких лежало зображення

родових знаків, в першу чергу буквоподібних. Як ми вже бачили вище, саме зображення знака подібного до букви **М** знаходилося на найдавнішій відомій на сьогодні печатці представника титулованої знаті Київської землі. Крім панів Волчковичів геральдичними сюжетами в основі яких перебував **М**-подібний родовий знак користувалися ще кілька панських родів. В першу чергу мова йде про представників роду панів Суринів (Путятів), які мали в своєму гербі знак у вигляді з'єднаних стовпом півмісяця рогами догори та літери **М** на червоному полі щита, над яким вміщено шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику [224, с.172]. Саме це зображення присутнє в німецькому щиті на найдавнішій відомій на сьогодні печатці представника цього роду – пана Станіслава Сурина від 1514 р. Аналогічно представлено родовий герб також на печатках київського бирчого Немири Сурина від 1568 р. та пана Гордія Сурина від 1569 р. Натомість, на печатці київського бирчого Івана Сурина від 1568 р. знак в німецькому щиті доповнено перехрестям на стовпі, що з'єднує півмісяць і літеру **М**. Подібне зображення родового знака, але із загнутими додолу кінцями поземного рамена знаходимо на першій печатці пана Василя Станіславовича Сурина від 1593 р. в щиті іспанської геральдичної форми. На його наступній, частково збереженій, печатці від 1609 р. в першій частині чотиридільного іспанського щита бачимо звичне зображення знака у вигляді з'єднаних хрестом півмісяця рогами догори та літери **М**, в третій частині зображено знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями догори, а над щитом – шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику [23, спр.1, арк.277; 27, оп.2, спр.1 а, арк.1; 28, спр.655, арк.1; 42, спр.227, арк.6; 298, Выпуск I, с.4].

В основі родового герба панів Солтанів лежало зображення срібного знака у вигляді літери **W** (або перевернутої літери **М**) під двораменним хрестом, на горішньому кінці якого знаходилася шестипроменева зірка на червоному полі щита, над яким розташувався шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Не може не впадати у вічі повна подібність цього зображення з родовим гербом волинських панів Шишків-Ставецьких, і зокрема з

зображенням на печатках пана Солтана Стецьковича Ставецького від 1514 р. та 1521 р., який очевидно і був засновником роду панів Солтанів, що перемістилися з Волині в Київську землю. Зображення знака у вигляді літери **W** під двораменним хрестом з шестипроменевою зіркою на горішньому кінці незмінно, впродовж 2-ї пол. XVI ст., присутнє на печатках представників цього роду – київського городського судді Івана Федоровича Солтана від 1563 р., 1581 – 1584 р.р. і 1583 – 1598 р.р., пана Михайла від 1584 р., володимирського земського писаря Федора від 1585 р. [23, спр.1, арк.229, 236; 28, спр.655, арк.1; 29, спр.21; 33, спр.19, арк.3; 60, Sygn.2633, st.60; 72, Тека II, Plik 44; Тека XVI, Plik 12; Тека XVII, Plik 34; Plik 72; Тека XXIII, Plik 20; 224, с.281; 242, с.1131; 244, с.865].

Буквоподібне зображення знака у вигляді літери **П** з двома відгалуженнями посередині під шестипроменевою зіркою являло собою найдавнішу версію родового герба панів Павш, яку бачимо в німецькому щиті на печатці пана Михайла Павші від 1512 р. Пізніше, на печатці Богуфала Михайловича Павші від 1569 – 1576 р.р. зображення герба було доповнено фігурою півмісяця, що лежить рогами дотолу над шестипроменевою зіркою. На його наступній печатці від 1584 – 1589 р.р. герб має аналогічний вигляд, але над знаком з'являється хрестик, а над щитом – забороло з наметом і лілія в нашоломнику. Одне з відгалужень роду панів хоруговних Тишкевичів пани Стецькі (Олехновичі) користувалися в якості герба знаком у вигляді трираменної літери **T** під хрестиком, як про це свідчить зображення в ренесансовому щиті на печатці пана Стефана Олехновича Стецького від 1571 р. [5, спр.21992; 23, спр.1, арк.272, 541, 867; 28, спр.650; 29, спр.17, арк.4; спр.21, арк.1; 72, Тека XVII, Plik 71-72; Тека XVII a, Plik 18-19].

Від початку XVI ст. походять перші відомості про герботворення панів Немиричів. На печатці пана Івана Немирича від 1514 р. в німецькому щиті було зображено знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями і перекладиною здолу. Іншими словами знак мав вигляд літери **A** в долішній частині та верхньої частини літери **X** – в горішній. На першій печатці київського земського судді Єсифа Івановича Немирича від 1571 р. знак має вигляд літери **X** з загнутими кінцями і перекладиною здолу в ренесансовому щиті, над яким знаходиться шолом з наметом.

На його другій печатці від 1583 – 1585 р.р. родовий знак бачимо в півкруглому бароковому щиті, а на третій, від 1587 – 1589 р.р., – знову в ренесансовому щиті в супроводі шолома з наметом і трьох страусових пер в нашоломнику [5, спр.23365; 23, спр.1, арк.555; 28, спр.655, арк.1; 29, спр.17, арк.4; 72, Тека XVII, Plik 71-72; Тека XVII a, Plik 18-32].

Знак у вигляді літери **X** (тобто, косоного хреста) з загнутими кінцями присутній в герботворенні ще кількох панських родів Київської землі. Зокрема, його використовували в якості родового герба вихідці з Сіверської землі пани Тиші-Биковські. На печатці пана Федора Тиші від 1528 р. цей знак вміщено в щиті іспанської геральдичної форми. Значно пізніше, 1569 р., пан Федір Тиша користувався печаткою з дещо відмінним зображенням герба у вигляді літери **X** з загнутими вбік кінцями над двома трираменними літерами в **T** в стовп. Втім, на печатці мінського підстарости Івана Федоровича Тиші-Биковського від 1569 р. в німецькому щиті знову бачимо знак у вигляді літери **X** з загнутими вбік кінцями. Аналогічне зображення, але цього разу в супроводі шолома з наметом та трьох павичевих пер в нашоломнику, присутнє на печатці пана Юрія Тиші-Биковського від 1571 р. Знак у вигляді літери **X** з загнутими вбік кінцями над двома трираменними літерами **T** в стовп в ренесансовому щиті знаходимо на печатках панів Гаврила та Василя Тиш-Биковських від 1584 р. А на печатці пана Григорія Тиші-Биковського від 1590 р. знак має вигляд літери **X** з загнутими вбік кінцями в ренесансовому щиті [23, спр.1, арк.99, 520; 28, спр.663; 58, Dz.X, Sygn.18, st.42; 60, Sygn.2633, st.60; 510, с.73].

Найдавніша видозміна герба панів Ласків являла собою зображення знака у вигляді літери **X** з загнутими вбік горішніми кінцями, як про це свідчить малюнок в ренесансовому щиті на печатці пана Ласка від 1559 – 1584 р.р. На печатці овруцького підстарости Івана Ласка від 1569 – 1571 р.р. зображення родового знака в німецькому щиті доповнено в долішній частині фігурами шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори. Зображення зірки відсутнє в родовому гербі на печатці Кузьми Ласка від 1584 р. [23, спр.1, арк.63, 547; 60, Sygn.2633, st.60]. Зображення свастичного мотиву (хреста з загнутими кінцями) в супроводі

зірки та півмісяця присутні також в герботворенні панів Єльців. Вперше знак у вигляді хреста з загнутими кінцями в якості їхнього родового герба бачимо на печатці пана Федора Єльця від 1514 р. в німецькому щиті. Натомість, на печатці Федора Івановича Єльця від 1565 р. в німецькому щиті знаходимо шестипроменево зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори. Поєднання цих двох сюжетів спостерігаємо на печатці київського земського писаря Дмитра Федоровича Єльця від 1584 р.: в німецькому щиті розміщено знак у вигляді хреста з загнутими кінцями під восьмипроменевою зіркою над півмісяцем, що лежить рогами догори. На його наступних печатках від 1584 р. та 1585 р. бачимо аналогічне зображення, але цього разу зірка була шестипроменевою [5, спр.21992; 28, спр.655; 60, Sygn.2633, st.60; 72, Тека X, Plik 13; 298, Выпуск I, с.4]. Знак-свастику знаходимо також на найдавнішій сфрагістичній пам'ятці роду панів Проскурів (Проскурів-Сущанських) – печатці пана Тишка Проскури від 1509 р., на якій знак у вигляді хреста з загнутими кінцями розташований в іспанському щиті. Інший сюжет спостерігаємо на пізнішій печатці пана Івана Проскури від 1571 р.: в німецькому щиті зображено знак у вигляді хреста в супроводі двох півкіл на горішньому та долішньому кінцях, що лежать кінцями одне до одного. Наступний етап еволюції цього родового герба можна проілюструвати за допомогою зображення на печатці невідомого з імені представника роду Проскурів-Сущанських від 1584 р., на якій в овальному бароковому щиті знаходився знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з загнутим вправо долішнім кінцем і загнутим додолу лівим раменом перехрестя [23, спр.1, арк.563; 28, спр.648, арк.1; 60, Sygn.2633, st.60]. Зображення стріли знаходимо ще в кількох знакоподібних гербах київських панів, серед яких в першу чергу варто згадати черкаського старосту Остафія Дашковича, якого пізніші козацькі літописи називають одним з перших козацьких гетьманів. На його печатці від 1527 р. бачимо знак у вигляді стріли вістрям вгору над шестипроменевою зіркою та півмісяцем, що лежить рогами догори в іспанському щиті, над яким розміщено шолом з наметом і п'ять страусових пер в нашоломнику [28, спр.662]. Дещо інше зображення стріли присутнє в герботворенні панів Ратомських. На печатках Олександра Ратомського від 1611 р. та остерського старости Михайла Ра-

томського в німецькому щиті вміщено знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп. На останній з цих печаток зображення доповнено заборолом під короною і трьома страусовими перами в нашоломнику [16, оп.2, спр.7444/І, арк.678; 29, спр.55, арк.4].

Інші знакоподібні зразки родового герботворення панів Київської землі мають в своїй основі різноманітні комбінації хрестів, зірок, півкіл та інших геометричних фігур. Так, вихідці з Берестейської землі пани Лози (Лозки) користувалися в якості герба знаком у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу над півколом, що лежить кінцями догори. Дане зображення знаходимо в німецькому щиті на печатці пана Яцка Лози від 1509 р. На пізнішій печатці мозирського хоружого Івана Лозки від 1571 р. бачимо дещо інше зображення – хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори. Втім, на печатці київського підчашого Лаврина Лозки від 1603 р. в ренесансовому щиті знову можемо спостерігати знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням здолу над півколом, що лежить кінцями догори. Рід панів Прежовських користувався в якості герба знаком у вигляді хреста в супроводі двох півкіл на горішньому та долішньому кінцях, що лежать кінцями в різні боки, як на це вказує зображення на печатці Семена Івановича Прежовського пана на Прежові від 1576 – 1588 р.р. Півкола були наявні також в герботворенні панів Дідовичів (Дідовичів-Трипільських). Так, на печатці пинського старости Івашка Михайловича Дідковича від 1530 р. в іспанському щиті знаходимо знак у вигляді стовпа з подвійними півколоподібними розгалуженнями згори та здолу. Дещо іншим було зображення в німецькому щиті на печатці невідомого з імені пана Дідовича-Трипольського від 1584 р. Цього разу знак має вигляд стовпа в супроводі двох півкіл, що лежать кінцями одне до одного згори та здолу. Знаком у вигляді трьох трикутників під хрестом в якості родового герба користувалися пани Бутовичі (Бутовичі-Брусилівські), про що довідуємося при ознайомленні з зображенням на печатці київського хоружого Яцка Бутовича від 1584 – 1588 р.р., яка містила в своєму полі ренесансовий щит з відповідним родовим знаком в супроводі шолома з наметом. Вихідці з Пинської землі пани Полози (Полозовичі) послуговувалися родовим знаком у вигляді зірки. Так, на печатці овруцького намісника

Семена Полозовича від 1513 р. бачимо знак у вигляді шестипроменевої зірки в іспанському щиті. Натомість, на печатках панів Щасного (від 1514 р.) та Івана (від 1514 – 1517 р.р.) Федоровичів Полозовичів зіркоподібний знак має вісім променів [16, оп.2, спр.7444/І, арк.119, 454, 625; 23, спр.1, арк.778; 28, спр.648-658; 29, спр.3, арк.4; 60, Sygn.2633, st.60; 62, Perg.6180; 72, Тека XVII а, Plik 32].

Завершуючи огляд родової геральдики панських родів Київської землі варто звернути увагу на герботворення родів, що імовірно мали тюркське походження. Наявність тюркського елемента серед панівної верхівки Київської, а також Брацлавської, земель не викликає сумніву [523, с.170-174], але, як здається, його чисельність та вплив дещо переоцінені. На нашу думку проблема полягає в тому, що для встановлення тюркського походження певного роду дослідники як правило беруть до уваги імена його представників. Дана операція в принципі не викликає заперечень, але навряд чи коректно однозначно стверджувати тюркське походження того чи іншого роду, якщо серед його представників тюркські імена зустрічаються лише спорадично, або й взагалі є поодиноким винятком на тлі домінування слов'янських та християнських імен (як ілюстрацію, щодо некоректності подібної операції можемо навести приклад використання тюркського імені “Солтан” князями Четвертинськими, які очевидно не мали жодного стосунку до тюркського етнічного середовища) [707, с.490]. З іншого боку не варто скидати з рахунку можливість зрушення тюркських родів, але навряд чи подібна асиміляція могла носити масовий характер і тим більше відбутися впродовж життя двох-трьох поколінь, якщо дійсно вважати третину всього нобілітету Київської землі тюркською за походженням [523, с.171]. Наявність такого значного іноетнічного компоненту, та ще й розселеного компактно, явно створювала б надзвичайно великі перешкоди щодо його асиміляції. Завважимо, що розселені впродовж XIV – XV ст. на теренах Литовської землі (Троцький, Віленський, Новгородський, Лідський та Ошмянський повіти) порівняно незначні за чисельністю татарські контингенти асимілювалися надзвичайно довго, зберігши власну ідентичність до новітніх часів [315, Том I, с.663-664; 342; 359]. І це при тому, що литовські татари територіально були відрізані від чорноморських степів, на відміну від Київської

землі, яка безпосередньо межувала з кочовищами тюркомовних народів. За таких обставин асиміляція значної за своєю чисельністю тюркомовної людності (якщо не вважати оцінку тюркського нобілітету Київської землі в третину від його загального складу перебільшенням) видається мало реальною, а тим більше впродовж настільки обмеженого часу, так щоб до середини XVI ст. на імовірне тюркське походження вказували лише спорадичні імена представників того чи іншого роду. Сам факт, що тюркомовні поселенці Наддніпрянщини не створили скільки небудь значного та сталого етнічного середовища красномовно вказує на їх нечисельність, що й було передумовою їх швидкого розчинення в руському морі.

Про відсутність скільки-небудь помітного тюркського впливу на етнічне обличчя Центральної України (Київщини і Брацлавщини) свідчать також антропологічні матеріали: населення території сучасних Вінницької, Черкаської та Полтавської областей, на теренах яких присутність тюрків мала б бути найбільш помітною, виявляє виразну антропологічну подібність з населенням українських земель розташованих на північ від цього поясу – Київської, Житомирської, Хмельницької, Рівненської, Волинської, Брестської, Чернігівської, Сумської, Харківської та Білгородської областей [345, с.34-45] в межах єдиного центрально-українського (придніпровського – за Т.Алексєєвою [269, с.230, 232]) антропологічного типу (на антропологічну тяглість населення Наддніпрянщини від літописних полян, древлян і сіверян до сучасного центрально-українського антропологічного типу, а отже – відсутність іногородної домішки в складі руського населення цього регіону доби пізнього середньовіччя, вказує В.Алексєєв [268, с.182-195, 201-202]. Звертаємо особливу увагу на наступний висновок цього дослідника: “отсутствие в украинских сериях сколько-нибудь заметных отклонений в сторону приближения к краниологическим вариантам монголоидной расы, другими словами, чёткая выраженность комплекса европеоидных особенностей” [268, с.186]. На південь від лісостепоного поясу розміщено дніпровський антропологічний тип українців, на формування якого до певної міри вплинули окремі групи степового населення, але не тюркського, а іраномовного – аланського [345, с.30-32]). Отже, мусимо солідаризуватися з твердженням М.Грушевського, що “в складі

української людности вони [тюрки], правдоподібно лишили сліду по собі далеко менше, ніж в українській топографічній номенклатурі” [329, с.551] і додамо – в українській лексиці.

Взагалі ситуація з іменами тюркського походження серед київського нобілітету, має на нашу думку інше пояснення, ніж прямолінійне ототожнення лінгвістичних впливів з етно-расовими. Не вдаючись глибоко в проблематику тюркських впливів на життя наддніпрянських земель, зазначимо лише, що етнічна ситуація в Північному Причорноморрі в добу пізнього середньовіччя не була настільки однозначною, як це не раз представляється в роботах з історії України. Крім власне тюркомовного населення чорноморські степи наповнювали слов'яно- та іраномовні мешканці [302; 329, с.505-525], які очевидно нікуди не зникли після навали монголів, а були включені в нову державну систему Золотої Орди, зберігши власне етнічне обличчя [301]. Очевидно, що домінування тюркської мови в степах давалося взнаки, внаслідок чого значна кількість слів тюркського походження тими чи іншими шляхами потрапляла до мовних структур сусідів. Тому коли Київська земля і Поділля увійшли в політичну орбіту Литовсько-Руської держави, звільнившись від прямої золотоординської залежності, а кочів'я тюркомовних мешканців степу було відсунуто на південь, то в спадок від останніх тогочасна руська мова одержала тюркські запозичення в лексиконі місцевої руської людности, використання яких згодом було розпоширено на більшість руських земель. Певні запозичення очевидно сталися також в XVI ст., коли в битві за степ перевага виразно схиляється на бік руського світу, а запорозький фронтір крок за кроком просувається вглиб життєвого простору тюркомовних кочовиків. Втім, пов'язувати ці запозичення в побутовій, культурній чи мовній сферах [520, с.182] з включенням до складу руської людности тюркського етнічного компонента навряд чи виправдано, радше йшлося про адаптацію (в тому числі й у мовній сфері) до умов степового життя де досвід тюркомовних сусідів міг стати у нагоді та й то лише почасти. Все це змушує нас бути обережними у визначенні етнічного походження тих родів з числа київського (і брацлавського) нобілітету, окремі імена яких вказують на “тюркський слід”. На нашу думку достеменно стверджувати тюркське походжен-

ня того чи іншого роду можна лише у випадку коли тюркський вплив присутній не лише в прізвищі, але й в іменах представників цього ж роду. В зворотньому випадку ми можемо мати справу не з реальним походженням з тюркського середовища, а лише з лінгвістичними впливами.

Додатковим критерієм у визначенні етнічного походження окремих родів можуть слугувати геральдичні матеріали. Скажімо, родовий герб панів Альбієвичів (Солтанів-Албієвичів) – знак у вигляді трираменної літери **T** з загнутими вбік кінцями, який знаходимо на печатці пана Ахмета Солтана Альбієвича від 1526 р. [704, с.20], виразно вказує на татарське походження цього роду, оскільки має відчутні паралелі з тамгою, що нею користувалися кримські хани Гіреї [694, с.8-9; 346, с.13]. Складніше виглядає ситуація з родом панів Аксаків, прізвище яких мало б вказувати на тюркське походження цього роду. Але, з одного боку, серед імен представників цього роду зовсім не зустрічаємо тюркських [536, Том I, с.25-26], а з іншого – їх геральдична спадщина має виразну подібність з гербами руських родів (в першу чергу з гербом панів Ощовських [242, с.1128]), але аж ніяк не з тамгами тюркомовних народів. Так, на печатці київського земського судді Яна Мартиновича Аксака від 1594 – 1597 р.р. зображено знак у вигляді двох трикутників з'єднаних вершинами в стовп, між якими стріла вістрям вліво в німецькому щиті, над яким розташовано забороло з наметом і три страусових пера в нашоломнику. На іншій його печатці від 1594 – 1601 р.р. бачимо подібний герб, але цього разу зображення знаку в півкруглому бароковому щиті доповнено лілією згори. Печатка від 1595 р. мала в своєму полі аналогічний герб в ренесансовому щиті, але зі стрілою розвернутою вістрям вправо і без позащитових елементів повного герба. На печатці від 1597 – 1599 р.р. в точності повторено зображення з печатки від 1594 – 1601 р.р., але без лілії в горішній частині родового знака. Цей же знак у вигляді двох трикутників з'єднаних вершинами в стовп, між якими стріла вістрям вліво розміщено в овальному бароковому щиті на печатках від 1603 р. та 1609 – 1628 р.р. Знак зі стрілою вістрям вправо в іспанському щиті, над яким розташовано забороло з наметом і три страусових пера в нашоломнику, знаходимо на печатці Яна Мартиновича від 1612 – 1616 р.р. Аналогічно представлено цей герб та-

кож на печатці від 1624 р., але цього разу в овальному щиті, над яким замість заборолы зображено шолом під короною [5, спр.17436; спр.20941; спр.21993; спр.23254-23263; 16, оп.2, спр.7444/III, арк.819; 29, спр.37, арк.1; спр.75, арк.23; 33, спр.53, арк.3 зв.; 42, спр.227, арк.6-46; 72, Тека XXI, Plik 19; Plik 59; Plik 95; Тека XXIII, Plik 54; Plik 74; Тека XXIV, Plik 57; 298, Выпуск I, с.5].

Доволі складно в комплексі тамг тюркомовних народів знайти відповідники для гербів Вигур та Колтаків, родів, як припускають, тюркського походження [523, с.170]. Так, на печатці Івана Колтака від 1585 р. в ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді літери **W** під шестипроменевою зіркою [29, спр.21]. Аналогічний знак в німецькому щиті, але цього разу під хрестиком знаходимо на печатці Василя Вигури від 1569 р. [23, спр.1, арк.153 зв.]. Інший знак – у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з колами на кінцях перехрестя бачимо на печатці Яна Вигури від 1571 р. [23, спр.1, арк.538]. Варто поставити під сумнів також тюркське походження роду Котлубаїв, які користувалися руським за походженням гербом Кіт морський, про що свідчить зображення на печатці Давида Котлубая-Іляшовського від 1575 р. [704, с.151].

Окремою проблемою є питання про походження землян Зауської волості, родові гнізда яких було компактно розміщено в Овруцькому повіті в басейні р.Уші (тепер р.Уж) [523, с.221]. На сьогодні відомою є значна кількість родових гербів заушан, які також ставлять під сумнів імовірне тюркське походження цих родів. В герботворенні зауських землян превалюють сюжети, які знаходять виразні паралелі в геральдичній спадщині інших руських родів. Так, в геральдиці заушан зустрічемо сюжети, в основі яких перебувало зображення стріли. Зокрема, на печатці Войтиха Білоцького від 1613 р. в німецькому щиті було зображено знак у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям вгору над шестипроменевою зіркою над півмісяцем, що лежить рогами догори. В свою чергу Болсуновські в якості герба користувалися знаком у вигляді перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістрям вгору [704, с.29, 37-38]. Розповсюдженим сюжетом в гербах землян Зауської волості є також зображення буквоподібних знаків, які становили основу родового герботворення всіх руських земель доби середньовіччя. Так, на печатці київського повіто-

вого возного Семена Олександровича Мочульського від 1575 р. в німецькому щиті знаходився знак у вигляді літер **М** та **W** в стовп, які з'єднано стовпом з двома кутастими відгалуженнями ліворуч. Ще складнішу конструкцію має зображення на печатці Миколи Кириковича Виговського від 1584 р.: в ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді літери **Д** над двома трираменними літерами **Т** в стовп над півколом, що лежить кінцями догори [29, спр.11; 60, Sygn.2633, st.60, арк.2 зв.]. Згодом, в середині XVII ст. Виговські користуються в якості родового герба дещо іншим зображенням – знаком у вигляді з'єднаних між собою в стовп літер **Т** і **W**. Його бачимо на печатці турівського полковника Костянтина Виговського від 1659 р. в щиті французької геральдичної форми, над яким було розміщено шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пер, які пронизує стріла в нашоломнику [704, с.360]. Наявність в цьому гербі знака у вигляді літери **W** зумовило ототожнення герба Виговських з польським гербом Абданк в пізніших гербовниках. Подібно як і у випадку з гербом Булгаків (Булгаковських), що являв собою знак у вигляді літери **W** під хрестом, який в пізніших гербовниках названо Сиромклею [237, Том II, с.359; Том IX, с.454]. Варто наголосити, що знаки, в основі яких лежало зображення літери **W** (або літери **М**) були надзвичайно поширені в руському герботворенні й водночас практично не зустрічаються серед тамг тюркомовних народів [305, с.12-15; 306, с.3; 307, с.5; 387, с.14-15; 514, с.9]. Подібно як і знак у вигляді літери **X** з загнутими вбік кінцями, який знаходимо на печатці Івана Турчина від 1574 р., а також в гербі Валевських (Левковських). Радше зі скандинавськими рунами (руною Odal) мають подібність знаки в гербах Коркошек та Корчовських. На печатці Тихна Михайловича Коркошки від 1569 – 1571 р.р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді овала з подвійним розгалуженням здолу. В свою чергу, на печатці Василя Богдановича Корчовського від 1571 р. знак має вигляд ромба з подвійним розгалуженням згори та загнутою додолу перекладиною праворуч. Аналогічне зображення знаходимо також на печатці Івана Васильовича Корчовського від 1584 р. Натомість, на його наступній печатці від 1601 р. в ренесансовому щиті вміщено знак у вигляді двораменного хреста. Саме цей сюжет в якості родового герба Корчовських фіксують пізніші гербовники [16,

оп.2, спр.7444/I, арк.347; спр.7444/II, арк.243; 23, спр.1, арк.87 зв., 89 зв., 496, 501; 60, Sygn.2633, st.60; 72, Тека XXIV, Plik 57, st.448; 704, с.334].

З усього вище наведеного стає очевидним, що герби землян Заушшя ні змістом ні стилістично не відрізнялися від решти пам'яток руського герботворення доби середньовіччя, натомість вони практично не знаходять аналогій серед тюркських тамг, і до того ж є стилістично відмінними від тогочасних гербів татарського нобілітету Великого князівства Литовського і Руського. Останнє положення можемо проілюструвати навівши деякі зразки герботворення литовських татар, що його фіксують печатки від 1540 р. Скажімо, князь Шахманцер Касимович на одній зі своїх печаток використав знак у вигляді півкола з загнутими додолу та вбік кінцями, яке перетинає перевернутий **T**-подібний хрест з подвійним розгалуженням вгорі. Інша його печатка містила в іспанському щиті подібне зображення знака, але цього разу перевернуте і без подвійного розгалуження. Складну конструкцію має герб в німецькому щиті на печатці князя Щасного Асановича – знак складається з двох пар півкіл з'єднаних між собою, які розташовано доземо кінцями одні до одних, долішні півкола мають загнуті вбік долішні кінці та перекладину посередині. Знаком у вигляді літери **П** з загнутими вбік долішніми кінцями під півмісяцем рогами догори, який перетинає стовп з кулькою на горішньому кінці користувався князь Магмет Банкевич. Подібний знак, у вигляді літери **П** з загнутими вбік долішніми кінцями під стовпом і колом, бачимо на печатках князя Олехна Бахтияревича, Магмета Андраксаковича і Ях'ї Давидовича [98, Perg.1317; Perg.1318]. Родові знаки в гербах татар, на відміну від тогочасних пам'яток руської геральдики не вирізняються симетричністю та чіткістю ліній, що складають геральдичну конструкцію, крім того для татарських гербів є характерним недотримання пропорцій в зображенні геральдичних елементів, а також – товщини ліній в різних частинах знака. Завважимо, що в руській геральдиці поширеним прийомом в стилізації родових знаків є розширення кінців ліній, натомість в татарських гербах бачимо зворотню тенденцію – до звуження та загострення ліній на кінцях.

В герботворенні землянських родів Київської землі, щодо яких не виникає сумнівів в їх руському походженні, домінуюче місце, як і слід було очікувати, належало гербам складеним на основі родових знаків – стріло-, хресто- чи буквоподібних. Щодо перших з них, то зображення стріли можемо бачити в конструкції кількох десятків землянських гербів, причому як в ролі основного, так і другорядного елемента. Найбільш давньою пам'яткою землянського герботворення Київської землі з використанням зображення стріли є родовий знак у вигляді кола, обабіч якого два вістря стріли в німецькому щиті на печатці Богдана Василевича від 1509 р. [28, спр.648]. Знак у вигляді стріли вістрям вгору з кутастих відгалуженням праворуч присутній в ренесансовому щиті на печатки Матвія Гуриновича від 1553 р. Рід Маслів (Масловичів), судячи з зображення в овальному бароковому щиті на печатці Станіслава Масла від 1598 р., користувалися гербом у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям вгору з костурним відгалуженням ліворуч. Щоправда, на більш ранній печатці представника цього роду – Григорія Масла, від 1569 р., бачимо інше зображення – мисливський ріжок в німецькому щиті. Неокреслене ближче зображення стріли знаходилося також в родовому гербі Колецких [16, оп.2, спр.7444/І, арк.386; 23, спр.1, арк.281 зв.; 60, Sygn.683, st.22; 97, Rkps 68, st.114].

Гербом роду Макаревичів-Івашенцевичів було зображення срібного знака у вигляді тричі перехрещеної стріли вістрям вгору на червоному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і п'ять страусових пер в нашоломнику. Про це також свідчать зображення на печатках Федора Богдановича Макаревича-Івашенцевича від 1565 р. та Миколи Макаревича-Івашенцевича від 1584 р. Більш складну конструкцію має герб на іншій печатці Миколи Макаревича від 1603 р.: в першій та четвертій частинах чотиридільного півкруглого барокового щита зображено знак у вигляді тричі перехрещеної стріли вістрям вгору, а в другій та третій – птаха, над щитом розташовано шолом з наметом, а в нашоломнику – три страусових пера. На гербі роду Онковичів було зображено знак у вигляді стріли вістрям вгору на долішньому кінці якої шестипроменева зірка, на що вказують відповідні малюнки на печатках Костянтина Семе-

новича Онковича від 1551 р. та незнаного з імені представника цього роду від 1584 р. При документі від 1584 р. знаходилося ще дві печатки неідентифікованих київських землян, на першій з яких в ренесансовому щиті було зображено знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями догори, а на іншій – аналогічний знак, але з півколом, що лежить кінцями донизу [29, спр.3, арк.4; 60, Sygn.2633, st.60; 242, с.1133; 298, Выпуск I, с.4; 510, с.63; 704, с.116].

Рід Песляків користувався в якості герба знаком у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над хвилястим поясом, про що свідчить зображення в німецькому щиті на печатці від 1584 р. Згодом, на печатці Миколи Песляка від 1626 р. бачимо аналогічне зображення родового знаку, цього разу з подвійним вістрям стріли у вигляді літери **М** та позашитовими елементами повного герба – шоломом з наметом і трьома страусовими перами в нашоломнику. Сили-Новицькі мали герб у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над основою з загнутими догори кінцями, який знаходимо на печатках київського гродського судді Михайла Сили-Новицького від 1609 – 1612 р.р. Очевидно, представнику цього ж роду належала печатка від 1584 р., в полі якої в ренесансовому щиті було зображено аналогічний знак, але розвернутий вістрям донизу. Складну конструкцію має герб на печатці київського гродського судді Федора Гуменицького від 1635 – 1640 р.р.: знак у вигляді стріли вістрям вгору з подвійним розгалуженням знизу, яку перетинає довгий хрест вліво в іспанському щиті, над щитом вміщено забороло з наметом під короною і три страусових пера в нашоломнику. Знаком у вигляді перехрещеного вістря та піввістря стріли в стовп користувався рід Одинців, що походив від київського конюшого Івана Одинця. Аналогічним гербом користувався також рід Бровицьких. Гербом роду Струцинських було зображення знака у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору з двома відгалуженнями знизу, як про це свідчить печатка Андрія Струцинського від 1571 р. Незнаний з імені київський землянин користувався 1584 р. гербом з зображенням знака у вигляді двох піввістрь стріли в стовп, які перетинає вигнуте кінцями догори рамено в овальному бароковому щиті. Поширеним сюжетом в родовій геральдиці Київської землі було також поєднання стріли з підковою або півколом. Так, рід Нечаїв користувався в якості ге-

рба зображенням підкови кінцями додолу, в колі якої стріла вістрям вгору з подвійним розгалуженням здолу на червоному полі. На печатці Богуша Гульковича Глібовського від 1574 р., в свою чергу бачимо знак у вигляді стріли вістрям додолу, яку перетинає півколо з загнутими догори і в бік кінцями. Вихідці з Берестейської землі Лозовицькі користувалися в якості герба знаком у вигляді стріли вістрям вгору з навскісним відгалуженням праворуч над півколом, що лежить з загнутими догори та вбік кінцями, який знаходимо в німецькому щиті на печатці Матиса Лозовицького від 1570 р. На печатці Марка Білоблоцького від 1623 р. в ренесансовому щиті бачимо підкову кінцями додолу під вістрям стріли. Сфрагістичний матеріал вказує на те, що зображення підкови кінцями додолу під вістрям стріли було також гербом роду Стрибилів. Принаймні, на печатці Філона Стрибиля від 1594 р. в першій частині розтятого іспанського щита бачимо саме цей герб, натомість, в другій частині знаходимо знак у вигляді літери **X** з загнутими вбік кінцями, над щитом зображено шолом з наметом, в нашоломнику – сім страусових пер [5, спр.17466; спр.20962; спр.23259; 16, оп.2, спр.7444/III, арк.819; 33, спр.53, арк.63-97; 60, Sygn.2633, st.60; 61, Pap.4072; 72, Тека XXI, Plik 19; 224, с.223; 242, с.1196; 244, с.870; 510, с.58; 621, с.342; 704, с.112, 115, 309].

Поруч зі стрілою поширеним елементом в герботворенні київських землян було також зображення хреста, як основної або другорядної частини родового знака. Скажімо, зображення хреста на основі бачимо на печатці Василя Семеновича Укола від 1525 р. Щоправда, на його пізнішій печатці від 1549 р. зображення цього герба було дещо модифіковано – в ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді перехрещеної сокири вліво. Овруцький підстароста Кондрат Княгининський-Друченин користувався 1601 р. родовим знаком у вигляді п'ятикінцевого хреста з подвійним розгалуженням здолу в іспанському щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною. Доволі часто в родових знаках київських землян можемо спостерігати зображення хреста в поєднанні з колом, півколом або півмісяцем. Так, Олександр Крошницький 1643 р. засвідчив власний тестамент печаткою з зображенням знака у вигляді хреста в колі в іспанському щиті, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і три страу-

сових пера в нашоломнику. На печатці неznаного з імені київського землянина від 1584 р. знак мав вигляд хреста над колом в ренесансовому щиті. Рід Круневичів в якості герба використовував знак у вигляді з'єднаних хрестом двох півмісяців в стовп, які лежать рогами в різні боки на червоному полі щита, над яким розташовано шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Побібне зображення правило також за родовий герб Щеніївських – на печатці Семена Щеніївського від 1571 р. в німецькому щиті бачимо знак у вигляді хреста з загнутими на поземому рамені кінцями в супроводі двох півкіл, що лежать в стовп кінцями в різні боки. В свою чергу, на першій печатці київського воєнного Ждана Щеніївського від 1584 р. знак має вигляд хреста в супроводі двох півкіл, що лежать в стовп кінцями в різні боки в іспанському щиті. На іншій його печатці від 1585 р. в ренесансовому щиті зображено знак у вигляді хреста в супроводі півмісяця та півкола, що лежать в стовп кінцями в різні боки. Простішу конструкцію мав герб на печатці Василя Мелеховича Батуниського від 1599 р.: в ренесансовому щиті знак у вигляді півкола кінцями додолу під хрестом. На печатці житомирського писаря Федора Мишинського від 1619 р. в щиті французької геральдичної форми було зображено знак у вигляді хреста між двома півколами, що лежать кінцями одне до одного в стовп. Герб роду Ленковичів (Ленковичів-Іпогорських) можемо бачити на печатці мозирського земського підсудка Федора Ленковича-Іпогорського від 1569 р. – в ренесансовому щиті знаходився знак у вигляді півкола кінцями додолу під хрестиком, правий кінець хвилясто перехрещено, лівий кінець у вигляді трираменної літери **T**. За герб роду Омеляновичів правило зображення хреста над півмісяцем, що лежить рогами додолу, яке бачимо в ренесансовому щиті на печатці Сидора Федоровича Омеляновича від 1616 р. Зображенням розширеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами догори, в німецькому щиті користувалася дружина київського землянина Богдана Омеляновича – Марина Минцівна (на печатці від 1615 р). Подібний малюнок бачимо також в ренесансовому щиті на печатці Костянтина Жасковського від 1585 р. Герб роду Микуличів, в свою чергу, складався зі срібного знака у вигляді хреста під лілією над півмісяцем, що лежить рогами догори на блакитному полі щита, над яким

знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику [16, оп.2, спр.7444/III, арк.811, 815; 23, спр.1, арк.559; 28, спр.96; 29, спр.61, арк.1 зв.; 58, Dz.X, Sygn.55, st.12; 60, Sygn.2633, st.60; 62, Perg.5627; 71, Тека 101, Plik 34, st.18, 29; 72, Тека XVI, Plik 63; Тека XVI а, Plik 64; Тека XXIII, Plik 54; Тека XXIV, Plik 35; 224, с.165; 298, Выпуск III, с.3].

Кількома видозмінами родового герба користувалися представники роду Кевличів. Так, на печатці житомирського підстарости Миколи Кевлича-Староселицького від 1569 р. в німецькому щиті знаходимо знак у вигляді двох косих костурних хрестів над півмісяцем, що лежить рогами додолу. На його пізнішій печатці від 1592 р. в ренесансовому щиті бачимо півмісяць рогами додолу в супроводі двох трилистників та вістря. Представник іншої галузі цього роду – намісник житомирського підстарости Миколи Кевлича Михайло Кевлич-Бражинський 1597 р. користувався печаткою з зображенням півкола кінцями догори в супроводі двох лапчастих хрестиків та п'ятипроменевої зірки в ренесансовому щиті. Аналогічний сюжет представлено також на печатці Микити Кевлича-Бражинського від 1601 р. Герб Подільських відомий за зображенням на печатці київського городничого Юрія Подільського від 1571 р. – в німецькому щиті вміщено знак у вигляді півмісяця, що лежить рогами догори між двома лапчастими хрестиками. А на печатці дружини київського землянина Яна Копця Софії Пушкар-Ресинської від 1603 р. знак має вигляд хреста над шестипроменевою зіркою між двома півмісяцями, що лежать рогами один до одного [23, спр.1, арк.279, 545; 72, Тека XIX, Plik 28; Тека XXII а, Plik 66; Тека XXIV, Plik 57; 704, с.281]. Варто відзначити, що використання зірок та півмісяців в герботворенні київських землян також було не поодиноким явищем. Зокрема, шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори бачимо на печатках київського намісника Семена Гринкевича від 1558 р. та Івана-Кирдея Лемешевича від 1569 р. В гербі роду Зинькевичів спостерігаємо саме лише зображення півмісяця, що лежить рогами догори. Складнішу конструкцію знаходимо на печатці намісника київського намісника Северина Куропатвича від 1587 р. – в ренесансовому щиті знак у вигляді двох півмісяців, що лежать рогами в різні боки в стовп, згори паросток, здолу три вру-

ба. Гербом Ловейків було зображення знака у вигляді півмісяця рогами догори з вістрями на кінцях і пов'язкою згори на червоному полі щита [23, спр.1, арк.233 зв.; 72, Тека VIII, Plik 92; Тека XVII, Plik 72; 224, с.110; 237, Том X, Dodatek, с.504]. Поширеним сюжетом в гербах київських землян було також зображення різноманітних видозмін хреста з загнутими кінцями (тобто – свастичного знака). Його, зокрема, бачимо в німецькому щиті на печатці Івана Михайловича Гричинича від 1569 р. В свою чергу, на печатці київського коморника Власа Грузевича від 1621 р. в півкруглому щиті було зображено знак у вигляді кола під двома хрестами з загнутими кінцями. Знак у вигляді косоного хреста (літери **X**) з загнутими кінцями під хрестиком знаходимо в німецькому щиті на печатці житомирського підстарости Григорія Кочуровського від 1609 р. Рід Силичів в якості герба користувався знаком у вигляді літери **X** з загнутими кінцями над трьома врубами на червоному щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Грицькевичі мали в гербі знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями над двома хоругвами. А київський гродський писар Іван Черкас 1586 р. користувався печаткою з зображенням в ренесансовому щиті знак у вигляді літери **X** з загнутими додолу горішніми кінцями. Нарешті, незнаний з імені київський землянин на печатці від 1584 р. мав подібне зображення знака у вигляді літери **X** з загнутими вбік горішніми кінцями над літерою **П** на лівому долішньому кінці в ренесансовому щиті. Своєрідний свастичний сюжет знаходимо також в родовому гербі Новицьких – знак у вигляді триноги з загнутими кінцями (іноді – в супроводі трьох шестипроменевих зірок) на блакитному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику, на яких розміщувався знак у вигляді триноги з загнутими кінцями. Дане зображення (триногу з загнутими кінцями в супроводі трьох шестипроменевих зірок) в німецькому щиті бачимо вже на печатці Миколи Новицького від 1550 р. На пізніших печатках острозького старости Миколи Новицького бачимо дещо іншу видозміну цього герба. Так, на першій з них від 1632 р. знак має вигляд триноги з загнутими кінцями та вістрям стріли на долішньому кінці, обабіч дві шестипроменеві зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори в ні-

мецькому щиті, над яким розміщено шолом з наметом, а в нашоломнику – три страусових пера, які пронизує стріла вістрям вліво. На другій – від 1633 р., знак у вигляді триноги з загнутими кінцями, обабіч дві шестипроменеві зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори знаходимо в першій частині чотиридільного іспанського щита, а в третій частині – три козлині голови (герб Зірвикаптур), над щитом бачимо забороло з намет під короною, в нашоломнику – три страусових пера, які пронизує стріла [5, спр.20756; 23, спр.1, арк.269; 42, спр.5, арк.1 зв.; спр.6, арк.5; спр.227, арк.8; 58, Dz.XI, Sygn.19, st.11; 60, Sygn.2633, st.60; 72, Тека XVII, Plik 34; 237, Том V, с.123; Том VI, с.579-580; Том VIII, с.372].

Певне поширення в родовій геральдиці Київської землі мало також зображення **Т**-подібного хреста, що своїм зовнішнім виглядом нагадував ключ, особливо якщо його супроводжувало коло. Так, родовий герб Обуховичів (Обухів) в гербовнику Кояловича названо Ключ роздертий, що мав вигляд срібної літери **Т** над колом в супроводі золотої шестипроменевої зірки на червоному полі щита, над яким знаходився шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Родовим гербом Пересецьких було зображення знака у вигляді ключа з двораменним перехрестям в супроводі шестипроменевої зірки, як про це свідчать зображення на печатках Петра Пересецького від 1598 р. (в ренесансовому щиті) та Андрія Пересецького від 1602 р. (в овальному бароковому щиті). На пізнішій печатці останнього від 1619 р. знак має вигляд ключа з чотирма відгалуженнями праворуч. 1584 р. незнаний з імені київський землянин користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **Т** з шестипроменевою зіркою посередині над півколом, що лежить кінцями догори в ренесансовому щиті. Крім **Т**-подібного хреста в герботворенні київських землян доволі часто можна зустріти знаки на основі трираменної літери **Т**. Так, рід Андрієвичів в якості герба використовував зображення знака у вигляді літери **Т** над трираменною літерою **Т** в стовп, про що дізнаємося з малюнку в німецькому щиті на печатці Івана Андрієвича від 15 січня 1547 р. На пізнішій печатці Василя Андрієвича від 1569 р. знак має вигляд літери **Ш** з загнутими вбік кінцями над півмісяцем, що лежить рогами догори. Знак у вигляді трираменної літери **Т** з навскісним перетином в правій ча-

стині, очевидно, правив за родовий герб Антоновичів, адже саме його бачимо на печатках житомирського священника і землянина Василя Антоновича від 1570 р. (в німецькому щиті) та Федора Антоновича від 1584 р. (в ренесансовому щиті). Рід Киркорів за родовий герб мав зображення срібного знака у вигляді двох трираменних літер **T** в стовп на червоному полі щита, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Аналогічне зображення родового знака бачимо також в німецькому щиті на печатці Григорія Толкача-Жукинського від 1571 р., щоправда, цього разу трираменні літери **T** мають загнуті вбік кінці. Знак у вигляді трираменної літери **T** під хрестиком присутній в німецькому щиті на печатці Стецька Пилиповського від 1571 р. Натомість, на печатці його сина – київського возного Семена Степановича Пилиповського від 1588 р. в ренесансовому щиті бачимо підкову кінцями додолю під двоарамним хрестиком. На печатці невідомого з імені представника роду Пашкевичів від 1569 р. в німецькому щиті було вміщено знак у вигляді трираменної літери **T** під вістрям стріли [16, оп.2, спр.7444/I, арк.662; 23, спр.1, арк.364 зв., 396, 502, 558; 28, спр.96; 29, спр.24; 60, Sygn.2633, st.60; 72, Тека VI, Plik 63; Тека XXIII, Plik 5; Тека XXIV, Plik 88; 224, с.87-89; 704, с.21].

Серед інших буквоподібних знаків до найбільш чисельних належали зображення в основі яких перебувала літера **M** (або літера **W**) в поєднанні з хрестом. Так, знак у вигляді літери **M** під хрестом знаходимо на печатках київських генеральних возних Радка Мироновського від 1586 р. і 1600 р. та Теодора Мостицького від 1624 – 1629 р.р. Складним знаком у вигляді літери **W**, яку перетинає стовп і півколо, що лежить кінцями догори в ренесансовому щиті користувався 1572 р. київський намісник Василь Рай. На печатці іншого представника роду Раїв – також Василя, від 1633 р., в німецькому щиті бачимо знак у вигляді літери **W**, яку перетинає стовп з піввістрям вгорі та півколом, що лежить кінцями догори здолу. Гербом роду Голубів було зображення срібного знака у вигляді літери **W** під піввістрям стріли на червоному полі. Аналогічне зображення представлене також на печатці канівського полковника Юрія Голуба від 1639 – 1646 р.р. в німецькому щиті, над яким знаходилося забороло з наметом. Київський мечник Іполит Родке-

вич 1612 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **W** під перехрещеною стрілою вістрям вгору в ренесансовому щиті, над яким розміщувався шолом з наметом і павичеві пера в нашоломнику. А на печатці Федора Оношкевича від 1537 р. в німецькому щиті було зображено знак у вигляді літери **W** з загнутими в бік кінцями під хрестом. На печатці Семена Святського від 1621 р. в ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді літери **П** з перехрестям на правій щоглі. Остафій Скаревський 1581 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **П** в супроводі двох хрестиків. Іконографія останнього, імовірно, зумовила невірне ототожнення цього родового герба з польським гербом Радван в річпосполитських гербовниках [5, спр.20756; 16, оп.2, спр.7444/І, арк.585-586; 20, РД-34, арк.1; 26, спр.3, арк.51; 28, спр.105; спр.126; 60, Sygn.2896, st.14; 72, Тека XVII, Plik 34; Тека XXIV, Plik 11; 244, с.359, 858; 224, с.277; 298, Выпуск III, с.3; 622, с.147-150; 704, с.291].

Різноманітними буквоподібними знаками користувалася в якості гербів також група київських господарських землян, що мала своїм осідком лівобережне с.Русанів на р.Трубіж. Так, київський генеральний возний Остафій Держко-Русановський 1599 р. користувався печаткою з зображенням знак у вигляді літери **M** в ренесансовому щиті. На його іншій печатці від 1601 р. бачимо дещо інше зображення родового знака – у вигляді літери **M** з перехрестями на кінцях, здолу лапчастий хрест над півмісяцем, що лежить рогами догори. На печатках Григорія Михайловича Кудиновича-Русановського від 1589 – 1599 р.р. та 1596 р. в ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді трьох з'єднаних між собою літер **V** під хрестом. В свою чергу, на печатці Василя Кудиновича-Русановського від 1599 р. знак має вигляді літери **W** під хрестом, а на його наступній печатці від 1601 р. – літери **M** під хрестом. Лецко з Никифора Ленкевич-Русановський на своїх печатках від 1589 р. та 1601 р. мав зображення знака у вигляді двох трикутників під хрестом в супроводі шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори. Своєрідною конструкцією вирізняється також знак на печатці київського генерального возного Романа Овсяного від 1596 р., він має вигляд самостріла в супроводі трьох хрестиків у ренесансовому щиті. Натомість, на його другій печат-

тці від 1599 – 1601 р.р. бачимо знак у вигляді числа 8 з подвійним розгалуженням вгорі в супроводі трьох хрестиків [72, Тека XVII а, Плік 56; Тека XXII, Плік 40; Тека XXIII, Плік 54; Тека XXIV, Плік 57].

З неназваних ще землянських гербів, створених на основі родових знаків, варто згадати герб роду Вешняків, що складався з кола з відгалуженням здолу над півколом, що лежить кінцями догори, який бачимо в німецькому щиті на печатці овруцького господарського землянина Федора Омеляновича Вешняка від 1528 р. На печатці Богдана Вишпольського від 1600 р. родовий знак мав дещо незвичну конструкцію у вигляді серця, на якому розміщувалося півколо кінцями вліво в ренесансовому щиті. Подібний сюжет спостерігаємо також на печатці київського возного Томка Хомина від 1589 р. – знак у вигляді трикутника з ламаним горішнім пругом, який перетинає півколо з загнутим вбік горішнім кінцем. Незнаний з імені київський землянин користувався 1584 р. печаткою з зображенням знака у вигляді трикутника з подвійним загнутим розгалуженням на горішньому кінці в німецькому щиті [28, спр.663, арк.1; 60, Sygn.2633, st.60; 72, Тека XVII а, Плік 56; Тека XXIV, Плік 11].

З інших зразків руської геральдики в герботворенні київських землян в першу чергу необхідно назвати герби з трьома врубамі. Їх використовували в якості родового герба Єленські (зокрема – мазирський земський суддя Іван Єленський), Островські та Мощаницькі (в німецькому щиті на печатці київського підстоля Василя Мощаницького від 1584 – 1585 р.р.). Видозміною герба з трьома врубамі користувався також рід Розсудовських – на печатці Василя Розсудовського від 1570 р. в ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді трьох врубів, на яких хрест і два відгалуження обабіч. Рід Волоховичів користувався подібним гербом – трьома врубамі з лілією. А, невідомо чи споріднений з ними рід Волошинів, мав своїм гербом зображення стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки. Подібним гербом користувався також рід Третяків. Щоправда, на найдавнішій відомій нам печатці представника цього роду – Лукаша Третяка від 1585 р. бачимо дещо відмінне зображення – в ренесансовому щиті стріла вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами дого-

ри в супроводі шестипроменевої зірки праворуч. Втім, вже на наступній печатці Лукаша Третяка від 1593 р. знаходимо зображення цього герба з двома зірками в овальному бароковому щиті [5, спр.21992; 16, спр.7444/II, арк.157, 193, 226; 23, спр.1, арк.395; 33, спр.16, арк.16 зв.; 60, Sygn.2633, st.60; Тека XVI a, Plik 47; 224, с.95, 327]. Руського походження, очевидно, був також герб роду Гулковичів – напнутий лук зі стрілою, що лежить вістрям вгору на червоному полі щита, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику. Гласним гербом користувався рід Галчиновських – на печатці житомирського підстарости Івана Галчиновського від 1619 р. було зображено галку вліво в німецькому щиті, над яким знаходилося забороло з наметом і три страусових пера в нашоломнику. А на печатці Криштофа Шимковича-Ритинського від 1621 р. знаходилося серце пронизане трьома стрілами вістрями вгору в зірку. Рід Лиховидовичів користувався гербом з зображенням підкови кінцями додолу в супроводі восьмипроменевої зірки, про що свідчить малюнок на печатці намісника князя Курбського Бориса Лиховидовича від 1533 р. Підкова кінцями додолу, але цього разу в супроводі хрестика, знаходилася також на печатках Олександра Остроуха від 1596 – 1600 р.р. та неznаного з імені київського землянина від 1584 р. [5, спр.20756; 16, оп.2, спр.7444/I, арк.294; 28, спр.96; 29, спр.71; 60, Sygn.2633, st.60; 72, Тека III, Plik 10; Тека XXII, Plik 40; Тека XXIV, Plik 11]. Чи не єдиним гербом в родовій геральдиці Київської землі, що мав нобілітаційне походження, був герб Погоня (Божедар), який разом зі шляхетством одержав Васько Зинович з Києва, згідно з господарським привілеєм великого князя Жигимонта від 26 серпня 1523 р.: на золотому полі з блакитної хмари виходить закута в срібні лати рука, що тримає срібний меч; над щитом шолом під шоломовою короною, в нашоломнику закута в срібні лати рука, що тримає срібний меч, навколо щита срібно-золотий намет [685, с.218, 237; 695, с.29].

Переходячи до розгляду геральдичної спадщини служебних та напівпривілейованих груп київського суспільства мусимо зазначити, що порівняно з Волинню, наші відомості, щодо герботворення служилої людності Київської землі є доволі обмеженими – на сьогодні маємо лише п'ять таких печаток, які втім дозво-

ляють зробити певні спостереження і щодо геральдичної практики цієї групи населення. Як і в разі з землянами, в гербах слуг бачимо в основному знакоподібні сюжети. Так, на печатці слуги троцького воєводи Миколи Юрійовича Радивиля – Семена Груші від 1557 р. в ренесансовому щиті було зображено знак у вигляді вістря стріли над трикутником, що лежить вершиною дотолу з подвійним ламаним розгалуженням здолу. Слуга князя Яхима Богушовича Корецького – Іван Васильович Молодковський 1576 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді трьох клинів, які з'єднано вістрями здолу в німецькому щиті. Натомість, на печатці слуги князя Костянтина Острозького – Філона Сахновича Васютича Молодковського від 1601 р. в ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді літери **X** над лапчастим хрестом. Подібне зображення знака у вигляді літери **X** з загнутими кінцями знаходимо на печатці товариша черкаської роти Яна Юргевича від 1571 р. І лише на печатці слуги князя Богдана Володимировича Боровського-Глинського – Яна Вітунського від 1560 р. в німецькому щиті бачимо польський герб Єліта (три списа в зірку) [23, спр.1, арк.798; 58, Dz.XI, Sygn.19, st.108; 72, Тека IX, Plik 3; Тека XXIV, Plik 57; 704, с.125].

Значно ширше в джерелах відображено герботворення київських міщан, відомості про яке представлено виключно на сфрагістичних пам'ятках. Інформацію про останні частково було опубліковано в роботах українських та польських науковців [288, с.153-155; 397, с.163-166; 473, с.2-3; 622, с.122-123, 142-144, 191-192]. Щоправда, в роботах Т.Лютої та Н.Білоус наявний цілий ряд помилок у визначенні геральдичних сюжетів на печатках київських міщан, що зайвий раз вказує на складність в ідентифікації зображень на середньовічних руських печатках. Так, Т.Люта в трьох випадках з чотирьох припустилася помилок в прорисах печаток [397, с.163-166]. Натомість, Н.Білоус в більшості випадків визначила міщанські герби як тотожні з різними польськими родовими гербами (Абданк, Шелига, Гарнава, Костеша, Древиця, Огон, Леліва, Остоя) [288, с.153-155], хоч насправді жодного польського герба в герботворенні київського міщанства 2-ї пол. XVI – 1-ї пол. XVII ст. не знаходимо. Київська міська верхівка, як і нобілітет Київської землі в якості гербів користувався переважно родовими знаками, в основі яких пере-

бували різноманітні буквоподібні конструкції, хрести, стріли, кола, півкола та ін. Щодо першої з цих груп то вона представлена гербами на печатках міщанських родів Баликів, Маликовичів, Романовських, Федоровичів та Ходиків. Герботворення останніх представлено на печатці київського райці Федора Ходики-Кобизевича від 1553 р., на якій в іспанському щиті було зображено знак у вигляді літери **M** під хрестом. Знак у вигляді літери **M**, над хрестом з загнутими кінцями і основою, перебував також в основі родового герба київського бурмистра Левка Федоровича, що його бачимо в німецькому щиті на печатці від 1600 р. Подібне за своєю іконографією зображення спостерігаємо на печатці Михайла Федоровича від 1571 р. – знак у вигляді літери **M** під перехрещеною стрілою, що лежить вістрям вгору, але та обставина, що останній фігурує в документі як землянин, а також певна відмінність в зображеннях гербів, не дозволяють наполягати на висновку про приналежність Левка та Михайла до одного роду, хоч і не виключають подібної можливості, з огляду на розмитість межі між землянами та міською верхівкою Київської землі. Знак у вигляді літери **N** з хрестиком на лівій щоглі представлено в якості герба в німецькому щиті на печатці київського райці Каленика Романовського від 1553 р. На печатці Богдана Маликовича від того ж року знак має вигляд літери **W** під хрестом. Подібна конструкція родового знака у вигляді літери **W** під літерою **T** присутня на печатці київського війта Яцка Балики від 1598 – 1623 р.р. Син останнього – київський війт Созон Яцкович Балика користувався аналогічним зображенням герба в іспанському щиті в супроводі заборола з наметом та павичевого пера в нашоломнику. Натомість, на печатці київського бурмистра Михайла Яцковича Балики від 1639 р. в півкруглому бароковому щиті знаходимо іншу геральдичну конструкцію – знак у вигляді трираменного зреста з подвійним заокругленим розгалуженням згори під шестипроменевою зіркою. Зображення хрестоподібних знаків належить до числа найбільш поширених сюжетів в герботворенні київських міщан. Так, київський райця Філон Шершневич 1636 р. засвідчив документ печаткою з зображенням лапчастого хреста в півкруглому бароковому щиті. Роман Гарволитин 1551 р. користувався печаткою з зображенням в німецькому щиті знака у вигляді хреста з потрійним розгалуженням здолу. В свою

чергу, київський райця Артем Семенович Конашко мав у полі печатки від 1610 р. зображення знака у вигляді двораменного хреста в ренесансовому щиті. А на печатці Яцка Грицьковича від 1622 р. в німецькому щиті бачимо знак у вигляді хреста, доземе рамено якого перетинає два півкола кінцями в різні боки. Знак у вигляді хреста-свастики знаходимо на печатці київського райці Богдана Сомковича від 1635 – 1639 р.р. в півкруглому бароковому щиті. Подібне зображення представлено також на печатці київського райці Григорія Яцковича Лосковича від 1627 р., але цього разу в ренесансовому щиті. Втім, варто зазначити, що останній впродовж 1614 – 1622 р.р. користувався печаткою з дещо іншим зображенням – знаком у вигляді лапчастого хреста з сьйвом. Свастичний сюжет використано також в герботворенні землянсько-міщанського роду Черевчіїв. Так, Матвій Васильович Черевчій 1598 р. уживав печатку з зображенням знака у вигляді перехрещеної хвилястим перев'язом стріли вістрям в лівий горішній кут в німецькому щиті. Аналогічне зображення родового герба в іспанському щиті використав на своїй печатці від 1598 – 1600 р.р. Яцко Васильович Черевчій, але цього разу знак мав перев'яз з загнутими кінцями. Натомість, на печатці Григорія Матвійовича Черевчія від 1598 р. в німецькому щиті було розміщено звичне зображення знака-свастики у вигляді хреста з загнутими кінцями. Нарешті, знак у вигляді літери **Ж** з загнутими кінцями представлено на печатці дружини київського ключника і городничого Станіслава Вигури Аполонії Черевчіївни від 1621 р. Знак у вигляді восьмипроменевої зірки з загнутими додолу кінцями на поземому рамені виконував роль герба київського міщанина Самійла Андрієвича. Син останнього – Богдан Самойлович 1639 р. користувався дещо іншим зображенням герба – у вигляді розширеного хреста над півмісяцем, що лежить рогами додолу, ліворуч шестипроменева зірка. Подібну конструкцію має також герб на печатці київського райці Леонтія Стефановича Козки від 1639 р., в її полі в іспанському щиті розміщено знак у вигляді двораменного хреста з похилою долішньою перекладиною над півмісяцем, що лежить рогами догори, обабіч дві восьмипроменеві зірки. Зображення знака у вигляді стріли вістрям вгору знаходимо в півкруглому бароковому щиті на печатці київського райці Онисима Ходковича від 1598 – 1600 р.р. Згодом, перебу-

ваючи на посаді бурми́стра, останній користувався печаткою, впродовж 1610 – 1622 р.р., з дещо іншим зображенням знака у вигляді поземого рамена з потрійним розгалуженням здолу в ренесансовому щиті, над яким розміщувалося забороло з наметом і павичеве перо в нашоломнику. Київський райця Василь Хурсович впродовж 1620 – 1623 р.р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору в німецькому щиті. В свою чергу, на печатці Семена Мелешковича від 1551 р. знак мав вигляд перехрещеної стріли вістрям вгору з потрійним розгалуженням здолу. А на печатці київського бурми́стра Матвія Павловича Мачохи від 1627 – 1635 р.р. родовий знак представлено у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп в овальному бароковому щиті. Родовий знак київського міщанина Вільгельма Духретовича від 1598 р. мав вигляд кола, на якому знаходилася стріла вістрям вгору з піввістрям вгорі. Герб Лук'яна Булиєвича з печатки від 1553 р. являв собою знак у вигляді півкола кінцями додолу, які загнуто вбік, під вістрям стріли, здолу шестипроменева зірка в німецькому щиті. Останні два елемента присутні також на печатці київського вї́та Максима Хонича від 1551 р., родовий знак якого мав вигляд півкола кінцями додолу, яке перетинає пояс із загнутими додолу кінцями над восьмипроменевою зіркою. Зображення зірки, в свою чергу, наявне в герботворенні Івановичів – на обох печатках київського райці Хвир'яна Івановича, від 1610 р. та 1623 р., бачимо шестипроменеву зірку над півмісяцем, що лежить рогами догори. В даному випадку необхідно звернути увагу на похилене розміщення зірки в обох печатках, що не дозволяє ототожнити дане зображення з польським гербом Леліва. Важко встановити напевно, чи належав до цього ж роду кременецький возний Опанас Іванович, який 1578 р. користувався печаткою з аналогічним зображенням в німецькому щиті. Зображення двох півмісяців, що лежать рогами в різні боки, між якими розташовано стрілу вістрям додолу, знаходиться в овальному бароковому щиті на печатці київського бурми́стра Івана Даниловича Сказки від 1620 – 1635 р.р. [5, спр.20756; 13, спр.517 Л, арк. 174 зв., 212 зв., 215 зв., 220, 232 зв., 235; 23, спр.1, арк.523 зв.; 26, спр.3, арк.21, 22, 24 зв., 25 зв., 29 зв., 34 зв.; 28, спр.101; 29, спр.57; спр.62; 72,

Тека XIV, Плік 56; 288, с.153-155; 397, с.163-166; 473, с.2-3; 622, с.122-123, 142-144, 191-192].

Наостанок варто відзначити, що з теренів Київської землі походять найдавніші зразки козацького герботворення. Так, при документі від 30 січня 1596 р. знаходимо печатку гетьмана Війська Запорозького Григорія Лободи, в полі якої розташовувався ренесансовий щит з зображенням герба, що складався з трьох стріл, які пронизували серце в зірку вістрями додолу, тобто – фігур, що були надзвичайно характерними для козацького герботворення в пізніші часи [72, Тека XXII, Плік 4]. Натомість, на печатці козака Війська Запорозького Сави Остаповича Скрилевича від 23 липня 1620 р. бачимо зображення більш звичне для руської геральдичної традиції – знак у вигляді хреста з трикутником в лівій горішній частині в ренесансовому щиті [13, спр.517 Л, арк.220].

4.3. Родова геральдика Брацлавської землі

Початки геральдичної традиції на Східному Поділлі сягають очевидно 2-ї пол. XIV – початку XV ст., втім, відомі нам на сьогодні пам'ятки тогочасного герботворення з теренів Брацлавської землі стосуються передусім князівської та земельної геральдики. Натомість, найдавніші відомості про родове герботворення брацлавського нобілітету походять лише з початку XVI ст., що, однак, не може однозначно вказувати на відсутність родової геральдики в цьому регіоні, скажімо, в попередньому столітті. На заваді вивчення витоків східно-подільської родової геральдики стоїть передусім мовчанка джерел – середньовічна Брацлавщина представлена надзвичайно бідним актовим матеріалом, це буквально поодинокі документи, до того ж збережені в основному в копіях, які містять хіба що згадки про перебування при втрачених оригіналах гербових печаток. Останні, втім, є основою для вивчення родової геральдики Брацлавської землі в XVI ст., оскільки пізніші гербовники подають лише спорадичні відомості про герботворення поодиноких брацлавських родів. Не надто чисельний (в порівнянні з сусідніми теренами) сфрагістичний матеріал все ж таки дає можливість реконструювати більш-менш повно комплекс родових гербів Східного Поділля, який виявляє виразну подібність до герботворення Волині та Київщини, що й не дивно з огляду на три-

валий (до 1566 р.) політичний зв'язок з Волинською землею та тісні взаємини брацлавського нобілітету з київським. Ця подібність виявляється в першу чергу в широкому застосуванні родових знаків в герботворенні брацлавських родів – в першу чергу титулованих. Корінні панські роди Брацлавської землі всі без винятку користувалися знакоподібними гербами.

Найдавнішою такою пам'яткою, відомою на сьогодні, є зображення на печатці пана Юхна Семеновича Кошки від 1523 р., що містила в німецькому щиті знак у вигляді хреста в супроводі чотирьох півкіл [28, спр.661]. Його наступна печатка від 1534 р. мала дещо інше зображення знака у вигляді хреста з подвійними розгалуженнями на доземому та півколами на поземому раменах в іспанському щиті [73, Perg.185]. Подальшу еволюцію родового знака бачимо на печатці брацлавського земського судді Івана Юхновича Кошки від 1577 – 1584 р. Цього разу в ренесансовому щиті вміщено знак у вигляді хреста з подвійними розгалуженнями на кінцях [72, Тека XIV а, Plik 28; Тека XVI, Plik 48; 99, Rkps 307, st.15; 107, Rkps 1714]. Від 1523 р. походить також найдавніша пам'ятка родового герботворення панів Шандиревських – печатка пана Василя Шандиревського, на якій в німецькому щиті було зображено знак у вигляді півкола кінцями додолу з заокругленим відгалуженням вгорі [28, спр.661]. Натомість, на печатці Івана Шандиревського від 1577 р. родовий знак має іншу конструкцію – коло з подвійним розгалуженням вгорі під шестипроменевою зіркою [99, Rkps 307, st.15; 107, Rkps 1714]. Поєднання півкола з хрестом знаходимо в найдавнішій видозміні родового герба панів Оратовських: на печатці пана Сергія Оратовського від 1574 р. в німецькому щиті бачимо знак у вигляді хреста над півколом, що лежить кінцями догори. Натомість, на пізніших печатках представників цього роду – Мишка Богдановича від 1577 р., Ждана Никоновича від 1577 р. та Василя від 1641 р. незмінно присутнє зображення знака у вигляді півкола, яке перетинає стовп з потрійним розгалуженням здолу. Втім, найбільш чисельну групу родових гербів брацлавських панів складають геральдичні сюжети створені на основі буквоподібних знаків. Так, рід панів Шашковичів в якості герба користувався знаком у вигляді літери **M** під хрестом на червоному полі щита, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою

короною і три страусових пера в нашоломнику. Це зображення зустрічаємо вже на печатці пана Михайла Шашковича-Долбуновського від 1569 р. В подальшому його бачимо також на печатках дружини брацлавського підкоморія Миколи Корчовського – Ждани Михайлівни Шашковичівни від 1612 р. (в німецькому щиті, над яким розміщувалося забороло з наметом), пана Федора Шашковича від 1602 р. і 1612 р. та пана Остафія Федоровича Шашковича від 1632 – 1633 р.р. і 1635 р. (в щиті французької геральдичної форми, над яким знаходимо забороло з наметом і три страусових пера в нашоломнику). Подібний знак, але цього разу у вигляді двох літер **М** в стовп під хрестом, мали в своєму гербі пани Микулинські, про що свідчать зображення на печатках брацлавського поборці Петра Микулинського і брацлавського земського писаря Івана Микулинського від 1597 р. На останній з цих печаток знак подано в ренесансовому щиті, над яким бачимо шолом з наметом, а в нашоломнику – козла, що виникає. Використання конструкцій у вигляді кількох однакових літер не було поодиноким явищем в герботворенні брацлавських панів. Так, рід панів Бушинських мав у своєму гербі знак у вигляді двох літер **П**, горішня з яких більша і перевернута, які з'єднано довгим хрестом, на що вказує зображення в німецькому щиті на печатці пана Семена Івановича Бушинського від 1589 р. Знаком у вигляді літери **П** під стрілою, що лежить вістрям вгору користувався рід панів Козарів (Козарів-Облинських). Саме цей сюжет незмінно присутній в ренесансовому щиті на печатках представників даного роду останньої чверті XVI ст. – пана Юрія Григоровича Козара-Облинського від 1577 р. та брацлавського гродського судді Кондрата Козара від 1580 – 1589 р.р., В свою чергу, пани Скіндери-Хомятковські в якості герба користувалися знаком у вигляді літери **П** під хрестом, про що свідчить зображення на печатці пана Богдана Скіндера-Хомятковського від 1577 р. Дещо пізніше, на печатці пана Івана Скіндера-Хомятковського від 1591 р. знаходимо малюнок шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори. Дві видозміни родового герба, одна з яких являла собою знак у вигляді літери **П** під хрестом, мали в своєму розпорядженні також пани Слупиці. На іншій видозміні, з печатки пана Григорія Слупиці від 1577 р., бачимо знак у вигляді кола в супроводі двох хрестиків обабіч, яке перетинає

стовп з ламаним долішнім кінцем. Використання аналогічної конструкції родового знака можемо спостерігати і в герботворенні панів Красносільських. Так, на печатці пана Гринька Красносільського від 1571 р. в німецькому щиті знаходимо знак у вигляді двох піввістрь стріли в різні боки в стовп, між якими коло, в якому шестипроменева зірка. Натомість, на печатці пана Івана Красносільського від 1589 р. знак має вигляд кола на перехрещеному з боків хресті з піввістрям на долішньому краї в ренесансовому щиті, над яким розташовано шолом з наметом. Те саме зображення, але цього разу з піввістрями на обох кінцях дозеного рамена, бачимо на печатках Василя та Богдана Красносільських від 1626 р. На печатці Настасії Красносільської від 1618 р. в овальному бароковому щиті знаходився знак у вигляді хреста на кінцях якого кулі з ліліями. Доволі складну конструкцію мав також родовий знак панів Дешковських. На печатці пана Богуша Дешковського від 1571 р. в ренесансовому щиті бачимо знак у вигляді хреста над двома трикутниками, здолу півмісяць рогами додолу. Аналогічне зображення, але без півмісяця, представлено на печатках брацлавського підстарости Василя Дешковського від 1580 р. та вінницького підстарости Івана-Богуша Дешковського від 1607 р. Зірка та півмісяць являлися також складовою частиною герба панів Ласків (Ласків-Вороновицьких). Брацлавський земський підсудок Михайло Ласко-Вороновицький мав на своїх печатках від 1580 – 1592 р.р. та 1590 – 1597 р.р. зображення знака у вигляді літери **X** з загнутими в бік горішніми кінцями в супроводі восьмипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори в ренесансовому щиті. Зірки та півмісяць присутні також в пізнішому герботворенні панів Кордишів – на печатці брацлавського підчашого Криштофа Кордиша від 1678 р. бачимо знак у вигляді навскіс перехрещеної стріли вістрям додолу під півмісяцем, що лежить рогами додолу, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки. Щоправда, первісною формою родового герба було дещо інше зображення – знак у вигляді ківти під колом та вістрям стріли в овальному бароковому щиті, яке знаходимо на печатці Василя Кордиша від 1635 р. Кількома різними видозмінами родового герба користувалися також пани Комари. На першій з них, яку бачимо на печатці пана Андрія Комара-Сутиського від 1577 р., було зображено знак у вигляді пере-

хрещеної літери **Х** з загнутими в бік кінцями. Наступну видозміну представлено на печатці Яроша Комара – знак у вигляді довгого хреста з хвилястими відгалуженнями обабіч в ренесансовому щиті. Печатка пана Яна Комара від 1641 р. містила в своєму полі підкову кінцями додолу над стрілою, що лежить вістрям додолу в іспанському щиті. Нарешті, гербовник Несецького називає гербом панів Комарів зображення трьох врубів (герб Корчак). Останні знаходимо, крім того, в герботворенні ще кількох панських родів Брацлавської землі. Зокрема, на печатках вихідців зі Смоленської землі панів Стрижовських – вінницького возного і військового Гнівоша Стрижовського від 1584 р. (в ренесансовому щиті, над яким вміщено шолом), 1589 р. і 1599 р. та Ганни Федорівни Стрижовської від 1635 р. (в іспанському щиті під шоломом з наметом, короною і трьома страусовими перами в нашоломнику), незмінно бачимо зображення трьох врубів. І лише гербовник Несецького називає гербом Стрижовських польський герб Костеша. Брацлавський і вінницький староста Юрій Струсь пан з Комарова на своїх печатках від 1581 р. і 1587 – 1589 р.р. також уживав зображення трьох врубів, але цього разу в супроводі позащитових елементів повного герба: на першій печатці над бароковим щитом розміщено шолом з наметом, а в нашоломнику – пса, що виникає з корчака, на другій – над німецьким щитом ті самі елементи з додаванням шоломової корони. Гербом Корчак послуговувалася і брацлавська галузь роду Кмітів – пани Черленковські (Кміти-Черленковські). Три вруба знаходимо й на іншій видозміні герба цього роду – на печатці брацлавського земського писаря Сильвестра Черленковського від 1628 – 1630 р.р. родовий герб складається зі знака у вигляді з'єднаних в стовп двох трираменних літер **Т** і трьох врубів розташованих здолу в іспанському щиті, над яким розмістився шолом з наметом під шоломовою короною і корчак з якого виникає пес в нашоломнику [16, оп.2, спр.7444/I, арк.351; спр.7444/II, арк.58, 81; спр.7444/III, арк.811; 23, спр.1, арк.494; 28, спр.131; 29, спр.69, арк.2; 30, спр.6; спр.208; спр.215; спр.217; спр.223; 33, спр.60, арк.16 зв., 58; спр.91, арк.11; спр.144, арк.3, 7 зв., 27 зв.; 60, Sygn.279, st.154; Sygn.2680, st.11-21, 36, 58; 62, Perg.636; 71, Teka 115, Plik 38, st.19; 72, Teka XII, Plik 80; Teka XIII, Plik 50; Teka XIV a, Plik 21; Plik 28; Teka XVI, Plik 48; Plik 63; Teka XIX, Plik 60; Teka

XXII, Plik 49; 97, Rkps 124, st.371\$ 99, Rkps 307, st.15; 107, Rkps 1714; 237; 242, с.1181-1183; 244, с.852; 523, с.56; 552, с.70-71; 621, с.313-337; 622, с.227-228; 655, с.57; 704, с.292].

В родовому герботворенні брацлавських землян також бачимо виразне домінування знакоподібних сюжетів. Так, знак у вигляді трираменної літери **Т** маємо відразу в п'яти родових гербах. І, зокрема, на печатці Юрія Ближинського від 1644 р. в німецькому щиті, над яким розміщено шолом з наметом. На печатці Василя Семеновича Цурковського від 1577 р. знак має вигляд трираменної літери **Т** з загнутими бічними щоглами під хрестиком. А на печатці Богдана Кублицького від того ж року знак у вигляді трираменної літери **Т** подано в супроводі п'яти колечок. Щоправда, пізніші гербовники гербом Кублицьких називають Півмісяць і меч. Кілька різних видозмін герба вживав також рід Сабаровських. На печатці Мілки (Марії) Василівни Сабаровської від 1574 р. в німецькому щиті зображено знак у вигляді трираменної літери **Т** над півмісяцем, що лежить рогами догори. Натомість, на печатці Ждана Гричиновича Сабаровського від 1577 р. знак має вигляд літери **П** з загнутими в бік кінцями під хрестиком в супроводі двох колечок. А на печатці Семена Сабаровського від 1599 – 1601 р.р. в ренесансовому щиті знаходимо знак у вигляді літери **Х** з загнутими додолу горішніми кінцями над стовпом і двома трикутниками. Знак у вигляді двох трираменних літер **Т** в стовп незмінно присутній на найдавніших печатках представників роду Ободенських останньої чверті XVI – 1-ї третини XVII ст.: брацлавського земського судді Семена від 1577 – 1602 р.р. Гаврила Семеновича від 1577 р., Богдана від 1577 р. та Федора від 1577 р. І лише на пізніших печатках Василя Ободенського (в іспанському щиті, над яким розміщено шолом з наметом і три страусових пера в нашоломнику) та двох незнаних з імені представників цього роду від 1644 р. родовий знак набрав форми трираменної літери **Т** під хрестом з вигнутим поземим раменом. Знаком у вигляді літери **П** з загнутими у бік і перехрещеними кінцями під стрілою вістрям вгору користувався в якості герба рід Байбуз, про що свідчить зображення на печатках вінницького гродського писаря Григорія Байбузи від 1589 р. і 1599 р. Герб з зображенням знака у вигляді літери **П** з загнутими та перехреще-

ними кінцями, але цього разу в супроводі шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори, бачимо в іспанському щиті на печатці Миколи Заліського від 1644 р. Вигляд літери **W** мав знак в півкруглому бароковому щиті на печатці Олександра Снітовського від 1613 р. Зображення стріли не було поодиноким явищем в герботворенні брацлавських землян, але як правило вона являла собою частину родового знака, а не натуральне зображення бойового знаряддя. Так, гербом роду Кайдашів було зображення знака у вигляді подвійної стріли в стовп з перехрестям горішньої стріли праворуч, на що вказує зображення на печатці Михайла Кайдаша від 1577 р. Рід Жаб мав у гербі знак у вигляді перехрещеної роздвоєної здолу стріли вістрям вгору. А на гербі Житинських знаходимо знак у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, про що свідчить зображення на печатці Гордія Житинського від 1641 р. в півкруглому бароковому щиті. Знак у вигляді піввістря стріли над півколом кінцями додолу в супроводі косого хрестика мав на своїй печатці від 1577 р. Григорій Матвійович Негребецький. Півколо, але цього разу кінцями догори і в супроводі довгого хреста бачимо на печатці Богдана Мормула від 1577 р. Знаком у вигляді трираменного хреста в німецькому щиті користувався 1589 р. черкаський підстароста Геліаш Боруховський. Знак у вигляді трьох хрестів в колі правив за герб роду Якушевських. В свою чергу, три довгих хреста (або три меча вістрями додолу) в зірку складали знак на печатці Федора Онопковича Носковського від 1577 р. Два довгих хреста, які з'єднано у вістря і перехрещено знаходимо в іспанському щиті на печатці Яська Верхняцького від 1579 р. Хрест, але цього разу з загнутими та заокругленими кінцями, бачимо на печатці Матвія Рогозинського від 1644 р. в іспанському щиті, над яким розміщено забороло з наметом. Свастичний мотив присутній також на печатці Мишка Богдановича від 1577 р., в полі якої зображено знак у вигляді кола, на якому стовп з загнутими кінцями [5, спр.23258; 16, оп.2, спр.7444/І, арк.398, 580; спр.7445, арк.1138; 28, спр.131; спр.140; 30, спр.7, арк.3 зв.; 33, спр.60, арк.58; 60, Sygn.2680, st.11-21, 36, 58; 72, Тека XIII, Plik 50; Тека XXII, Plik 49; Тека XXIII, Plik 58-59; Plik 81; Тека XXIV, Plik 77; Plik 84; 99, Rkps 307, st.15; 107, Rkps 1714; 237; 298, Выпуск I, с.6; 552, с.70-71; 523, с.56;

621, с.309-326].

Лише в одному випадку в родовому герботворенні Брацлавської землі бачимо використання герба польського походження, а саме – Єліти (три списа в зірку), яким користувалися вихідці з Литовської землі Судимонти (Судимонтовичі-Кропивницькі, Чечелі-Судимонтовичі). Цей герб незмінно бачимо на печатках представників цього роду останньої третини XVI – 1-ї чверті XVII ст.: Григорія Чечеля від 1574 – 1599 р.р., Марка від 1611 р. та Михайла від 1619 р. Судимонтовичів-Кропивницьких [28, спр.98; 30, спр.6, арк.2; 72, Тека XIII, Plik 50; Тека XVI, Plik 49; Тека XVI a, Plik 11; Тека XIX, Plik 60; Тека XXII, Plik 49; Тека XXIII, Plik 48; Plik 73; 704, с.158].

4.4. Родова геральдика Сіверської та Смоленської земель

В добу пізнього середньовіччя Сіверська та Смоленська землі були тісно пов'язані між собою політично. Подібними були також історичні судьби цих регіонів впродовж 2-ї пол. XIV – початку XVI ст. Наприкінці XIV ст. обидві землі потрапляють в політичну орбіту Великого князівства Литовського і Руського, утворюючи собою широку буферну зону між останнім та набираючим силу Великим князівством Московським. На відміну від Смоленської землі, що являла собою доволі цілісне політичне утворення, яке спиралося на традицію тривалого існування на її теренах Великого князівства Смоленського, Сіверська земля та пов'язані з нею Верхівські князівства являли собою складний конгломерат різноманітних удільних князівств та господарських волостей. Лише іноді більша частина території Сівера пов'язувалася в єдиний політичний організм, як це було скажімо за часів князя Новгородського та господаря Сіверської землі (1370 – 1392) Корибута-Дмитра Ольгердовича або князя Чернігівського, Брянського, Новгородського, Трубчевського та господаря Сіверської землі (1405 – 1409, 1419 – 1430) Свидригайла-Лева-Болеслава Ольгердовича. Політична роздробленість Сіверської землі зумовила підпорядкованість її окремих частин у військових справах смоленському намісникові. Разом з тим, тісні політичні зв'язки, а також військові потреби в умовах прикордоння, призвели до взаємоперетікання землевласницької еліти з одного регіону до іншого [381, с.233-253], внаслідок чого значна

кількість родів володіла отчинами та вислугами в обох землях одночасно. Останнє змушує нас розглядати питання пов'язані з історією місцевої знаті, і в тому числі її геральдичну традицію, спільно для обох регіонів. Тривалий час герботворення Сіверської та Смоленської земель перебували по-за увагою дослідників. Особливо це стосується родової геральдики місцевих панів та бояр, адже князівська геральдика, хоч і спорадично, все ж таки потрапляла в поле зору істориків. Зумовлена дана ситуація тією обставиною, що в XVI ст., з якого походить основна маса відомостей про геральдичну традицію інших руських земель Великого князівства Литовського і Руського, як Сівер так і Смоленськ вже перебували у складі Московської держави, для якої геральдичні традиції не були актуальними. Дотепер відомості про родову геральдику Сіверської та Смоленської земель доби входження цих територій до складу Литовсько-Руської держави наприкінці XIV – на початку ґрунтувалися в основному на пізніших річпосполитських гербовниках, і лише нещодавно нам вдалося виявити кілька документів та проаналізувати наявні при них сфрагістичні пам'ятки, що проливають світло на геральдичну спадщину смоленсько-сіверських земель литовсько-руської доби.

Від 26 квітня 1388 р. походить акт присяги господарської ради Новгородського князя та господаря Сіверської землі Корибута-Дмитра Ольгердовича на вірність королю Польському Ягайлу-Володиславу Ольгердовичу та Короні Польській, в якому подано перелік князів та панів радних, що засвідчили документ власними печатками [98, Perg.212]. Документ неодноразово публікувався [172, Том I, n.9; 158, n.6; 153, n.20; 228, n.20; 121, n.43], а от печаткам, які було привішено до нього, з публікаціями пощастило значно менше. Ф.Пекосінський подав у своїх роботах доволі нечіткі фотовідбитки цих печаток, але без атрибуції та з доволі тендеційним описом зображень в їхніх полях [445, с.109], а С.Кутшеба та В.Семкович обмежилися самими лише описами, доволі недокладними та дещо неповними [228, с.17]. Свого часу до акту було привішено дванадцять печаток, з яких до сьогодні збереглося лише три: перша, четверта і восьма. На печатці Давида Дмитровича князя Городецького, який очевидно крім Городецького князівства в Пинській землі мав також певні володіння в Сіверській землі, що і зумовило йо-

го участь в господарській раді Корибута-Дмитра Ольгердовича, було зображено родовий знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями догори. Збережені печатки інших двох учаників господарської ради мали подібну конструкцію. На печатці Юрія Звинкиневича в полі печатки було зображено знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли в стовп. На печатці Федора Євлашковича Хворощі добре видно зображення в полі печатки родового знаку у вигляді трикутника під хрестом і двома хвилястими відгалуженнями здолу [98, Perg.212; 107, Rkps 1713, karta 163; Rkps 1482, Том 2, karta 1 v]. Як бачимо, зображення на печатках сіверських панів радних мають виразну подібність з аналогічними сюжетами тогочасної родової геральдики інших руських земель. В основі гербів сіверських панів, як і скрізь на Русі, лежали родові знаки. Найширші паралелі з герботворенням інших руських земель знаходимо в разі з зображенням на печатці Юрія Звинкиневича. Подібні знаки, в основі яких лежало зображення двох стріл з вістрями в різні боки, знаходимо в родових гербах пана радного Юрші, панів Воловичів, панів Словичів-Куневських, Богуфалів та ін.

Наступні відомості про герботворення смоленських та сіверських родів походять з кінця XV ст. При двох документах від 16 березня 1496 р. та 12 вересня 1499 р. нам вдалося виявити чотирнадцять печаток місцевих панів та бояр [107, Rkps 892, Том II, karta 1-2]. Вони, як і слід було очікувати, несуть в собі все ті ж геральдичні зображення на основі родових знаків. Даний сюжет є абсолютно домінуючим в родовій геральдиці Сівера та Смоленської землі. Разом з тим, характер зображення на цих печатках не залишає сумнівів, що перед нами саме родові герби: по-перше – певна кількість родових знаків на печатках розміщена на гербових щитах, по-друге – різні представники одного роду користувалися зображеннями вельми подібними між собою, що безсумнівно вказує на родову, а не особисту приналежність розміщених на печатках знаків. Найкраще дані положення ілюструються на прикладі печаток боярського роду Полтевих, яких виявлено відразу три. На печатці смоленського конюшого Василя Полтева було вміщено знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям в лівий горішній кут. На печатці його брата смоленського боярина Федора Полтева родовий знак має подібний вигляд,

лише правий кінець вістря стріли загнуто в середину. Натомість, в полі печатки смоленського боярина Занька Полтева вміщено щит німецької геральдичної форми, на якому зображено знак у вигляді піввістря стріли в правий горішній кут, з загнутим лівим кінцем під хрестиком, праворуч відгалуження під хрестиком. Певні відмінності в зображенні родового герба використовували на своїх печатках також смоленські бояри Дудини. В полі печатки Івана Григоровича Дудини зображено знак у вигляді потрійного хреста з вістрям на долішньому лівому рамені. Натомість, на печатці Суморока Григоровича Дудини знак має вигляд потрійного хреста з перехрестям на горішньому рамені над півмісяцем, що лежить рогами догори. На печатках інших смоленських бояр також бачимо зображення родових знаків. Зокрема, на печатці Панаса Кинбарова вміщено знак у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям вгору з колом всередині. На печатці Мишка Войниловича Кумпича знак подано у вигляді паростка з вістрям стріли в середині. Гришко Пиво користувався печаткою з зображенням знаку у вигляді літери **T** над літерою **W**. Гришко Олексійович Перхур'єв користувався печаткою з зображенням знаку подібним до літери **П** з потрійним відгалуженням праворуч та відгалуженням вгору ліворуч. Василь Михайлович Мирославич на печатці вмістив знак у вигляді літери **X** з загнутими вбік горішніми кінцями. На печатці Тишка Максимовича знак мав вигляд літери **T** з меншою літерою **n** праворуч. На печатці Гаврила Косевича родовий герб було розміщено в щиті німецької геральдичної форми, він складався зі знаку у вигляді літери **Z** та восьмипроменевої зірки праворуч. Так само в щиті, цього разу іспанської геральдичної форми, було зображено герб пана Івана Кривця, родовий знак в ньому мав вигляд двох кіл в стовп, горішнє з яких було меншим і мало всередині стовп. Дане зображення має найширші паралелі в родовій геральдиці інших руських земель, особливо галицьких, де відразу кілька місцевих родів використовували подібне зображення двох кіл в якості родових гербів. Нарешті, на печатці боярина Тишка Івановича Богатого бачимо зображення герба в основі якого лежало зображення не родового знаку, а іншої фігури, а саме – рицаря, який тримає в правиці спис, а в лівиці – щит. Дане зображення хоч і вирізняється своїм змістом з-посеред інших родових гербів Сівера та Смоленської землі,

знаходить, втім, певні аналогії в герботворенні інших руських земель Великого князівства, яке широко використовувало в якості геральдичного зображення фігуру рицаря, пішого чи кінного.

Очевидно, що розвиток смоленсько-сіверського родового герботворення в XV ст. проходив в тому ж напрямі, що й в інших руських землях. Втім, політичні зміни кінця XV – початку XVI ст., внаслідок яких більша частина цього регіону опинилася під політичним контролем Великого князівства Московського, призвели до суттєвих перетворень в пізнішому герботворенні нащадків тих родів, що емігрували в інші землі Великого князівства Литовського та Руського (лише незначну частину сіверського нобілітету – з теренів Любецького, Гомельського, Річицького, Чечерського та Пропойського повітів [595, с.45-54], що і надалі залишалися в складі Литовсько-Руської держави, не зачепила ця хвиля вимушеної політичної еміграції). Геральдична спадщина цих родів частково відображена в пізніших річпосполитських гербовниках, руських стародруках та сфрагістичних пам'ятках, розглядаючи які варто пам'ятати про хронологічну відстань, що розділяє литовсько-руський період історії Сівера та Смоленська і момент фіксації гербів колишніх сіверських та смоленських родів у відповідних джерелах. Особливо варто звернути увагу на ту обставину, що згідно з інформацією деяких джерел певна частина вихідців зі Смоленської та Сіверської земель в пізніші часи користувалася польськими гербами, що, очевидно, було наслідком змін в геральдичній практиці або пізніших річпосполитських трансформацій, а не відображенням геральдичної традиції XV – початку XVI ст.

Так, згідно з інформацією річпосполитських гербовників пани Тризни, що переселилися з Сівера у Вовковиський повіт користувалися польським гербом Гоздава [242, с.1189-1190; 224, с.59], хоча в основі цього герба первісно могло перебувати зображення родового знаку, яке лише згодом набрало обрисів подвійної лілії (прийом доволі характерний для річпосполитського герботворення, застосований приміром в герботворенні київського роду панів Дідовичів-Трипільських). Зображення подвійної лілії, яку з'єднанує кільце, знаходимо в гербі Тризн також при розгляді сфрагістичного матеріалу. Зокрема, саме це зображення в ренесансо-

вому щиті містилося на печатці смоленського каштеляна Григорія Тризни при акті Люблинської унії [62, Perg.636 a; Perg.5627]. Польським гербом Остоя користувався в XVII ст. рід Радогощанинів, що перемістився на зламі XV – XVI ст. в Новгородський повіт [224, с.205]. Втім, і в даному випадку можемо мати перед собою пізнішу річпосполитську модифікацію старого родового герба, який міг мати де-що іншу конструкцію, лише зовні подібну до герба Остоя, що і стало підставою для ототожнення цих гербів, що не раз траплялося з руськими гербами в річпосполитську добу.

Серед інших сіверських родів, герби яких відомі з пізніших джерел XVI – XVII ст., в більшості випадків бачимо використання старих родових знаків, що дозволяє висловити вірогідне припущення про їх появу в XIV – XV ст. В даному контексті в першу чергу варто назвати герб панів Халецьких, що являв собою зображення срібного знака у вигляді літери **W** під вістрям стріли на червоному полі щита, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику – крило, яке пронизує стріла вістрям вліво. Вперше цей герб зустрічаємо на печатці пана Остафія Михайловича Халецького від 1550 р., в полі якої розміщено німецький щит під шоломом з наметом, а в нашоломнику – орлине крило вліво. Аналогічне зображення, але без позащитових елементів бачимо на печатці пана Богдана Герасимовича Халецького від 1571 р. На печатці річицького земського писаря Андрія Осиповича Халецького пана з Халча від 1569 р. знак у вигляді літери **W** під вістрям стріли знаходився в іспанському щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною і голова лева в нашоломнику [23, спр.1, арк.561; 62, Perg.5627; 72, Тека VII, Plik 18; 224, с.275].

Зображення стріли було присутнє також в родовому гербі панів Шестовицьких, але цього разу як частина срібного знака у вигляді двох перехрещених стріл вістріями вгору та вліво, перша з яких зламана здолу на червоному полі щита, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику – три страусових пера. Найдавнішу видозміну цього герба бачимо на печатці Івана Шестовицького від 1588 р. – в ренесансовому щиті знак у вигляді хреста з двома піввістрями на доземому рамені. На пізнішій печатці пана Івана Шестовицького

від 1609 р. зображено подібний знак, але цього разу з цілим вістрям вгорі в овальному щиті, над яким бачимо шолом з наметом і трьома страусовими перами в нашоломнику. З Сіверської землі походили також роди панів Бокіїв та Биковських. Перші в якості герба використовували зображення срібного топора в супроводі золотого хрестика на червоному полі. Натомість, інші користувалися двома видозмінами родового герба (обидві – на червоному полі): знаком у вигляді літери **X** з загнутими вбік кінцями та знаком у вигляді літери **X** з загнутими вбік кінцями над двома хоругвами. Першу з цих видозмін в якості герба уживав також рід Лопотів. Рід Баків, що осів у Троцькому повіті користувалися гербом у вигляді золотої літери **M** під хрестом на червоному полі. Рід Козлів мав у гербі знак у вигляді півмісяця рогами додолу в супроводі трьох стріл на червоному полі. Осілі у Вовківському повіті Колонтаї користувалися двома подібними між собою гербами (обидва – на червоному полі): знаком у вигляді літери **T** над трикутником та знаком у вигляді літери **T** над колом. Окмінські, що переселилися до Вітебської землі, також користувалися двома гербами (на червоному полі): срібним знаком у вигляді трьох літер **V** під вістрям стріли та колом і срібним знаком у вигляді стріли, що пронизує серце вістрям додолу в супроводі чотирьох косих хрестиків. Герб господарського підданого Микити Кондратовича відомий з великокнязівського привілея на шляхетство та село Макановичі в Річицькому старостві, який він одержав 20 листопада 1567 р. в Лебедеві за рекомендацією брацлавського воєводи та житомирського старости князя Романа Сангушка: на срібному полі зелена ялина (*гервѣ дерево ель надаемъ*). З 2-ї пол. XVI ст. походять також відомості про родовий герб Слизнів, що переселилися в Київську землю та Мінський повіт. Один з представників цього роду 1587 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді кола під хрестиком в ренесансовому щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною. Сіверський рід Столоботів в якості герба користувався знаком у вигляді двічі перехрещеної стріли вістрям вгору над двома трикутниками. Рід річицьких земян Шпилевських за герб мав знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями додолу над шестипроменевою зіркою, здолу півмісяць, що лежить рогами догори [16, спр.7444/I, арк.106-108;

спр.7444/III, арк.819; 72, Тека XVII а, Plik 28; 95, Pap.45; 224, с.20, 110-112, 171, 281, 293-294; 237, Том VIII, с.629; 240, Tomus III, с.177; 242, с.1132, 1199; 395, с.459-460; 695, с.156].

Вихідці зі Смоленської землі – Львовичі, поселені у Вількомирському повіті користувалися родовим гербом у вигляді роздвоєного здолу хреста, який перетинає півмісяць рогами догори на червоному полі. Цехановичі, що оселилися в Мстиславському повіті, розміщували в гербі знак у вигляді хреста над квадратом на червоному полі. Обухови мали на червоному полі родовий знак у вигляді кітви. Позняки, осілі в Київській землі зображували на блакитному (або червоному) полі рицаря, якого пронузує стріла, а рід Мещеринів – на блакитному полі вершника в зеленому вбранні на срібному коні, що стріляє з напруженого луку стрілою вліво. Цілий ряд смоленських родів користувалися в якості родового герба зображенням трьох врубів. Зокрема – Войни, пани Мелешки, Котовичі та пани Стрижовські. В гербі Бедлевичів було зображено три навскісних вруба вліво на червоному полі. Давнього походження очевидно були також родові герби Ейдятовичів (напружений лук), Квасницьких (на червоному полі перехрещено два меча вістрями вгору) та Юнчиків (на червоному полі срібний знак у вигляді двораменного хреста з подвійним розгалуженням здолу). Інші смоленські роди в 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVIII ст. користувалися переважно гербами польського походження, що викликає поважні сумніви, щодо появи більшості з них в литовсько-руську добу. Очевидно, в даному випадку маємо перед собою в основному новотвори ранньо-модерної доби. До їх числа належать родові герби Фащів (герб Вовчі коси), Михаловичів (Лис), Парчевських (Наленч), Козик (Лебідь), Чаславських (Ружа), Селют-Верьовкіних (Кальварія), Войшів (Лебідь), Курошів (Остоя), Володкевичів (Радван), Березовських (Яструб), Полибів (Лебідь), Хведьковичів (Яструб), Бордзиловських (Білина) та Ушацьких (баран в крові в супроводі стріли та півпідкови) [16, оп.2, спр.7444/I, арк.366; 30, спр.223; 60, Sygn.2680, st.11, 21; 72, Тека XVI, Plik 63; Тека XXIII, Plik 58; 224; 237; 242, с.1167-1169, 1181, 1186, 1194, 1197; 244, с.849-855, 860, 870].

Окремим геральдичним комплексом смоленсько-сіверського регіону є герби бояр Любецького повіту – напівпривілейованої групи населення південно-західної частини колишньої Сіверської землі. Їх геральдична спадщина зафіксована на сфрагістичних пам'ятках середини XVI – початку XVII ст., найдавнішою з яких є печатка Павла Богушевича-Жоглича від 1543 р. В її полі зображено родовий знак у вигляді хреста з подвійними розгалуженнями згори та здолу в німецькому щиті. На пізнішій печатці Івана Богушевича-Жоглича від 1571 р. знак має вигляд хреста з двома півколами обабіч, що лежать кінцями в різні боки. Від 1570 р. походять печатки Назара Тарасовича та Логвиновича, на першій з яких в німецькому щиті зображено знак у вигляді літери **W** під раменом з загнутими догори кінцями, натомість, на другій – знак у вигляді зірки над півколом, що лежить кінцями догори в німецькому щиті. Ще три печатки любецьких бояр знаходилися при документі від 1615 р. На печатці Сергія Микитинича розміщувався знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями в супроводі трьох кіл згори та обабіч. На печатці Яхима Пихальського – розширений хрест над півмісяцем, що лежить рогами додолу. На печатці любецького вйта Миколи Серховецького – хрест над півмісяцем, що лежить рогами додолу над восьмипроменевою зіркою [5, спр.52618; 23, спр.1, арк.413, 415, 544; 510, с.60].

РОЗДІЛ 5

Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) XIV – XVI ст.

Незважаючи на доволі репрезентативну джерельну базу, безліч аспектів історії середньовічного Молдавського господарства, і особливо історії руської (української) складової цього державного утворення, залишається по-за увагою дослідників, які, зазвичай, обмежуються простою констатацією факту, що на території теперішньої Чернівецької області (Північної Буковини та Північної Бесарабії), яка свого часу входила до складу Молдавського господарства, здавна проживало українське (руське) населення. Ні його чисельність та розселення в різні історичні епохи, ні співвідношення з іншими етнічними групами, ні соціальний склад, ні, врешті, основні віхи історичного минулого предметом наукового дослідження так і не стали. Якщо для румунської та молдавської історіографії подібна ситуація виглядає закономірною, адже зрозуміло, що вона приділяла і буде приділяти основну увагу волоському етнічному компоненту в історії Карпатського регіону, то для української історіографії невизначене мовчання в даному питанні є мало виправданим. Характерною в цьому плані є позиція автора однієї з найкращих синтетичних праць з історії середньовічної та ранньомодерної України: “оскільки цей нарис присвячено давнім часам, то наша увага зосереджуватиметься лише на тих регіонах, де протікали визначальні для етносу події, тобто на історичних територіях України, як їх розуміли в XVII столітті. Тож читач не знайде тут минулого Буковини, Закарпаття, Новоросії чи Криму. На моє переконання, ці сюжети вимагають не побіжних параграфів-вставок (як це донині робилося в узагальнених працях з історії України), а окремої фундаментальної роботи, що розглядала би згадані регіони в контексті історії тих держав, до яких вони належали – Молдови, Трансильванії, Австрійської монархії, Угорщини” [523, с.19]. Залишимо осторонь Закарпаття, Крим та чорноморські степи, хоч і з ними ситуація не є аж надто такою однозначною, і зосередимо свою увагу на Буковині (власне, руських етнічних землях в складі Молдавського господарства, які значно перевищували той терен, що

згодом дістав назву “Буковина”). Для того, щоб не робити апріорного висновку, про перебування руських земель середньовічного Молдавського господарства поза контекстом визначальних для руського етносу подій, і ширше, – поза контекстом історії Русі (України), варто коротко зупинитися на деяких питаннях етнічної історії середньовічної Молдавії.

Письмові джерела 2-ї пол. XIV – 1-ї пол. XV ст. знають Молдавське господарство під виразними в етнічному відношенні назвами – Русо-Влахія (“Росоβλαχια”, „**РѸсовлахиѧ**”, „**Россовлахиѧ**”) [233, с.241-245, 494-495] та Молдо-Славія („**Молдославиѧ**”) [326, с.49], що відображало етно-дуалістичний характер даного політичного організму [454, с.72-73; 309, с.86-93; 350, с.118-121]. „**Земля Молдавская**”, як державне утворення виникло на східних схилах Карпат на теренах колишнього Руського королівства (Галицько-Волинської держави), в період політичної дезінтеграції останнього і запеклої боротьби Угорщини, Польщі та Великого князівства Литвського і Руського за галицько-волинський спадок [338, с.47-51; 353, с.189; 355, с.87-88; 441, с.181-182; 442, с.34-35]. Початково територія держави обмежувалася незначним простором в долинах річок Молдавії, Бистриці та Сірета, з переважаючим українським (руським) населенням: в межах території Молдавського господарства станом на 2-у пол. XIV ст. перебувало 142 населених пункта з руським населенням, і лише 122 поселення [455, с.112-113], в яких переважало прибуле з Мараморошу та Семигороду волоське населення. Враховуючи ж те, що згідно з даними археологічних та письмових джерел, села з руським населенням більше ніж в півтора рази переважали за числом своїх мешканців села волоські [455, с.177-179], можемо твердити, що в 2-ій пол. XIV ст. руське населення становило щонайменше дві третини від загального числа людності Молдавської землі. Остання, таким чином, мало чим відрізнялася від інших тогочасних руських прикордонних земель, які також мали на своїх теренах іноетнічні групи населення. Певні етнічні зміни в складі населення Молдавського господарства сталися лише після того, як воєвода Роман I наприкінці XIV ст. поширив владу русо-влахійських господарів „**Ѡ полонины аже до самого брегѹ моря**” [62, Perg.5330], в результаті чого терени країни в кілька разів збільшилися, а руське населення

стало чисельно поступатися волоському, поруч з тим зберігаючи чисельну перевагу в Горішній країні – „**Земли Горишної**” (Цара де Сус) [303, с.145; 455, с.35, 112-113]. Дуалістичний, в етнічному сенсі, характер Русо-Влахії впродовж, принаймні, другої половини XIV – першої половини XVI ст. не підлягає сумніву, на що вказує як певний паритет руського і волоського населення країни, так і широка участь руської за походженням знаті в управлінні державою, а також руська мова офіційного діловодства і літописання, виразний вплив руської культури і правової системи на життя краю, розміщення всіх без винятку столиць середньовічної Русо-Влахії (Сірета, Бані-Молдавії та Сучави) на українських етнічних теренах або на русько-волоському етнічному прикордонні [303, с.185, 200-201; 308, с.52-53; 411, с.117; 456, с.81]. Лише подальша тривала міграція волоського населення з Марамороша, Семигороду та Волощини призвела в XVI – XVII ст. до кількісного дисбалансу між руським і волоським населенням, і перетворення дуалістичної за своєю етнічною структурою Русо-Влахії на державу з домінуючим волоським етнічним елементом. Втім, екстраполювати етнічну ситуацію 2-ї пол. XVI – XVII ст., і тим більше XVIII – XIX ст. (коли на теренах Молдавського господарства руське населення займало вже дійсно незначну частину території), на більш ранні періоди немає жодних підстав.

Як вже зазначалося вище, етнічна ситуація в селянському середовищі середньовічного Молдавського господарства вказує на паритет в чисельності руської та волоської етнічних складових. Разом з тим, необхідно відзначити, що в добу середньовіччя етнічне обличчя того чи іншого державного утворення визначалося не стільки етнічним складом селянських мас, скільки етнічним походженням панівної верхівки. І саме тут переважно руський характер Русо-Влахії виступає найбільш яскраво. Як серед титулованої знаті (панів радних, жупанів та панів), так і серед нетитулованого нобілітету (господарських слуг та земян) суто руські імена та прізвища зустрічаються повсюдно. Втім підрахунки етнічного складу панівної верстви суттєво утруднені через спільне використання русинами та волохами цілого ряду імен. Більш адекватним були б обчислення на основі визначення етнічної приналежності не окремих осіб, а родинних груп. Однак, в даному випадку

проблема полягає в тому що тогочасні письмові джерела, як правило, не подають прізвищ та імен по-батькові окремих осіб (в першу чергу це стосується волоського населення), а також не завжди надають можливість встановити ступінь спорідненості між окремими представниками шляхетської верстви. Вихід з даної ситуації полягає, на нашу думку, в комплексному вивченні всіх доступних джерел. Визначити етнічне походження того чи іншого знатного роду видається нам можливим лише в разі поєднання доступних відомостей про імена та прізвища окремих осіб та їхніх родичів, аналізу спадковості землеволодіння та інформації геральдичного характеру. В разі з останньою – використання одного й того ж самого геральдичного зображення чи не найкраще вказує на спорідненість між окремими особами та різними галузями одного й того ж самого роду, і може служити надійною підставою для визначення родової чи етнічної приналежності тієї чи іншої особи.

З огляду на те, що наші відомості, щодо русо-влахійської родової геральдики, виразно залежать від сфрагістичних джерел, закономірним є зв'язок між появою перших актів господарської канцелярії та найдавніших сфрагістичних пам'яток з зображенням родових гербів панів радних. Обидві події припадають на останню чверть XIV ст. [165, п.1-3, 8-10, 11а-13; 202, п.1-12], яке можемо вважати періодом зародження та початкового становлення молдавської родової геральдики. При шести документах, що походять з кінця XIV ст. знаходиться доволі значна кількість печаток, яка дозволяє скласти певне уявлення про основні риси початкової русо-влахійської геральдики, а також встановити витоки її подальшого розвитку. Власники родових гербів вже в цей період мають доволі різноманітне етнічне походження. Так, судячи з імен, а також сюжетів, які бачимо в їхніх гербах (що є практично незанимаючими для решти тогочасних та пізніших русо-влахійських гербів), угорське походження мали пани радні Андріяш та Дьюла капітан.

На печатці першого з них зображено грифа [62, Perg.5330; 689, с.156]. Другий має на печатці малюнок стилізованої квітки [62, Perg.5333; 689, с.155]. Безсумнівно волоське походження мав засновник роду панів Драгоєштів від Тулови –

Драгой витязь пан від Тулови. В полі його печатки було вміщено готичний щит, на якому зображено двораменний хрест, ліворуч від якого – півмісяць рогами вліво [62, Perg.5333]. Волошином, очевидно, був також пан Братул Нітедул, на печатці якого також зображено готичний щит, в якому розміщено родовий знак у вигляді літери **X** з загнутими кінцями, яку пронизує стріла вістрям додолу [62, Perg.5328; Perg.5329; Perg.5330; 689, с.154].

Найповніше русо-влахійська родова геральдика кінця XIV ст. представлена гербами, що належали панам радним руського походження (таких нараховується дванадцять). Перше, що впадає у вічі так це широке представлення в цих гербах зображень птахів (найчастіше – орла), що є не надто характерним для інших руських земель, де названі сюжети присутні радше в земельних та державних гербах (Королівство Руське, Велике князівство Чернігівське та Мосальське князівство, Галицька, Перемиська та Сяноцька землі, Луцький повіт [72, Тека XVII а, Plik 72; Plik 76]), ніж в родових (хоч, в цілому, не можемо сказати, що зображення, скажімо, орла є чужим для середньовічної геральдики руських земель Корони Польської та Великого князівства Литовського). Серед панів руського походження найбільша кількість сфрагістичних пам'яток належала Станіславу Ротомпану Єловському, який впродовж 1387 – 1407 р.р. користувався відразу чотирма печатками з зображенням орла [62, Perg.5303; Perg.5304; Perg.5328; Perg.5329; Perg.5330; Perg.5333; 173, n.85; 540, с.381; 689, с.156]. Орел присутній також на печатці Кості витязя [62, Perg.5329; 689, с.156]. При акті від 1397 р. була привішена печатка пана радного Степана Хотинського [73, Perg.40], яка до сьогодні не збереглася. Натомість маємо більш певні відомості про печатку іншого представника цього роду, – пана радного Горайця Хотинського. Її відбитки збереглися при двох документах від 1404 та 1421 р.р. Печатка має зображення голови орла, яку повернуто вліво, над хрестом з загнутими кінцями на поземій перекладині [62, Perg.5303; Perg.5308]. Зображення пеликана, що годує власною кров'ю трьох пташенят, використовувалося в якості герба паном Іваном Петровичем Стравичем [62, Perg.5329; Perg.5330; 73, Perg.40; 689, с.156]. Зображення птаха бачимо також на гербі Іваниша витязя пана на Чюрсачвицях, Володимировцях і Букуровцях. В полі

його печатки зображено птаха, імовірно яструба, якого розвернуто геральдично вліво під хрестиком [62, Perg.5303; Perg.5329; 73, Perg.40; 689, с.156].

Руське походження мав також рід панів Бирличів, засновником якого був Бирла Хорловський. Його родовий герб (напнутий лук зі стрілою) знаходить найширші паралелі в тогочасній руській геральдиці, особливо в галицько-руських землях, де різноманітні комбінації стріли та лука (півмісяця) були присутні в гербах ледве чи не третини місцевої шляхти. На печатці пана Бирли було вміщено готичний щит з напнутим луком і стрілою вістрям в правий горішній кут [62, Perg.5303; Perg.5333; 689, с.155]. Безпосередньо від пана Бирли йшла галузь панів Хорловських, представлена його синами панами радними Балицею та Синьком Бирличами Хорловськими. Печатка першого з них відома за двома відбитками [62, Perg.5303; Perg.5330], жоден з яких не дає можливості провести належну реконструкцію зображення герба. Натомість на печатці пана Синька добре видно щит іспанської геральдичної форми, на якому зображено напнутий лук зі стрілою, яка в даному разі лежить вістрям дотолу [62, Perg.5303; Perg.5304; Perg.5330; Perg.5343]. Очевидно, молодшою галуззю роду Бирличів був рід панів Вороницьких. Герби останніх представлено на пізніших (з XV ст.) печатках Івана та Стана Бирличів Вороницьких. Останній користувався круглою печаткою з зображенням напнутого луку зі стрілою вістрям вгору в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця [62, Perg.5308; Perg.5317; Perg.5367; Perg.7285]. Іван Вороницький, в свою чергу, користувався двома печатками, які містили в собі аналогічні зображення напнутого луку зі стрілою вістрям вгору в супроводі півмісяця та зірки. Відмінності полягали лише в тому, що перша з цих печаток мала шестипроменеву зірку [62, Perg.5308; 689, с.157], а друга – восьмипроменеву зірку [62, Perg.5339]. На прикладі родового герба панів Бирличів бачимо тяглість геральдичної традиції в рамках певного роду. Більше того – гербове зображення зберігає стабільність навіть в різних гілках одного роду. Все це заперечує висновки окремих дослідників, про те що герби молдавських панів зазвичай не передавалися в спадок [457, с.169; 689, с.148-151]. Як переконаємося далі – еволюція герба панів Бирличів є не єдиним прикладом такого роду. При цьому необхідно зазначити, що в

нашому розпорядженні є відомості й зворотнього характеру, на що є свої об'єктивні причини, на яких зупинимося нижче.

З кінця XIV ст. походить ще кілька печаток, на яких бачимо зображення стріли та півмісяця. Так, на печатці Шандра пана від Тудори і Німця бачимо готичний щит, на якому вміщено знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору в супроводі двох півмісяців, що лежать рогами в різні боки. На печатці Драгоша вятзя пана від Німця вміщено щит іспанської геральдичної форми, на якому знаходиться півмісяць рогами додолу на стрілі вістрям вгору [62, Perg.5303; Perg.5304; Perg.5308; Perg.5328-5330; 689, с.156-157]. З дещо пізнішого часу (1-ї чверті XV ст.) походять ще два родових герба, в основі яких – поєднання стріли та півмісяця. Маємо на увазі зображення на печатках Дана Ункліти Зубровського та пана радного Чурби. Щодо етнічного походження останніх виникають певні сумніви, оскільки, незважаючи на імовірно волоське походження їхніх імен, родичі цих панів мають безсумнівно руські імена: брат пана Ункліти – пан радний Татомир, син – Івашко Унклітич; доньки пана Чурби – Олюшка та Фрося, онуки – Федір, Славна, Долька і Васютка пани на Зайцевій Криниці (тепер – Чурбени). На печатці пана Ункліти в готичному щиті зображено стрілу вістрям додолу під півмісяцем, що лежить рогами додолу [62, Perg.5308; Perg.5317; Perg.5343; Perg.5367]. На печатці пана Чурби зображено знак у вигляді перехрещеної подвійної стріли, що лежить в стовп в супроводі півмісяця рогами вправо та п'ятипроменевої зірки [62, Perg.5308; Perg.5343; 689, с.156]. Зображення півмісяця, але цього разу в поєднанні з розширеним хрестом, бачимо також на печатці Михайла Невольника Дорогунського капітана [62, Perg.5304; Perg.5328; Perg.5329; 73, Perg.40; 689, с.156]. На пізнішій печатці пана Михайла присутнє подібне зображення, але цього разу хрест є кітвopodobним, а крім того в лівому горішньому куті вміщено шестипроменеву зірку [62, Perg.5308; Perg.5317; Perg.5343]. Але чи не найбільш значні паралелі з геральдиккою інших руських земель, в основі якої стояла традиція використання в якості гербів старих родових знаків, знаходимо в разі з гербом на печатці Влада дворника пана від Білого Поток. В її полі вміщено родовий знак у вигляді двох трикутників на спільній основі під хрестом [62, Perg.5303; Perg.5304;

Perg.5329; Perg.5330; Perg.5367]. Нарешті, ще одна печатка, що походить з XIV ст., належить пану неясного етнічного походження (щодо якого відсутня інформація про імена його родичів, а він в свою чергу мав ім'я, що було поширене як серед руського так і по-між волоського населення). Маємо на увазі печатку пана радного Романа Сіретського, яка має зображення воїна на коні вліво [62, Perg.5329; 689, с.156].

XV ст. приносить нам основний масив відомостей з поля русо-влахійської родової геральдики. Саме цей період з повним правом можна вважати часом розквіту геральдичної традиції Молдавського господарства. Як і в попередній період, в русо-влахійській геральдиці XV ст. чисельно домінують герби родів руського походження. Гербові фігури, які присутні в останніх, повторюють в основному сюжети, які знаємо з гербів руських панів кінця XIV ст. Разом з тим, кількісні пропорції використання окремих сюжетів в герботворенні XV ст. суттєво змінюється. Зокрема, найчисельнішою стає група гербів, в основі якої – використання якості геральдичного зображення родових знаків, що в цілому є найбільш характерною рисою всієї середньовічної руської геральдики. Очевидно, руський комплекс родових гербів Молдавської землі не становить в цьому плані жодного винятку з-посеред геральдичної традиції тогочасних руських земель. Як і в родовій геральдиці інших руських земель, в основі родових знаків русо-влахійських панів перебували зображення стріли, хреста, кола з півколом та їхні комбінації. Так, зображення стріли в поєднанні з півколами бачимо на гербах панів Худичів. Зокрема, на печатці Петра Худича пана від Худинця зображено родовий знак у вигляді розширеної посередині у вигляді ромба стріли вістрям додолу з подвійними (луко- чи місяце-попібними) відгалуженнями згори та обабіч [62, Perg.5308; Perg.5343]. Аналогічний знак у вигляді стріли вістрям додолу з двома загнутими на кінцях півколами згори та посередині, що лежать кінцями одне до одного, бачимо в щиті іспанської геральдичної форми на наступній печатці пана Худича [62, AGAD, Perg.5339; 173, n.93; 540, с.383]. Третя печатка пана Петра містить в своєму полі, яке оздоблено галузками, готичний щит, на якому знак у вигляді стріли вістрям додолу з подвійними хвилястими відгалуженнями згори та обабіч [62,

Perg.5365; Perg.5367; Perg.7339].

Зображення родового знаку у вигляді перехрещеного піввістря стріли в щиті іспанської геральдичної форми бачимо на печатці Яцка Чорторийського [62, Perg. 5308; 689, с.157]. Син пана Яцка – Немирка Яцкович Чорторийський використовував на печатці дещо інше зображення – знак у вигляді півкола з загнутими додолу та вбік кінцями під стрілою вістря вгору, згори півколо кінцями додолу [62, Perg.5367]. Родовий знак у вигляді перехрещеної з перехрестями на кінцях рамена стріли вістря вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, в супроводі п'ятипроменевої зірки, зображено на печатці Балиці Мудрички пана на Красному Потюці [62, Perg.5308; 689, с.157]. Його син Олександр Мудричка спатар користувався подібним зображенням – знака у вигляді перехрещеної стріли вістря вгору з колом на долішньому кінці в супроводі двох шестипроменевих зірок [62, Perg.5367; Perg. 7285]. Схожий сюжет присутній також на гербах панів Попшів. Михайло Попша пан на Скорцевцях і Паньківцях користувався печаткою із зображенням знаку у вигляді стріли вістря додолу з восьмипроменевою зіркою на кінці та півколом кінцями догори посередині, яке розмістилося в іспанському щиті [62, Perg.5308; Perg.5339]. Характерно, що через майже сторіччя, нащадок пана Михайла пан радний Іван Попша користувався гербом, який лише в незначній мірі відрізнявся від того, який було вміщено на печатці Михайла Попші. На гербі Івана в горішній частині родового знаку замість восьмипроменевої зірки бачимо **T**-подібне навершя [62, Perg.5413]. Пан радний Івашко Маневич користувався печаткою з зображенням в іспанському щиті знаку у вигляді перехрещеної стріли вістря в правий долішній кут, що перетинає утятий увігнутий з боків лівий перев'яз [62, Perg. 5308]. Подібне зображення було присутнє також на печатці Ілляша спатара, але цього разу стріла, що лежить вістря вгору, має потрійне розгалуження здолу і перетинає знак у вигляді літери **П** з загнутими вбік кінцями [62, Perg.5367].

Складну конструкцію має родовий знак на гербі панів Купчичів. На найдавнішій печатці Івана Купчича логофета, щоправда, замість знаку в іспанському щиті зображено літеру **К** [62, Perg. 5308; 689, с.156]. Але вже на наступній печатці

бачимо в готичному щиті родовий знак у вигляді літери **Ш** над перехрещеним вістрям стріли [62, Perg.5317; Perg.5343; 173, n.90; 540, с.381]. Відома також третя печатка пана Івана Купчича, яка, втім, збереглася у незадовільному стані – з пошкодженим написом та стертим зображенням в середині готичного щита, через що не зовсім ясно – чи наявне в родовому знакові перехрестя стріли [62, AGAD, Perg.7285]. Спільне походження з панами Купчичами мали, очевидно, роди Буцацьких панів на Кривій та панів Болдорів, адже в їхніх гербах бачимо зображення того самого родового знаку, який присутній на другій печатці пана Івана Купчича. Відбитки печаток Шефула Буцацького пана на Кривій та пана Симка Болдора збереглися при трьох документах від 1499 р. [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg. 7395]. Більш спрощений сюжет присутній на гербі пана Красниша – в іспанському щиті знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям дотолу [62, Perg.6179; 174, с.84; 202, n.123]. Так само, просту конструкцію має герб Шендрики Толочка пана від Дорогуні – знак у вигляді з'єднаних поясом трьох стріл вістрями дотолу [62, Perg.5400].

Не менш поширеним ніж зображення стріли в гербах панів руського походження є знаки в основі яких знаходиться фігура хреста, нерідко доволі вибагливої конфігурації. Так, на печатці пана радного Драгомира Вранича бачимо складний знак у вигляді хреста з ламаним вгору поземним ramenом, на долішніх кінцях якого хрести з кітвopodobними розгалуженнями на кінцях і колами всередині. Дещо простішу конструкцію маємо на печатці пана радного Бирлички – хрест з кітвopodobними розгалуженнями на кінцях в супроводі двох шестипроменевих зірок, ліва з яких більша [62, Perg.5308; 689, с.177]. Ще більш спрощеним є знак на печатці пана радного Івашка Двориського – хрест з загнутими кінцями на поземній перекладині [62, Perg.5367]. Хрест у поєднанні з півколом (півмісяцем) знаходимо на гербах панів Бановських. Так, на першій печатці пана радного Ісаї Гридовича Бановського зображено знак у вигляді хреста з потрійними розгалуженнями на кінцях над півколом, що лежить рогами дотолу з загнутими вбік кінцями в супроводі двох п'ятипроменевих зірок [62, Perg.5308]. Натомість, на його наступній печатці в іспанському щиті зображено знак у вигляді подвійного хреста над півмісяцем,

що лежить рогами догори в супроводі двох шестипроменевих зірок [62, Perg.5317; Perg.5339; Perg.5343; Perg.5367; 173, n.90; 540, с.381]. Його син пан Дума Ісаєвич Бановський, в свою чергу користувався печаткою з зображенням іспанського щита, на якому було розташовано знак у вигляді подвійного хреста з вістрям стріли здолу та півмісяцем, що лежить рогами додолу, згори; тобто – дещо зміненим і перевернутим знаком батька [62, Perg. 7285]. Подібну конструкцію мав також герб панів Мамуринських. Печатка пана Лева, щоправда, до сьогодні не збереглася [62, Perg.5308], натомість маємо кілька відбитків печатки його брата – пана Ходка Мамуринського. В її полі зображено знак у вигляді півкола кінцями догори під хрестом з загнутими кінцями на поземій перекладині, згори розміщено шести-пелюсткову квітку [62, Perg.5308; Perg.5367]. Схоже зображення присутнє і на печатці пана радного Івашка Рогашовського – в іспанському щиті розташовано знак у вигляді хреста над півколом з загнутими догори та вбік кінцями в супроводі двох шестипроменевих зірок [62, Perg.5367]. Нарешті, на пізнішій печатці пана радного Шандра коміса в оздобленому візерунком полі зображено знак у вигляді півмісяця рогами догори під хрестом з місяцеподібним ramenом [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg. 7395].

Хрест в якості складового елемента присутній і в деяких інших гербах руських панів, зображення яких мають дещо складнішу конструкцію. Так, печатка пана Івана Байковича містить в своєму полі іспанський щит, на якому зображено знак у вигляді кола над хрестом з подвійним розгалуженням посередині [62, Perg.5365; Perg.5384; Perg.7339]. Пан радний Тодор Васькович користувався печаткою в полі якої було розташовано готичний щит, на якому зображено знак у вигляді літери **V** з загнутими вбік кінцями над хрестом [62, Perg.5365; Perg.7339]. Схоже зображення присутнє також на печатці пана Драготи – в готичному щиті знак у вигляді хреста з подвійним розгалуженням згори [62, Perg.5365]. Доволі своєрідним є герб роду Волховецьких панів від Шимуза, яким його знаємо з печатки пана Стана Волховецького. В її полі зображено знак у вигляді чотирьох стовпів на основі, з півмісяцем на долішньому правому краї та відгалуженням на лівому краї [62, Perg.5308; Perg.5317]. Пан радний Борис Головатий користувався

знаком-гербом у вигляді літери **Ї** [62, Perg.5308]. І зовсім незвичну конструкцію герба бачимо на печатці пана Банчула Дідька. В її полі зображено іспанський щит, на якому вміщено знак у вигляді трьох півкіл, що до певної міри нагадують мисливські ріжки, які покладено в зірку під хрестиком [62, Perg.5343; 173, n.91; 540, с.381]. Своєрідним є також герб пана Ходка Костица – на іспанському щиті знак у вигляді літери **П** з кутастих відгалуженням на лівому горішньому кінці [62, Perg.7339]. Натомість, на печатці пана Козьмиці вистярника на іспанському щиті, в якості гербового зображення, вміщено початкові літери імені власника печатки: **КО** [62, Perg.5372; Perg.5383]. На двох печатках Вилчі пана від Липника в щиті вміщено родовий знак у вигляді літери **М** під вісям стріли [62, Perg.5308; Perg.5317; Perg.5339; Perg.5343; Perg.5367].

Знайшлося місце в тогочасному герботворенні також зображенню зірки та півмісяця, які присутні в родовому гербі панів Браєвичів. На печатці Думи Браєвича дворника бачимо зображення півмісяця, що лежить рогами догори під семипроменевою зіркою [62, Perg.5365; Perg.7339]. На його наступній печатці в іспанському щиті вміщено той самий сюжет, але замість семипроменевої – в гербі наявна шестипроменева зірка [62, Perg.5372; Perg.5383; Perg.6179; 173, n.98; 540, с.383]. Менш поширеним, ніж наприкінці XIV ст., в гербах панських родів руського походження в цей період було зображення орла. Втім, принаймні дві родини продовжували користуватися даним сюжетом і в XV ст. Серед них, в першу чергу, необхідно назвати панів від Солки. Печатка Влада Сіретського пана від Солки від 1407 р. збереглася, щоправда, в досить пошкодженому вигляді [62, Perg.5304], що не дозволяє достеменно відтворити зміст герба, натомість, на печатці його брата Кристі Великого (Старого) пана від Солки доре видно в готичному щиті стилізоване зображення орла [62, Perg.5308; Perg.5343]. Зображення орла, повернутого геральдично в лівий бік, бачимо також на печатці Стецька Журжевича Топоровського [62, Perg.5367].

Доволі популярним сюжетом в гербах руських панів XV ст. є також зображення лева. Найширше дану фігуру представлено в гербах панів Фратовських. На сьогодні відомо три печатки Журжа (Юрія) пана від Фратовців. На першій з них

вміщено готичний щит з зображенням лева, над щитом бачимо шолом, в нашоломнику орлине крило, навколо щита намет [62, Perg.5304]. На наступній печатці пана Журжа бачимо чотирилукове поле з готичним щитом та аналогічним, до попередньої видозміни герба, зображенням в ньому; позащитові елементи повного герба ті самі, що й на попередній печатці, лише в нашоломнику додано шестипроменею зірку та півмісяць, що лежить рогами вліво, а шолом змінено з горщикоподібного на турнірний [62, Perg.5308; 689, с.156]. Нарешті, третя печатка є цілком подібною до попередньої, відсутніми є лише зірка з півмісяцем в нашоломнику [62, Perg.5317; Perg.5343]. В Хроніці Констанцького собору 1414 – 1418 р.р. Ульриха Ріхенталя вміщено герб, що відчутно нагадує зображення на печатках пана Журжа Фратовського: на червоному полі блакитний лев зі срібним озброєнням під золотою короною в супроводі золотого півмісяця рогами догори та золотої шестипроменевої зірки [186, арк.182]. Дослідниками даний герб ідентифікувався як державний [547, с.80-81] чи господарський герб Валахії [582, с.101], або як родовий герб пана Добромира з Валахії [540, с.378-379]. Перше припущення, очевидно, не має під собою жодних підстав, оскільки тогочасний герб Валахії добре відомий і має цілком інший вигляд [128, с.77-78]. Більш вірогідним виглядає припущення щодо приналежності герба з левом пану Добромиру з Валахії, хоч і залишається невідомим, яка саме особа ховається під цим іменем. Варто відзначити, що навряд чи варто називати місцем походження цього пана Угро-Влахію, оскільки в тогочасних джерелах під назвою “*Walachie*” („Валахія”) виступають рівнорядно, як Угро-Влахія, так і Русо-Влахія. Не можна оминати також і тієї обставини, що герб “*Chetmuraus Walchei*” подано на сторінці разом з гербами шляхти Корони Польської, з якою була пов’язана ленною залежністю саме Русо-Влахія (Молдавія), а не Угро-Влахія. З огляду на це, обгрунтованішим виглядає припущення, що даний герб належить не ефемерному пану “Добромиру з Валахії” (Угро-Влахії), а зафіксованому в тогочасних джерелах пану “Драгомиру з Валахії” (Русо-Влахії), тобто пану Драгомиру Білому, який був батьком пана Журжа Фратовського, що і пояснює виразну подібність їхніх гербів, особливо з тією видозміною, яку зображено на другій печатці пана Журжа, де в нашоломнику вміщено

шестипроменею зірку та півмісяць, які присутні, але цього разу безпосередньо в щиті, також на гербі пана Драгомира.

Хроніка Констанцького собору подає відомості про ще один русо-влахійський герб, який також розміщено разом з гербами польської шляхти. Він містить на блакитному полі щита зображення срібного муру з червоними ґратами, з якого виникає золотий лев. Герб знаходиться в супроводі підпису: **Stencz la vo n M entz gi**, який дозволяє зробити вірогідне припущення про його приналежність Станіславу панові від Німця [186, арк.181v; 540, с.379]. Зображення лева присутнє також на печатці пана Івана Дітька [62, Perg.5308; 689, с.157]. Аналогічний сюжет бачимо і на печатці Миська Равасовського – лев, що обернув голову вправо в супроводі восьмипроменевої зірки [62, Perg.5367]. В якості одного з елементів, зображення лева присутнє на другій видозміні герба Кості Андроніковича пана на Бучуменах. Останній впродовж свого життя користувався двома печатками з доволі відмінними геральдичними сюжетами. На першій з них зображено проквітлий хрест [62, Perg.5367]. Друга, натомість, має в іспанському щиті довгий хрест з розширеними кінцями в супроводі п'ятипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо, а також двох левів, які розмістилися обабіч хреста [62, Perg.5365; Perg.7339].

Незнаний досі русо-влахійській геральдиці сюжет бачимо на печатці Шендрики логофета. В її полі вміщено зображення дракона, якого розвернуто геральдично вліво [62, Perg.5367; Perg.5383]. Стилізований малюнок дракона, якого пронизує стріла, зображено також на печатці Думи Чорного Бранищарського дворника [62, Perg.5343; Perg.5367; Perg.7285]. Незвичний сюжет бачимо на печатці пана радного Бориса Кучуровського, на якій вміщено зображення зв'язки прутів в супроводі двох п'ятипроменевих зірок [62, Perg.5367]. Зображення геральдичної лілії було родовим гербом панів Гриньковичів та Кальяновичів. Її зображено, зокрема, в полі печатки пана Гринька [62, Perg.5304; Perg.5308; 689, с.157]. Складнішою є композиція печатки пана радного Якима Кальяновича, яка містить в своєму полі зображення лілії [62, Perg.5308; Perg.5367; 689, с.156]. Мілітарний аспект символіки представлено відразу на кількох печатках панів радних руського похо-

дження. В першу чергу варто назвати зображення на печатці пана радного Кресті Черногуза – в іспанському щиті виникає рицар, що тримає в правиці шаблю [62, Perg.5339]. В свою чергу на печатці Іваниша спатара пана від Шимуза зображена закута в лати рука, що виходить вліво і тримає меч в супроводі півмісяця, шестипроменевої зірки та п'ятипелюсткової квітки [62, Perg.5367; Perg.7285]. На родовому гербі панів Могил бачимо дві перехрещені шаблі вістрями дотолу з невеликими перехрестями на кінцях. Саме це зображення в щиті іспанської геральдичної форми зустрічаємо на печатці пана радного Могили чашника [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg.7395]. Подібний малюнок був присутній, очевидно, також на печатці пана радного Івана Могиловича з Худинця від 1547 р., яка до нашого часу дійшла у вельми пошкодженому вигляді [62, Perg.5379]. Від цього ж часу (середини XVI ст.) походить також зображення герба панів Могил на фресці в церкві Сучавицького монастиря, що являє собою дві перехрещені шаблі [540, с.355].

Зображення щита бачимо на родовому гербі панів Михалетських. Печатка засновника роду – пана радного Нестика Михалетського, щоправда, збереглася в пошкодженому вигляді при документах від 1407 та 1421 р.р. [62, Perg.5304; Perg.5308], натомість маємо три печатки його синів – Богуша та Пашка Нестиковичів Михалетських. Перший з них користувався двома печатками з зображенням щита розміщеного в готичному щиті [62, Perg.5343; Perg.5367]. Герб на печатці пана Пашка, в свою чергу, мав значно складнішу конструкцію: щит також було розміщено в готичному щиті, але над ним знаходився шолом з нашоломником у вигляді дракона в супроводі восьмипроменевої зірки та півмісяця рогами вправо [62, Perg.5343].

Щодо цілого ряду панів радних Молдавського господарства XV ст., печатки яких є в нашому розпорядженні, не можна сказати нічого достеменного про їхнє етнічне походження. Тогочасні документи не дозволяють простежити імена їхніх найближчих родичів, а якщо таке і можливе, то вони подають нам імена кривних як руського, так і волоського (або угорського) походження, або імена, що використовувалися в обох етнічних середовищах. В даному разі маємо справу, очевидно, з панськими родинами мішаного етнічного походження, що в умовах двоетнічно-

го державного утворення, яким була середньовічна Русо-Влахія, мало бути звичним явищем.

На печатці пана Беріндея стольника зображено два дракона, які тримають корону, здолу вміщено півмісяць, що лежить рогами догори під восьмипроменевою зіркою; пергаментний пасок [62, Perg.5367]. Костя пан на Бранештах, Ботенах, Когушній і Старосільцях 1499 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді подвійної стріли вістрями вгору під хрестом [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg.7395]. В XV ст., очевидно, з'явився також герб, що ним користувалися Галешови пани на Жулештях та пани від Білої Церкви. Документи не дають пояснення, в який спосіб дані роди були пов'язані між собою, але той факт, що в 1-й пол. XVI ст. представники цих родів користувалися майже ідентичним зображенням герба, дає підстави говорити про їхнє спільне походження, а разом з тим – про витворення спільного родового герба задовго до того, як його фіксують джерела. Етнічне походження даних родин встановити, наразі, неможливо через використання їхніми представниками як руських, так і угорських імен. Відомою є печатка Єремії Галешовапана на Жулештях. В її полі вміщено ренесансовий щит, на якому зображено родовий знак у вигляді стріли вістрям додолу з перехрестям з загнутими кінцями вгорі та півколом кінцями догори посередині [62, Perg.5413]. Подібний родовий знак, у вигляді стріли вістрям додолу, яку перетинає згори перехрестя з загнутими кінцями, посередині півколо кінцями догори та здолу перехрестя, бачимо і на гербі Матіяша пана від Білої Церкви, що його було зображено в церкві села Городничани [540, с.379].

На печатках панів волоського походження зустрічаємо в основному ті самі сюжети, що й на гербах панів-русинів, але з дещо іншим розподілом за окремими групами гербових зображень: за незначним винятком, абсолютна більшість панів-волошинів користувалися в якості гербів зображенням родових знаків. Щоправда, в окремих випадках, знаходимо приклади відсутності спадкоємності у використанні цих гербів, що може вказувати на певну герботворчу нестабільність у волоському середовищі. Так, на печатці Івана пана від Тулови від 1407 – 1421 р.р. зображено готичний щит, на якому розташовано знак у вигляді хвилястого пояса

[62, Perg.5304; Perg.5308; 173, n.86; 540, с.381]. Натомість сини пана Івана – Лазар Дворникович Туловський та Станчул Багаєтський використовували на своїх печатках зовсім інші геральдичні зображення. Перший – в полі печатки розмістив готичний щит, на якому бачимо знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям додолу під покладеною набік літерою **И** в супроводі двох шестипелюсткових квіток [62, Perg.5317; Perg.5365; Perg.5384]. Натомість, пан Станчул на своїй печатці мав зображення іспанського щита зі знаком у вигляді подвійного трикутника [62, Perg.5365; Perg.5367; Perg.5383; Perg. 6179]. І лише на печатці пана радного Мика Селищовського від 1436 р. в готичному щиті бачимо родовий знак у вигляді хвилястого пояса [62, Perg.5367], який повністю повторює зображення на гербі Івана пана від Тулови. Джерела не фіксують ступінь спорідненості між панами Туловськими та панами Селищовськими, але очевидне спільне походження їхніх гербів, а також приналежність панського двору в Селищах панам Туловським, яку підтверджує господарська грамота від 3 червня 1429 р. [202, n.90], беззастережно доводить спільне походження обох родів.

Подібний приклад, використання сином іншого геральдичного зображення, ніж бачимо на печатці його батька, спостерігаємо також в герботворенні панів Берладських. 1421 р. пан радний Негра Берладський засвідчив акт печаткою, на якій в готичному щиті було зображено орла в супроводі двох п'ятипелюсткових троянд [62, Perg.5308; 689, с.157]. На печатці його сина – пана радного Негрила Берладського, натомість, бачимо зображення родового знаку у вигляді літер **W** та **M** в стовп, які з'єднано хрестом [62, Perg.5343; Perg.7339]. Зворотню ситуацію, тобто коли старші представники роду користуються в якості герба зображенням родового знаку, а молодші – використовують інше гербове зображення, бачимо в разі з родовими гербами панів Станіжескулів. На печатці пана радного Іллі Станіжескула в готичному щиті вміщено знак у вигляді хреста над шестипроменевою зіркою [62, Perg.5365]. Натомість, на печатках його племінника – Михайла Станіжескула логофета знаходимо зовсім інші зображення. На першій печатці Михайла логофета в іспанському щиті розміщено літеру-сигл **M** під косим хрестиком [62, Perg.7339]. А на печатці від 1453 р. бачимо надзвичайно вибагливе зображення

повного герба пана Михайла: в щиті німецької геральдичної форми виникає дракон, над яким вміщено шолом і нашоломник у вигляді того ж таки дракона, навколо щита намет [62, Perg.5372; 540, с.379]. Втім, практика використання різних гербових зображень представниками різних поколінь одного й того ж самого роду, не була серед панів волоського походження загальною. Як приклад зворотнього характеру можемо навести герботворення панів Дановичів і панів Влайкуловичів.

Пан радний Дан впродовж свого перебування в господарській раді користувався двома печатками з ідентичним зображенням родового знаку у вигляді трираменної літери **T** з хрестом на долішньому краї середнього рамена [62, Perg.5308; Perg.5317; 689, с.156]. Син пана Дана – Костя Данович користувався гербом подібним до того, який бачимо на печатках його батька, але родовий знак розміщував у перегорнутому вигляді [62, Perg.5372; Perg.5383; Perg.6179]. На печатках пана Влайкула та його сина – пана Думи Влайкуловича також зображено однаковий родовий знак у вигляді перехрещеної стріли вістрям вгору [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg.5400; Perg.7395; Perg.6179].

Зображення стріли становить основу гербів-знаків ще кількох панських родів волоського походження, зокрема, – панів Жумотатинських. Найдавніша печатка представника цього роду – пана Іона Жумотатевича, знаходиться при документі від 1404 р., але має незадовільний стан збереження [62, Perg.5303]. Натомість, маємо якісний відбиток печатки сина пана Іони – пана Журжа Жумотатевича. В її полі, на готичному щиті, зображено родовий знак у вигляді двох літер **II** в стовп над вістрям стріли [62, Perg.5317]. Інші сини пана Іони – Миндря та Щефул також користувалися власними печатками. Втім, при акті від 19 вересня 1436 р., до якого вони були прикладені залишилися тільки пергаментні паски [62, Perg.5367]. При тому ж документі бачимо ще одну печатку з зображенням герба, в основі якого родовий знак у вигляді стріли (цього разу – вістря стріли, що лежить в лівий горішній кут). Наложала дана печатка панові радному Станчулові комісу [62, Perg.5367]. Дещо складнішу конструкцію спостерігаємо на печатці Братула Великого пана на Мерештах: в готичному щиті зображено родовий знак у вигляді пе-

рехрещеної стріли вістрям додолю під півмісяцем, що лежить рогами додолю [62, Perg.5365; Perg.5384]. А на печатці пана Івана Минзу в іспанському щиті вміщено знак у вигляді літери **И** з вістрям стріли на горішньому кінці правої щогли [62, Perg.5365]. Складна конструкція присутня також на гербі панів Арбуре. Щоправда, відбитки печатки Луки Арбуре збереглися в доволі пошкодженому вигляді [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg.7395], натомість, маємо зображення його герба в церкві села Нижня Солка (тепер – село Арборе): родовий знак у вигляді кола з хрестом всередині під стрілою, що лежить вістрям вгору в супроводі півмісяця рогами вправо та шестипроменевої зірки. Характерно, що поруч було вміщено також герб дружини пана Луки – Юліани, який являв собою той самий родовий знак, але без півмісяця та зірки [540, с.379]. Зустрічаємо в гербах панів волоського походження також знаки, в основі яких лежить зображення хреста або перехресть. Так, на печатці Іони Оприша пана на Опришанах в готичному щиті вміщено знак у вигляді стовпа, який перетинає два півкола, що лежать кінцями в різні боки [62, Perg. 5308]. На печатці Ілляша Негринського родовий знак, який розміщено в іспанському щиті, має вигляд літери **П** під хрестом з подвійним розгалуженням згори [62, Perg.5367]. Не менш складним є також зображення на печатці Юги (Ігнатія) вистярника, яка має в полі, оздобленому рослиноподібним візерунком, іспанський щит, на якому вміщено знак у вигляді з'єднаних стовпом літер **Ш** і **М** [62, Perg.5400; Perg.6179]. Пан радний Ніг користувався печаткою, на якій в іспанському щиті було розташовано родовий знак у вигляді літери **Т** над півколом, що лежить кінцями догори [62, Perg. 5405]. Своєрідне зображення бачимо на гербі панів на Басенях: від 1499 р. походить три відбитка печатки пана Негрила старости Хотинського, на якій в готичному щиті зображено родовий знак у вигляді з'єднаних поясом двох півкіл, що лежать кінцями в різні боки [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg.7395]. Печатка пана радного Іони Грумаза старости Черновицького [62, Perg.5375], натомість, містила в своєму полі іспанський щит, на якому було зображено знак у вигляді кола з двома відгалуженнями вгорі у вигляді літери **Т**, що зумовило невірну атрибуцію печатки попередніми дослідниками. Маємо певні відомості також про герб панів на Пискулі: Єремія постільник користувався

печаткою з зображенням знаку у вигляді хреста між двома півколами, що лежать кінцями одне до одного [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg.7395; 173, n.100; 540, с.383]. Натомість, від печатки Клима спатара пана на Пискулі, Радословештах, Русі та Баргаянах хоч і збереглося три відбитка, жоден з них, через незадовільну якість збереження, не дозволяє відтворити зображення в її полі [62, Perg.5375; Perg.7395]. Нарешті, на печатці пана радного Думші постільника в іспанському щиті зображено знак у вигляді літери **П** з похиленою перекладиною в супроводі п'ятипроменевої зірки [62, Perg.5375; Perg.7395].

До цієї групи гербів, що спиралися на родові знаки, щільно прилягають герби в основі яких лежало зображення літери-сигла, яким позначали початкову літеру імені або прізвища відповідного власника печатки та герба. Крім згаданої вище, першої печатки пана Михайла Станіжескула, в цьому ряді ми можемо назвати ще шість печаток, які належали чотирьом власникам. В першу чергу – це печатки Нігої логофета. Щоправда, на його першій печатці зображено воїна, за спиною у якого прапор [62, Perg.5317]. Натомість, на його другій печатці в готичному щиті вміщено літеру **Н** в супроводі п'ятипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами догори [62, Perg.5343]. Втім, найбільш вибагливу форму має третя печатка пана Нігої: в її полі, оздобленому шістьма дугами з восьмипроменевими зірками та кульками, розміщено готичний щит, на якому бачимо туж-таки літеру **Н**, над щитом зображено шолом вліво, в нашоломнику виникає орел вліво в супроводі восьмипроменевої зірки згори, п'ятипроменевої зірки праворуч та півмісяця, що лежить рогами вліво, ліворуч [62, Perg.5365; Perg.7339]. Знак у вигляді літери **W** під півколом з загнутими догори та вбік кінцями на круглому щиті [62, Perg.7339], зображено на печатці Оанчі логофета пана на Прокопінцях, Мачківцях, Козарівцях та Білій Криниці. Також на круглому щиті, розміщену літеру **Ф** на печатці пана Іона Фрунтеша [62, Perg.5375; Perg.7395]. Пан радний Іоан Тутул логофет користувався печаткою з зображенням літери **Т** в супроводі п'ятипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо, на іспанському щиті в оточенні рослиноподібного візерунку [62, Perg.5375; Perg.5405; Perg.7395]. На другій його печатці бачимо аналогічне зображення, але цього разу без зірки та

півмісяця [62, Perg.5410]. Подібна практика, широкого застосування серед панів волоського походження в якості гербів початкових літер власних імен, може свідчити про незначне походження і, як наслідок, – відсутність у значної частини панів-волошинів родових гербів або знаків, з огляду на що вони мали користуватися геральдичними новотворами, які лише намагалися імітувати родові знаки старих панських родів.

Щодо гербів панів радних волоського походження, в основі яких лежав би інший сюжет – не пов'язаний з родовими знаками або літерами-сиглами, то таких нараховується лише шість (якщо рахувати названі вище герби панів Негри Берладського, Михайла Станіжескула та Нігої логофета). Це, зокрема, герб пана Халмажа Негрила – п'ятипроменева зірка в готичному щиті на печатці [62, Perg.5343]. На печатці Гояна чашника зображено підкову [62, Perg.5400; Perg.6179]. Нарешті, на печатці Ісака пана на Фултиченах, Бучуменах, Должештах і Ониченах вміщено постать воїна, що стріляє з напруженого луку, розвернувшись ліворуч [62, Perg.5375; Perg.5376; Perg.7395].

Якщо говорити про період кінця XIV – XV ст., який добре репрезентовано сфрагістичними пам'ятками (на відміну від подальших часів, які представлено вкрай обмеженою джерельною базою), то кількісне співвідношення руських та волоських родів, для представників яких нами виявлено зображення гербів, мав наступний вигляд: руське етнічне походження мали 60 родів панів радних, волоське – 33 роди, крім того неясну етнічну приналежність (очевидно, зумовлену мішаним русько-волоським або русько-угорським походженням) мали ще 7 родів панів радних (див. Таблицю: Родові герби панів Русо-Влахії кінця XIV – XVI ст.). Крім геральдичних пам'яток, що належали панам радним руського та волоського походження, нам вдалося виявити певну кількість гербів та печаток панів іншої етнічної приналежності. Як і варто було очікувати, в XV ст. (як і в попередній період – наприкінці XIV ст.) третьою за чисельністю етнічною групою серед панів радних були особи, які мали угорське походження. До їх числа належав, зокрема, рід панів Боців, печатки двох представників якого привішено до акту від 1421 р. На печатці Лацка Боца зображено родовий знак у вигляді стріли вістрям вгору з

трикутником посередині та потрійним розгалуженням здолу. На печатці його брата пана радного Міклоша Боца вміщено той самий родовий знак з єдиною лише відміною – розгалуження в долішній частині знаку є не потрійним, а подвійним. При тому ж документі бачимо також печатку пана Міклоша, на якій родовий знак мав вигляд перехрещеної стріли, що лежить вістрям вгору над літерою **W**. Складну конструкцію має родовий знак, ще одного пана, який, імовірно, мав угорське походження, –Домокуша Серецеловського: стріла з подвійним розгалуженням здолу, що лежить вістрям вгору і яку перетинає два пояса: горішній – з загнутими догори кінцями, долішній – зсунутий з ламаними кінцями [62, Perg.5308; Perg.5343; Perg.5367; 689, с.157].

Зовсім іншою епохою в розвитку родової геральдики Русо-Влахії було XVI ст. Його ми з повним правом можемо охарактеризувати як добу занепаду геральдичної системи Молдавського господарства. Подібний стан речей зумовлено кількома причинами, найголовнішою з яких є відчутні зміни в складі аристократичної верхівки Молдавського господарства, які розпочалися ще за часів господаря Стефана III Великого і набули остаточних обрисів в XVI ст. Пов'язані ці зміни з процесом дезінтеграції старовотчинної структури землеволодіння кінця XIV – XV ст.: старі роди внаслідок свого кількісного розростання і роздрібнення земельної власності, або через звичайний розпродаж маєтків або їхніх частин, втрачали свій економічний, а разом з тим і політичний потенціал [491, с.81-117, 440-441]. Письмові джерела не раз подають нам приклади, коли нащадки потужних панських родів у XVI ст. переходили в категорію господарських слуг або земянства, втрачаючи місце в господарській раді та панський титул [457, с.141-147, 162-168]. На зміни в поземельних відносинах, до певної міри, впливали також дії господарів, які починаючи від Стефана III Великого провадили політику купівлі (а згодом і конфіскації) землі з подальшим її перерозподілом [491, с.153-156, 182-183], що звичайно впливало на економічну та політичну вагу окремих родів. Певне значення мали також політичні конфлікти 1-ї пол. XVI ст., наслідком яких була втрата землі та політичного значення цілим рядом старих панських родів [491, с.168-171]. Крім того, не останню роль відігравала і та обставина, що господарське оточення,

починаючи від часів правління Стефана III, не було стабільним за своїм складом. Господарі з власної волі не раз наближали до себе представників нетитулованих родів, і навіть простолюду, які згодом, через цю наближеність та участь в політичній владі, набували земельні маєтності, урядові посади та титули [457, с.169]. Зрозуміло, що вихідці з соціальних низів, які через різні причини потрапили до складу політичної верхівки держави, не мали в своєму розпорядженні родових гербів, а отже вимушені були на своїх печатках користуватися емблематичними зображеннями або імітаціями геральдичних сюжетів. В свою чергу, збіднілі нащадки панських родів, очевидно мали б продовжувати користуватися власними родовими гербами, але коло їх застосування було надто звуженим, або й взагалі відсутнім, через що стара геральдична традиція не могла відчутно впливати на нове герботворення (чи власне відсутність такого).

Перетворення, що відбулися в структурі землеволодіння впродовж XVI ст. були колосальними: станом на кінець XVI – початок XVII ст. (1571 – 1625 р.р.) із 73 великих землеволодінь лише 19 брали свій початок з великих панських маєтків XV ст. [491, с.403-405]. Це не могло не позначитися також на етнічному складі панівної верхівки Молдавського господарства: із тих же таки 73 великих земельних власників в період 1571 – 1625 р.р. заледве чверть мала руське етнічне походження [491, с. 356-403, 408-410]. Останнє також виразно вплинуло на занепад родової геральдики Русо-Влахії в XVI ст., оскільки саме руська геральдична традиція (з практикою широкого використання в якості гербів родових знаків) стояла в основі русо-влахійської геральдичної системи кінця XIV – XV ст. Характерно, що в XVI ст., як побачимо далі, безсумнівно-геральдичні сюжети присутні лише на печатках панів руського етнічного походження, в той час як новостворені панські роди з волооським корінням воліли користуватися зображеннями зовсім іншого характеру.

Якщо характеризувати збережений геральдично-сфрагістичного матеріал XVI ст., то варто відразу зазначити, що в порівнянні з попередньою добою – XVI ст. дає нам значно менший обсяг сфрагістичної інформації, що зумовлено меншою зовнішньо-політичною активністю Молдавського господарства в цей період.

Адже, саме при актах міжнародного характеру, як вже зазначалося вище, збереглася більша частина відомих нам на сьогодні печаток панів радних. З іншого боку, майже всі документи XVI ст. характеризуються поганим станом збереження привішених до них відбитків печаток, що значно зменшує їхню інформаційну цінність для геральдичних досліджень. На сьогодні нам вдалося виявити менше двох десятків печаток панів радних, які зберегли в своїх полях родові герби. Втім, навіть серед них зустрічаємо зображення, щодо яких є сумніви у їхній геральдичності. Так, скажімо, важко напевно визначити: чи маємо перед собою герб, чи емблематичне зображення на печатках панів радних Думші та Петра вистярників від 1536 р. Перший користувався печаткою з зображенням воїн в капелюсі, за спиною у якого розміщено лук із сагайдаком. Другий – печаткою з зображенням воїна, що тримає в правиці меч і скаче на коні вліво над тілом переможеного супротивника. Більш геральдично виглядають зображення на печатках від 1555 р. панів радних Варнави дворника та Дмитра стольника. На печатці першого зображено вістря стріли в супроводі двох шестипроменевих зірок. На печатці іншого вміщено французький щит з монограмою **ДОМИТРУ** в супроводі двох шестипроменевих зірок. Безсумнівно геральдичним є зображення на печатці пана радного Журжа: в іспанському щиті вміщено два кола, які пронизано трьома мечами. На печатці пана радного Івана Яцковича з Платонців в свою чергу зображено німецький щит, на якому два лева тримають турову голову. Нарешті, на печатці пана радного Мирона Будовича з Гочманиці зображено знак у вигляді літери **T** над літерою **II** [62, Perg.5378; Perg.5379; Perg.7593; Perg.7712]. В більшості ж своїй сфрагістичні пам'ятки молдавських панів радних XVI ст. являють собою не гербові печатки, а гемі з різноманітними емблематичними та міфологічними сюжетами. При документі від 4 травня 1518 р. збереглися відбитки двох гем з зображенням чоловіка, що тримає на руці птаха. Документ 21 жовтня 1527 р. також має при собі відбитки двох гем: обидві з зображенням чоловічої голови. Аналогічний сюжет присутній також на гемі при документі від 1536 р. Нарешті, документ від 6 лютого 1555 р. має при собі відразу сім гем: на першій зображено чоловіка і дерево, на другій – рослина, на третій – жіноча голова розвернута вліво, на четвертій – чоловіча голо-

ва вліво праворуч від дерева, на п'ятій – галузка, на шостій – натуралістичне зображення лева, на сьомій – глечик. Вдалося нам виявити також певну кількість приватних та приватно-посадових печаток панів радних XVII ст., щодо геральдичності яких можемо сказати практично те саме, що і про печатки XVI ст. Це або геми, які бачимо при документах від 9 квітня 1604 та 1625 р.р., або печатки з емблематичними зображеннями, які знаходяться при першому з цих документів [60, Sygn.683, st.61; 62, Perg.5378; Perg.5413; Perg.7593; Perg.7712].

Як не дивно, серед печаток XVII ст. найбільш геральдичний вигляд мали печатки нетитулованої шляхти – господарських слуг. Так, на печатці господарського слуги Мирона Волчинського зображено меч та дві стріли, які покладено в зірку вістрями вгору. Господарський слуга Федір Микулович користувався печаткою з зображенням серцеподібного барокового щита, на якому було розташовано двораменний хрест з костуроподібним закінченням на лівому кінці долішнього рамена, обабіч подано літери **НА**, а над щитом – корону. Інший господарський слуга – Фома Малай, мав в полі печатки малюнок родового знаку у вигляді двораменного хреста з трикутнікоподібним закінченням в правому горішньому куті та заокругленим відгалуженням на лівому кінці горішнього рамена над півколом, що лежить кінцями дотолу [3, спр.148, арк.1-11]. Як бачимо, всі три вище названих господарських слуги мали, судячи з імен та прізвищ, руське походження. Те що на їхніх печатках збережені зображення родових гербів може свідчити про їхнє походження від старої родової знаті, геральдична традиція яких мала скластися ще в попередню добу розвитку русо-влахійської геральдики. Підтвердження цьому знаходимо в тій обставині, що серед панських родів кінця XVI – початку XVII ст. лише роди руського етнічного походження, і лише ті які мали титул пана ще в XV ст., продовжували користуватися старими родовими гербами. Так на печатці пана Луки Строїча, рід якого бере свій початок від пана Строїча, що йому господарська грамота від 12 травня 1425 р. надає у володіння села Лешовці та Неполоківці [202, п.61], зображено німецький щит, на якому вміщено напнутий лук зі стрілою вістрям вгору, над щитом бачимо шолом з наметом під шоломовою короною, а в нашоломнику – орла [61, Pap.4062]. Дане зображення має свої очевидні

паралелі зі старими родовими гербами панів радних кінця XIV – XV ст., і зокрема, – з гербом панів Бирличів. Інший приклад тяглості геральдичної традиції впродовж XV – XVII ст. подає нам герботворення роду панів Могил, що продовжували користуватися гербом з зображенням двох перехрещених шабель з перезрестями на кінцях [540, с.355].

Вцілому, середньовічна геральдика Молдавського господарства являла собою цілісну, доволі розвинуту в художньо-геральдичному плані та самобутню за змістом систему, що спиралася на загально-руські традиції тогочасного герботворення. В родових гербах Русо-Влахії знаходимо переважно ті самі сюжети, які притаманні геральдичному мистецтву руських земель Корони Польської та Великого князівства Литовського. Найбільш поширеною практикою в герботворенні Русо-Влахії було використання в якості гербів родових знаків, які, очевидно, мали догеральдичне походження. Зі 124 родових гербів 106 русо-влахійських панських родів XIV – XV ст., які нам вдалося виявити, родові знаки присутні на 83 гербах, тобто в двох третинах випадків. Найчастіше в основі родових знаків русо-влахійських панів перебували зображення хреста, вістря стріли, кола з півколом та їхні комбінації, а також буквоподібні фігури з певними доповненнями. Разом з тим, в русо-влахійському герботворенні були наявні також інші сюжети, характерні для всієї руської геральдики. Це, в першу чергу, зображення стріли з луком або півмісяцем, яке знаходить найширші паралелі в тогочасному комплексі гербів галицько-руських земель. Поширеною була і практика використання в родових гербах зірок та півмісяців, в основному в якості другорядних елементів. Характерною рисою родової геральдики середньовічної Русо-Влахії є порівняно широке використання зображень орлів, грифів та левів, яке хоч і є характерним для руської геральдики, але, в основному, в державному та земельному герботворенні. Мало знаною в інших руських землях є практика використання в гербах яструбів, пеликанів та, особливо, драконів, яких не раз зустрічаємо в гербах русо-влахійських панських родів, до речі, – переважно руського походження, що не дозволяє трактувати навіть ці рідкісні для решти руської геральдики сюжети, як волоський компонент русо-влахійського герботворення. Серед інших гербових фі-

гур, що знайшли своє місце в родових гербах Молдавського господарства, варто назвати зображення рослин (в першу чергу лілій і троянд), а також мілітарні сюжети – зображення рицарів (піших та вершників), зброї (мечів, шабель і щитів) та військового спорядження. Порівняно незначним, як і в герботворенні інших руських земель, було використання позащитових елементів повного герба. Їх бачимо лише на шести печатках XV ст. Разом з тим, вони являють собою найкращі та найхарактерніші в сюжетному плані, зразки русо-влахійської геральдики.

Таким чином, геральдичну систему середньовічної Русо-Влахії можна розглядати лише в контексті тогочасної руської геральдики. Без цього вона не може бути адекватно зрозумілою, що підтверджується тим фактом, що румунські та молдавські історики, яким відомі були зразки русо-влахійського герботворення, утримувалися, як правило, від характеристики та аналізу цього геральдичного комплексу, обмежуючись загальними зауваженнями. Руський характер родової геральдики Молдавського господарства не підлягає жодним сумнівам і є відображенням реального домінування руського етнічного елементу в політичній системі середньовічної Русо-Влахії. Серед родів панів радних XIV – XV ст., щодо яких наявна інформація про їхні герби, етнічний склад має наступний вигляд: родів руського походження є 61, волоського – 33, угорського – 5, мішаного (русько-волоського або русько-угорського) – 7. Отже, руський елемент найвищої аристократичної верхівки Русо-Влахії становив в цей період від щонайменше половини до майже двох третин від загального числа виявлених нами угербованих родів. Названі пропорції відображають, до речі, етнічний склад всього населення Молдавського господарства в первісний період (2-а пол. XIV ст.) існування цього державного утворення, коли руський етнічний компонент становив дві третини населення краю.

Герботворення родів волоського походження було, очевидно, похідним від герботворення руських родів. На це, зокрема, вказує певна нестабільність у використанні родових гербів в різних поколіннях одного й того ж самого роду, а також практика, широкого застосування серед панів-волохів в якості гербів початкових літер власних імен, що лише імітували родові знаки руських панських родів. За-

непад русо-влахійської геральдичної традиції в XVI ст. не в останню чергу пов'язаний з докорінними змінами особового та етнічного складу панівного аристократичного прошарку Молдавського господарства. Соціальні та політичні зміни XVI ст. призвели до втрати багатьма старими руськими родами колишнього економічного, а разом з тим і політичного значення. На зміну старій, переважно руській, знаті приходять вихідці з нетитулованих прошарків шляхти або й взагалі з простолюду, які в значній мірі походили з волоського етнічного середовища. Останні, не мали, очевидно, в своєму розпорядженні родових гербів, а отже вимушені були на своїх печатках користуватися емблематичними зображеннями або імітаціями геральдичних сюжетів. В XVI – XVII ст. цілком геральдичні зображення були присутні лише на печатках шляхти руського етнічного походження, як панів радних, так і господарських слуг – збіднілих нащадків панських родів. Очевидно, що русо-влахійська геральдична система існувала лише доти доки Молдавське господарство мало переважно руський характер, і занепала відразу по тому, як в цьому державному утворенні руський етнічний елемент втратив свою провідну роль.

РОЗДІЛ 6

Ранньомодерні трансформації: занепад середньовічної руської геральдичної традиції та її вплив на формування річпосполитської та козацької геральдичних систем

6.1. Річпосполитська родова геральдика XVII – XVIII ст.

Феномен річпосполитської геральдики був наслідком тих змін, які відбулися на теренах Центрально-Східної Європи після укладення Люблинської унії 1569 р. Злиття окремих до тепер державно-політичних утворень, якими були Корона Польська та Велике князівство Литовське і Руське, у федеративну структуру Речі Посполитої обох народів призвело не лише до змішування та уніфікації їхніх політичних органів та суспільних структур, але й – геральдичних систем, кожна з яких напередодні Люблинської унії мала неодноцільний характер. Радше можемо говорити про “геральдичні системи” на теренах кожної з цих держав. Приміром, родова геральдика Корони поєднувала в собі два окремих, і надто неподібних між собою геральдичні комплекси, якими були польська родова геральдика (складена на основі системи гербових брацтв) та руська геральдика коронних земель (основу якої творили знакоподібні сюжети). Натомість остання була тісно пов’язана з руським герботворенням Великого князівства Литовського (утворюючи з останнім фактично єдиний геральдичний комплекс,¹ хоч і з локальними відмінностями).

На теренах Великого князівства в долюблинські часи було зформовано також систему литовської родової геральдики, яка в значній мірі була подібною до руського герботворення (в першу чергу через широке використання середньою та дрібною литовською шляхтою все тих же знакоподібних конструкцій), але водно-

¹ Сюди варто додати також родову геральдику Русо-Влахії, яка, втім, на середину XVI ст. вже перебувала в стадії відчутного занепаду, і до того ж, очевидно, не була долучена до витворення нової річпосполитської системи.

час спиралася на польську геральдичну традицію в герботворенні своєї аристократичної еліти (панів радних і хоругвоних литовського походження), що прийняла польські герби згідно з умовами Городельської унії 1413 р. Кожна з цих геральдичних систем до Люблинської унії існувала в доволі автономному режимі. Хіба що на Руських землях Корони Польської можемо вже в 2-й третині XVI ст. спостерігати початки певних уніфікаційних тенденцій, спрямованих на наближення руського герботворення Корони до польських геральдичних практик, в першу чергу через формування руських гербових спільнот (Корчак, Драго-Сас, Голобок, Салава та ін.). Люблинська унія відкрила широкі можливості до переселення шляхти через старий литовсько-польський кордон, а разом з тим і до перенесення відповідних геральдичних звичаїв та об'єктів з одного регіону єдиної Речі Посполитої до іншого. Першим видимим наслідком цих зрушень було розповсюдження польських гербів (що мандрували разом зі шляхтою польського походження) на теренах поунійного Великого князівства Литовського та інкорпорованих до Корони Польської трьох українських воєводств (Волинського, Київського та Брацлавського). Конкретні приклади цієї інфільтрації ми розглянемо згодом, тепер же потрібно зупинитися на більш важливих, на нашу думку, чинниках, які лише і здатні дати ключ до розуміння такого феномена як річпосполитська геральдика. Перше, на що варто вказати це – вплив практик польського герботворення на оформлення руських (і литовських) родових гербів, яким почали замість знакоподібних форм надавати цілком натуралістичного вигляду певних гербових фігур, що чисельно домінували в польському родовому герботворенні. Так, стрілоподібні знаки набули форм списів або стріл (як військового знаряддя). Колоподібні сюжети перетворювано на перстні, місяць та сонце, колеса або млинові жорна. Півкола – на півперстні, котлові ручки, підкови, луки та ін. Хрести – на руків'я мечів. Розгалуження – на лілії. Буквоподібні конструкції – на різноманітні предмети, що мали певну зовнішню подібність до цих знаків: **М**-подібний знак набував вигляду пагорбів, **Н**-подібний – складених у відповідну конструкцію стріл, списів та ін. предметів, **Х**-подібний – перехрещених клямр або зброї, **А**-подібний – вістря стріли, **П**-подібний – брами, **Д**-подібний – вежі, **Ж**-подібний – шестипроменевої зір-

ки, **P**-подібний – прапора на щоглі, **Ф**-подібний – глечика, **У**-подібний – чаші, **Ш**-подібний – колон або веж на основі, **В**-подібний та трираменне **T** – хоругви та ін.

Крім цього “опредметнювання” старих родових знакоподібних гербів бачимо також тенденцію до зближення цих знаків до конкретних зразків польського герботворення. Так, зображення родового знака у вигляді хреста над півколом, що лежить кінцями догори в річпосполитську добу зазвичай змальовували в спосіб наближений до іконографії гербів Новина (як, приміром, у герботворенні роду панів Гулевичів), Яструб чи Шелига. Відповідно знак у вигляді хреста над півколом, що лежить кінцями донизу набував вигляду польського герба Побог. Поєднання півкола з двома хрестами – перетворювалося на герби Траска або Люба. Конструкції в яких були наявні розгалуження – на герб Гоздава (як, скажімо, в герботворенні панів Дідовичів-Трипільських). Трираменне **T** – ставало гербом Радван. Приклади подібних трансформацій старих руських знакоподібних гербів у геральдичні конструкції зближені зі зразками польського герботворення подано в розділі про родову геральдику руських земель Великого князівства Литовського при огляді герботворення окремих родин, через що не будемо на цьому місці зловживати прикладами, відсилаючи за ними до відповідних сторінок попереднього тексту.

Варто зазначити, що в цьому процесі річпосполитських уніфікацій руські герби зближували не лише з польськими гербами. Маємо також достатньо прикладів коли різноманітні руські герби зводилися до певної стандартизованої форми, що сама по собі також мала руське походження. Найбільш яскравими прикладами в цьому плані є зведення в 2-й пол. XVI ст. значного числа руських гербів, в основі яких перебувало зображення врубів, до стандартизованої форми герба Корчак, а гербів з різноманітними комбінаціями стріло-, півколо- та зірко-подібних знаків – до герба Драго-Сас. Механізми цих стандартизацій є мало вивченими, але можемо зі значною часткою вірогідності стверджувати, що головними ініціаторами цих уніфікаційних заходів були не стільки власники поодиноких руських гербів, скільки автори річпосполитських гербовників. Ми, звичайно, маємо приклади натуралістичних чи стандартизаційних змін родових гербів за ініціативою їхніх влас-

ників, що могли піти на подібні зміни внаслідок перебування у відповідному геральдичному середовищі (прикладом може слугувати, скажімо, родове герботворення Правобережжя XVIII ст., яке після буревіїв Козацької революції суттєво оновило склад місцевого нобілітету, в основному за рахунок прийшлого елемента, внаслідок чого корінні руські роди опинилися у виразній меншості, а їх геральдична спадщина потонула в морі перенесеного на український ґрунт польського герботворення). Але, поруч з тим, значно частіше бачимо ситуації, коли той чи інший руський герб початково було осмислено в натуралістичний спосіб авторами річпосполитських гербовників і лише згодом, під впливом авторитету цих творів починав уживатися самою родиною у видозміненій формі [546, с.235].

На нашу думку, саме автори гербовників 2-ї пол. XVI ст. вирішальним чином вплинули на формування руських гербових спільнот, спробувавши звести все розмаїття руських гербів до кількох стандартизованих зразків (герби Корчак, Драго-Сас, Голобок, Салава, Кирдея, Свирчек, Дуброва III, Бойча, Корнич, Приятель, П'ятирог та ін.). Багатьом родинам після цього не лишалося нічого іншого, як узгодити своє практичне герботворення з цими зуніфікованими формами. Авторами річпосполитських гербовників XVII – XVIII ст. було пророблено ще одну операцію, яка вирішальним чином вплинула на формування річпосполитської геральдичної системи. Маємо на увазі – витворення назв для руських та литовських гербів. Штучність цього процесу не підлягає жодним сумнівам, оскільки руське герботворення доби середньовіччя практично не знало гербових назв, що були однією з характерних рис польської родової геральдики. Ті нечисленні приклади назв руських гербів, які маємо з XV – 1-ї пол. XVI ст., стосуються переважно гербів поодиноких родів, що мали землеволодіння як в руських так і польських землях та займали визначне становище в політичній системі Корони Польської (найяскравіший приклад – герб Корчак роду панів Горайських), або навпаки – тих родів, що мали проблеми з доведенням власних шляхетських прав і тому штучно фабрикували назви власних гербів на польський манер, для того щоб мати зайвий аргумент в судових процесах, адже в той час наявність герба розцінювалась зазвичай як свідчення привілейованого статусу, а наявність назви для герба в очах зовніш-

ніх спостерігачів, якими були ті урядовці Руських земель Корони, що мали польське походження, робило його власника правдивим та повноправним шляхтичем. Натомість, руське герботворення Великого князівства до часів Люблинської унії взагалі не знає такого явища як гербові назви. Зустрівшись з усім різноманіттям руського та литовського герботворення, в основі якого лежали знакоподібні сюжети, річпосполитські вчені, що були виховані на польських геральдичних традиціях, здійснили спробу осмислити весь доступний їм комплекс родових гербів Русі та Литви в категоріях польської геральдики, як шляхом натуралізації знакоподібних зображень, так і за допомогою роздавання штучних назв різноманітним гербам руського та литовського нобілітету, а крім того – зведення їх в ефемерні гербові спільноти.

Варто зазначити, що автори 2-ї пол. XVI ст., в першу чергу Папроцький, не наважилися на операцію закріплення за кожним руським чи литовським гербом відповідної назви [242, с.1126-1133; 244, с.862-872], що виразно свідчить про відсутність таких в середовищі руського та литовського нобілітету. Натомість, пізніші автори (в першу чергу – Окольський, Коялович та Несецький [224; 225; 237; 240]) вже не переймалися реальним станом речей. Для них очевидною була “істина”, зумовлена мисленням в категоріях польської родової геральдики, – “кожен шляхетський герб мусить мати власну назву”.

Наслідком подібного підходу стало вироблення вченими геральдиками цілого комплексу гербових назв для руських і литовських гербів, які навряд чи колись використовувалися в реальному житті, так і залишившись суто інтелектуальним витвором. Скажімо, в гербовниках Кояловича знаходимо такі ексклюзивні найменування знакоподібних витворів руської та литовської геральдики, як – Абшлянк (яким позначено родові герби Тишів-Биковських та Лопотів), Вага (родовий герб панів Потіїв), Гаки (Біликовичів), Глинськ (герби князів Глинських), Головня (герби Головнів), Гори (герби панів Семашків), Денис (Денисовичів), Деспот (панів Зеновичів), Друцьк (князів Друцьких), Єльці (Бронишів), Здитовець (Здитовецьких), Зірки (Карпів), Кара або Аксак (герби панів Аксків), Киркор (Киркорів), Ключ роздертий (Обуховичів), Клямри (панів Немиричів), Козел (Козлів),

Колодин (Колодинських), Колона (Висоцьких), Корибут (князів Вишневецьких), Костровеці (панів Львовичів), Куренець (Куренецьких), Курч (князів Курцевичів), Ліхтар (князів Крошинських), Місяці (Круневичів), Могила перша (Андрушковичів), Могила друга (князів Масальських), Натарч (Натарчів), Огинець (князів Пузин та Огинських), Одинець (Одинців), Орда (Ордів), Осеки (Новицьких), Повня (Іваницьких), Радошин (панів Сенют-Радогоських), Розмир (Долматів), Рубіж (Андрієвичів), Світ (Слизнів та Шолух), Секир (Зинькевичів), Сенют (панів Сенют), Сестринець (Сестринцевичів), Стовпи (Свищовських), Столобот (Ратомських), Стріла зламана (Шестовицьких), Стріла подвійна (Чапличів), Стріла роздєрта (Буховецьких), Томків (Томковичів), Харитон (Харитоновичів), Хрест (Вашкевичів), Юнчик (Юнчиків) [224; 225].

Як бачимо, автор у своїх операціях з витворенням назви для того чи іншого герба виходив в основному з прізвища власників відповідного геральдичного сюжету, або (значно рідше) – з його зовнішнього вигляду. У тих випадках, коли автору не вистачало певних підстав для витворення назви для чергового руського чи литовського герба або коли він здавався йому чимось подібним до певного польського герба, цей герб оформлювали під видом відміни того чи іншого польського герба – Білина відмінна (позначає герб роду Телятицьких), Белти відмінні (Пилинських), Заглоба відмінна (панів Козинських та Ширмів), Костеша обтята (князів Дольських), Кроє відмінні (панів Копців), Лис відмінний (Макаровичів-Івашенцовичів), Одровос відмінний (Єленських), Радван відмінний (Достоевських та Кричевських), Радван подвійний (панів Кмітів), Рох відмінний (князів Лукомських), Сирокомля відмінна (панів Халецьких), Сирокомля світла (панів Солтанів), Сренява відмінна (Рагозів), Топор відмінний (панів Бокіїв), Шелига відмінна (Букрабів) [224; 225].

В гербовнику Несецького більшість руських гербів також мають назви витворені на основі прізвищ власників відповідних геральдичних знаків – Баворовський, Баричка, Білокурович або Потиск, Борейко, Бруска, Дедеркало, Ждан, Калинова, Калусовський, Клиньський, Линевський, Лосятинський, Микулинський, Микулич, Норницький, Онцута, Острожецький, Ощевський, Перетяткович, Рудець-

кий, Солтик, Уляницький, Шашкевич, Шептицький, Яцина [237; 238]. Варто звернути увагу, що Несецький і Коялович для герба однієї й тієї ж самої родини часто подавали цілком різні назви, що найвиразніше вказує на їх штучність – Біликович (у Кояловича – Гаки), Бокій (у Кояловича – Топор відмінний), Брониць (у Кояловича – Єльці), Вашкевич (у Кояловича – Хрест), Головинський (у Кояловича – Костровець відмінний), Гурко (у Кояловича – Гаки відмінні), Гутор (у Кояловича – Котвиця відмінна), Дробиш (у Кояловича – Стріла зламана відмінна), Зенович (у Кояловича – Деспот), Єловицький (у Кояловича – Котвиця), Ілговський (у Кояловича – Сирокомля відмінна), Кисіль (у Кояловича – Намет або Свентольдич), Комар (у Кояловича – Лілія відмінна), Корсак (у Кояловича – Котвиця відмінна), Кричевський (у Кояловича – Радван відмінний), Крошинський або Ліхтар (у Кояловича – Ліхтар), Круневич (у Кояловича – Місяці), Лопот (у Кояловича – Абшлянк), Масальський (у Кояловича – Могила друга), Новицький (у Кояловича – Осеки), Обухович (у Кояловича – Ключ роздертий), Окмінський (у Кояловича – Сирокомля відмінна), Ольшевський (у Кояловича – Гаки відмінні), Свищевський (у Кояловича – Стовпи), Селява (у Кояловича – Сренява відмінна), Слизень (у Кояловича – Світ), Халецький (у Кояловича – Сирокомля відмінна), Хоругви (у Кояловича – Радван подвійний), Хрінницький (у Кояловича – Котвиця відмінна) [224; 225; 237; 238].

І лише в окремих випадках назви гербів в гербовниках Кояловича та Несецького більш-менш співпадали – Аксак, Кара або Оборона, Вага, Глинський, Головня, Денис, Друцьк, Здитовецький, Киркор, Козел, Колодин, Котвиця, Курч, Могила, Натарч, Огинський, Одинець, Повня, Радошинський, Розмир, Рубіж, Секир, Сенюта, Столобот, Томкович, Харитонович, Юнчик [224; 225; 237; 238]. Зумовлено це тією обставиною, що Несецький в своїх висновках, щодо назв відповідних гербів, спирався в основному на гербовник Окольського [240] (достовірність відомостей якого часто викликає поважні сумніви), про що робив відповідні записи при описі кожного герба.

Всі названі вище чинники (зближення руських гербів до зразків польського герботворення, переосмислення знакоподібних зображень в натуралістичний спо-

сіб, витворення руських гербових спільнот з роздаванням відповідних назв для них) є виразним свідченням польських впливів на руське герботворення, його своєрідну асиміляцію. Втім, помилкою було б вважати, що справа обмежується лише цим одностороннім впливом, до того ж не такого потужного як видається на перший погляд, адже, скажімо, до повного ототожнення своєрідних руських гербів з польськими гербами доходило лише в незначній кількості випадків, а спроби надати руським чи литовським гербам натуралістичного вигляду стосувалися менше половини знаних нам гербів.

В дотеперішній літературі руські та литовські (як модифіковані, так і не змінені) герби ранньомодерної доби розглядали в основному як інтегральну частину тогочасної польської геральдики [385; 292], попри те що зразки польського герботворення вже на кінець XVI ст. становили менше половини всього комплексу гербів, які фіксують джерела на теренах Речі Посполитої: з 516 гербів лише 161 є старого польського походження (28,7%), а ще 84 герба, що походили з нобілітацій, було утворено на основі старих польських гербів (14,3%) [688, с.115]. Станом же на 1-у пол. XVIII ст. руські, литовські та пруські герби сумарно становили близько половини всього обсягу родових гербів Речі Посполитої [546, с.198-199] (окремо від польських слід також рахувати герби, що походили з індегенатів та нобілітацій, що робить частку гербів польського походження значно меншою за половину). При цьому слід мати на увазі ту обставину, що автори річпосполитських гербовників надзвичайно слабо враховували сфрагістичний матеріал [546, с.147] (який часто містив у собі оригінальні сюжети руської геральдики) і до того ж значно краще були обізнані з польським герботворенням, внаслідок чого колосальна кількість руських та литовських гербів опинилося по-за їхньою увагою. Цілком вірогідно, що кінцеві підрахунки складу родової геральдики Речі Посполитої покажуть нам рішуче чисельне домінування геральдичних сюжетів похідних з арсеналу руського та литовського герботворення. Очевидно, в річпосполитську добу суто польські герби кількісно суттєво поступалися гербам іншого (в першу чергу – руського та литовського) походження. Разом з тим чисельність шляхти, що користувалася польськими гербами була значно вищою за інші групи річ-

посполитського нобілітету. Ця парадоксальна ситуація була обумовлена вже не раз наголошуваною особливістю організації польської геральдичної системи докола гербових спільнот, до кожної з яких могло належати від кількох десятків до кількох сотень родин. Натомість, руськими, литовськими, пруськими та гербами індегенатів і нобілітацій зазвичай користувалися поодинокі родини, за винятком хіба що геральдичних відзнак руських гербових спільнот Корчаків і Драго-Сасів. Ця складна палітра взаємовпливів та кількісних співвідношень і створила основу для вироблення складного феномена річпосполитської геральдики, яку аж ніяк не можна звести до ранньомодерного продовження середньовічної польської чи руської геральдики. Останні, в сукупності з литовським та пруським герботворенням, а також гербами індегенатів та нобілітацій, стали в люблінські часи основними складовими новоутвореної амальгами річпосполитської геральдичної системи.

Окремим проявом ранньомодерного осмислення руської геральдичної спадщини, який варто розглянути в контексті річпосполитського герботворення, є так звана гербова поезія [513, с.225-243], яка в достатку постачає нам різноманітні тлумачення руських гербів, роз'яснення символіки вміщених в них фігур та ін. Яскравість цих форм змушувала ставити гербові вірші та дереворити гербів, що їх супроводжували, в центр уваги в студіях над руською геральдикою. Втім, як видається, гербова поезія та геральдичне оздоблення українських стародруків кінця XVI – першої половини XVII ст., які українська історична наука сприймала за ознаки розквіту руського герботворення та пробувала використати для розкриття автентичного змісту руських гербів, насправді були лише останніми променями колишнього блиску руської геральдики. За своїм характером гербова поезія належала до іншої епохи, ніж та в якій постала та розвинулася середньовічна руська геральдика. Ця поезія виросла під виразним впливом нової річпосполитської ідеології та польської літератури. Зовсім не випадково, що ми не маємо жодного руського гербового вірша з передлюблінської доби. Будучи різновидом емблематичного віршування гербова поезія ставила собі за мету уславлення чеснот власника

герба, якому присвячувався той чи інший вірш, через розкривання символіки гербових фігур та складових елементів герба [513, с.225-226].

На відміну від польських авторів, що мали справу з гербами складеними з гербових фігур, щодо яких можна було застосувати різноманітні прийоми їх символічного опису, руські поети мали необхідність символічної “розшифровки” знаків, конструкція яких слабко надавалася до такої. Це зумовило потребу в “розбиранні” таких знаків на складові з подальшим наданням їм натуралістичного змісту. Тобто, за своєю суттю операції які проводили автори гербових віршів мало чим відрізнялися від аналогічних прийомів авторів річпосполитських гербовників спрямованих на натуралістичне осмислення руських гербів, попри те що вірші та геральдичні твори ставили собі за мети доволі відмінні завдання в стосунку до цих гербів.

Незважаючи на багаті відомості, щодо символіки тогочасних геральдичних витворів, які знаходимо в гербовій поезії, маємо зазначити що подібного роду джерела не можуть бути надійною підставою для висновків, щодо справжнього символічного значення гербів, внаслідок специфічності даного літературного жанру в цілому та способів тлумачення геральдичних символів зокрема. Перше, що впадає у вічі при ближчому знайомстві з гербовою поезією це виразна релігійна спрямованість більшості творів цього жанру, що й не дивно, оскільки майже всі автори віршів “**на преславные а старовечные клейноты**” були людьми духовного звання. І якщо в окремих випадках релігійний зміст дійсно міг бути присутнім в символіці гербів, а автори віршів мали певну слухність в їх тлумаченні, то абсолютна більшість подібних творів надає нам приклади цілком іншого характеру. Не раз знаходимо в цих поетичних творах приклади коли зміст герба пояснюється цілком довільно, без огляду на реальне значення вміщених в ньому фігур, з використанням штучних аналогій, натягнутих порівнянь та ін.

Часто автори гербовних віршів надавали символіці гербів релігійно-мілітарного характеру. Але якщо остання складова дійсно могла бути присутня в символіці багатьох гербів кінця XVI – початку XVIII ст., з огляду на безпосереднє геральдичне значення зображень, скажімо, різноманітної зброї, то в разі з релігій-

ною складовою явно бачимо штучне намагання надати релігійне забарвлення геральдичним сюжетам, які апріорі подібного забарвлення не мали. Як це виглядало на практиці видно, скажімо, зі слів Іоаникія Галятовського в додатках до його книги “Ключ разумѣнія” – “Наука, албо способъ зложеня казаня”: “Въ надгробныхъ проповѣдяхъ нѣжно обращать внимание на гербъ умершего. Если въ гербѣ есть врата, то говори о двухъ евангельскихъ вратахъ широкихъ и узкихъ, и о томъ, что покойный шелъ узкими вратами, потому что любилъ добрыя дѣла и такимъ образомъ достигъ неба” [320, с.325].

В гербових віршах при тлумаченні символіки гербів переслідувалися цілі не геральдичні (опис та роз’яснення змісту герба), але панегіристичні (уславлення власника герба) [320, с.335-336], і реальне символічне значення вміщених в гербі фігур це те, що найменше цікавило автора поетичного твору. Скажімо, у вірші Герасима Смотрицького на клейнод князів Осторзьких, який було вміщено у виданні Осторозької Біблії 1581 р., можна, до певної міри, сприймати як адекватне – пояснення символіки, зображеного в першій частині чотиридільного щита, вершника-змієборця (святого Юрія):

**Вооружен воин змія поправ мужественно,
копієм сего посредѣ пронзе явественно,
Яко древняго враждебника челоувѣческаго рода,
понеже злому з добрым не бывает згода.
Боди, в князехъ избранный, мыслнаго сопостата,
сего бо повѣждающимъ вѣчная заплата,
И инымъ подавай сіе неповѣдимю оружіе,
Острѣйшее меча обоюдоостра слово божіе.
Во время рати потреба дбати.**

Але вже в разі з гербом в другій частині щита (рицар на коні – Погоня литовська) релігійний контекст його символіки є вже явно не таким очевидним:

**Второй воин храбростію первому подобный,
только оружіемъ отмѣнен, и то поселъ гробный,
Мечъ бо обнаженъ в десницы имѣа острый обоуду,**

им же крѣпци на враги приѣмлют повѣду.
 Отсѣкай, Константине, мрак идолскіа лести,
 хощет во Бог всѣм чловѣком ся спасти,
 И отгоняй еретиков полки ѹмовредныя,
 придоша бо в мир волки нещадныя.

Иже не свыше щепится, сіе скоренится.

І вже зовсім позбавлені всякого сенсу тлумачення, що намагаються надати релігійне забарвлення символіці родових знаків в третій та четвертій частинах герба, які насправді навряд чи мали взагалі яесь реальне символічне значення, а тим більше прив'язку до біблійних мотивів:

Восіяла звѣзда ясно от востока,
 послѣдѹя первой, возвѣщенной от пророка,
 И приводитъ от Персиды трехъ царей съ дары,
 поклонитися со вѣрою цареви над цары.
 Твоя звѣзда нынѣ томѹже послѣдѹе цареви,
 хотя всѣхъ сътворити жители раевы.
 И ѹбываетъ лѹна ветхаго завѣта,
 сіяетъ во солнце неприступнаго свѣта,
 в немже ходя не поткнется, но паче спасется.

Спасеніе Христово Бог содѣя посредѣ земля,
 на крестѣ рѹцѣ прострѣ, всѣ к себѣ приѣмля,
 На нем же рѹкописаніе грѣх наших растерзав,
 из ветхаго чловѣка нетлѣнно новаго создав.

И ты крестное знаменіе не тѹне носиши,
 великомѹ Константину им ся подобииши.

Он во на небеси сіе видѣв, повѣдил сопостаты,
 ты же повѣждай еретик и вѣсов тристаты.

Крест во похвала царем, вѣсом же незносный ярем.

Найбільше не повелось в гербовних віршах саме родовим знакам-гербам княжих та панських родів, які не маючи очевидного символічного значення, ставали предметом різноманітних схоластичних спекуляцій на релігійні теми [118, с.117; 161, с.145, 340; 162, с.459-460; 163, с.202; 164, с.164; 320, с.351-374; 447, с.66; 503, с.116-117; 513, с.237]. “Епіграма на гербъ дому княжатъ Огинскихъ” Мелетія Смотрицького від 1611 р. наступним чином тлумачить зміст старожитнього княжого герба, який насправді має свої витoki ще в догеральдичних родових знаках чернігівських князів киево-руської доби:

Крестъ ся Христовъ славою вѣрнихъ именуєтъ,
 Имъ ся самимъ апостолъ хвалитъ розказуєтъ.
 Тѣмъ ся знакомъ Божия церковъ украшаєтъ
 И старожитныхъ домовъ зацность вывешаєтъ.
 Тѣмъ ся лукавыхъ дѣховъ гѣфи проганяютъ
 И варварскихъ народовъ полки побѣждаютъ.
 Щасливый домъ Огинскихъ, который тотъ маєтъ
 Клейнотъ, зъ предковъ поданыи, и в нѣмъ ся кохаєтъ,
 Гдѣ жъ то знакъ набоженства и сталои вери,
 Тѣмъ ся здавна ихъ здобятъ сынове и дщери,
 А на томъ фундаменте всѣ цноты бѣдѣютъ,
 Отчизне милой делнымъ мужествомъ услѣгѣютъ,
 Що звикло безсмертнѣю славу изъеднати,
 Которая на свѣтѣ поти бѣдетъ трвати,
 Поки мѣсяцъ и звѣзды свой вѣгъ справѣвати
 И ночнии темности бѣдутъ просвещати.

Подібні, невинувдані з геральдичної точки зору, схоластичні прийоми, з їх натягнутими порівняннями та алегоріями, застосовано також у віршах в “Толкованіи на Апокалипсисъ святаго Андрѣя Кесарійского” від 1625 р. в описі символіки родового герба Долматів, який являв собою п’ятикінцевий знак, що не містив в собі, звичайно, жодних релігійних мотивів:

Пять Каменій мѣлъ Давидъ в пастушей товоли,
 Гды, чинячи Гаоула Кроля досыть воли,
 Шолъ противко срогого смѣле Голіада,
 Израильского вѣрне боронячи стада.
 Пятериця Правицы Пять Каменій мѣла,
 Маючого пять Духовъ гордости завила.
 И ты, о цный Григорій в Зацности Долмате,
 Фамилією славный по всей Гауроммате,
 В своемъ Гелме шляхецтва того Пяторога
 За знак совѣ маючи, взивай ено Бога.
 Певна бѣдетъ, же Пять Ранъ помнячи Христовыхъ,
 Мѣти бѣдешъ Пять змысловъ кѣ битвѣ готовыхъ.
 А якъ естесь кѣ Врагомъ телеснымъ валечный,
 На всѣ боки концами страшный и безпечный,
 Такъ дастъ ти Богъ, гды к Орѣодоксїи ся вернешъ,
 Всихъ валчачыхъ на цноты snadне встечъ обернешъ.

Аналогічний приклад знаходимо в польськомовному вірші “Na Starożytny Herb Iego Mści Pana Maximiliana Brzozowskiego Podstolego Woiewodstwa Kijowskiego” з книги “Λίθος або Kamien z procy Prawdy Cerkwie Świętej Prawosławney Rvskiej” від 1644 р.:

Brzozowskich Strzała Krzyżem przełożona,
 Bo z Pobożnością, ich mężność złączona.
 Brzozowscy swoim Krzyżem Boga chwala,
 A nieprzyiaćcioł ostrą Strzałą wala.
 Strzałę Brzozowskich Oyczyzna podoba,
 A Cerkiew, mowi, mnie z Krzyża ozdoba.

У вірші на герб Стеткевичів з “Евангелія учительного” від 1637 р. пошук прихованого релігійного змісту торкнувся відразу всіх, вміщених в різних частинах чотиридільного щита, знаків-гербів:

Видитъ в томъ Клейнотѣ свой Клейнотъ Церковь наша,

Же и отчизна видитъ – то оздоба ваша,
 Стеткевичеве; а тожъ теперъ южъ всѣмъ явно,
 Гды Церковъ, отчизна васъ хвалитъ не даремно.
 Бо стрѣла и Котвица с Крестом ся скүпили,
 Мечъ острый, Мѣсяци и гроты ся зявили,
 С котрыхъ Стрѣла, Котвица кү Церкви жарливість,
 Мечъ, гроты кү отчизнѣ вашү кажутъ милость.

В іншому вірші на герб Стеткевичів (в київському “Апостолѣ”, виданні Спиридона Соболя від 1630 р.), крім пояснення символіки вміщених в щиті фігур, бачимо також спробу розтлумачити символіку зображеної в нашоломнику закутої в лати руки з мечем:

Двѣ сердца ся спонли, мечъ ихъ розриваетъ,
 моцъ старожитныхъ домовъ прежто освѣдчаетъ.
 Которымъ варварскіи гүфы незровнали,
 пойзри на гѣлмъ, обачимъ якъ ся потыкали.
 Котвицы тежъ вѣры статечной знакомъ,
 якъ гды окрүтть ня вѣтры үмоцненъ тронгакомъ.
 А крестъ церкви похвала, крестъ вѣрнымъ оброна,
 и то есть Стеткевичевъ клейнотъ и корона.
 Претожъ ихъ слава въ небѣ якъ стрѣла взносити
 И на вѣки ся, бѣдетъ, въ людяхъ голосити.

Козацька доба також приносить приклади подібного роду [470, с.137-138; 592, с.114]. Скажімо, символіку родового герба гетьмана Івана Мазепи (який в річпосполитській геральдичній літературі дістав назву Курч) більшість тогочасних авторів пояснювала виключно в релігійному контексті. Так, Дмитрій Туптало (Ростовський) в своїй книзі “Рүно орошенное” 1696 р. у віршах на герб Мазепи писав, що місяць, хрест (частина родового герба) та зірка в гетьманському гербі знаменують перемогу гетьмана-християнина над невірними, бо він діє під символом Богородиці – зорею. Аналогічне пояснення символіки гетьманського герба

присутнє також в творі Стефана Яворського „Echo głosu wołającego na puszczy” від 1689 р.:

Piekna iak iasny Xiężyc, iest Panna Przechysta,
 Bo ią tak w Piśmie zowie tey Panegyrista.
 Jutrzenke zaś Jan Święty, pięknie figuruie,
 Gdy Przedwiecznemu Prawdy Słońcu Marszałkuie.
 Tu pod Krzyżem obougu stać co za przyczyna,
 Niedziw: Bo tam stać Pannie z Janem nie nowina.

А.Стаховський в книзі **“Зерцало отъ писанія Божественного”** від 1705 р. писав, що хрест (складова частина родового знаку), зірка та місяць знаменують захист, покровительство Божої сили. Зірка уособлює Христа, триумф, Діву Марію, а місяць – всі добрі справи. Ці світила віддзеркалюють рейментарську милість, рицарську доблесть, християнські чесноти гетьмана, захисника православ’я. Стаховський також вважав, що Діва Марія є покровителькою дому Мазепи, тому вона надала йому в герб свій символ – зірку та місяць, щоб той надихав гетьмана на добрі справи. Лаврентій Крщонович у віршах на герб Мазепи в книзі **“Полуустав”** розглядає його як суто релігійний символ. На сравді ж гетьманський герб походить від родового герба князів Буремльських та Липовецьких (їх відгалуженням були князі Курцевичі), які ще за доби середньовіччя користувалися подібними до пізнішого герба Курч зображеннями знаків-гербів, які, очевидно, не мали жодного релігійного змісту. Втім, пошуки релігійного змісту стосувалися не лише родових знаків-гербів, і навіть не стільки їх, скільки речей цілком прозаїчних, які здавалося б не дають взагалі жодних підстав для осмислення в релігійному дусі [320, с.355-359; 513, с.228-238; 592, с.23, 86]. У вірші Тарасія Земки **“На Старожитный Клейнотъ ихъ милостей Паншвъ Балабаншвъ”**, в **“Лексиконѣ Словенороскомъ”** Памви Беринди від 1627 р., здійснено спробу знайти релігійний підтекст в зображеннях трьох врубів – в щиті, та чаші, з якої виникає пес, – в нашолломнику гербу Корчак:

Домѣ цныхъ Балабаншвъ цныхъ тежъ Клейноты
Знаками сѣтъ чѣлон и дѣлной цноты.

Бо три врѣвы мужество, любовь цнотъ doskonałość,
 Вѣры, Любве, Надѣи, и въ Троицы цалость.
 А шахъ въ Чаши, въ Ѡчизнѣ и Церковномъ тѣлѣ,
 Чѣйность стражи, въ ихъ Домѣ, шпѣвають смѣлѣ.

Той же, Тарасій Земка, в одному зі своїх віршів “На герб зацной и шляхетной фамилии панов Долматов” від 1624 р. (в київському виданні “Бесѣды на Дѣянїя святихъ Апостолъ”) пробує надати релігійного забарвлення символіці фігур, які, очевидно, мають суто військовий зміст:

Зацный клейнотъ Долматовъ, и въ церкви презацныхъ,
 И в Речи Посполитой оуслужю значныхъ,
 Христіанству што служитъ, все то в собѣ маеть,
 Гды своими гранями в гербѣ объясняетъ.
 Под Звѣздою пяторогъ смысловъ пятеракныхъ
 Знакъ позвѣрхнихъ и внутрнихъ: же ихъ от вшелякихъ
 Ховаючи завше злобъ, Святихъ шолъ стопами,
 Которымъ при Христѣ зовутся Звѣздами.
 Рыцерь, оужа хивкою держачи рѣкою,
 Значитъ, же былъ наполненъ мудростю святою:
 Которюю Панъ залещилъ зъ межи наукъ многихъ,
 Жебъ по смерти каждый мѣлъ друговъ от оубогихъ.
 Шавлѣ трои, вѣры знакъ правой въ Исуса, –
 Рыцерское оружье, же єму покуса
 Не шкодила жадная, гды онымъ противныхъ
 Вѣрѣ, Любовъ, Надеждѣ мѣлъ рыцеровъ дивныхъ.
 Трубы значать Проповѣдь, в которой ся кохалъ,
 И для того голосѣ Типографіи далъ,
 Жебы трои языки трои ми трубами
 Типомъ на свѣтъ плынула якобы оустами.
 С тыхъ мѣрѣ, о Константіне, тыи ти Бесѣды

Церковъ даетъ, зычачи, жебысь на обѣды
 Небесный былъ прошонъ и тамъ чествованный,
 За тотъ банкетъ Науки, всѣмъ от тебе даный.

Так само і вірш на герб митрополита Йоасафа Кроковського (Намет) з “Ал-
 фавіта дүховного” від 1710 р.:

Нынѣ же Церкви святой Наметь родовитый
 Вмѣсто Облака от зноя Покров знаменитый.
 Зде да витает грядый в Сион вѣчной славы,
 Под Кровом пүть прохладен, кто благій есть нравы.

Не поминули своєю увагою автори гербовних віршів також герби польсько-
 го походження, приписуючи їм, всупереч будь-якій логіці, релігійну символіку.
 Епіграма “На старожитный клейнодъ ихъ милостей пановъ Желиборскихъ”
 Іоаникія Галятовського в книзі “Ключ разумѣнія” подає наступне тлумачення
 символіки герба Вовчі коси:

Враговъ церкви отчизны, косы подтыкаютъ
 вовчьи, волками ся враги называютъ.
 Для того косы тыи сүть въ червономъ полю
 обляно кровю, враговъ громячи сваволю.
 За крестъ воютъ; креста святаго съ врагами,
 Желиборскіи, прето крестъ есть съ ихъ косами.
 Митрү святительскүю на челмѣ высокомъ,
 и Пастораль үйзримо, гды кинемо окомъ.
 Не тылко валечная Желиборскихъ битва,
 помощь отчизнѣ чинить, але и молитва.

Вірш “На гербовный клейнодъ высокого дому ихъ милостей пановъ
 Обидовскихъ” в книзі “Виноградъ Христовъ” від 1698 р. подає тлумачення сим-
 воліки герба Сулима:

Здѣ Орелъ Обѣдовскихъ прекрасный въ позорѣ
 Зъ дорогими каменьями возлетаетъ горѣ.

Для чегожь? Бо домъ оныхъ то зъ натуры маеть,
 Бокровище нещадно въ небо пресылаеть.

Нарешті, у вірші Андрія Римші “На преславные а старовечные клейноты, или гербы ясновельможного пана, пана Лва Гапѣги, подканцлераго Великаго князства Литовского, Флониюского, Мядельского, Марковского и прочихъ старосты” від 1588 р. взагалі бачимо безпідставне намагання надати релігійний зміст, поруч з фігурами в щиті, одному з позащитових елементів герба – короні, що, очевидно, не могла мати жодного символічного значення, а відзначала шляхетське походження власника герба:

Зъ давна славныхъ Гапегов тые зъ предковъ своихъ
 Заквитывали въ цнотахъ, знат въ лилияхъ троихъ.
 При которыхъ зъ оружіемъ конъны воинъ стоитъ
 Знакомъ того иж ся зъ нихъ ни один не вонть
 Служить своимъ сподаремъ, кѣ каждой потребе,
 Не литючи скарбовъ, ни самого себе.
 Къ тому видиш, якъ въ локоть постренна рука,
 Видиш, иж в скрозь из тѣга пострелного лука.
 Таки пострелъ никого дома не поткаеть,
 Одно, хто поганские полки розриваетъ.
 Въ тыхъ же геръбехъ посредкѣ есть стрела съ крестами
 Двема, а третій блиско, осажонъ лѣнами.
 Тые знакомъ ижъ они болшъ для хрестиянства
 Клади здоровье свое, несмотречи паньства,
 Смотрижъ выше үзришъ тамъ над гельмомъ корѣнѣ,
 Котрая дастъ знать, иж там Богъ фортѣнѣ
 И цнотѣ зъ сильнымъ мужествомъ сполне коронѣ,
 Чого ү нихъ ани моль ни ржа не поспѣет.

Залишається лише погодитися з влучним спостереженням С.Голубева, що гербові вірші були “не более как панегирики шляхетским клейнодам и фамилиям,

их имевшим, отличавшиеся от прочих подобных произведений преимущественно только тем, что в них за исходную точку панегиризма брались большей частью гербовые атрибуты (в особенности эмблемы) и уже к ним, почти всегда совершенно произвольно, путём схоластических приёмов, прилеплялось сообразное с желаниями автора содержание (похвала). Таким образом и герботолкования [...] не представляют ни малейшего геральдического интереса, – и потому, если обращают на себя внимание исследователя, то обращают его совершенно другою стороною, именно – как любопытные *литературные памятники*, характеризующие современную им эпоху. Очевидно, что только в последнем отношении они и могут быть интересны” [320, с.303].

З усього вищенаведеного стає очевидним, що літературна спадщина ранньомодерної доби, в тому числі й гербова поезія, не може бути надійним джерелом інформації в питанні символіки гербів. Особливо це стосується висвітлення релігійного аспекту символіки, що дає нам численні приклади неадекватного розуміння змісту гербових фігур. Автори, що походили з кола духовних осіб, звичайно могли звертати свою першочергову увагу на релігійну проблематику, тим більше, маючи перед собою зразки річпосполитської поезії, творцями якої також були духовні особи, але слід сумніватися чи подібні пріоритети були пануючими по-за цим, доволі вузьким, колом осіб. Все це виводить гербову поезію по-за межі середньовічної руської геральдики та вказує на її приналежність до річпосполитської системи герботворення, хоч і з виразною регіональною специфікою. Втім, останнє є цілком закономірним явищем з огляду на складний характер річпосполитської геральдики. Гербова поезія відкриває собою окремий почет тих ознак річпосполитського герботворення, які випливають з логіки внутрішнього розвитку останнього і не можуть бути зведені до наслідків інтеграції окремих складових річпосполитської системи гербів, адже гербове віршування не пов’язане на пряму ні з польським ні з руським середньовічним герботворенням. Іншою такою ознакою є поява на руському ґрунті гербів цілком незаних в долюблінські часи. Частина з них постала внаслідок докорінного переосмислення в натуралістичний спосіб старих родових знакоподібних гербів, частина з’явилася внаслідок зближення зі

зразками польського герботворення, але по-за тим маємо велику групу геральдичних одиниць, які витворено в руському середовищі вже в ранньомодерні часи. Шляхи появи та внутрішній зміст цих геральдичних пам'яток виразно зближує їх з комплексом козацьких родових гербів, що також постали в ранньомодерні часи практично без опертя на попередню геральдичну традицію. До таких новотворів річпосполитської доби, на теренах інкорпорованих 1569 р. до складу Корони Польської українських воєводств (Волинського, Київського і Брацлавського), можемо зачислити, зокрема, герб роду київських землян Бораковських, в якому було зображено сагайдак з п'ятьма стрілами та лук на блакитному полі, і який у річпосполитській традиції одержав назву "Пекослав" [237, Том X, Dodatek, с.39]. Зображення стріл знаходимо ще в цілому ряді тогочасних родових гербів. Так, рід Перекладовських користувався гербом з зображенням серця, яке пронизують три стріли в зірку вістрями дотолу. Малюнок однієї стріли, що пронизує серце прикрашав герби Просовських, Савурів і Томковичів. В свою чергу, на печатці Гната Скипора від 1815 р. розташовано серце під шаблею вістрям вліво. Саме лише серце присутнє на печатці волинського землянина Бартоша Раковського від 1612 р. в ренесансовому щиті. Мілітарну символіку мав також герб Долшкевичів, одержаний ними внаслідок нобілітації 1661 р., – дві шаблі перехрещено вістрями вгору під хрестиком, праворуч шестипроменева зірка, ліворуч півмісяць, що лежить рогами вліво. На печатці Андрія Сенютиновича в півкруглому бароковому щиті було зображено птаха над шаблею, що лежить вістрям вправо. Зображення оголеного рицаря з напнутим луком і стрілами на коні в супроводі півмісяця згори та підкови здолу на червоному полі становило собою герб Охота роду Бейзимів. В свою чергу роду Перетяцьковичів нобілітаційним привілеєм від 1659 р.: було надано герб з зображенням срібного осідланого кіня в супроводі двох шестипроменевих зірок на блакитному полі щита, над яким розміщено шолом з наметом під шоломовою короною і три страусових пера в нашоломнику [16, оп.2, спр.7444/I, арк.655; 71, Тека 101, Plik 34, st.31; Тека 128, Plik 30, st.10, 33; спр.7444/III, арк.809; 237].

Серед інших сюжетів родового герботворення українських воєводств річпосполитської доби можемо назвати зображення крокви над півмісяцем, що лежить рогами догори в ренесансовому щиті, яке знаходимо на печатці київського землянина Себастьяна Гнездецького від 1585 р. Брацлавський мечник Матвій Ілляк мав на печатці від 1720 р. зображення рослини з двома квітками в італійському щиті, над яким знаходився шолом під шоломовою короною, а в нашоломнику лев, що виникає. Рід Почапівських користувався гербом Котвиця, а Ольбровські – гербом Кучук. В окремих випадках зустрічаємо навіть новотвори на основі знакоподібних зображень. Так, на печатці волинського землянина Якуба Рожицького від 1644 р. бачимо знак у вигляді стріли вістрям вгору над півколом, що лежить кінцями дотолу над шестипроменевою зіркою. Київський землянин Йодловський мав у гербі знак у вигляді роздвоєної здолу стріли вістрям вгору, яку перетинає півколо з загнутими дотолу і в бік кінцями. Рід київських землян Клинських користувався в якості герба знаком у вигляді кола під хрестом, який перехрещено двома скобами вістрями дотолу, горішня з яких довша. Пташевичі мали за герб знак у вигляді літери **X** з загнутими в бік кінцями на червоному полі, Розмировські – знак у вигляді золотого хреста над двома срібними трикутниками на зеленому полі, а Селяви – знак у вигляді вістря стріли над гаком на червоному полі. Знаком, подібним до герба Сирокомля користувався рід Дівочок. Зокрема, київський землянин Олександр Дівочка 1616 р. користувався печаткою з зображенням знака у вигляді літери **W** з відгалуженнями обабіч дотолу під хрестиком. Частину геральдичних новотворів річпосполитської доби опрацьовано на основі використання в якості основного геральдичного сюжета трьох врубів у поєднанні з іншими фігурами. Так, Гурки-Омелянські в цей період перейшли на використання в якості герба зображення срібної лілії над трьома срібними врубамі на червоному полі. Подібне зображення лілії над трьома врубамі бачимо також на печатці волинського землянина Яна Оборського від 1585 р. В свою чергу, на печатці брацлавського пограничного судді та київського граничного писаря Бенедикта Пасласького від 1760 р. вміщено малюнок шестипроменевої зірки над трьома врубамі, здолу пів-

місяць, що лежить рогами догори [33, спр.90, арк.92 зв.; 72, Тека XVI а, Plik 40; Тека XVI а, Plik 64; 237; 242, с.1178; 621, с.340; 704, с.116, 124, 235].

В окремих випадках шляхта українських воєводств брала за основу свого родового герботворення старі руські герби. В тому числі й з зображенням все тих же врубів. Так, володимирський бурграбій Станіслав Созанський впродовж 1623 – 1624 р.р. користувався печаткою з зображенням корчака з якого виникає пес в іспанському щиті, над яким розміщувався шолом з наметом під шоломовою короною і три вруба в нашоломнику [29, спр.35, арк.19 зв.; 33, спр.123, арк.5 зв.]. Гербом Корчак, але цього разу з зображенням трьох врубів в щиті, користувався рід Селюцьких. Герб Корнич уживали Матвій Корнилович та рід Ясениницьких. Гербом Копач в цей час користувалися Іскри. Зокрема, на печатці волинського землянина Михайла Іскри від 1697 р. орлине крило розташоване в італійському щиті, який оздоблено шоломовою короною і трьома страусовими перами в нашоломнику та двома пальмовими галузками, які перехрещено здолу. Врешті, гербом Сас в річпосполитську добу почали користуватися київські земляни Дунаївські, волинські земляни Довгопольські, брацлавські земляни Зестелинські, вихідці з Перемиської землі Рудницькі, лабунський пробош Костянтин Клячовський (на печатці від 1774 р.) та волинський землянин Прокіп Літинський. На печатці останнього від 1585 р. бачимо зображення стріли вістрям вгору над півмісяцем, що лежить рогами догори, на кінцях якого дві шестипроменеві зірки в ренесансовому щиті, над яким розташовано шолом з наметом і дев'ять страусових пер в нашоломнику [46, спр.582; 72, Тека XVI а, Plik 16; 237; 704, с.135, 147].

Чи не найбільш яскравим прикладом радикального переосмислення старого родового знака в цілком новий геральдичний сюжет є еволюція родового герба панів Киселів. Від зламу XV – XVI ст. останні користувалися знаком у вигляді хреста з потрійним розгалуженням здолу, що давало мало варіантів для натуралістичного осмислення цього зображення. Тим не менше, на печатках київського воєводи Адама Киселя пана з Брусилова від 1652 р. бачимо зображення намета під хрестиком в супроводі трьох веж згори, тобто докорінну переробку родового знака, в якому потрійне розгалуження змінено на гербову фігуру намета, а горіш-

ню частину – на хрестикоподібне навершя [107, Rkps 1460, st.61]. Очевидно, саме Адам Кисіль був ініціатором трансформації родового герба, що мало відобразити зміну суспільного та майнового становища цього впливового пана, що походив з не надто багатой та потужної родини [523, с.198]. Набуття статусу одного з наймогутніших політичних діячів тогочасної України вимагало зовнішнього оформлення, своєрідного геральдично-генеалогічного обґрунтування, цього блискавичного піднесення до аристократичних щаблів соціальних сходів. В ділянці генеалогії це знайшло своє відображення у витворенні легенди про походження роду Киселів від “Свентольдича, гетьмана війська руського”, дотепність якого дозволила киянам (в літописному оповіданні – білгородцям) [133, с.71-73] витримати облогу міста печенігами. Вперше її віднотовано в епіграмі на герб Адама Киселя в праці Сильвестра Косова “Paterikon”: “въ полѣ шатеръ, а подъ нимъ влѣститъ крестъ святой: то желище Марса, то гербъпріобрѣтенный при Владимірѣ. Этотъ знакъ носилъ Свентолдичъ, котораго Русь назвала Киселемъ за славное изобрѣтеніе” [320, с.338].

Докорінне переосмислення геральдичного сюжету в натуралістичний спосіб бачимо також в разі з гербом панів Семашків, який річпосполитські гербовники змальовують у вигляді хрестика на тригір’ї [224, с.66], замість старого родового знака у вигляді літери **М** під хрестом. Прикладом ранньомодерного переосмислення старого родового герба шляхом зближення його з певним зразком польського герботворення є родовий герб панів ДідовичівТрипільських, які замість знака у вигляді стовпа з подвійними розгалуженнями згори та здолу, впродовж XVIII ст. користувалися гербом подібним до польського герба Гоздава [16, оп.2, спр.7444/II, арк.760].

Витворення нових геральдичних форм шляхом часткового використання елементів старих польських гербів бачимо на прикладі герба роду Зозулинських. Так, на печатці брацлавського земського регента і гродського судді новгородського Антонія-Францишека Зозулинського від 1720 р. було зображено стрім’я під трьома страусовими перами в щиті, над яким розміщено шоломову корону з шістьма страусовими перами в нашоломнику [16, оп.2, спр.7444/II, арк.274]. В основі

герба волинського землянина Яна Банковського з печатки від 1619 р. перебувала конструкція подібна до польського герба Остоя – знак у вигляді меча вістрям додолу, обабіч якого два півмісяця, що лежать в різні боки і з'єднані перекладиною, здолу півколо, що лежить кінцями додолу в ренесансовому щиті [28, спр.98]. Сюжет подібний до польського герба Вадвич було розміщено на печатці Петра Янчевського від 1625 р. – дві риби, що плывуть в різні боки [16, оп.2, спр.7444/І, арк.2]. По-за тим маємо також приклади прямої заміни руського геральдичного знака польською гербовою конструкцією, що не була обумовлена навіть їхньою зовнішньою подібністю. Так, на печатках київського ключника і городничого Станіслава Вигури від 1600 р. і 1621 – 1627 р.р. знаходимо зображення герба Люба (підкова кінцями додолу в супроводі двох хрестиків) замість родового знака Вигур, яким ті користувалися в XVI ст. (перехрещеної стріли вістрям вгору, на кінцях перехрестя якої кола). Гербом Люба в раньомодерну добу користувався також старовинний рід київських землян Жиличів. А рід Обуховичів змінив свій старий герб у вигляді літери **Т** над колом в супроводі шестипроменевої зірки на польський герб Правда, яким було оздоблено печатку мозирського гродського писаря Миколи Обуховича від 1646 р. [5, спр.20756; 23, спр.1, арк.538; 72, Тека XXIV, Plik 11; 224, с.89; 237; 704, с.25, 223].

Втім найбільше число польських гербів потрапило на терени інкорпорованих до складу Корони Польської в результаті Люблинської унії 1569 р. Волинського, Київського та Брацлавського воєводств внаслідок переселення на ці землі польської шляхти, під впливом якої власне і відбувався перехід деяких руських родин на використання геральдичних витворів польського походження. Щодо кількісних характеристик, то найбільш поширеним сюжетом з арсеналу польського герботворення в річпосполитські часи на теренах трьох українських воєводств був герб Яструб (так само як і на просторі старих Руських земель Корони), яким користувалися представники п'ятнадцяти місцевих родин, як руського так і польського походження – Григорій Базалевич, Билецькі, Вадашинські, вінницький підстароста Юрій Горецький – на печатці від 1585 – 1589 р.р. (в німецькому щиті, над яким розташовано шолом з наметом та яструб вліво в нашоломнику), Захаріаш Жеґо-

цький, Камінські, Козловські, Поплавські, Андрій Романовський – на печатці від 1576 – 1588 р.р. (в німецькому щиті, над яким розташовано шолом з наметом і три павичевих пера в нашоломнику), Сасини, Скоповські, Тарнавецькі-Стрембоші, Чайки, Щепковські та Вітовські. Крім того, зворотнє розташування зображення герба Яструб – підкова кінцями додолу, в колі якої хрестик (іменоване в річпосполитських джерелах “Тупа підкова”), знаходимо на печатках київського возного Марка Барановського від 1594 р. (в ренесансовому щиті), Гервасія Зитинського від 1582 р. (в ренесансовому щиті), Станіслава Пашковського від 1576 р. (в німецькому щиті), Яна Прегалинського від 1637 р. (в півкруглому бароковому щиті знаходилася підкова кінцями додолу, в колі якої хрестик, згори – утятий ламаний пояс), Павла Словика від 1628 р. (в півкруглому бароковому щиті – підкова кінцями додолу, в колі якої хрестик, згори шестипроменева зірка). Зображенням підкови кінцями додолу, в колі якої хрестик, користувалися також Міочинські, а Скворонські мали в гербі малюнок підкови кінцями додолу, в колі якої п’ятикінцевий хрест [5, спр.20640; 16, оп.2, спр.7444/І, арк.713; 20, РД-12, арк.1; 23, спр.1, арк.695, 752; 28, спр.69; 29, спр.33; 42, спр.407, арк.27 зв.; 60, Sygn.2896, st.105, 128; 72, Тека XV, Plik 40; 237; 704, с.25].

Характерно, що інші широко розповсюджені на теренах українських воєводств польські герби також мали в своїй основі зображення підкови і хреста (Побог, Люба, Сліповрон). Це дозволяє висунути припущення щодо походження гербів окремих родів (принаймні деяких з них) від старих родових знаків, які в річпосполитські часи було зуніфіковано з відповідними польськими гербами. Наявність значного числа видозмін цих гербів (приміром у випадку з вище наведеними видозмінами герба Тупа підкова), як видається, підтверджує даний висновок. Отже герб Побог в річпосполитський період в українських воєводствах уживало дев’ять родин – Ян Більський (на печатці від 1648 р.), київський мечник і гродський писар Лукаш Богданович – на печатці від 1742 р., Ян Внучко – на печатці від 1571 р., Микола Голинський – на печатці від 1696 р., Елерти, намісник київського підвоєводи Ян Ліплявський – на печатці від 1628 р., Рищевські, Михайло Росальський – на печатці 1576 р. та Станішевські. Гербом Люба також користувалося дев’ять ро-

дин – Бакановські, Павло Безсекерський (на печатці 1777 р.), Будеразькі, вінницький ротмістр Ян Вербовський – на печатці від 1556 р., луцький підстароста Щасний Галезький (на печатці від 1599 р.; долішній хрестик є півторараменним), Ставецькі, Сулимирські, Чаплицькі (крім того, уживали герб Котвич) та Червинські [5, спр.20946; 13, спр.517 Л, арк.206; 16, оп.2, спр.7444/III, арк.809; 23, спр.1, арк.694; 42, спр.13, арк.6; 47, спр.916, арк.44; 72, Тека VIII, Плік 59; Тека XII, Плік 58-59; 237; 704, с.71, 99].

Герб з зображенням шестипроменевої зірки над півмісяцем, що лежить рогами догори (Леліва), уживали представники шести родин – київський генеральний возний Криштоф Борушковський – на печатці від 1619 р. (в ренесансовому щиті в супроводі заборол і трьох павичевих пер в нашоломнику), Вириковські, житомирський підстароста Ян Вітинський – на печатці від 1631 р., володимирський возний Яким Долмацький – на печатці від 1590 р., намісник київського замку Ян Млотковський – на печатці від 1635 – 1639 р.р. та Юхновичі. По п'ять родин користувалося гербами: Гримала – Вкринські, Гонсинські, Грабовецькі, Станіслав Держановський та Сідлецькі, Новина – Бознанські, Михайло Ольшановський, Орлики, Пасинські та Фрикачі, Остоя – Братковські, Висоцькі, Рильські, Сташевські та Стеблецькі, Рава – володимирський вікарій Матвій-Якуб Дереговський (на печатці від 1755 р.), Жвани, Ян Мікуловський – на печатці від 1629 р., Мартин Міховський та Русецькі, Сліповрон – Жуки, луцький бурграбій Юрій Косаковський, луцький бурграбій Олександр Малиновський, київський хоружий Казимир Пашковський від 1796 р. та Розановичі. Герб Ковнати також уживали представники п'яти родин – володимирський бурграбій Стефан Вичпольський, Микола Глембоцький, Міочинські, Словиговські та Стемпковські. Врешті, ще п'ять родин користувалося гербом Наленч – кременецький підстароста Юзеф Грончовський, київський земський підсудок Петро Золотопольський – на печатках від 1608 – 1629 р.р., овруцький коморник Антоній-Станіслав Костка Сингаївський, Топлицькі (Тупальські) та Тушинські. По чотири родини уживало герби: Кораб – Глосковські, Пепловські, Хвалибовські та Янковські, Костеша – Менчинські, Нагуревські, Семен Боршевський та Мартин Приборський, Сренява – Гораїми, Любовицькі, Скін-

дери та Юрій Яневський, Юноша – Ометинські, Собанські, Катерина Калусовська та Олександр Дабовський. Чотири родини користувалося також гербом Прус I – Рувські, Юхновські, Ярош Горський та Заленські. Гербом Прус III користувався Ян Єрмиловський на печатці від 1623 р. Представники трьох родин користувалися гербами: Бонча – Куницькі, Харлинські та Шушковські, Гобеба – Жоравицькі, Юковські та Станіслав Вільям – на печатці від 1621 р., Гоздава – Матвій Єзерський – на печатці від 1581 р., Станіслав Зебовський – на печатці від 1612 – 1613 р.р. та луцький возний Станіслав Коломийський – на печатці від 1586 р., Порай – Софія Вільямова Єловицька – на печатці від 1624 р., Богдан Ковальський – на печатці від 1626 р., служебник косянтинівського намісника Мартинко Плотницький – на печатці від 1576 р., Радван – луцький гродський писар Станіслав-Казимир Беневський, Микола Дубровський – на печатці від 1576 р., Радванські, Траска – луцький гродський підсудок Ян Вилежинський – на печатці від 1625 – 1627 р.р., Слупецькі та Тишки, Шелига – володимирський пробош Микола Кучковський – на печатці від 1571 р., Скорупські та Славські, Топор – брацлавський землянин Ян Косцина – на печатці від 1618 р., Ловинецькі та Білецькі. Герб Абданк уживали Гарабурди та ковельський урядовець Ян Білоберезький – на печатці від 1609 р., Брода – Радзиминські та волинський землянин Ян Пилтовський – на печатці від 1603 р., Венява – київський землянин Ян Климашевський – на печатці від 1645 р. та кременецький підстароста Ян Либишевський, Долега – Ковалевські та Шишки, Єліта – київський землянин Станіслав Замойський – на печатці від 1626 р. та волинський землянин Олександр Мощенський – на печатці від 1580 р., Лада – брацлавський землянин Станіслав Гродзицький – на печатці від 1618 р. та волинський землянин Юрій Неналтовський – на печатці від 1608 р., Ласка – фастівський державця Якуб Кречковський – на печатці від 1799 р. та Сміловські, Огон – Домаївські та Маркуші, Одровос – волинський землянин Мартин Лукашевський – на печатці від 1650 р. та кременецький гродський суддя Матеуш Луцький – на печатці від 1613 – 1638 р.р., Правда – Груї та Зубчевські, Сирокомля – луцький возний Каспер Богуш – на печатці від 1585 – 1591 р.р. та володимирський підстароста Богуш Ленкович, Яніна – кременецький бурграбій і підстароста Станіслав Каміне-

цький – на печатці від 1570 – 1576 р.р., Ян Кашевський – на печатці від 1608 р., Андрій Кашевський – на печатці від 1625 р. та Генрих Кашевський – на печатці від 1644 р. Гербом Брохва користувалися Брохвицькі, Брохва II – Бургграфські, Вуж – Оринські, Вуж VI (на червоному полі вуж обвиває спис) – Костровські, Гриф – Радлинські, Дубно – Черминські, Дуброва – Серпутовські, Дялоса – Цири-ни, Забава – київський землянин Францишек Вехадловський – на печатці від 1648 р., Заглоба – київський землянин Симон Мечковський – на печатці від 1796 р. Котвич відмінний (на срібному полі чорний пояс) – Струтинські, Лебідь – брацлавські землі Шостаковські, Леварт – Горські, Лис – Пісочинські, зокрема, брацлавський підкоморій Лаврин Гнівошович Пісочинський – на печатці від 1592 р., Лодя – Куновські, Мадроський – землянин житомирський Тобіаш Малищицький – на печатці від 1637 р., Нечуя – Миневські, Окша – Боженці, зокрема, Захар Боженець – на печатці від 1628 р., Полукоза – вінницький війський Микола Зачивилковський – на печатці від 1651 р., Помян – Станіслав Богатко – на печатці від 1569 р., Роля – Гоголинські, Свинка – Чацькі, Соколя – Дрозденські-Улевичі, Сулима – Обидовські, Холева – київський землянин Станіслав Пашинський – на печатках від 1626 р. і 1627 р., Шашор – Шашевські [5, спр.17435-17438; спр.22017; спр.23262-23263; спр.23396; 16, оп.2, спр.7444/III, арк.811; 21, спр.4, арк.73, 215 зв.; 23, спр.1, арк.652, 691, 780; 26, спр.3, арк.54; спр.12, арк.18-27; 28, спр.96; спр.98; 29, спр.18, арк.3-4; спр.69; спр.75, арк.23; спр.138, арк.312 зв.; 30, спр.22, арк.3 зв.; спр.53-61; 33, спр.16, арк.61 зв.; спр.90, арк.17, 192-194; 42, спр.21; спр.122; спр.129, арк.10; спр.159, арк.2; спр.407, арк.54; спр.536; 60, Sygn.2633, st.116; Sygn.2896, st.59; 72, Teка X, Plik 11; Teка XI, Plik 106; Plik 136-156; Teка XII, Plik 14; Plik 58-59; Teка XIV, Plik 1; Teка XV, Plik 39-40; Teка XVII, Plik 9; Teка XXIV, Plik 32; 97, Rkps 65, st.49, 57; 224, с.292; 237; 244, с.375, 392, 617-619, 857, 861; 704, с.73, 161, 165, 189, 194, 212, 224, 237].

На теренах тих руських земель, які ще перед Люблинською унією перебували в складі Корони Польської (Руське, Белзьке та Подільське воєводства), геральдичних новотворів річпосполиської доби було явно менше ніж в інкорпорованих 1569 р. воєводствах. Лише одного разу зустрічаємо тут геральдичний витвір укла-

дений на основі знакоподібної конструкції – на печатці Зимовича від 1738 р., в полі якої було розміщено знак у вигляді півкола кінцями додолю під піввістрям стріли, над щитом знаходився шолом з наметом під шоломовою короною, в нашоломнику – перехрещено два прапори. Значно частіше в самотніх гербах, що постали в річпосполитський період на теренах старих коронних земель Русі, знаходимо зображення гербових фігур. Так, подільський землянин Матвій Ганицький користувався 1778 р. печаткою з зображенням лева, що тримає в передній правій лапі шаблю в щиті, який оздоблено мурованою короною, з якої виникає лев з шаблею. Зображення озброєного шаблею лева, що виникає з мура, знаходилося, в свою чергу, на печатці львівського землянина Мартина Анчевського від 1777 р. Холмський землянин Федір Липчевський мав на печатці від 1801 р. малюнок птаха на дереві. На кількох печатках спостерігаємо мілітарні сюжети. Зокрема, на печатці теребовельського підчашого Плесковського від 1678 р. – меч вістрям додолю в супроводі чотирьох півмісяців. На печатках Францишека Ристинського (слуги летицівського хоружого Миколи Стадницького) від 1754 р. та Антонія Скорецького (слуги кам'янецького підкоморія Олександра-Томаша Стадницького) від 1748 р. маємо зображення трьох стріл в зірку. А на гербі холмського землянина Савича вміщено руку, що тримає три стріли. Зображення млинового жорна, на якому сидить голуб, що тримає в дзьобі стрілу, становило собою герб Осипа Ільницького (дворянина галицького каштеляна Антонія Розвадовського) – на печатці від 1753 р. Млинове жорно знаходилося також на печатці комісара Замойської ординації Кароля Липського від 1781 р. Натомість, холмський землянин Юзеф Липський користувався 1784 р. печаткою з гербом у вигляді трьох мотків ниток. Гербом Піравських було зображення пов'язки в супроводі трьох зірок згори та обабіч. Зображення підкови кінцями додолю над хрестиком правило за герб родини Брезицьких. Белзький землянин Францишек Мондрейовський 1778 р. користувався печаткою з малюнком підкови кінцями догори під сокирою. Ще один представник белзького нобілітету – Антоній Зброжек мав на печатці від 1777 р. зображення підкови кінцями додолю, в колі якої ключ, над щитом знаходився шолом під шоломовою короною, яку пронизує три стріли. Подільський землянин Лещиць-Розлоневський

1781 р. уживав герб у вигляді підкови кінцями додолу в супроводі двох хрестиків, яку пронизує навхрест дві стріли вістрями додолу. А в гербі Віцьких 1656 р. підкова кінцями додолу розміщувалася над трьома шестипроменевими зірками та півмісяцем, що лежить рогами догори. Півмісяць, але цього разу під розширеним хрестом, знаходимо на печатці володимирського гродського регента та чернігівського граничного коморника Володислава-Володимира Лебедовича від 1704 р. Цілий ряд ряд місцевих шляхетських родин уживало в цей час старих руських гербів. Зокрема, гербом з трьома врубами користувалися Крежиловські. А на печатці галицького старости Франциска-Ксаверія Браницького від 1764 р. вруби було вміщено в рококовому щиті, над яким знаходилася шоломова корона, в нашоломнику – корчак, з якого виникає пес, а за щитом – прапори, гармати, галузки, алебарди, списи, здолу орденський хрест на стрічці. Гербом з трьома доземними врубами користувався рід Прайсів. Їх бачимо, зокрема, на печатці брацлавського підстоля та кременецького гродського судді Михайла Прайса з Гротів від 1752 р. Вихідці з Городенського повіту Каленковичі користувалися гербом з зображенням одного вруба або пояса. Врешті, герб з зображенням однорога уживали – подільський землянин Григорій Бачинський, Вільги (польський рід з Равської землі), Лісовські, Скаринські, Томашевські [16, оп.2, спр.7444/I, арк.669; спр.7444/II, арк.257; спр.7444/III, арк.807; 47, спр.916, арк.128; 237; 704].

Серед гербів польського походження найбільш поширеним сюжетом в герботворенні новоприбулих після Люблинської унії на терени Руського, Белзького та Подільського воєводств шляхетських родів був герб Яструб, яким користувалося 22 родини – Альбіновські, Андрієвські, Врублевські, Голоцькі, Завільські, Заковські, Зеленки, Козебродські, Костені, Кузьмицькі, Медзилевські, Моїські, Паковські, Рембевські, Рибчинські, Рихловські, Скорчицькі, Стрілецькі, Требинські, Узнанські, Чеповські та Юрій Шваб-Заславський. Другим за значенням геральдичним сюжетом польського походження в цей час був герб Люба, який уживало вісімнадцять родин – Білоблоцькі, Брозовські, Вольські, Збислави, Зданські, Кобилянські, Козмінські, летичівський чашник Ян Мальчевський, Могильницькі, Ненхи, Ошковські, Прибиславські, Рудницькі, зокрема, белзький земський підсу-

док Францишек Рудницький, белзький землянин Станіслав Ставський, Стремеські, Тарговські, Цесельські та Чорторійські. Одинадцять новоприбулих родин користувалося в цей час гербом Абданк – Анквичі, Білоскурські, Будзишевські, Волинські, Гембаровські, Долинянські, Петро Малиновський, кам'янецький земський секретар Петро Расевич, буський ловчий Михайло Речицький, Свошевські та Сломовські. Так само як і гербом Правда – Артишевські, Бєські, Гедзинські, Гунновські, подільський землянин Франциск Гуронський, белзький землянин Юзеф Заренбський, Мицовські, Обротивори, Сіцинські, Стрижовські та Томашевські. До герба Юноша належало десять родин – Якуб Вербинський, Завацькі, Залівські, Клинські, Кросновські, Конинські, Подольські, Раханські, Сапоровські та Юстимонти. А до герба Огон – дев'ять: Боровські, Дециловські, Кумельські, Лесіовські, Моравці, Недвецькі, Парулі, Пачинські та Росновські. По вісім родин користувалося гербами: Костеша – Кароль Баварський, Голоцькі, Збируйські, Каковські, Нагорецькі, Пудловські, Раковські та Троновські, Побог – Верховські, Вилковські, Горські, Длужевські, Непрські, Римашевські, Хвалишовські, Яниковські, Порай – Вибрановські, Галицькі, Гармуховські, Ємиловські, Мнішки, Новицькі, Рожанські та Ходецькі. По сім родин уживало герби: Єліта – Вирейські, Гавловські, Горлевські, Лазнинські, Сильницькі, Цешановські та Черкавські, Леліва – Ян Бабчинський, Венцлавські, Карсницькі, Мясковські, Пташинські, Устарбовські та Чеховичі, Наленч – Древицькі-Борси, Козмяни, Подольські, Сваришевські, Сеправські, Хмілі та Юрій Яницький, Сліповрон – Вичолковські, Малуєвичі, Петровські, Пулаські, Скорупки, Топчевські та Трусколіські, Брохва та Брохва II – Вітовські, Контські, Бришковські, Гоїшовські, Дубаневські, Зеленські та Трембецькі. По шість: Вуж – одноіменний рід, Длотовські, Магери, Подолецькі, Полаївські та Циховські, Прус I – Беднарівські, Димитровські, Кривокульські, Латкевичі, Мотовидли та Славки, Рава – Венгриновські, Войчинські, Закашевські, Озерковські, Раблевські та Роголинські, Роля – Гольські, Кухарські, Русенські, Святославські, Трускавецькі та Яницькі. По п'ять: Одровос – Абратовичі, Блашковицькі, Ваніковські, Потемпські та Предвоєвські, Остоя – Загорські, Заєрські, Крезі, Модреївські та Старицькі, Полукоза – Блендовські, Ян Жебровський, Млодецькі, Свендерські та Се-

пиховські, Прус III – Длужневські, Мрозовицькі, Наперковські, Речковські та Ярунтовські, Радван – Беневські, Кисовські, Олесницькі, Рибинські та Казимир Сколімовський, Траска – Голинські, Курноховські, Михаловські-Скарбки, Патковські та Хойнацькі, Трубки – Валявські, Горзковські, Розвадовські, Русановські та Чашинські. Представники чотирьох родин користувалися гербами: Білина – Венявські, Краски, Наропинські та Шпаковські, Гоздава – Пуниковські, Стрешковські, Стрижовські та Тележинські, Гримала – Бігановські, Глоговські, Гримали та Длуські, Долива – Ключевські, Юрій Мицовський, Радецькі та Янські, Кораб – Лабецькі, Лясковські, Пятковські та Хотишовські, Нечуя – Вітославські, Грембарські, Урбанські та Влодеки. Представники трьох родин – гербами: Годеба – Дубські, Радецькі та Павло Тележинський, Гриф – Геткини, Іван Грефкович та Цедри-Домарацькі, Ласка – Грабинки, Сестривітовські та Яскольські, Новина – Вольські, Адам Грабовський та Жеромські, Помян – Вихровські, Круковецькі та Маковицькі, Старий кінь – Гродецькі, Нагоївські та Петруські. Герб Венява уживали Копсовичі та Міюцинські, Вчеле – Гуровські та Качковські, Долега – Кавецькі та Шорнелі, Корвин – Одольські та Серединські, Кривда – Поліські та Ревуські, Кучаба (Паприка) – Свіжавські та Потриковські, Лада – Бродовські та Чарновські, Лебідь – Дуніни-Лебецькі та Ягеловичі, Лис – Завацькі та Рушелі, Лодя – Добратицькі та Кобилинські, Пилява – Слостовські та Станіславські, Прерова – Уленицькі та Цетнери, Рогаля – Василевські та Дучиминські, Самсон – Лоецькі та Олевинські, Сренява – Бориславські та Венгленські, Стрім'я – Голковський та Стремінські, Сулима – Влодеки та Сулковські, Топор – Гумовські та Кривчицькі, Тривдар – Полетили та Раковські, Холева – Обрембські та Пестринські, Шелига – Ланцутські (також уживали герб Стрім'я) та Миресвські, Яніна – Ленські та Речицькі, Ясона – Яблонські та Лиховські. Гербом Біберштин користувалися Боїшевські, Богорія – Бучковські, Божа воля – Реймунти, Бялина – Заблоцькі, Вадвич – подільський землянин Юрій Вахович, Варна – Рапацькі, Гербурт – Завиши, Древиця – Мнішковські, Дрия – Руновські, Дружина – Ржецькі, Дуб – Ворцелі, Дуброва – Ростковські, Заглоба – Трешковські, Задора – Цишевські, Їжак – Лосовські, Корчбок – Неселовські, Лагода – Веренки, Лзава – Конарські, Мора – Кобузовські,

Озеро – Немири, Осория – Цеплинські, Папарона – Пстроконські, Пеликан – Мицовські, Пирхала – Пясецькі, Пілігрим – Сендзинські, Пнейня – Ольшинські, Прегина – Бартковські, Прус II – летичівський межовий суддя Томаш-Войтих Вислоцький, Пухала – Тиські, Ратул – Олеховські, Слон – Сіравські, Сова – Пясковські, Соколя – Бистроновські, Тарнава – Мальчевські, Штернберг – Темберські [237; 704].

6.2. Козацька родова геральдика XVII – XVIII ст.

Нова епоха в історії української геральдики пов'язана з виходом на історичну арену козацтва і формуванням ним нових політичних організмів та нового суспільно-політичного устрою на центрально-українських землях. Доба козацького герботворення розпочалася від кінця XVI ст. (з появою першого запорозького герба) і тривала до кінця XVIII ст. (часу скасування рештків автономії козацьких державно-політичних організмів – Війська Запорозького (Гетьманщини), Війська Запорозького Низового (Запоріжжя), Слобідської України). Впродовж окресленого вище часу козацька геральдика набула рис яскраво своєїрідної системи, що знайшло своє відображення як в зовнішньому оформленні козацьких гербів, так і в сфері їх суспільно-політичного значення, внутрішнього змісту та практичного застосування. Самобутність козацького герботворення впадала у вічі ще історикам XIX ст. і відтоді науковці незмінно повертаються до питання про причини самої появи такого несподіваного феномену як козацька геральдика, адже на відміну від інших європейських країн, геральдика яких в ранньомодерний період не зазнала суттєвих перетворень, а навпаки вступила в добу стагнації та занепаду, в Україні спостерігаємо бурхливий процес розквіту нових, небачених ще досі, геральдичних форм. Пояснення цьому можна знайти лише взявши до уваги специфіку тогочасних соціальних процесів. Так, якщо в більшості країн Європи бачимо або консервацію старих соціальних форм або зміну старої аристократичної верхівки на еліту, що мала передусім економічне походження (буржуазія), то в Україні на зміну шляхті приходить інша, ще більш змілітаризована, елітна верства – козацька старшина, для якої геральдика стала тим самим чим вона була для середньовічного рицарства – однією з головних ознак високого соціального статусу, формою сим-

волічного висловлення власних суспільно-політичних амбіцій. Разом з тим, варто відзначити, що козацька геральдика витворилася в умовах повної децентралізації процесу герботворення, за відсутності будь-яких регулюючих чинників, що докорінно відрізняє її від сучасного їй процесу герботворення в інших країнах Європи, який перебував під ретельним наглядом відповідних державних установ, що позбавляло ранньомодерну геральдику інших країн динаміки розвитку, безпосереднього зв'язку з суспільно-політичним життям, свіжості ідейного наповнення та виразного політичного спрямування. На тлі застиглих форм західно-європейського герботворення ранньо-модерного часу ще більшої виразності набуває динамічність козацької геральдики, яка напрочуд точно відбила в собі тогочасні суспільно-політичні та культурні особливості розвитку українського суспільства, його світоглядні та ідейно-політичні погляди.

Очевидно, козацька геральдика виросла не на порожньому ґрунті, адже їй передувала півтисячолітня традиція європейського герботворення загалом, і блискача доба старо-української (руської) геральдики зокрема. Але в цьому і полягає суть феномену козацької геральдики, яка увібравшись в форми старої геральдичної традиції наповнила її цілком новим змістом. Козацька геральдика взяла від попередніх та сучасних їй геральдичних систем – руської (старо-української) та річпосполитської (що на той час перебувала в процесі формування) в основному лише саму ідею герба (як засобу соціальної ідентифікації), до певної міри – зразки зовнішнього оформлення, і лише в незначній мірі внутрішнє наповнення (певні герби, окремі гербові фігури та ін.). Козацька революція 1648 року в значній мірі змінила стару соціальну структуру українського суспільства і поклала початок новому суспільному поділу, який зформувався не відразу, а пройшов через тривалий процес становлення та розвитку. Всю 2-у пол. XVII ст. відбувався процес кристалізації та формування панівної верстви – української козацької старшини, яка прийшла на зміну старому суспільному проводу. Нова еліта поступово відмежовувала себе від решти народу різноманітними привілеями і все виразніше перетворювалася на замкнену в собі верству. В Гетьманщині та Слобідських полках даний процес тривав до сер. XVIII ст. і завершився формуванням відповідно ма-

лоросійської та слобідсько-української шляхти, яка частково повернулася до світогляду та політичної ідеології річпосполитських часів [371, с.46-61; 372, с.39; 404, с.236-246].

Ця нова соціальна верхівка використала герби в той самий спосіб, що й свого часу феодальна верхівка середньовічної Європи, – як один із засобів зовнішньої соціальної ідентифікації, свідчення своєї приналежності до панівної суспільної верстви. Процес становлення геральдичної системи в козацьку добу супроводжувався і характеризувався явищами подібними до тих, які супроводжували становлення європейської геральдичної системи в XII – XIV ст. Так, приміром, яскраво простежується певна довільність у виборі гербових зображень, відсутність будь-якої регламентації, як у законодавчій та організаційній, так і в образотворчій та структурній сферах. В той час, як в більшості країн Європи XVII ст. надання та використання гербів суворо регламентувалося, козацька верхівка так само як і середньовічне рицарство добирала герби на власний розсуд, змінювала та модифікувала ці герби від покоління до покоління (лише з кін. XVII – поч. XVIII ст. починається процес закріплення особистих гербів в якості родових). Соціально-ідентифікуюче призначення гербів зумовило також наявність значної кількості гербів зовнішньо подібних між собою (зображення зброї, хреста, півмісяця, зірок в різноманітних комбінаціях), але приналежних різним старшинським родам, що, тим не менше, не викликало жодних правових колізій чи суперечок, адже важливим був не зміст зображення чи його подібність до герба іншого роду, а наявність самого герба як свідчення високого соціального статусу. Подібна обставина зумовлювала вибір в якості гербових зображень найпростіших та найпоширеніших в суспільній свідомості символів, що могли бути легко „впізнані” як геральдичні зображення. Родова геральдика є найчисельнішим за своїм складом комплексом гербів козацької геральдики, яка почала формуватися невдовзі після створення держави Богдана Хмельницького. Крім того, пам’ятки родової геральдики представлені, хоч і не рівномірно, всіма козацькими регіонами (Правобережжя, Лівобережжя, Запоріжжя, Слобідська Україна). Це дає поважні підстави вважати саме родову геральдику найбільш репрезентативною групою серед пам’яток козацько-

го герботворення, як в кількісному та якісному (ідейно-символічному), так і в територіальному і хронологічному аспектах.

Традиційно почет родової геральдики козацької доби відкривають гетьманські герби, як найбільш поважний геральдичний комплекс, що репрезентує керівників Козацької держави. Як правило, до цього комплексу включають геральдичні знаки всіх тих діячів, які в різні часи користувалися званням козацького гетьмана, безвідносно до того чи були ці діячі гетьманами реєстрового або нерєстрового козацтва дохмельницьких часів, чи були „гетьманами” лише в уяві літописної традиції XVIII ст., чи належали до переліку керівників держави створеної Богданом Хмельницьким. Очевидно, до переліку справжніх гетьманських гербів варто віднести лише ті, що належали цим останнім. Ці герби відрізнялися від інших геральдичних комплексів власне тим що належали особам, які „**Божію милостию**” були правителями Української козацької держави (**Войска Запорозского обоих сторон Днѣпра**). На відміну від них гетьмани перед Хмельницьким були радше воєначальниками аніж правителями держави. Навіть якщо візьмемо до уваги державотворчі процеси на Запоріжжі то мусимо визнати, що запорозькі гетьмани кін. XVI – 1-ї пол. XVII ст., як і пізніші кошові отамани через особливості суспільно-політичного устрою Низового Війська ніяк не можуть претендувати на роль володарів „**Божію милостию**”. Найзнаменитішим геральдичним знаком козацької родової геральдики був герб “**єдиновладца и самодержца рѹсского**”, „**Божію милостию великого госѹдаря Богдана Хмельницкого, гетмана Великого Войска Запорозского и Великия Росии**”. Його вперше бачимо на титульному аркуші Реєстру 1649 року. Герб має вигляд знаку, що нагадує літеру W під хрестиком, над щитом знаходиться шолом під короною, в нашоломнику п’ять страусових пер, які обтяжено знаком аналогічним до зображеного в щиті, навколо щита намет. Супроводжують герб вірші „**На Старожитній Клейнот П: Хмелницких**” [152, с.22]. Іншу видозміну гетьманського герба вміщено на сторінках літопису Самійла Величка [348, с.450]. Його автор подав зображення герба в оточенні розкішної декорації: праворуч щит з гербом оточують гетьманський значок, три козацькі корогви з зображенням хрестів, сурма, три гармати, кулі та литаври, ліво-

руч – шість турецьких прапорів з зображенням півмісяців, спис, лук, алебарда, дві гармати, литаври. Таке химерне поєднання козацьких та турецьких клейнодів та зброї, мало, на думку Я.Дашкевича, символізувати протекцію Османської імперії над Державою Богдана Хмельницького, а також свідчити про сподівання автора літопису на відновлення козацько-турецького союзу, що робить дане зображення яскравим зразком політичної символіки [339, с.5]. В науковій літературі не раз здійснювалася дискусія з приводу походження герба Хмельницьких. Серед сучасних дослідників панує переконання, що Хмельницькі користувалися польським гербом Сирокомля (на червоному полі срібний утятий ламаний пояс під срібним хрестиком), який зовнішньо є дійсно найбільш подібним до гетьманського герба [394, с.48-50; 469, с.30-31]. Разом з тим, сучасники чітко визначали герб Хмельницького як Абданк (на червоному полі срібний утятий ламаний пояс), про що свідчать вірші з Реєстру 1649 р.:

**Старожитность, то тилко якъ бы шеновила
же вѣкопомность гавѣно зновѣ ста вдкрыла
КЛЕИНОТЪ котрый Хмелницкихъ дом приуздоблает
в Мужѣности, в Правдѣ, в Вѣрѣ мощно ѹтверѣжает,
Недивѣ; бо АБДАНКЪ знакъ ест щодрой Поволности
Крестъ за фѣрѣмаменѣтъ вѣры, Хмелницких мужности
Незвитѣажоный Кролю в Христианѣском Панѣствѣ!
Кгды Поволность Хмелницѣких маешѣ ѹ подданствѣ [152, с.22].**

Все це може вказувати лише на те, що герб Хмельницьких не був ані Абданком (який ніколи не мав хреста, який незмінно бачимо на гербі Хмельницьких), ані Сирокомлею, а лише подібним до них знаком (особливо помітна різниця між Сирокомлею і гербом Хмельницького в разі з видозміною герба в літописі Величка, в якому герб гетьмана подано як одноцільний знак, в той час як герб Сирокомля виразно складається з двох окремих частин – ламаного пояса і хрестика). Показово, що в гербовниках Кояловича „Compendium” та Несецького „Korona Polska” герб Хмельницьких взагалі подано під назвою „Massalski” (знак у вигляді літери **M** під хрестом) [224, с.164; 237]. Очевидно, герб Хмельницьких мав певну

подібність до всіх вище названих гербів, що і зумовило намагання окреслити його як Абданк, Сирокомля чи Масальський, що не мало під собою жодних поважних підстав крім зовнішньої схожості. Напевно, герб Хмельницьких мав самобутнє походження, як і більшість тогочасних гербів руської шляхти, і лише оформлення в цей час річпосполитської геральдики, що намагалася пристосувати зразки старо-українського герботворення до норм польської геральдики, зумовило спроби окреслити герб Хмельницьких як видозміну одного з польських. На те, що подібна практика не була поодинокую вказує герб наступного українського гетьмана – Івана Виговського. На двох його печатках від 1652 та 1655 р.р. бачимо родовий герб Виговських, який є класичним зразком руської геральдики і містить в щиті зображення знаку у вигляді з'єднаних між собою літер **T** і **W** [46, спр.365-368]. Натомість в королівському привілеї від 13 листопада 1658 р., а також на гетьманській печатці 1659 р., герб гетьмана подано у вигляді герба Абданк [28, спр.166].

Герби більшості наступних гетьманів вже мали безпосередньо козацьке походження і містили в собі характерні для козацької геральдики символи. Так на печатці Якіма Сомка вміщено повний герб, в щиті якого зображено руку яка тримає меч [61, Pap.42/81; Pap.42/82; Pap.42/98]. Подібний сюжет має гетьманський герб Івана Брюховецького: на блакитному полі зображено руку в червоному вбранні, яка тримає дві перехрещені стріли вістрями дотолу, згори п'ять восьмипроменевих зірок. На гербі Петра Дорошенка зображено хрест над півмісяцем, який лежить рогами догори, здолу козацька шабля вістрям вліво [280, с.350]. Перехрещені стрілу та шаблю мав в своєму гербі Дем'ян Многогрішний [4, спр.50456; спр.50900]. Зображення вежі містилося в гербі Михайла Ханенка [61, Pap.42/77]. Три хреста зображено в гербі Івана Самойловича [287, с.107]. Три стріли – в гербі Івана Скоропадського [4, спр.55287; спр.56272]. Хрест над серцем, яке пронизують навхрест дві стріли – в гербі Павла Полуботка [4, спр.52830-52831]. Панцир, який пронизують шість стріл – в гербі Кирила Розумовського [4, спр.53765]. Польське походження мав герб гетьмана Павла Тетері – Радван [314, с.255]. Старо-українське (руське) коріння бачимо в гетьманських гербах Івана Мазепи та Данила Апостола. Якщо герб останнього (знак у вигляді двічі перехреще-

ної та роздвоєної здолу стріли, в нашоломнику рука, яка тримає шаблю) має більш менш стабільний вигляд [4, спр.50803; спр.62058], то в разі з гербом Мазепи зустрічаємо численні видозміни його родового герба [392, с.104], який в річпосполитській традиції одержав назву Курч. Перший варіант гетьманського герба бачимо в чернігівському виданні поеми Стефана Яворського „Echo głosu wołającego na puszczy” 1689 р. Родовий герб Курч вміщено в середньому щитку в оточенні чотирьох гербів, що, ймовірно, належали предкам гетьмана: в чотиридільному щиті в першій частині вміщено герб Ясона (ключ), в другій частині – герб Сас (стріла над півмісяцем на кінцях якого дві шестипроменеві зірки), в третій частині – герб Одровос (стріла з подвійним розгалуженням здолу), в четвертій частині – герб Корчак (три вруба). Над щитом розміщено шолом з шоломовою короною, наметом і трьома страусовими перами в нашоломнику [219; 592, с.114].

Кольорову видозміну гетьманського герба знаходимо на молитовнику 1692 р. виданому архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем: на червоному полі знак у вигляді срібних перехрещених вил, які поставлено на брус з загнутими догори кінцями, праворуч золота шестипроменева зірка, ліворуч золотий півмісяць що лежить рогами вправо. Подібне зображення вміщено на срібних воротах Борисоглібського собору в Чернігові, в оздобленні різноманітних церков відновлених або побудованих гетьманом, на різноманітному посуді та особистій бандурі гетьмана, на кількох його портретах, на гравюрі виконаній І.Мигурою у 1706 р. та водяному знакові на аркушах книги “Зерцало” від 1705 р. Зображення повного гетьманського герба подано на зворотньому боці восьмикутного санктуаріуму гетьмана. Герб складається з щита німецької геральдичної форми, на якому вміщено герб Курч, над щитом вміщено срібний шолом під золотою шоломовою короною, навколо щита червоно-срібний намет. Інші видозміни гетьманського герба вміщено на гравюрі Данила Галяховського 1708 р. (знак подано в супроводі двох золотих півмісяців, які обернено рогами один до одного), в літописі Самійла Величка, а також на арабському Євангелії, виданому у 1708 р. в Алепо на кошти гетьмана (в даному разі герб має зворотнє ніж на видозміні 1692 р. розташування місяця та зірки) [119, Том II, с.345; 328, с.380, 387; 392, с.104; 476, с.145-151; 483, с.36-37].

Родова геральдика Лівобережжя має серед інших козацьких територій найтривалішу історію власного розвитку і представлена найчисельнішою кількістю пам'яток. Перші козацькі родові герби бачимо вже на печатках, що походять з часів гетьманування Хмельницького [12, спр.704]. А найбільше число зразків лівобережного герботворення походить від середини XVIII ст., часу формування на основі козацької старшини нової замкненої привілейованої соціальної верстви – малоросійської шляхти, що виразно повертається до політичних традицій та соціальних ідеалів річпосполитської доби [371, с.52; 372, с.39], що знайшло своє вираження в масовому використанні новою шляхтою гербів річпосполитського походження, чого не було на початкових етапах формування геральдики Лівобережжя. Якщо візьмемо комплекс родових гербів Лівобережної України, який було створено впродовж 2-ї пол. XVII – 1-ї пол. XVIII ст., то беззаперечним виявиться чисельне домінування геральдичних пам'яток суто козацького походження: з 273 родових гербів даного періоду 240 (тобто, майже 88%) було новотворами козацької доби, 21 герб мав старо-українське (руське) походження і лише 12 – польське (обчислення за: 392; 470-474 та матеріалів київських архівосховищ – див. таблицю III). В разі з останніми двома групами маємо справу з гербами, які належали в основному представникам старої руської (в окремих випадках – польської) шляхти, які свого часу долучилися до повстання Хмельницького. Геральдичний матеріал, як бачимо, не дає підстав говорити про масовість такого долучення, на чому наполягали представники державницької школи в українській історіографії [389]. Очевидно, що основу нової соціальної еліти центрально-українських земель, які увійшли до складу новоствореної Козацької держави, становили представники старих козацьких родів, або вихідці з простонароддя, що і зумовило відсутність у них гербів в попередні часи та необхідність їх витворення, щойно новоутворена козацька еліта посіла чільне місце в соціальній структурі українського суспільства. Старими руськими гербами користувалися, зокрема, такі козацькі роди, як: Вуяхевичі та Косачі – гербом Корчак, Топольницькі – гербом Сас, Корниловичі – гербом Корнич, Зіневичі – гербом Зенович, Лопати – гербом Лопот, Мазепи – гербом Курч, а Биковські, Валькевичі, Голуби, Журахівські, Лазаревичі, Ломиковсь-

кі, Мануйловичі, Силичі, Тарасевичі, Терешенки, Турковські, Якимовичі та ін. [4, спр.50475; спр.52233; спр.52242; спр.52632; спр.52640; спр.53367; спр.53369; спр.53374; спр.56243; 5, спр.13960-13964; спр.22665; 298, Выпуск I, с.6-7; 392; 472, с.101-109; 474, с.220] використовували руські герби, для яких пізніша річпосполитська геральдична традиція не виробила певних назв, з огляду на те, що, на відміну від тих руських гербів, які було названо на початку переліку, останні не потрапили до річпосполитських гербовників середии XVII – 1-ї пол. XVIII ст.

Гербами польського походження користувалися, як старі шляхетські роди, так і певна частина козацьких родів: Боровські – гербом Топор, Буйкевичі – Люба, Копцевичі та Грембецькі – Яструб, Дуніни-Борковські – Лебідь, Забіли – Остоя, Завадовські – Рава, Малишевські – Годаба, Мокрієвичі – Богория, Тризни – Гоздава, Сулими – одноіменним гербом [4, спр.50853; спр.50960; спр.50962; спр.52221; спр.52273; спр.52294; спр.52650; спр.53329; спр.56874; спр.56888; спр.56890; 5, спр.14012; 392; 472, с.101]. Як бачимо, має під собою ґрунт твердження О.Лазаревського, що „козацька старшина до польських гербовників не заглядала”. Принаймні так було до часу формування малоросійської шляхти, як привілейованої групи, відокремленої від решти суспільства чіткими становими межами. Від середини XVIII ст. ситуація в родовій геральдиці Лівобережжя почала докорінно змінюватися внаслідок поширення практики масового використання козацькою старшиною річпосполитських (в першу чергу польських за походженням) гербів [392]. Першим хто здійснив заміну козацького родового герба на польський, як це не дивно, був уславлений автор **„Дѣйствій презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой врани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки”** – гадяцький полковник Григорій Грабянка. Впродовж 1717 – 1719 років він користувався печаткою з зображенням серця під хрестиком і короною в оточенні двох пальмових галузок [4, спр.56279]. Але вже 1730 року на його наступній печатці бачимо польський герб Ласка – на червоному полі золотий навіс на чотирьох золотих стовпах [5, спр.22039]. 1728 року у Львові вийшов I том монументальної праці польського вченого Каспера Несецького **„Korona Polska”** [238], в якій було вміщено інформацію про використання герба Ласка ру-

ським шляхетським родом Грабинок (який, очевидно, не мав жодного відношення до козацького роду Грабянок, крім співзвучності прізвищ) [237, Том IV, с.262]. Григорій Грабянка був, ймовірно, отим першим козацьким старшиною, який „заглянув” до польського гербовника і зробив зі здобутих в ньому відомостей практичні висновки. В подальшому подібна практика набуває значного розмаху. Частина представників, витвореної з козацької старшини Гетьманщини, малоросійської шляхти прагне змінити власні самобутні герби на польські, що мало надати їхнім родам додаткових ознак „старожитності” та „шляхетності”. Так, приміром, Велинські змінюють козацький герб на польський герб Дуборог, Гамалії – на Дрию, Довголевські – на Задору, Долинські – Побог, Жукови – Прус III, Імшенецькі – Среняву, Лісовські та Соболевські – Сліповрон, Лободи – Кораб та Лис, Маковські – Єліту, Мартоси – Осорию, Миклашевські та Спашенки-Кичі – Остою, Молявки – Помян, Немировичі-Данченки – Гоздаву, Омеляновичі – Колону, Рухлядки – Долегу, Салогуби – Правду, Сахновські – Наленч, Семеновичі – Радван, Соколовські – Соколю (Sokola) та Помян, Сороки та Судієнки – Ковнати, Уманці – Холеву, Харченки – Яструб, Хоменки – Дуброву, Чорнолузькі – Телок, Шихуцькі – Порай, Шкляревичі – Костешу, а Галагани – на герб Китаврус, що мав литовське походження [392]. Всього, серед близько тисячі родових гербів Лівобережжя козацької доби, які відомі нам на сьогодні, майже 300 гербів мали польське походження. Серед яких найчастіше бачимо такі герби: Яструб, яким користувалося 22 роди малоросійської шляхти, Остоя – була гербом 14 родів, Сліповрон та Наленч – застосовувало по 11 родів кожний, Гоздава – герб 10 лівобережних родів, Радван – 8, Побог, Люба, Дуброва, Яніна, Рава – 7, Долега, Заглоба, Кораб, Лис, Огон, Полукоза – 6, Леліва, Гриф, Топор, Правда, Помян, Прус I, Лодя – 5, Абданк, Бонча, Долива, Костеша, Лебідь, Нечуя, Холева – 4 та ін. Характерно, що козацька старшина найохочіше вживала в якості власних родових ті польські герби, які виявляли подібність до геральдичних зразків витворених в рамках козацького герботворення, і містили в своєму полі характерні для козацької геральдики фігури: хрести, підкови, різноманітні види зброї.

Дещо менші обсяги в 2-й пол. XVIII ст. мало використання гербів руського походження. Всього бачимо майже 80 таких прикладів. Найстарішими руськими гербами Сас, Салава і Корчак користувалося відповідно 8, 2 та 11 козацьких родів. Причому, в разі з останнім з цих гербів, ще в шести випадках бачимо використання його фігури (трьох врубів) як складової частини інших козацьких родових гербів. Крім того, в ужитку були інші руські герби: П'ятирог, Повня, Набрами, Поко-ра, Полота, Сенюта, Рубіж, Приятель, Ілговський, Калинова, Кисіль, Кричевський, Халецький, Линевський, Микулинський, Ольшевський, Обухович, Позняк, Яцина та ін., а також герби ще 27 козацьких родів, які мали руське походження, але не мали річпосполитських назв. Серед них герби: Гаєвських, Галенковських, Довбнів, Занкевичів, Кривицьких-Тимченків, Онопрієнків-Шелкових, Паскевичів, Симоновських, Сполатбогів, Тризн, Ходьків та ін.

Ще кілька гербів козацької старшини мало іноетнічне походження: пруськими гербами Дубровський, Їжак та Леський користувалися відповідно Юзефовичі, Лісовські та Лазаревські з Лазкевичами, інфлянтським гербом Фаренсбах – Федоровські, литовським гербом Китаврус – Галагани, ілірійське (південно-слов'янське) походження мав герб Милорадовичів, який їхні предки уживали ще за доби середньовіччя [492, с.30], а в останній чверті XVIII ст. знову повернулися до його використання в дещо видозміненому вигляді, хоча ще на початку цього сторіччя в їхньому гербі були присутні фігури, які більше пасували до козацького герботворення [391].

Вплив польської геральдики на пізнє козацьке герботворення, як бачимо, був доволі суттєвим, але не таким всеосяжним як це не раз подається в науковій літературі. Як правило, ступінь даного впливу перебільшується з кількох причин. По-перше – через ототожнення польської геральдики з річпосполитською, що є неправомірним з огляду на те, що остання мала на відміну від першої так би мовити „поліетнічне” походження, оскільки склалася з елементів власне польської, а також руської, литовської, пруської та ін. геральдичних традицій, що й було зафіксовано в річпосполитських геральдичних творах середини XVII – 1-ї пол. XVIII ст. (зокрема, в фундаментальних гербовниках Окозького, Кояловича та Несець-

кого). Тому зарахування, скажімо, руських гербів (особливо таких розповсюджених як Корчак, Сас, Салава, Палаш, Лук та Куша) до числа польських штучно збільшувало відсоток останніх, а разом з тим і ступінь уявного впливу „польської” геральдики на козацьку. По-друге – до числа „польських” гербів неправомірно зараховували значну кількість суто козацьких гербів, які мали певну зовнішню подібність з першими. Так, практично всі козацькі герби, які містили в своєму полі зображення хреста і півмісяця або зірки і півмісяця автоматично ототожнювали з польськими гербами Шелига та Леліва відповідно, не зважаючи на суттєві відмінності в іконографії (скажімо, іншу форму хреста, іншу кількість променів у зірки, наявність додаткових фігур, в тому числі кількох хрестів чи кількох зірок, відмінність в зображенні нашоломників) і ту очевидну обставину, що хрест, зірка, півмісяць та їх найрізноманітніші поєднання були найрозповсюдженішими сюжетами козацької геральдики, що не дає підстав стверджувати про походження певного козацького герба від Шелиги чи Леліва навіть в разі повної іконографічної тотожності між ними, якщо таке походження не зафіксовано іншими, в першу чергу генеалогічними та актовими, джерелами.

Якщо говорити лише про ті герби малоросійської шляхти, які мали суто козацьке походження, а таких нараховується близько 600 (тобто 60% загальної кількості родових гербів Гетьманщини), то перше, що впадає у вічі так це повне кількісне домінування серед них кількох сюжетів пов’язаних із зображенням зброї, серця, хреста, зірок та півмісяця в найрізноманітніших комбінаціях. Та чи інша фігура з даного переліку присутня практично в кожному козацькому родовому гербі. Зокрема, в разі зі зброєю, зображення стріли бачимо в 180 гербах, шаблі – 103, напнутого луку зі стрілою – 42, меча – 17, списа – 14, а крім того, в різних гербах присутні численні види холодної та вогнепальної зброї та різноманітні військові клейноди, оборонні споруди, віськове спорядження та прилади: шпаги, сокири, алебарди, луки, гармати, кулі, рушниці, пірначі, бунчуки, булави, хоругви, прапори, вежі, замки, твердині, ключі, панцирі, кольчуги, щити, шоломи, сагайдаки, нагайки, стремена, остроги, підкови, сурми, литаври з паличками, човни, кітви. Особливо частим було зображення підков (в 39 гербах), веж та кітв (кожна фі-

гура наявна в 14 гербах). В дев'яти випадках зустрічаємо зображення козака-рицаря, а ще в 32 гербах закуту в лати руку озброєну шаблею, мечем чи стрілами.

Доволі рідкісним було використання в козацьких гербах геральдичних фігур (які бачимо в заледве чи 10 гербах), а також тварин, які становили основу сюжетного ряду західно-європейської геральдики. Так, зображення звірів присутнє менше ніж в 30 гербах, а зображення птахів – менше ніж в 40. Рослини наявні в 45 гербах. Тобто, разом всіх цих сюжетів було в родових гербах Гетьманщини менше ніж, скажімо, зображень серця, що символізувало військову доблесть, і яке присутнє на 135 гербах. Але безсумнівна кількісна перевага в козацькій родовій геральдиці належить зображенню хреста, зірок та півмісяця, які присутні в більшості козацьких гербів (в 196, 164 та 144 гербах відповідно), що зумовлено кількома причинами, в першу чергу їх безсумнівним зв'язком з мілітарною символікою [278, с.188; 466, с.564-592], і особливо символікою перемоги (хрест, зірки та півмісяць часто супроводжують зображення перехрещеної козацької зброї).

Правобережна Україна в козацьку добу зберегла чи не найбільше, з посеред інших козацьких регіонів, традицій старо-української геральдичної системи. Використання гербів, створених на основі старих родових знаків, не було для правобережної козацької старшини рідкістю. Так, герб канівського полковника Юрія Голуба [28, спр.126] в точності повторює старий родовий герб київського землянського роду Голубів – знак у вигляді літери **W** під піввістрям стріли [224, с.277]. На печатці турівського полковника Костянтина Виговського від 1659 року зображено герб у вигляді з'єднаних між собою літер **T** і **W** [704, с.360]. Козак Михайлівської сотні Канівського полку Василь Вальченко використовував в якості герба знак у вигляді перехрещені стріли з дугоподібним відгалуженням ліворуч [5, спр.20865]. А на гербі Федора Васьковського було вміщено знак у вигляді літери **W** під перехрещеним вістрям стріли [5, спр.13989]. Втім, більшість гербів правобережної старшини була створена вже в козацьку добу, без огляду на зразки руської геральдики, і мала самотнє козацьке походження. Дана обставина виглядає цілком закономірною з огляду на те, що Правобережжя, особливо південне, тривалий час відігравало провідну роль, принаймні до часів Руїни, серед ін-

ших козацьких регіонів, тож не дивно, що найдавніші зразки козацької родової геральдики знаходимо саме на правобережних теренах. Сюжети, що присутні на родових гербах Правого боку Дніпра, є класичними для всієї козацької геральдики. Приміром, на гербі корсунського полковника Федора Кандиби знаходимо зображення серця, яке пронизують навхрест дві шаблі. Герб генерального осавула Якова Лизогуба має зображення руки, що тримає шаблю. На гербі паволоцького полковника Андрія Дорошенка вміщено хрест над півмісяцем, а здолу перехрещено стрілу та шаблю. Канівський полковник Матвій Павлович використовував в гербі малюнок напнутого луку зі стрілою. Меч в оточенні двох мисливських ріжків вміщено на печатці корсунського полкового писаря Романа Сешневського. А на печатках корсунських городових отаманів Прокопа Чертеченка та Івана Стасенка зображені стріла над підковою та дві перехрещені шаблі відповідно. Нарешті, на гербі найвідомішого діяча Правобічної України поруїнної доби полковника фастівського і білоцерківського Семена Палія зображено хрест над шаблями та напнутим луком зі стрілою [5, спр.13981; 28, спр.253; 472, с.106; 474, с.229]. Польська геральдика не справила помітного впливу на герботворення козацького Правобережжя. Лише перед остаточним скасуванням у 1714 році козацького устрою на території Правобережної України, бачимо появу перших старшинських печаток з використанням гербів польського походження. Такою, скажімо, є печатка білоцерківського полковника Антона Танського від 1711 року, в полі якої вміщено зображення герба Наленч [392, с.179].

Порівняно швидким був процес витворення привілейованої верстви на теренах Слобідської України [403; 404]. Місцева еліта, яка мала найрізноманітніше соціальне походження, прагнула будь-що легітимізувати своє провідне становище шляхом набуття зовнішніх ознак шляхетності. Це виявилось, зокрема, в зміні прізвищ на „шляхетні” із закінченнями на -ський або -цький, створенні легендарних родоводів, і, звичайно, використанні родових гербів [404, с.239-244]. Все це мало підкреслити окремішність новоствореної слобідської шляхти, неподібність до простолюду, вищість власного походження, взаємозв'язок зі шляхтою Речі Посполитої [404, с.237-238]. Певна частина родових гербів слобідської шляхти була

новотворами козацьких часів. Так, на гербі сумського полковника Герасима Кондратьєва, який вміщено на його портреті, зображено хрест в оточенні півмісяця та восьмипроменевої зірки, здолу перехрещено дві булави [393]. Остання деталь є виявом політичної символіки і вказує на претензії Кондратьєва на гетьманську булаву Війська Запорозького (Гетьманщини), які той висловив у 1669 році в часи боротьби за Лівобережну Україну між гетьманом Петром Дорошенком та Москвою. Характерним є підпис, який супроводжує портрет і зображений на ньому герб: „**Портретъ гетмана Кондратьєва**”. Нашадки Герасима Кондратовича користувалися суттєво видозміненим гербом, що мав три частини, які містили в своїх полях: на блакитному полі золотий хрест над золотим півмісяцем, на чорному полі три срібні восьмипроменеві зірки, на червоному полі перехрещені срібні шаблю та стрілу [138, с.118].

Засновник роду Перехрестових охтирський полковник Іван Перехрест користувався гербом з зображенням хреста над серцем, яке пронизують навхрест дві стріли і супроводжують три зірки [496, с.220]. Рід охтирських полковників Осипових користувався подібним гербом: серцем, яке пронизують в зірку три стріли [431, с.12]. Їхні нащадки зі шляхетського роду Перехрестових-Осипових поєднали в своєму гербі обидва родових герба: на блакитному полі срібне серце пронизане навхрест двома золотими стрілами, з серця виникає рука в золотих латах, яка тримає стрілу [139, с.110]. Острогоський рід Тевяшових користувався складним за своєю конструкцією родовим гербом: срібна стріла на срібному мурі, вгорі на червоному полі золотий хрест в супроводі двох золотих зірок, здолу на блакитному полі срібний півмісяць [310, с.140]. Але переважна більшість гербів слобідсько-української козацької старшини мала польське походження, що мало бути додатковим свідченням старожитності та знатності місцевої козацької старшини. Зокрема, охтирський полковницький рід Лесевицьких, що мав козацьке походження, користувався польським гербом Стрім'я. Рід Ковалевських в якості родового використовував герб Долега. Складну структуру мав родовий герб Квіток, який складався з шести польських гербів: Погоня, Стрім'я, Радван, Бонча, Шелига, Рогая. На печатці лебединського сотника Тимофія Красовського вміщено

герб Яструб [392]. Іноді спостерігаємо приклади коли родові герби деяких старшинських родів зазнавали певної еволюції. Так, Куликовські користувалися певний час в якості родового гербом Дрогомир, а Шидловські – гербом Люба. Згодом обидва герба було частково змінено на більш складні конструкції з використанням як інших польських гербів, так і символів характерних для козацького герботворення [140, с.112; 484, с.50-56]. Це мало надати суспільного престижу, гербам цих родів, які насправді мали далеко не шляхетське походження.

Втім, найбільш виразним з точки зору соціальної ідентифікації був родовий герб старшинського роду Донців-Захаржевських, який впродовж 2-ї пол. XVII – 1-ї пол. XVIII ст. відігравав провідну роль в суспільно-політичному житті Слобідської України, представники якого в різні роки займали полковницькі уряди відразу трьох слобідських полків [277, с.59]. Засновником роду був Григорій Донець, що походив з козаків. Втім, вже його нащадки виводили свій рід від шляхетського роду Захаржевських, називаючи себе не інакше як Донцями-Захаржевськими. Цілком природньо, що в якості родового герба Донці-Захаржевські обрали собі герб Долива, яким користувався польський рід Захаржевських [238, Том IV, с.633]. Вперше герб Донців-Захаржевських бачимо в панегірику І.Орновського „*Vodaty wiyudarz*” [241, с.1], який було видано на їхню честь у 1705 році в Києві [276, с.557]. На сторінках книги Орновського знаходимо кілька варіантів родового герба Донців-Захаржевських, в тому числі й з чотириділним щитом. В його першій частині вміщено герб Ружа – на золотому полі червона троянда, в другій – герб Колона – на червоному полі вежа під шоломом з короною (очевидно, в даній частині мав би розміщуватися герб Колюмни, про що скажемо нижче), в третій – герб Китаврус – на червоному полі китаврус, який влучає стрілою з напнутого луку власний хвіст у вигляді змії, в четвертій – герб Урсин – на зеленому полі чорний ведмідь, в середньому щитку – герб Долива [241, с.4, 50, 98]. Поєднання перших чотирьох гербів в одному щиті не є випадковим. В даному разі маємо справу з чотирма найбільш старожитними родовими гербами Східної Європи, які широко використовували князівські та шляхетські родини Великого князівства Литовського [224, с.4-6]. Походження цих гербів

пов'язане з легендою про переселення предків литовського народу з території Римської імперії в Прибалтику за часів імператора Нерона [145-148]. Литовсько-руські літописи, зокрема літопис Рачинського, говорять про це так: **“А с тыми шляхты чотыры рожан, на вышшиє имены, именем с Китаврус Довспрунъкк, а с Колюмнов Прешпор, а з Руси Ульянус, а з Рож Екътор”** [148, с.145]. Очевидно, що Донці-Захаржевські не мали жодного відношення до княжих та панських родів Великого князівства Литовського, які користувалися названими вище гербами, і тим більше не мали підстав використовувати в своєму родовому гербі відразу всі чотири найдавніші литовські герби. Втім, слобідський рід найменше переймався такими формальними моментами. Донцям-Захаржевським йшлося про легітимність власного провідного становища на землях Слобідської України, і тому для підтвердження своєї виняткової суспільно-політичної ваги ними було використано не просто герб, як засіб соціальної ідентифікації, а герби провідних родів Східної Європи, відомості про які вони могли почерпнути з тих же літописів, або з праць польських істориків – Бельського, Гвайніні та ін.

Останній варіант менш вірогідний з огляду на те, що в другій частині герба Донців-Захаржевських І.Орновський вмістив замість герба Колюмни (на червоному полі срібний знак у вигляді трьох стовпів на спільній основі, середній з яких має прямокутне розширення здолу), який власне і є одним з чотирьох найдавніших литовських гербів згаданих в літописах [224, с.2], – близький за назвою, але відмінний за змістом герб Колона (на червоному полі вежа) [224, с.90]. Тобто І.Орновський, ймовірно, мав справу лише з назвами (або принаймні описами) гербів (як це бачимо в літописах), через що і переплутав герби Колюмни і Колона. Таким чином, можемо констатувати, що в подібний геральдичний спосіб Донці-Захаржевські намагалися не просто вирізнити себе в середовищі слобідського населення (для цього цілком достатнім було використання звичайного герба, хоч би тієї ж Доливи), але й відзначити власну винятковість навіть в рамках слобідської козацької старшини, підкреслити свою провідну роль, заманіфестувати претензію на максимально широкі владні повноваження, що мало бути підтверджено, як

шляхетським походженням, так і старожитністю та почесністю гербів, використаних при конструюванні легендарної генеалогії та родового герба.

На відміну від попередніх груп, запорозька родова геральдика представлена порівняно незначною кількістю пам'яток, що і не дивно з огляду на доволі незначне соціальне розшарування в запорозькому суспільстві [481]. Втім, і на Запоріжжі прагнення військово-політичного проводу виокремити себе з-посеред маси місцевого населення знайшло своє відображення в геральдиці. Характерно, що запорозька старшина, користуючись гербами, зовсім не апелювала до шляхетських традицій – руських, річпосполитських чи малоросійських. Серед запорозьких родових гербів зовсім не бачимо геральдичних знаків руського чи польського походження, що особливо контрастує з геральдикою сусідньої Слобідської України та пізнім герботворенням Гетьманщини. На родових гербах низового козацтва бачимо все ті ж, звичні для козацького герботворення зображення зброї, серця, зірки та ін. Так, на печатці військового осавула Сидора Білого зображено серце, на якому перехрещено шаблю і стрілу. Перевізький полковник Яким Лелека використовував в якості герба зображення підкови під шестипроменевою зіркою. А військовий старшина Андрій Порохня мав у своєму розпорядженні дві печатки: одну з зображенням вершника-козака, іншу – з перехрещеними шаблею та стрілою [416, с.200-201]. Чи не єдиним відомим на сьогодні гербом запорозького кошового отамана є герб Костя Гордієнка, який зображено на його намогильному хресті [443, с.59-60]. Оформлено герб в бароковому стилі, з характерним для козацької геральдики бароковим картушем, який супроводжують клейноди та зброя: булава, пірначі, шаблі, списи, прапори та гармати. Певні питання викликає зображення в щиті, яке інтерпретують як видозміну польського герба Несоба (на перетятому полі в срібній горішній частині золоте вістря стріли, яке з'єднано золотим перстнем з золотим орлиним хвостом, який знаходиться в чорній долішній частині) [709, с.136]. Очевидно, зображення на гербі кошового є мало подібним до герба Несоба, оскільки на відміну від останнього не має поземого перетину щита, сумнівною є також наявність в гербі Гордієнка малюнку стріли, і врешті – головна фігура мало чим нагадує орлиний хвіст, радше вона є подібною до зображення па-

ростку, який в якості архаїчного символу вічного життя та перенародження часто зустрічається на запорозьких гербах, як родових, так і паланкових [434, с.180-181]. На подібне символічне значення фігури в щиті може вказувати також зображене здолу концентричне коло (універсальний символ вічності). Показовим є також те, що герб Несоба є порівняно мало поширеним польським гербом, яким користувалося всього кілька десятків великопольських родин, і який був майже не уживаний по-за межами північно-західної Польщі [237, Том VI, с.559]. Крім того, герб Несоба не мав жодної зафіксованої джерелами видозміни свого основного варіанту, що робить малоімовірним припущення про зображення такої, не відомої з інших джерел, видозміни в гербі Костя Гордієнка.

ВИСНОВКИ

Руська родова геральдика доби середньовіччя залишила по собі надзвичайно багату спадщину, яка, здавалося, була цілком загубленою в пітьмі історії. Ще зовсім недавно студії над руським герботворенням цього періоду стосувалися поодиноких пам'яток і були зосереджені в основному в ділянці державної та міської геральдики. Родове герботворення, яке в геральдичних комплексах інших європейських країн відіграло роль своєрідного кістяка, складаючи в них абсолютну більшість пам'яток, на руських теренах розглядалося як щось маргінальне та цілковито залежне від зовнішніх впливів.

Насправді ж, реальна панорама, що відкривається в результаті опрацювання доступного джерельного матеріалу, змушує зробити цілком протилежні висновки до тих стереотипів, що наразі панують в українській історіографії. Почати з того, що часом появи самобутньої руської родової геральдики слід безсумнівно визнати XIV ст. (а не середину XVI ст., як це вважалося донедавна) [515, с.5; 523, с.52-53], коли геральдичні пам'ятки руського нобілітету з'являються практично в усіх тогочасних землях Русі – в Руському королівстві (Галичина), Великому князівстві Руському (Волинь), Сіверському господарстві, Русо-Влахії (Молдавському господарстві). І це при тому що в нашому розпорядженні залишилося вкрай мало джерел тієї доби, що, очевидно, відображають реальний стан речей далеко не в повному обсязі. Принаймні, з першої третини XV ст., яке репрезентовано джерелами значно краще, походить в десятки разів більше геральдичних пам'яток, які, втім, зберігають всі ті ознаки, що були притаманні руському герботворенню XIV ст.

Найбільш характерною рисою останнього є широке використання старих родових знаків, що мали, очевидно, доволі архаїчне походження. На відміну від геральдичних систем більшості європейських країн, які були

цілковитими новотворами (що оперували в основному геральдичними та гербовими фігурами), руське родове герботворення спиралося на догеральдичну традицію, що надало йому неповторних форм та ореолу “старожытности”.

В основі абсолютної більшості руських родових гербів впродовж всього пізнього середньовіччя і на всіх руських теренах, без огляду на їх державну приналежність, перебували різноманітні знакоподібні конструкції (хрести, стріли, вруби, букви, кола і півкола та їх комбінації). Маємо, звичайно, і приклади використання в руських родових гербах геральдичних та гербових фігур, але їх число в жодному територіальному комплексі не виходить за межі кількох десятків відсотків від загального числа пам’яток родового герботворення тієї чи іншої землі.

Знакоподібні герби не були чужими і для інших європейських країн. Скажімо, в середньовічній польській геральдиці частка шляхетських гербів утворених на знакоподібній основі складала менше 20% від загального числа [686]. Дещо частіше родові знаки використовувалися в якості родових гербів польським міщанством (часто німецького походження) [556, с.339-354; 607, Том II, с.324-385; 706, с.1-6], так само як і міським патриціатом середньовічного Чеського королівства [642, с.122]. Серед німецького міщанства частка знакоподібних гербів становила близько трьох відсотків від загального числа бюргерських гербів [617, с.777-815]. Ще меншим було число таких конструкцій в герботворенні німецької шляхти, не говорячи вже за нобілітет інших європейських країн, в яких знакоподібні герби залишалися практично невідомими.

Натомість, руське герботворення було представлено знакоподібними гербами на всіх щаблях соціальних сходів. “Старожытными” родовими знаками в якості гербів широко користувалася як титулована знать – князі, пани радні та хоруговні, так і шляхетський загал (зем’яни), а крім того – напівпривілейовані верстви середньовічного суспільства – бояри, міщани,

слуги. Подібна практика була цілком незнаною в інших країнах тогочасної Європи, навіть в тих, геральдичні комплекси яких (в основному серед напівпривілейованого елемента) частково склалися зі знакоподібних сюжетів.

Окремою проблемою є питання геральдизації руських родових знаків, тобто часу коли останні було осмислено в геральдичних категоріях та перетворено на особові, а згодом – родові, герби. Як правило, вихідним моментом у гербовленні родових знаків називають їх розміщення в геральдичних щитах, або використання поруч з ними специфічних позаштитових елементів повного герба (шолом, нашоломник, намет). Простежити цей процес можемо за допомогою аналізу тогочасного сфрагістичного матеріалу, що являє собою основу в наших студіях над середньовічним руським герботворенням. Геральдичні елементи спостерігаємо вже від самого початку використання родових знаків на сфрагістичних пам'ятках (від середини XIV ст.), що дозволяє ув'язати процес геральдизації цих знаків з виникненням нового типу печатки на руських землях.

Останній прийшов на зміну київо-руській (русько-візантійській) традиції, для якої характерним було зображення в полі печатки образів тезоіменних святих [525-527]. Найпізніша пам'ятка, яку було створено на цій основі, походила від 1341 р. (печатка Дмитра Дядька). По тому всі без виключення руські особові печатки незмінно оздоблювано зображеннями родових знаків – в щитах або безпосередньо в полі печатки (від середини XIV ст. – бачимо паралельне уживання обох способів). Варто звернути увагу, що в середньовічній руській сфрагістиці не було особливої різниці між зображенням знаків в щитах чи без нього – навіть в XVI – XVII ст. руські знакоподібні родові герби не раз розміщувалося на печатках безпосередньо в їх полі.

Тож наявність чи відсутність щита на печатці не може бути надійною підставою для штучного поділу на гербові чи негербові печатки. Очевидно, що всі печатки, які містили в своєму полі родові знаки, були гербовими. Це є тим більш вірогідним з огляду на те, що на окремих печатках 2-ї пол. XIV ст. бачимо позащитові елементи повного герба (печатки Дмитра пана з Гораю Ходка Чемера та ін.), зображення яких в гербах руського нобілітету подають також західно-європейські (фламандські) гербовники 2-ї пол. XIV ст. З огляду на це, відсутність щита в зображенні окремих руських знакоподібних гербів варто пов'язати скоріше з особливостями тогочасної сфрагістичної практики на руських землях, ніж з передгеральдичним характером цих знаків.

Попри наполегливі намагання окремих дослідників пов'язати виникнення руської геральдичної традиції з польськими впливами [628, с.185-204; 445, с.96-109], мусимо констатувати – жодна геральдична пам'ятка Русі XIV ст. не містить в собі жодних ознак подібних впливів. Більше того – навіть від XV – 1-ї пол. XVI ст. (періоду який приносить нам масовий матеріал для вивчення руського герботворення, що налічує тисячі пам'яток) практично не маємо прикладів уживання руським нобілітетом гербів польського походження і це попри те, що, скажімо, в Руських землях Корони Польської руська шляхта постійно мала перед очима приклади польського герботворення – з огляду на масову присутність на цих теренах урядовців та землевласників польського походження.

Власне наявністю на коронних землях Русі гербів шляхти польського етнічного походження і обмежується присутність польського герботворення в руському геральдичному просторі доби пізнього середньовіччя – в середовищі руської шляхти ці впливи практично не проникали аж до ранньомодерних часів. Окремі зразки опосередкованого польського впливу на руське герботворення можемо бачити хіба що в поодиноких спробах надавати окремим руським гербам відповідних назв за польським зразком.

Врешті, більшість цих спроб завершилися невдачею, а період масового вироблення та закріплення гербових назв за руськими гербами припадає вже на річпосполитську добу.

Тоді ж, в основному під впливом геральдичної літератури – в першу чергу гербовників, розпочато процес витворення руських гербових спільнот, що мали зорганізувати руське герботворення на зразок польської геральдики, яка ще від доби середньовіччя витворила систему гербових братств. Останні були специфічно польським явищем, тож намагання розглянути руську гербову спадщину доби середньовіччя через призму цього суто польського інституту видаються явним анахронізмом – тогочасна руська геральдика (навіть в коронних землях, не говорячи вже за Велике князівство Литовське і Руське та Русо-Влахію) не знала ні гербових назв (за поодинокими винятками), ні тим більше – гербових спільнот. Наявність останніх на руських теренах є продуктом ранньомодерних трансформацій через які пройшла руська геральдика починаючи від середини XVI ст.

Крім витворення гербових назв та гербових спільнот в руському герботворенні впродовж 2-ї пол. XVI – 1-ї пол. XVII ст. відбувся цілий ряд кардинальних змін, які врешті призвели до інтеграції руської родової геральдики в нову річпосполитську геральдичну систему, у витворенні якої, крім руської (очевидно, найчисельнішої) складової, найбільш помітну роль відіграли польський, литовський та пруський компоненти.

В стилістичному плані значне число витворів старого руського герботворення було переосмислено в натуралістичний спосіб – знакоподібні конструкції в річпосполитську добу набували вигляду певних гербових фігур, що не раз не мали жодної подібності з відповідними знаками. Крім цього “опредметнювання” старих родових знаків бачимо також тенденцію до їх зближення з певними зразками польського герботворення (гербами Новина, Яструб, Побог, Гоздава, Радван та ін.).

Втім, основна маса уніфікаційних заходів в руському герботворенні ранньомодерної доби відбувалася навколо новоутворених руських гербових спільнот. Так, значне число руських гербів, в основі яких перебувало зображення врубів, було зведено до стандартизованої форми герба Корчак, а гербів з різноманітними комбінаціями стріло-, півколо- та зірко-подібних знаків – до герба Драго-Сас. Вирішальним чином на цей процес вплинула поява річпосполитських гербовників (Папроцького, Окольського, Несецького та ін.), автори яких власне і проробили більшість операцій з переосмислення руської геральдики в категоріях польського герботворення, які лише згодом було закріплено в практичній сфері під впливом авторитету цих друкованих творів.

Врешті, XVII – XVIII ст. стало добою остаточного формування та розквіту такого складного явища як річпосполитська геральдика, в якій руська геральдична спадщина відіграла роль одного з ключових та найчисельніших складників.

Паралельно з витворенням річпосполитської геральдичної системи на центрально-українських теренах постає ще один комплекс родових гербів, що частково успадкував традиції середньовічного руського герботворення. Цим ранньомодерним витвором була козацька геральдика, що характеризувалася цілим рядом самобутніх рис як в зовнішньому оформленні гербів, так і у в сфері символічного наповнення відповідних геральдичних пам'яток.

Нова соціальна еліта, що виникла внаслідок Козацької революції, – козацька старшина, використала наявний інститут родового герба з соціально-ідентифікуючою метою, намагаючись через набування гербів ствердити своє привілейоване становище в тогочасному українському суспільстві. До середини XVIII ст. козацьке родове герботворення лише в дуже незначній мірі сягало по відповідні зразки руської та річпосполитської геральдичної спадщини. В абсолютній більшості пам'ятки козацького

герботворення були новотворами, що виникли в цілком нових суспільно-політичних умовах і, відповідно, відображали їх особливості через своєрідні геральдичні сюжети.

Найвиразнішою ознакою козацької геральдики була крайня мілітаризація її символічного наповнення. Зображення різноманітної зброї, символи, що позначають військові чесноти та ін. мілітарні сюжети можемо бачити практично в кожному козацькому гербі. Подібне смислове наповнення напрочуд точно відображало особливості тогочасного життя в умовах перманентних військових конфліктів, і врешті сам військовий характер козацьких державно-політичних організмів та їх провідної верстви – козацькоє старшини.

Певні зміни в козацькому герботворенні можемо спостерігати від середини XVIII ст., коли на теренах Гетьманщини та Слобідських полків завершився процес формування відповідно нової та слобідсько-української шляхти, що частково повернулася до світогляду та політичної ідеології річпосполитських часів. Наслідком цих перетворень в геральдичній сфері стало широке використання новою шляхтою зразків річпосполитського герботворення, в тому числі й руського походження. Втім, варто зазначити, що загальне число цих запозичень все ж таки було порівняно меншим ніж самобутніх витворів козацького герботворення, навіть станом на кінець XVIII ст.

Наостанок можемо констатувати, що той шлях який пройшла українська родова геральдика впродовж пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби є унікальним в історії цілого європейського герботворення. В жодній іншій країні геральдика не зазнала таких карколомних змін, які бачимо в українському герботворенні на зламі XVI – XVII ст. Врешті, жодна європейська країна не витворила наскільки неподібні між собою і водночас настільки ж самобутні геральдичні комплекси, якими

були дві суто українські геральдичні системи – руська середньовічна та козацька.

ДОДАТКИ

Таблиця І

Гербові спільноти Корони Польської XV – XVI ст.

Польська назва	Клич (Zawołanie)	Латинська назва	Руська назва	Українська назва	Походження	Письмові джерела	Гербовники	Печатки
Abdank Awdaniec Habdank Łąkotka Łękawica Szczedrzyk	Abdank Awdaniec Habdank	Abdank Awdanecz Habdank Lankotka Lancawicza Szetryk	Габданец-КФ	Абданк Габданець Габданк Лакотка Лекавиця Щедрик	польське	1402, 1411, 1421, 1428- Маз. 1411-Суд. 1413-АУН	AL, CB IC, SP, LI	1343-Кл. 1405, 1439, 1440, 1474, 1483-Р. 1408-Суд. 1461-Кр.
Amadej Hamadej Orłek	Hamadej	Amadey Hamadey Orlek	Орлик-ПВЗ	Амадей Гамадей Орлик	угорське	1402, 1424, 1425-Сір. 1426-Маз.	IC, SP, LI	
<i>Barana Rogi</i> <i>Roman</i>	<i>Baran</i> <i>Roman</i>	<i>Barana Rogy</i> <i>Roman</i>		<i>Барана Роги</i> <i>Роман</i>	сілезьке	1398, 1400, 1404, 1424, 1447, 1448	WG, AB CB	1305-Сіл.
<i>Becz</i>		<i>Becz</i>		<i>Беч</i>	сілезьке	ВП		1282-Сіл.

Belina Bilina Bylina	Bylina	Belina Bilina Bylina	Бѣлина-ПВЗ	Белина Білина Билина	польське	1431	АТО AL, СВ SP, LI	1447, 1473- Кр. 1482-Пл.
Belcz Bełty	Bolc	Belcz		Белч Белти	польське	1412-ВП	АТО, СВ	1318-Сіл.
Bibersztyn Bibersztajn Momot Wiberszten	Bibersztyn Momot	Biberstin Bibersteyn Momoth Wiberszten	Момот-ПВЗ	Біберштин Біберштайн Момот Віберштен	німецьке	1409-Вісл. 1409-Суд.	IC, SP, LI	1259, 1315- Сіл. 1323 1334-Суд.
Bielina Bialina Konopka	Bielina	Bielina Bialina Konopka	Бѣлина-ПВЗ	Білина Бялина Конопка	польське	1388-Лан. 1428, 1434, 1455-Маз.	SP, LI	
Bielina II Koniowaszyja Alabanda Alba Luna	Bielina	Bielina Alabanda Alba Luna	Бѣлина-ПВЗ	Білина II Коневашия Алябанда Альбалуна	польське	1403 1448	SP, LI	
Bija w Łeb	Bija w Łeb			Бий в Лоба	польське	1424-Кр.		
Bijekaw	Bijekaw	Bijekaw		Бискав	нобілітація	1457-Пом.		
Bogoryja Boguryja	Bogoryja	Bogoryja Boguryja	Богорина-КГ	Богория Богурия	польське	1408-Суд. 1413-АУН	FHL WG, AB	1326, 1334- Кр.

							CB, AWG IC, SP, LI	1344, 1359, 1368-ВІІ
Bojca Modzelie Modzela Piaseczna		Bojca Modzele Modzella Pyasieczna	Модзеле-ПВЗ	Бойча Модзеле Модзела Пясечна	руське	1453-Маз.	SP, LI	
<i>Bonarowa</i>		<i>Bonerorum</i>		<i>Бонарова</i>	<i>німецьке</i>	<i>1516</i>	<i>LI</i>	
Bończa Jednorożec	Bończa Genorozecz Jednorożec	Boncza Rinocerus Unicornus	Бонча-ПВЗ	Бонча Однорожець	італійське (угорське)	1396 1413-Суд. 1413-Маз.	IC, SP, LI	1464-Р. 1466 1478-Пл.
<i>Borsznic</i> <i>Borsnicz</i>		<i>Borszchnica</i> <i>Borsznic</i>		<i>Боршниця</i> <i>Боршнич</i>	<i>сілезьке</i> (руське)	<i>1449-ВІІ</i>	<i>АТО, СВ</i>	<i>1295-Сіл.</i> <i>1404-Р.</i>
Boża Wola		Bosza Wolya		Божа Воля	польське	1428-Маз.		
Boże Zdarz		Bosze Zdarz		Божедар	нобілітація	1442-Кр.	IC, SP, LI	
Broda Brodzic Trzy Krzyże		Brodi Brodzicy	Брода-ПВЗ Бродич-ПВЗ	Брода Бродич Три Хреста	польське	1414	IC	
<i>Bużewoj</i>				<i>Бужевой</i>	<i>сілезьке</i>		<i>WG, AB,</i> <i>LSJ, CB</i>	
Bybel		<i>Bibel</i>		<i>Бибель</i>	<i>руське</i>	<i>1439-Р.</i>		

<i>Buchawa</i>		<i>Buchawa</i>	Бухава-КГ	<i>Бухава</i>	<i>невідоме</i>	<i>1413-AUH</i>		
Bylina	Bylina	Bylina	Бѣла-КГ	Біла	польське	1405-ВП 1410-Суд. 1414-Вісл.	FHL AL, CB	1352-ВП 1413-AUH
<i>Chmara</i>		<i>Chmara</i>	Хмара-ПВЗ	<i>Хмара</i>	<i>руське</i>	<i>1439-Р.</i>		
Cholewa		Cholewa	Холева-ПВЗ	Холева	польське	1408	IC, SP, LI	
<i>Chorąbala</i> <i>Błożyna</i> <i>Włożyna</i>	<i>Chorąbala</i> <i>Błożyna</i>	<i>Chorambala</i> <i>Blozyni</i> <i>Wlozini</i>		<i>Хорабала</i> <i>Бложина</i> <i>Вложина</i>	<i>польське</i>	<i>1402, 1415,</i> <i>1419, 1421,</i> <i>1424-Маз.</i> <i>1420-Суд.</i>		
<u><i>Chwalne</i></u>				<u><i>Хвальне</i></u>	<u><i>нобілітація</i></u>	<u><i>1556</i></u>		
Cielątkowa Kucza	Kucza	Czelanthkowye Kucza	Куча-ПВЗ	Целяткова Куча	прусько- поморське	1399-Кр. 1399, 1426	IC, SP, LI	
Cielele	Cielele	Czelele		Целеле	польське	1422		
<i>Cielepała</i> <i>Pień</i>		<i>Czelepoli</i>		<i>Целепала</i> <i>Пень</i>	<i>сілезьке</i>	<i>1412, 1504,</i> <i>1512, 1518</i>		<i>1273-Сіл.</i> <i>1286, 1441-Кр.</i>
Ciolek	Ciolek Biała	Taurus	Деталенкѣ-КГ Телокѣ-АРК, ASang, XIII, 8	Телок	німецьке	1409-ВП 1411-Суд. 1411-Маз.	АТО AL, CB IC, SP, LI	1430-Р.

						1413-AUH		
<i>Cwalina</i> <i>Karwowski</i> <i>Niedźwiedzie</i> <i>Łapy</i> <i>Pniejnia</i>		<i>Czwalina</i> <i>Karwowsky</i>		<i>Цвалина</i> <i>Карвовський</i> <i>Лапи ведмедя</i> <i>Пнейня</i>	<i>сілезьке</i>	<i>1411, 1486-</i> <i>Пл.</i> <i>1537-М.</i>		
<u><i>Czarczyna</i></u>		<u><i>Czarczyna</i></u>		<u><i>Чарина</i></u>	<u><i>нобілітація</i></u>		<u><i>LI</i></u>	
<i>Czasza</i> <i>Karp</i>	<i>Czasza</i>	<i>Czasza</i> <i>Carpy</i>		<i>Чаша</i> <i>Корон</i>	<i>сілезьке</i>	<i>1399, 1414</i> <i>1448-Позн.</i>	<i>LSJ</i>	<i>1340-Сіл.</i> <i>1432-Позн.</i>
Czewoja <i>Czawuja</i> <i>Czewuja</i>	Czewoja <i>Czawuja</i> <i>Czewuja</i>	Czewoya <i>Czawoy</i> <i>Czeuya</i>		Чевоя <i>Чавуя</i> <i>Чевуя</i>	<i>польське</i>	<i>1409-Маз.</i> <i>1412-Суд.</i> <i>1415-Вісл.</i>	<i>AL, CB</i> <i>SP, LI</i>	
<i>Czeluść</i>	<i>Zawotoł</i>	<i>Czeluscz</i>		<i>Челюсть</i>	<i>польське</i>	<i>1420-Маз.</i>		
<i>Czyrmiński</i>	<i>Czyrwony</i> <i>szczyt</i>	<i>Cirmenscy</i>		<i>Чирменський</i>	<i>сілезьке</i>	<i>1419-ВП</i>		<i>1311-Сіл.</i>
<i>Cwiek</i>		<i>Czwek</i>		<i>Цвек</i>	<i>польське</i>	<i>1422</i>		
<u><i>Dąb</i></u>				<u><i>Дуб</i></u>	<u><i>нобілітація</i></u>	<u><i>1542</i></u>		
Dąbrowa	Dąbrowa	Dambrowa	ДҀБРОВА-ПВЗ ДОМБРОВА-ПВЗ	Дуброва	<i>польське</i>	<i>1421</i>	<i>IC, SP, LI</i>	<i>1343</i>
Dąbrowa II	Dąbrowa	Altera	ДҀБРОВА-ПВЗ	Дуброва II	<i>польське</i>	<i>1421</i>	<i>IC, SP, LI</i>	

		Dambrowa						
Dąbrowa III	Dąbrowa	Dambrowa tertia	ДѢБРОВА-ПѢЗ	Дуброва III	руське		LI	1461-Р.
<i>Denav</i>	<i>Denav</i>	<i>Duae Rosae</i>		<i>Денав</i> <i>Дві Ружі</i>	сілезьке	<i>1414-Позн.</i>	<i>AL, CB</i>	
Dębno	Dębno	Dabno	Д҃УБНО-КҐ	Дубно	польське	1410-МП 1413-АУН 1416-Маз.	CB CC IC, SP, LI	1406, 1413, 1421, 1422, 1431-Кр. 1464-Р. 1464-ВП
<u><i>Dęborog</i></u>				<u><i>Дуборог</i></u>	<u>нобілітація</u>	<u>1564</u>	<u>LI</u>	
<i>Dobruszka</i>	<i>Dobruszka</i>	<i>Dobruszka</i>		<i>Добрушка</i>		<i>1402-Маз.</i>		
Doliwa Doliwczyk Dolwita	Doliwa	Doliwa Doliwczik Doliwitarum Tres Rosae	ДОЛИВА-КҐ	Долива Доливчик Долвита	польське	1383-ВП 1404 1413-АУН 1415-Маз. 1420-Суд.	FHL WA ATO AL, CB IC, SP, LI	1311, 1343 1334, 1343, 1360-Позн. 1411-Суд. 1442, 1443, 1460-Кр.
Dołęga	Dołęga	Dolega	Доле҃га-ПѢЗ Долянк҃га-КҐ	Доле҃га	польське	1402-Маз. 1413-АУН	ATO IC, SP, LI	1345, 1435, 1451-Д.

Drogosław	Drogosławic	Drogoszlaw		Дрогослав	сілезьке	1398, 1449- ВП	AL, CB	1398
Drużyna Krzywaśn Krzywaśnic	Drużyna Białęga	Drużyna Corrulus Curvatura	Крива-ПВЗ	Дружина Крива	польське	1385 1399, 1473, 1475-Маз.	IC, SP, LI	1471-Кр.
Dryja Mutyna		Drya Mutyna	Дриґ-Кґ Дрыга-ПВЗ	Дрия Мутина	бургундськ е	1395-ВП 1413-AUH	WA, ATO AL, CB, FHL, CC IC, SP, LI	1276 1352-Пом.
Drzewica	Drzewica	Drzewicza		Древиця	польське	1396, 1409, 1416	IC, SP, LI	
Działosza		Dzaloscha	Дгалоса-Кґ	Дялоса	польське	1413-AUH	IC, SP, LI	1466-Суд.
<u>Fajerhak</u>				<u>Фаєргак</u>	німецьке	<u>1574</u>		
Frangebarg	Frangbark	Frangebarg		Франгебарг	польське	<i>1414-Сір.</i> <i>1417-Маз.</i>		
Gaska Paparona		Ganski		Гуска Папарона	італійське	1402-Сір.	WG, AB CB, LI	
Glaubicz				Глаубич	сілезьке	1535, 1573	ATO AL, CB	1326-Сіл.
Glezyna	Glezyna	Glezyn		Глезина	сілезьке	<i>1420, 1448,</i>		

						1453		
Godula Bodula	Mozgawa	Godula Bodula		Годула Бодула	польське	1412, 1414, 1424	IC, SP, LI	
Godziemba Godzamba Trzysośnie	Godziemba	Godziemba Godzamba	Годзімба-КФ Годєба-ПВЗ Кгодіба-ПВЗ	Годєба Годяба Три Сосни	польське	1403-Сір. 1413-АУН 1441-Лан. 1424, 1487	АТО AL, CB FHL, CC IC, SP, LI	1363-Пл. 1426-Позн. 1487-Р.
Gozdawa Gozdawita Gozdowo	Gozdawa Gozdowo Śmiara	Gozdawa Gozdawitarum Goszdowo Lilium		Гоздава Гоздавита Гоздово Лілія	польське	1402-Лан. 1415-Маз. 1420-Суд. 1445, 1448	IC, SP, LI	1308-Пом. 1375-Кр. 1378-Пл. 1382
Grabie Grabia Grabic Szczuki	Grabie Grabia Kocina	Grabye Graba Grabycze Rastrum	Гравич-ПВЗ	Граби Граба Гравич Щуки	чеське	1398 1398, 1410- Суд. 1427-Вісл.	SP, LI	1345-Осв. 1436-Кр.
Groty			Кгроти-ПВЗ	Гроти	польське		АТО AL, CB	
Gryf	Świeboda Swoboda Po trzy na	Gryf		Гриф	данське (прусько- поморське)	1401 1412, 1437- Вісл.	АТО CB IC, SP, LI	1366, 1376, 1438-Суд. 1435, 1438,

	gałaz					1412-Суд. 1413-АУН 1447-Р.		1447-Р. 1466, 1493- Кр.
Grzyzima Borek Wilk		Gryzima Borek Lupus	Борек-ПВЗ Вовк-ПВЗ	Гризима Борек Вовк	німецьке	1512, 1517, 1523	IC, SP, LI	1386-ВП
Grzymala Grzymalita Ślasa	Grzymala	Grzimala Grzymalitarum Slassy	Кримала-КС Гримала-ПВЗ	Гримала Грималита Сляса	німецьке	1377, 1430- Позн. 1402, 1415- Суд. 1403, 1415, 1427-Вісл. 1413-АУН 1424, 1445- Маз.	LSJ FHL АТО AL, CB CC IC, SP, LI	1268, 1276, 1302, 1390- Сіл. 1343, 1344, 1352, 1381- Позн. 1405-Суд. 1427, 1464-Р.
Habic		Habicz		Габич	польське	1443-Маз.		
Helm		Helm		Хелм	сілезьке		IC, SP, LI	1298, 1299, 1324-Сіл.
Herburt		Herburt		Гербурт	німецьке (моравське)		SP, LI	1288, 1295- Сіл.

								1433-Р.
<i>Herkulea</i>				<i>Геркулея</i>	<i>нобілітація</i>	<i>1572</i>		
Janina Szczyt w Szczycie	Janina	Janina Clipeus in Clipeum	ґаннина-КҐ	Яніна Щит в Щиті	польське (німецьке)	1388-Лан. 1414, 1415- Вісл. 1414, 1415- Суд. 1421-Маз.	LSJ АТО IC, SP, LI	1379-Суд. 1413-АУН 1439
Jasiona	Jasiona	Jassona		Ясона	польське	1406-ВП	LI	
Jastrząb Jastrzębiec Bolesta Boleścic Jastrzębek Kamiona Lubrza Łazęka	Bolesta Nagody Nagórę Zarazy Kamiona Lubrza Łazęka	Accipiter Gestrzabecz Bolesty Boleścic Yastrzambko Camona Lubrza Lazanky	ґастревцы-КҐ Болесты-КҐ Нагорка-ПВЗ Зараза-ПВЗ Камѣна-ПВЗ Лазанки-КҐ	Яструб Яструбець Болести Болестич Яструбок Каміна Любра Лазанки	польське	1335-МП 1407, 1413, 1415-Вісл. 1407, 1413, 1415-Суд. 1416, 1419, 1428, 1445, 1446-Маз.	WG CB CC IC, SP, LI	1319, 1378, 1408-Кр. 1405-ВП 1413-АУН 1436, 1445, 1464-Р. 1448-Зат. 1454-Суд.
<i>Jelenie Rogi</i>				<i>Оленя Роги</i>	<i>польське</i>	<i>1420</i>		
Jeleń Brochwa	Opole	Cervus	Олень-ПВЗ	Олень Брохва	сілезьке	1400-Позн. 1445, 1446,	LSJ SP, LI	1268, 1282- Сіл.

Brochwicz Czarny Jeleń Jeleń Niałko Niałko		Niger Cervus Gelen Nalko Nalkow		Брохвич Чорний олень Олень Налко Налко		1450		1310, 1314, 1314-Позн.
Jelita Kozłarogi Kozle Rogi	Jelita Nagody	Gelitha Hastae Koslarogi Koszle Rogy Tres Hastae	Єлидове-КГ	Єліта Списи Козлароги Козлові роги Три списа	польське	1398-Маз. 1415, 1416, 1427-Вісл. 1409, 1415, 1416-Суд.	FHL WG, AB АТО СВ IC, SP, LI	1316, 1352, 1372-Кр. 1409-Р. 1413-AUH
Jeziора Jeziерza Jeziоро	Jeziора	Jeziора Geziора Geziоро		Озеро	польське	1408, 1414, 1480-Маз.	AL, СВ	
Junosza Baran	Junosza	Junosza Agnus	Баран-ПВЗ	Юноша Баран	польське (німецьке)	1335-МП 1405-Позн. 1428-Сір.	WA AL, СВ IC, SP, LI	1335, 1352
Kiczka Kietlicz		Kuczka		Кичка Кетлич	німецьке	1480		
Kierdeja		Kierdeia		Кирдея	руське	1436	IC, SP, LI	1427, 1451 1454-Р.
<u>Kizlinek</u>				<u>Кизлинек</u>	<u>нобілітація</u>	<u>1613</u>		

<i>Klepzig</i>				<i>Клециг</i>	сілезьке		АТО AL, CB	1382-ВП 1427-Р.
<i>Kliza</i>	<i>Kliza</i>			<i>Клиза</i>	польське	1399-Маз.		
<u><i>Kłóśnik</i></u>				<u><i>Колосник</i></u>	<u>нобілітація</u>	<u>1588</u>		
<i>Kołmasz</i> <i>Kołomasz</i>	<i>Kołmasz</i>	<i>Colmasch</i> <i>Kolomasz</i>		<i>Колмаш</i> <i>Коломаш</i>	польське	1409-Суд. 1428-Вісл. 1428-Сір. 1429-Маз.		
Kopacz Skrzydło	Skrzydło	Fossor Scrzidlo	Копач-КГ Копач-ПВЗ	Копач Крило	угорсько- сілезьке	1404, 1436 1413-АУН	SP, LI	1254-Сіл. 1446-Кр.
Kopaszyna	Kopaszyna Poruba	Corpasszina		Копашина	польське	1386-Суд. 1427-Вісл.	IC, SP, LI	1282-Суд. 1286-Кр. 1432-ВП
Korab	Korab	Corab	Корав-ПВЗ	Кораб	німецьке (англійське)	1408-ВП	АТО, СВ IC, SP, LI	1299 1382-Кр.
Korczak Karby Trzy Wręby Wrębowie		Ciffus Corzacowe Karpye	Корчак-ПВЗ Корчакове-КГ	Корчак Корчаки Карби Три Вруби Вруби	руське	1413-АУН 1449	WG, AB АТО СВ, СС IC, LI	1390, 1464, 1466, 1475-Р.

Korczbok Korczbog		Corczbok Corczbog		Корчбок Корчбог	німецьке	1466	WG, ATO AL, CB IC, SP, LI	1322, 1325- Сіл. 1432-Позн.
Kornic Bies Kurnic	Kornicz Kurnic	Cornicz Byes Curnicz		Корнич Біс Курнич	руське	1421, 1445, 1446	WG, AB CB IC, SP, LI	1440, 1441, 1443, 1445, 1449, 1454, 1465, 1466, 1477-Осв.
Korwin Corvus		Corvinus Corvus		Корвин Корвус	польське	1526	LI	
Kościeszka Strzegomia Strzegomita		Cosciessa Strzegomia Strzegomita	Костеша-ПВЗ Костеса-ПВЗ	Костеша Стрегомія Стрегомита	польське	1400-Маз.	WG, WA ATO AL, CB IC, SP, LI	1361-Суд. 1387-Маз. 1427-Р. 1432-ВП
Kot Morski		Cattus Marinus	Кот морски- КГ	Кіт морський	руське	1413-AUH	SP, LI	1467-Р.
Kotwica		Anchora Marina		Котвиця	німецьке		IC, SP, LI	1357, 1494- Куяв.
Kotwic		Kothwicz		Котвич	сілезьке		SP, LI	1357, 1484- Позн.

								1477-Осв.
Kownaty Suche Kownaty		Kownati Suche Kownati		Ковнати Сухі Ковнати	польське	1416	LI	
Kownia Koprzyńia Rownia	Kownia Skownia	Couinia Koprzyńia Rownia		Ковня Коприня Ровня	угорське	1391, 1398, 1416, 1450	IC, SP, LI	
Koziel				Козел	сілезьке			1304-Сіл.
<u>Kroje</u>				<u>Кроє</u>	польське	1578	<u>GC</u>	
Kromno				Кромно	польське	1511, 1579		
<u>Krucina</u>				<u>Круцина</u>	нобілітація	1571		
<u>Krzywda</u>				<u>Кривда</u>	польське	1578	<u>GC</u>	
Kuczaba Kuszaba Paprzyca	Ibiczna Kuszaba	Cuczaba Cuszaba		Кучаба Кушаба Паприка	чеське	1397 1411-Суд. 1411-Маз.	LSJ IC, SP, LI	
Kwasawa	Kwasawa Kwasowa	Quassawa		Квасава	польське	1413-Суд. 1413-Вісл.		
Larysza Laryssa	Borys Larysza	Larishz		Лариса	італійське	1446, 1452	FHL SP, LI	
Laska Brog	Laska	Lassky Acervus	Ласка-ПБЗ	Ласка Брог	польське	1397	FHL, AB WA, ATO	1318, 1343, 1357, 1454-

Leszczyc		Cerulus Leszczyc		Лешиць			AL, CB IC, SP, LI	Куяв. 1403-Кр.
Lebel		Leblow		Лебель	німецьке	1434-ВІІ	WG, AB CB	
Leliwa Leliwita	Leliwa	Lelywa Lelivitarum	Лелива-КГ	Лелива Лелівіта	німецьке	1399, 1412, 1414 1413-АУН 1448, 1449- Позн.	WG, AB АТО CB CC, AWG IC, SP, LI	1324, 1334, 1387-Кр. 1375, 1392, 1397-Суд. 1387, 1417, 1440-Р.
Lewart Walny	Walny Wali Uszy	Leopardus Walny		Леварт Вальний	німецьке	1417 1420-Маз.	АТО IC, SP, LI	1434-Д. 1473-Люб.
<u>Leworyb</u>		<u>Leworyb</u>		<u>Левориб</u>	індигенат	1590		
Lis Bzura	Lis Orzy Orzy Strzepacz	Lyssowe Vulpis Bzuri	Лисы-КГ Лис-ПВЗ	Лис Лиси Бзура	польське	1413-АУН 1434, 1450	WG АТО AL, CB IC, SP, LI	1226, 1282- Сіл. 1306, 1323, 1410-Кр. 1436-Р.
Luba Lubicz	Luba Lubicz	Luba Lubicz	Люба-ПВЗ Любич-ПВЗ	Люба Любич	польське	1396, 1418, 1422-Лан.	WA LI	1348-Куяв. 1434-Д.

			ЛҮБА-ПВЗ ЛҮБИЧ-ПВЗ	Луба Лубич		1419-Суд. 1419, 1425, 1443-Маз. 1450, 1455		1436-Р.
<i>Lubcza</i> <i>Lubrza</i>	<i>Lubcza</i> <i>Lubrza</i>	<i>Lubcza</i> <i>Lubrza</i>		<i>Любча</i> <i>Любра</i>	<i>польське</i>	<i>1392-Лан.</i> <i>1416-Суд.</i> <i>1416-Маз.</i>		
<i>Lubiądz</i>	<i>Lubiądz</i>	<i>Lubodza</i>		<i>Любодза</i>	<i>польське</i>	<i>1416-Суд.</i> <i>1416-Вісл.</i>		
<i>Lubowla</i> <i>Ogniwo</i>	<i>Ogniwo</i>	<i>Lubowla</i> <i>Ignile</i>		<i>Любовля</i> <i>Огниво</i>	<i>польське</i>	<i>1398, 1411,</i> <i>1416</i>		<i>1352, 1379</i>
Łabeć Łambeć Skrzynno Skrzyński		Cygnus Lambanczi Skrinno Skrzynsczy	ЛЕБѢДЬ-ПВЗ ЛАПЕД-КФ СКРИНСКИ-КФ	Лебідь Скринно Скринський	данське	1406-Сір. 1413-АУН 1447	АВ, WA АТО, СВ ІС, SP, LI	1326, 1412, 1482
Łada Ładzie		Lada Ladzie		Лада Ладич	польське	1401, 1454- Маз.	ІС, SP, LI	1450
<i>Łekna</i>		<i>Łekna</i>		<i>Лекна</i>		<i>1484-Сіл.</i>	<i>WG, AB</i> <i>СВ</i>	<i>1305-Кл.</i> <i>1319-Сіл.</i>
Łodzia	Łodzia	Lodza	ЛОДЖА-КФ	Лодя	польське	1411	АТО	1303, 1315-

		Navis Nawa			(англійське)	1413-AUH 1414, 1415- Суд. 1415-Вісл.	AL, CB IC, SP, LI	Кл. 1373-Кр. 1358, 1382, 1440-ВП
<u>Machna</u>		<u>Machna</u>		<u>Махна</u>	<i>нобілітація</i>	<i>1555</i>		
Mądrostki Śmiara	Śmiara	Mandrostki Smyara		Мадроський Смяра	польське	1414-Суд. 1468	АТО AL, CB IC, SP, LI	1302 1353-Суд. 1427-П.
Merawy		Merawu		Мерави	<i>нобілітація</i>	<i>1499</i>		
Mieszaniec		Media Aquilae		Мішанець	польське	<i>1430</i>	<i>SP, LI</i>	
Mory Mora Morawa Murzynowa Głowa		Mori Mora Morawa Murzinowo Głowa		Мори Мора Морава Мавра голова	німецьке	1412 1434-Д.		
<u>Murdelio</u>		<u>Murdelio</u>		<u>Мурделіо</u>	<i>хорватське</i>	<i>1584</i>	<i>HRP</i>	
Nabra Kłobuk Stańcowie Waldorf	Nabra	Nabra Globug Stanczowye Waldorf		Набрами Клобук Станцови Вальдорф	руське	1408, 1431, 1432, 1439, 1455	CC IC, SP, LI	1370 – Сір.

Nałęcz Łęczuch	Nałęcz Nałęcz Jezioro	Nalancz Laczuch	Наленч-КҐ	Наленч Лачух	польське	1398-ВП 1413-AUH 1413-Суд. 1415-Вісл. 1425-Сір.	WG, AB ATO AL, CB IC, SP, LI	1293, 1343, 1393, 1398, 1413, 1433, 1451, 1466, 1477-ВП
Napiwowie Awstasy	Napiwowie	Napywow Austaczew		Напиво Австасій	польське	1425-ВП	LSJ	1343, 1382- ВП
<u>Newlin</u>		<u>Newlin</u>		<u>Невлин</u>	<u>нобілітація</u>	<u>1572</u>		
Nieczuja Cielech Ostrew	Nieczuja Cielech	Neczuya Czelech Ostrew		Нечуя Целех Острев	польське	1397, 1418, 1427 1402-Сір. 1419-Суд. 1416, 1419, 1425-Маз. 1419-Вісл.	IC, SP, LI	1466
<u>Niemczyk</u>				<u>Німчик</u>	<u>польське</u>	<u>1578</u>	<u>GC</u>	
Niesobia Złodzieje		Nieszobya Slodzeyow		Несоба Злодії	польське	1424	FHL, AL ATO, CB IC, SP, LI	1352, 1357- ВП 1465-Осв.
<u>Niezgoda</u>				<u>Незгода</u>	<u>польське</u>	<u>1578</u>	<u>GC</u>	

Nowina	Nowina	Nowina	Новина-КГ	Новина	польське	1392-Лан. 1408, 1412, 1413-Суд. 1413-Вісл. 1413-AUH 1427-Р.	АТО AL, CB CC IC, SP, LI	1293
<u>Odrowas</u>		<u>Odrowans</u>		<u>Одровас</u>	<i>нобілітація</i>	<i>1591</i>		
Odroważ	Odroważ	Odrowansch	Одровос-КГ	Одровос	моравське	1413-AUH 1423 1426-ВП 1473-Маз.	WG, AB АТО AL, CB IC, SP, LI	1350-Д. 1350-Сір. 1364-Люб. 1385, 1441, 1454-Кр. 1427-Суд. 1432, 1439, 1444, 1456, 1457-Р.
Ogon Ogończyk Powala	Powala Sudkowicz	Ogon Powala	Огончик-ПВЗ Повала-КГ	Огон Огончик Повала	моравське	1394-Лан. 1413-AUH 1428-Маз. 1439-Р.	FHL WG, AB АТО AL, CB	1384, 1440- Люб. 1463, 1466, 1473-Р.

						1444-Суд.	IC, SP, LI	1466-Куяв. 1479-Суд. 1483-Лан.
Oksza Bradacica Kolda	Kolda	Oxa Ascia Bradaczicza Kolda	Ґекерка-ПВЗ Ґокерка-ПВЗ Ґокиръка-ПВЗ Колда-КҐ	Окша Сокирка Барда Колда	чеське	1411-Сір. 1433-Суд. 1432-Вісл. 1448, 1449, 1464	АТО IC, SP, LI	1320, 1352, 1437-Кр. 1413-АУН 1416, 1485-Р.
Oława	Oława	Ołaua		Олава	польське	1384, 1414	IC, SP, LI	
Ołobok	Ołobok	Ołobok Medium Salmonis Salmo	Ґолобокъ-ҐС	Ґолобок	руське	1388	WG, CB IC, SP, LI	1462, 1463, 1464-Р.
Orla Opala Szaszor	Opala	Orla Opala		Орля Опала Шашор	угорське	1400, 1422	АТО AL, CB IC, SP, LI	1343-Позн. 1434-Д.
Osmoróg Ciecierza Gierałt	Osmoróg Gierałt	Osmorog Czeczery Geralt	Усморокґ-КҐ Коралдове-КҐ Кґеральт-ПВЗ	Осморог Цецера Геральт	польське	1384, 1389, 1424 1398, 1399, 1407, 1412,	IC, SP, LI	1384 1385-Пл. 1402-Кр. 1413-АУН

						1415-Суд. 1398, 1402, 1407, 1415, 1428-Вісл. 1411-Маз.		
Osoryja Szarza	Osoryja Szarza	Ossoria Szarza	Ѓаржа-КЃ	Осория Саржа	польське	1395, 1397- Сір. 1396, 1414- Вісл. 1396, 1397- Суд. 1413-АУН 1425, 1446- Маз.	IC, SP, LI	
Ostoja Mościc	Ostoja	Ostoya Mosczie		Остоя Мостич	польське	1383 1405, 1411, 1419, 1421, 1422-Маз. 1411, 1414, 1415-Суд.	WG, AB АТО AL, CB CC IC, SP, LI	1358, 1432- Позн. 1433-Куяв. 1460-Кр.

						1414, 1415, 1426-Вісл. 1426-ВП		
Owad	Owad	Owad		Овад	польське	1415-Суд. 1415, 1445- Маз.	SP, LI	
<i>Pałuki</i>		<i>Palucensis</i>		<i>Палуки</i>	<i>польське</i>			<i>1292, 1343, 1357-ВП 1377-Куяв.</i>
<u><i>Pelikan</i></u>				<u><i>Пеликан</i></u>	<u><i>шведське</i></u>	<u>1564</u>		
<i>Pielgrzym</i>		<i>Pelgrzymow</i>		<i>Пілігрим</i>	<i>польське</i>	1424		
<u><i>Pietyrog</i></u>				<u><i>П'ятирог</i></u>	<u><i>руське</i></u>	<u>1578</u>	<u>GC</u>	
<i>Piękostki</i>		<i>Ryakostky</i>		<i>Пекосткий</i>	<i>польське</i>	1312, 1362- МП		
Pilawa Zet	Pilawa	Pilava Zet		Пилява Зет	польське	1386, 1389 1413, 1414, 1428-Вісл. 1415, 1423, 1428-Суд.	IC, SP, LI	1419-Кр.
Pirzchala	Pirzchala	Pirzchala	Персхала-КГ	Пирхала	польське	1409, 1422	АТО	1392, 1406,

Roch Trzaski		Roch Trzaski	Перхала-ПВЗ Пирхала-ПВЗ	Рох Траски	(італійське)	1413-AUH 1428-Маз.	AL, CB IC, SP, LI	1422, 1473 1344-Пл.
<i>Płonia</i>		<i>Płonia</i>		<i>Плонія</i>	<i>польське</i>	<i>1412, 1427- Cip.</i>		
<i>Pobędzie</i>	<i>Pobędzie</i>	<i>Pobandze</i>		<i>Побіда</i>	<i>прусько- поморське</i>	<i>1419</i>		<i>1301, 1305, 1308-Пом.</i>
Pobog Pobodze	Pobodze	Pobog Pobodze		Побог	польське	1403, 1415, 1425, 1429 1414-Вісл. 1416-Суд. 1416-Маз.	АТО AL, CB IC, SP, LI	1396, 1434- Д. 1413-AUH 1435-Кр. 1436-Р.
Pogonia		Pogonyu	Погоня-ЛВКЛ	Погоня	ЛИТОВСЬКЕ		<i>AL, CB</i> IC, SP, LI	
Pogonia	Pogonia	Pogonyu		Погоня польська	нобілітація	1434, 1456, 1464, 1468, 1481, 1498	IC, SP, LI	
<u><i>Pokora</i></u>				<u><i>Покора</i></u>	<i>руське</i>	<u><i>1578</i></u>	<u><i>GC</i></u>	
<u><i>Polota</i></u>				<u><i>Полота</i></u>	<i>нобілітація</i>	<u><i>1591</i></u>		
Polukoza Polkoza	Polukoza Polkoza	Polukosza Polcosze	Полкозита-КС	Полукоза Півкоза	польське	1382, 1416, 1475	АТО CB	1354, 1398, 1415, 1440,

Żebro		Zebrowye	ЖєвроПВЗ	Жєбро		1410-Суд. 1413-АУН 1427-Маз.	IC, SP, LI	1442-Кр. 1430-Р. 1433-Л.
Pomian	Pomian Nowiny	Roman	Поміан-КФ Поміан-ПВЗ	Помян	моравське	1402, 1426 1413-АУН 1445-Маз.	FHL AB ATO AL, CB IC, SP, LI	1306, 1433, 1435-Куяв. 1427-Р. 1427-Пр. 1479-Сір.
Poraj Róża	Poraj	Poray Rosa Rosa Alba Una Rosa	Порє-КФ	Порай Ружа Біла Ружа Одна Ружа	чеське	1386-ВП 1413-АУН	FHL ATO CC IC, SP, LI	1352, 1365, 1381, 1383, 1387, 1432, 1434-Кр. 1387, 1420, 1428-Суд. 1446-Люб. 1451-Вісл. 1463-Куяв. 1496-Р.
Poronia				Поронія	<i>польське</i>	1492, 1496- ВП	LI	1427-Р.

Powaby	Powaby	Powaby		Поваби	польське	1404-Сір.		
Prawda Prawdzie	Prawda Prawdzie	Prawdi Prawdziej		Правда Правдич	німецьке (прусько-поморське)	1405, 1407 1407, 1427, 1428-Вісл. 1407, 1428-Суд.	WG, AB ATO CB, CC IC, SP, LI	1375-Пл. 1422-Маз. 1452-Сів. 1458-Р.
Promnic		Promniczew		Промнич	польське	1425-ВП		
Protwic	Protwic	Protwic		Протвич	сілезьке	1432-Сіл. 1439-ВП	ATO AL, CB	1300, 1318-Сіл.
Prus Połtora Krzyża Turzyna Wiskawa Wiszczała	Turzyna Wiskała	Prussy Polthora Czizra Turzina Wiskawa Wiszczała	Прүсць-ПВЗ	Прус Півтора хреста Турина Вискава Вищала	прусько-поморське	1389, 1401 1407-Сір. 1413, 1415, 1427, 1432, 1437-Вісл. 1413, 1415, 1433-Суд.	IC, SP, LI	1430-Позн. 1450, 1459, 1460-Кр.
Prus II Słubica Wilcza Kosa Wilcze Kosy	Prus Nagody Na Pole	Prussi Słubicza Lupinorum Falcastrum	Прүсць-ПВЗ	Прус II Слубиця Вовча коса Вовчі коси	прусько-поморське	1401-Маз. 1478-Р.	IC, SP, LI	1402 1434-Д. 1453-Кр.

Prus III	Napora	Prus	Прусъ-ПВЗ	Прус III	прусько-поморське	1415	LI	
Przeginia	Przeginia	Przeginia		Прегина	польське	1398, 1400 1404-Кр. 1414-Вісл.	IC, SP, LI	1421-ВП
Przerowa Proporzec		Przyrowa Proporzec		Прерова Прапорець	сілезьке	1436-Маз.	IC, LI	
Przestrzał				Перестріл	індигенат	1482-УК 1569		
Przosna	Przosna	Przosna		Просна	польське	1393, 1412- ВП	FHL IC, SP, LI	
<u>Przyjaciel</u>				<u>Приятель</u>	<i>руське</i>	<u>1578</u>	<u>GC</u>	
<u>Pskowczyk</u>				<u>Псковчик</u>	<i>нобілітація</i>	<u>1581</u>		
Puchała Sławęcín	Biała Sławęcín	Puchali Sławanczyn	Пухала-ПВЗ	Пухала Славецин	польське	1398, 1416 1428-Маз.	LI	
Radwan Wirzbowa	Radwan Kaja	Radwan Wirzbowa		Радван Вирбова	польське	1407, 1413, 1414-Вісл. 1413-Суд. 1425-Маз.	SP, LI	1443-Кр.
<u>Radzic</u>				<u>Радзич</u>	<i>нобілітація</i>	<u>1578</u>	<u>LI</u>	

<i>Raj</i>	<i>Do Raja</i>	<i>Ray</i>		<i>Рай</i>	<i>польське</i>	<i>1397-Сір.</i>		
<u><i>Ramult</i></u> <i>Stoice</i>				<u><i>Рамулт</i></u> <i>Стоїце</i>	<i>руське</i>	<u><i>1575</i></u>	<i>PP</i>	
<u><i>Rarowski</i></u>				<u><i>Раровський</i></u>	<i>нобілітація</i>	<u><i>1581</i></u>		
<i>Rasp</i>				<i>Расп</i>	<i>сілезьке</i>		<i>АТО</i> <i>AL, CB</i>	
<i>Ratul</i>				<i>Ратул</i>	<i>польське</i>	<i>1433-МП</i>	<i>CB</i>	
Rawa Miedźwiada Niedźwiada Rawicz Rawita	Rawa	Rawa Medzwyadza Nyeczwyada Rawyczy Rawita	Рава-КС Равич-ПВЗ	Рава Ведмідь Равич Равита	чеське	1394-Лан. 1413-Вісл. 1413, 1416, 1420-Суд. 1413, 1415, 1416, 1419, 1423-Маз.	АТО CB IC, SP, LI	1306, 1334, 1353, 1451- Суд. 1387-Кр. 1394-Р. 1413-АУН 1466-Люб.
<u><i>Raga</i></u>				<u><i>Рага</i></u>	<i>польське</i>	<u><i>1547</i></u>		<u><i>1576, 1591</i></u>
<i>Reszyca</i>	<i>Reszyca</i>	<i>Resicza</i>		<i>Решиця</i>	<i>польське</i>	<i>1446</i>		<i>1406, 1441- Осв.</i>
Rogala Jeleni Ząbrz Rogalita	Rogala	Rogala Jeleny Zambrza	Рогалта-ПВЗ	Рогаля Рогалита	німецьке (прусько- поморське)	1400 1418, 1428- Суд.	LSJ, FHL WG, AB WA, АТО	1259, 1296, 1318, 1326- Сіл.

		Rogalita				1418-Маз. 1428-Вісл.	AL, CB IC, SP, LI	1367-Кр. 1453-Маз.
<u>Rogale</u> <u>Kolbasz</u>				<u>Рогале</u> <u>Колбаш</u>	<u>сілезьке</u>	<u>1511</u>		
Rogow	Rogow	Rogow		Рогов	<i>сілезьке</i>	<i>1384-Сіл.</i>		
Rola Rolicz	Rola	Rola Agricola	Ролга-КГ	Роля Ролич	польське	1335-МП 1428-Маз. 1441-Лан.	АТО IC, SP, LI	1330-Куяв. 1413-АУН
Roża			Ружа-ЛВКЛ Рожа-ЛВКЛ	Ружа Рожа	ЛИТОВСЬКЕ			
Salawa		Salawa		Салава	руське	1578	GC	
Samson Watta		Samson	Самсонъ-ПВЗ	Самсон Ватта	італійське	1401, 1435, 1471-ВП	LI	
Sas Drag		Ssasz Drag	Сасъ-ПВЗ Драг	Сас Драг	русько- волоське	1478-Р.	IC, LI	1464-Р.
Siciński	Gero	Syczinsky		Сіцинський	<i>польське</i>	<i>1419-ВП</i>	<i>FHL</i>	
Słońce				Сонце	<i>польське</i>		<i>AL, CB</i>	
Sobol	Osina	Sobol		Соболь	<i>польське</i>	<i>1409-Суд.</i>		
Sokola Sokoł		Socola	Соколъ-ПВЗ	Соколя Сокіл	польське	1406	IC, SP, LI	1411

<i>Srocza Noga</i>	<i>Waldawa</i>	<i>Picae Pes</i>		Сороча Нога	польське	1426		
<u><i>Srocznik</i></u>				<u>Сорочник</u>	польське	1578	<i>GC</i>	
Starykoń Stary Koń	Stary Koń	Antiquus Equus		Старий Кінь	польське	1405 1413-AUH 1427-Вісл.	LSJ АТО, СВ IC, SP, LI	1421-Куяв. 1316-Сіл. 1453-Кр.
Strzala	Strzala	Szala		Стріла	сілезьке	1410-Суд.		
Strzemień Larysza Łapszowa Strepa	Larysza Łapszowa	Strzemen Larische Lawschowa Strepa		Стрім'я Лариса Лапшова Стрепа	польське	1398 1415-Суд. 1415, 1427- Вісл.	IC, SP, LI	1303 1466-Р.
Sulima	Sulima	Sulima	Сулима-КГ	Сулима	німецьке	1397 1413-AUH 1428-Вісл. 1428, 1444- Суд.	WA АТО AL, СВ CC IC, SP, LI	1348, 1352, 1416-Кр. 1417-Суд. 1419-Лан. 1479-Куяв. 1508-Р.
Syrokomla	Syrokomla	Sirocomlya	Сирокомля-КГ	Сирокомля	польське	1396 1413-Вісл. 1413-Суд.	АТО СВ, CC IC, SP, LI	1354-Кр. 1413-AUH
<i>Szafgocz</i>				Шафгоч	сілезьке		<i>WG, AB</i>	1284-Сіл.

							<i>CB</i>	
Szeliga	Szeliga	Szeliga	Шелига-ПВЗ	Шелига	польське	1395-ВП 1437	АТО IC, SP, LI	1366, 1375, 1385-Кр. 1464-Р.
Sztembark Szternberg	Sztambark Sztembart	Stembark Sternberg		Штембарк Штернберг	чеське	1424	IC, SP, LI	1295, 1306- Сіл.
Ślepowron Bojno Bujno Pęsze	Bojno Bujno	Ślepowronowe Bojno Buyno Panshe	Слѣповрон Буйно-ПВЗ	Сліповрон Бойно Буйно	польське	1398 1415, 1419- Маз. 1418-Суд.	SP, LI	1352-Суд. 1474-Р.
Śrzeniawa Śrzeniawita	Śrzeniawa Ocele	Srzenowa Srzeniawitarum		Срєнява Срєнявіта	польське	1403-Сір. 1413-АУН 1420, 1448, 1453	АТО IC, SP, LI	1371, 1417, 1454-Р. 1379-Кр. 1511-Люб.
Świerczek		Szwyerczek Svirczek		Свирчек	руське	1427-Р.	IC, SP, LI	
Świnka	Świnka	Parvus Sus Porcaria Sus	Свинка-КГ	Свинка	польське	1405 1413-АУН	WG, AB АТО AL, CB IC, SP, LI	1352

Taczała Zóraw	Taczała	Taczala Zoraw		Тачала Журавель	чеське	1382, 1410, 1427 1399-Маз.		
Tarnawa	Tarnawa	Tharnawa		Тарнава	польське (грецьке)	1406-Вісл. 1406, 1413, 1415-Суд. 1415-Маз.	AL, CB IC, SP, LI	
<u>Tępa Podkowa</u>				<u>Тупа Підкова</u>	руське	<u>1516</u>		
Topor Starza Starża Wścieklica	Starza	Thoppor Bipenna Starza Wszczylicze	Топор-КҐ	Топор Стража Вщиклиця	польське	1408 1413-AUH	WA ATO CB IC, SP, LI	1282, 1293, 1320, 1352, 1376-Кр. 1348, 1382- Позн. 1380-Кл. 1383-Сip.
Trach		Trachowye		Трах	польське	1408		
Trąby Trzy Trąby	Brzezina Trąba	Tuba Tres Tubae	Троубки-КҐ	Трубки Три трубки	польське	1388, 1398, 1411 1413-AUH	ATO AL, CB CC IC, SP, LI	1385 1419, 1431, 1433-Л. 1457-Суд.

<i>Tryumf</i>				<i>Триумф</i>	<i>нобілітація</i>	<i>1529</i>		
Trzaska Lubiewo		Trzasky Lubewo	Траска-ПВЗ Траска-ПВЗ Любиєво-ПВЗ	Траска Тряска Любієво	польське	1396 1404, 1492- Маз.	SP, LI	
<i>Trzy Buławy</i>				<i>Три Булави</i>	<i>нобілітація</i>	<i>1590</i>		
<i>Trzy Karpie</i>	<i>Krakwic</i>	<i>Tres Cassia</i>		<i>Три Корони</i>	<i>польське</i>	<i>1413</i>		
<i>Trzy Tarcze</i>				<i>Три Щита</i>	<i>сілезьке</i>		<i>AL, CB, SP</i>	
Trzywdar				Тривдар	польське	1425		1444-Маз.
<i>Twardost</i>				<i>Твердість</i>	<i>польське</i>	<i>1578</i>	<i>GC</i>	
<i>Ulina</i>	<i>Ulina</i>	<i>Vlina</i>		<i>Улина</i>	<i>польське</i>	<i>1388, 1416, 1447</i>		
Wadwic	Wadwic	Wadwicz	Вадвец-КГ	Вадвец Вадвич	польське (німецьке)	1404-Позн. 1413-АУН	IC, SP, LI	1427-Р.
Warna Rak Warnawa	Warnia Borowa Warnawa	Warna Cancer Warnawa	Ракъ-ПВЗ	Варна Рак Варнава	польське	1413-Кр. 1428-Вісл. 1428-Суд.	CC IC, SP, LI	
Wczele Szachownica	Wczele	Wczele Szachownycza		Вчеле Шахівниця	сілезьке	1401-ВП 1408, 1409, 1414-Суд.	АТО IC, SP, LI	1368-Сір. 1432-Позн. 1434-Д.
<i>Wezemborg</i>				<i>Веземборг</i>	<i>сілезьке</i>		<i>WG, AB</i>	<i>1279, 1290,</i>

							<i>СВ</i>	<i>1292-Сіл.</i>
Wąż Wężyk	Wężyk Zachorz	Vanze Anguis Serpens	Ўжъ-ПВЗ Вѣжик-КѢ	Вуж Вужик	польське (італійське)	1389, 1409, 1411-Суд. 1411-Маз. 1413-Вісл.	IC, SP, LI	1389 1413-AUH 1461-Осв. 1482-ВП
Wieniawa Bawola Głowa Pierstynia Zubrza Głowa	Wieniawa	Wenawa Caput Bawola Perstina Caput Bubalum		Венява Волова голова Перстина Голова зубра	моравське	1398, 1411, 1416, 1418, 1419-Маз. 1405-Позн. 1411, 1414, 1415, 1417, 1418-Суд. 1412-Лан. 1414-Вісл.	IC, SP, LI	1318-Сіл. 1382, 1410- ВП 1421-Р. 1450, 1483, 1500-Кр.
Wierusz Wieruszowa		Wyersch Wyerschowa		Віруш Вірушова	німецьке (прусько- поморське)	1425	IC, SP, LI	1395-Вел.
Wierzbno				Вербно	сілезьке		AL, CB	1261, 1283, 1315-Сіл.
Wierzynkowa	Łagoda	Wierzinkowa		Віринкова	німецьке	1446	IC, SP, LI	1359-Суд.

Łagoda Połańce		Lagoda Polanczye		Лагода Полянце				
<u>Włoszek</u>				<u>Влошек</u>	руське	1578	GC	1572
<i>Wołha</i>	<i>Wołha</i>	<i>Wołha</i>		<i>Волга</i>	нобілітація	1436-Р.		
Wyskota		Wiscotij		Вискота	шведське	1411-Маз.		1362
Zabawa		Zabawa		Забава	польське (моравське)	1470	IC, SP, LI	1465-Кр.
Zadora Płomień	Zadora Budziszyn	Zadora Flamen Flamma	Задора-КГ	Задора Пломінь	німецьке	1413-Вісл. 1413-Суд. 1413-АУН	FHL АТО, СВ IC, SP, LI	1399, 1410, 1427
Zagroba Zagłoba		Zagrobny	Загроба-ПВЗ Заглоба-ПВЗ	Загроба Заглоба	польське	1420, 1446- Маз.	SP, LI	1466-ВП
<i>Zaranoc</i>		<i>Saranocz</i>		<i>Зараность</i>	польське			1375-Позн.
Zaręba		Zaramba	Зарємба-КГ Зарємба-ПВЗ Зарґба-AGAD, AR, X, 18, 51	Заруба	німецьке	1395-ВП 1412 1474-Маз.	FHL АТО AL, СВ, CC IC, SP, LI	1301, 1352- ВП 1431-Сір. 1433, 1434- Л.
<i>Zarosie</i> <i>Zaroże</i>		<i>Zarosze</i> <i>Zaroze</i>		<i>Заросся</i> <i>Зароже</i>	польське	1407-Суд. 1414-Вісл.		

<i>Zaworze</i>		<i>Zauorze</i>		<i>Заворе</i>	<i>польське</i>	<i>1385</i>		
<i>Zerwikaptur</i>		<i>Zerwikaptur</i>	Каптур-ПВЗ	Зірвікаптур	<i>польське</i>		IC, SP, LI	
Złota Goleń Borzym Drogomir	Borzym	Slote Goleny	Борим-ПВЗ	Золота голінь Борим Дрогомир	<i>сілезьке</i>	<i>1400</i>		<i>1297-Сіл.</i>
<i>Zwagrody</i>	<i>Zwagrody</i>	<i>Swangrody</i>		<i>Звагроди</i>	<i>польське</i>	<i>1400-Позн.</i>		<i>1382-ВІІ</i>
Zyrzawa Berszten	Żyrzawa Rzyrzawa	Zirowa		Зирава Берштен	<i>німецьке</i>	<i>1414-Суд.</i> <i>1427-Вісл.</i>		<i>1427, 1436-Р.</i>
Żoława	Żoława <i>Żuława</i>	Zolawy		Жолава	<i>польське</i>	<i>1427, 1432</i> <i>1427-ВІІ</i>		

Герби, що виходять з ужитку в XV – 1-й пол. XVI ст.

Герби, що з'являються в XVI ст.

Походження гербів вказане в “Insignorum clenodiorum”

Родові герби панів Русо-Влахії кінця XIV – XVI ст.

Рід	Походження	Герб	Дата
пан Андріяш	угорське [?]	гриф	1393
Андроніковичі на Бучуменах	руське [?]	хрест	1436
		хрест, леви, зірка, півмісяць	1445
Арбуре	волоське [?]	родовий знак, зірка, півмісяць	1503
Багаєтські	волоське	трикутник	1436
Бадевичі	руське	- - -	1421
Байковичі	руське	родовий знак	1445
Бановські	руське	родовий знак, зірки	1421
		родовий знак, зірки	1433
		родовий знак	1435
на Басенях	волоське	родовий знак	1499
Беріндеї	непевне	дракони, корона, зірка, півмісяць	1436
Берладські	волоське	орел, троянди	1421
		родовий знак	1434
Бирличі Хорловські	руське	лук, стріла	1387
Бирличі Вороницькі	руське	лук, стріла, зірка, півмісяць	1421
Бирлички	руське	хрест, зірки	1421
Білави	руське	- - -	1434

від Білого Поточу	руське	родовий знак	1393
від Білої Церкви	непевне	родовий знак	1539
пан Бодя	непевне	- - -	1472
Болдори	руське [?]	родовий знак	1499
Болошевичі з Трошенців	непевне	- - -	1547
Борчевичі	руське	- - -	1547
Боци	угорське	родовий знак	1421
Браєвичі	руське	зірка, півмісяць	1445
на Браєштах	непевне	- - -	1547
на Бранештах	непевне	родовий знак	1499
Бранишарські	руське	дракон, стріла	1434
Брудури	волоське	- - -	1499
Будовичі з Гочманиці	руське	родовий знак	1547
Будули	волоське	- - -	1421
пан Бухта	волоське	родовий знак	1455
Бучацькі на Кривій	руське [?]	родовий знак	1499
Бучуми	волоське	родовий знак	1459
Варнави	непевне	стріла, зірки	1555
Вартиковичі	руське [?]	- - -	1547
Васьковичі	руське	родовий знак	1445
Влайкуловичі	волоське	родовий знак	1464
		родовий знак	1499
Волховецькі від Шимуза	руське	родовий знак	1421
Враничі	руське	родовий знак	1421

Галешови на Жулештях	непевне	родовий знак	1518
Германовичі	руське	родовий знак	1499
пан Гідев	волоське	- - -	1395
Головаті	руське	родовий знак	1421
на Гологорах	руське [?]	- - -	1436
Гояни	волоське	підкова	1459
Греки Протопоповичі	грецьке	- - -	1456
Гриньковичі	руське	лілія	1407
Гроза	непевне	- - -	1395
Грумази	волоське [?]	родовий знак	1499
Гянги з Ковурлуя	волоське	- - -	1547
пан Давид	непевне	- - -	1448
Дановичі	волоське	родовий знак	1421
Двориські	руське	родовий знак	1436
Дідьки	руське [?]	родовий знак	1434
Дітьки	руське	лев	1421
Добрули	волоське	родовий знак	1459
Дорогунські	руське	хрест, півмісяць	1395
		хрест, півмісяць, зірка	1421
від Драгоєштів і Тулови	волоське	хрест, півмісяць	1387
Драготовичі	руське [?]	родовий знак	1448
Дружі	волоське	- - -	1421
Думитровські	руське	напис, півмісяць	1421
пан Думша постільник	волоське	родовий знак, зірка	1499

пан Думша вистярник	волоське	воїн	1536
Жуличі	угорське [?]	квітка	1387
Жумотатинські	волоське	родовий знак	1433
пан Журж	руське [?]	кола, мечі	1527
на Збірештах	волоське	родовий знак	1462
Зубровські	руське [?]	стріла, півмісяць	1421
пан Іванко	руське	- - -	1499
пан Івашко	руське	родовий знак	1474
Іллішеви	руське	- - -	1421
пан Ілляш	руське [?]	родовий знак	1436
Кальяновичі	руське	лілія	1421
Княжневичі	руське	- - -	1455
пан Козьмиця	руське	літери	1453
пан Корлат	волоське	- - -	1421
Костевичі з Маскуринців	руське	- - -	1547
Костичі	руське	родовий знак	1445
пан Костя витязь	руське [?]	орел	1395
		знак	1399
Красниші	руське	родовий знак	1464
Купчичі	руське	літера	1421
		родовий знак	1433
Кучуровські	руське	зв'язка прутів, зірки	1436
від Липника	польське [?]	родовий знак	1421
Лімбадульчевичі	волоське	- - -	1434

Мамуринські	руське	родовий знак, квітка	1421
Маневичі	руське	родовий знак	1421
на Мерештах	волоське	родовий знак	1448
Минзи	волоське [?]	родовий знак	1448
Михайлаші від Ізгірців	руське	- - -	1436
Михалетські	руське	щит	1434
пан Міклош	угорське	родовий знак	1421
Могили	руське	шаблі з перехрестями	1499
Мудрички на Красному Потоці	руське	родовий знак, зірка	1421
		родовий знак, зірки	1435
Нани	волоське	- - -	1421
Негрили	волоське	зірка	1434
Негринські	волоське [?]	родовий знак	1436
пан Нігої	волоське	воїн з прапором	1433
		літера, півмісяць, зірка	1434
		літера	1445
Нігуловичі	волоське [?]	родовий знак	1485
від Німця	руське	лев, мур з ґратами	1414
Нітедули	волоське	родовий знак	1393
пан Олекса	руське	родовий знак	1499
на Опришанах	волоське	родовий знак	1421
Оришевичі	руське [?]	- - -	1448
Перечичі	руське	- - -	1455

пан Петрашко	руське [?]	- - -	1547
пан Петро	непевне	воїн на коні	1536
на Пискулі	волоське [?]	родовий знак	1499
Плазовичі	руське	- - -	1547
Поничі	руське	родовий знак	1459
Попші	руське [?]	родовий знак	1421
		родовий знак	1518
Порки	волоське [?]	- - -	1421
Посадники	руське	- - -	1436
на Прокопинцях	волоське [?]	родовий знак	1445
Прочельники	руське	- - -	1404
Равасовські	руське [?]	лев, зірка	1436
пан Радул	волоське	- - -	1393
Ріпужинські	литовське	- - -	1436
Рогашовські	руське	родовий знак, зірки	1436
Ротомпани Єловські	руське	орел	1387
Селищовські	волоське [?]	родовий знак	1436
Серецеловські	угорське [?]	родовий знак	1421
на Симиничанах	руське	- - -	1499
Сіретські	непевне	воїн на коні	1395
від Солки	руське	орел	1421
Спені	волоське	- - -	1407
Станіжескули	волоське	літера, хрестик	1445
		дракон	1453

		родовий знак	1448
пан Станчел	волоське	- - -	1387
пан Станчул	волоське	родовий знак	1436
Стравичі	руське	пеликан	1393
Строїчі	руське	лук, стріла	1600
Тадеровичі	непевне	- - -	1404
Телеги	волоське [?]	- - -	1499
пан Тоадер	непевне	- - -	1499
Тобучі на Великих Боянах	волоське [?]	- - -	1407
Толочки від Дорогуні	руське	стріли	1467
пан Тома логофет	непевне	родовий знак	1474
пан Тома стольник	непевне	родовий знак	1472
Топоровські	руське	орел	1436
від Тудори і Німця	руське [?]	стріла, півмісяці	1395
		стріла, півмісяць	1393
Туловські	волоське [?]	родовий знак	1407
		родовий знак, квітки	1433
Тутули	волоське	літера, півмісяць, зірка	1476
Фратовські	руське	лев, півмісяць, зірка	1414
		лев	1407
Фрунтеші	волоське	літера	1499
на Фултиченах	волоське	воїн з луком	1499
Хотинські	руське	голова орла, хрест	1404
Хропотовські	руське	- - -	1436

Худичі	руське	родовий знак	1421
Хуровичі	волоське [?]	- - -	1472
Цецинські	руське	- - -	1404
Чорні	руське	- - -	1448
Чорногузи	руське	рицар з шаблею	1434
Чорторійські	руське	родовий знак	1421
		родовий знак	1436
Чурби на Зайцевій Криниці	руське [?]	родовий знак	1421
на Чюрсачвицях	руське [?]	птах, хрестик	1395
пан Шандро	руське [?]	родовий знак	1499
пан Шендрика	руське [?]	дракон	1436
Шербановські	волоське	- - -	1436
від Шимуза	руське [?]	рука в латах, меч, зірка, квітка	1435
пан Юга	волоське [?]	родовий знак	1462
Яцковичі з Платонців	руське	леви, голова тура	1547

Родові герби Лівобережжя XVII – XVIII ст.

Рід	Герб	Походження	Зображення	Печатки
Адамовичі	зірка, півмісяць	козацьке	АЧД	
Алферови	хрести, підкова, орлине крило	козацьке	ОГ-IX	
Андрієвичі	квітка, три вруби	козацьке		1654
	хрест, півмісяць	козацьке		1676
Андрієвські	Прус I	польське	АЧД	
Андрушевські	Рубіж	руське	АЧД	
Антоновичі	Яніна	польське	АЧД, ЧЗ	
Антоновичі- Страховські	хрест, півмісяць	козацьке	АЧД	
Апостоли	знак, зірки, хрест	козацьке	МТ	1720, 1721
Армашевські	гармата, сагайдак зі стрілами, лук	козацьке	АЧД	
Артемовичі	лук зі стрілою, півмісяць, зірки	козацьке		1667
Афендики	лев, орел, хрест, корона	козацьке	АЧД, ЧЗ	
Багили	Єліта	польське	ЧЗ	
Базилевські	Яструб	польське	ОГ-IX	
Бакаї	П'ятирог	руське	ЧЗ	
Бакуринські	серце, шабля, стріла, хрест	козацьке		1738, 1770
	лук зі стрілою	козацьке		1758

Барановські	Яструб	польське	ЧЗ	
	Остоя	польське	АЧД	
Бартоші	Задора	польське	АЧД, ЗД	1783
Басакови	Годеба	польське	ЧЗ	
Басанці	серце, стріли, хрест	козацьке		1680
Басовичі	Прус I	польське	АЧД	
Батуринці	Трубки	польське	ЧЗ	
Батурські	жаби	козацьке	ЧЗ	
Безбородьки	лев	козацьке		1740, 1775
Безпалі	Заглоба	польське	ЧЗ	
Берли	голова бика, зірка	козацьке		1709
Бетулинські	зірка, стріли, сніп, серп	козацьке	ЧЗ	
Бивалькевичі	Долега	польське	АЧД	
Биковські	зірка, хрест	козацьке		1713
	знак	козацьке		1738
Биковські	Гриф	польське	АЧД	
Биковські	Радван	польське	ЧЗ	
Білевичі	перев'яз з листям, лев з шаблею	козацьке	АЧД	
Білозерські	риби, меч	козацьке	ОГ-ХVІІІ	
Білоцерковські	серце, шабля, стріла	козацьке	ЧЗ	
Блажевичі	Сас	руське	АЧД	
Блохіни	Огон	польське	ЧЗ	
Бобровські	Яструб	польське	АЧД	
Бобруйки	Яструб	польське	ЧЗ	
Богаєвські	серце, стріли	козацьке		1776
Богдановичі	Лада	польське	АЧД	

Богдановські	Лада	польське	АЧД	
Богинські	Сліповрон	польське	АЧД	
Богомольці	Богория	польське	ЧЗ	
	Помян	польське	АЧД	
Богуни	Яструб	польське	АЧД	
Богуші	Полукоза	польське	АЧД	
Бондаревські	Сас	руське	АЧД	
Бончі-Бруєвичі	Бонча	руське	АЧД	
Борецькі	серце, стріли	козацьке		1719
Боровики	Огон	польське	АЧД	
Боровські	Гоздава	польське	АЧД	
	Огон	польське	АЧД	
	Топор	польське		1716
Бороздни	лук зі стрілою, серце, колосся, зірка, півмісяць	козацьке	ЗМ, МТ	1716
	сонце, зірки, півмісяць, лук зі стрілою	козацьке	ОГ-ІХ	1765, 1766
Бороховичі	хрест, півмісяць	козацьке	МТ	
	хрест, серце, стріли	козацьке		1715
Борсуки	стріли, зірка, півмісяць	козацьке		1675
Борсуки	Долега	польське	ЧЗ	
Борсуки	хрест, зірки, шабля, корона, стріла, спис, лев	козацьке		1759
Брежинські	Долива	руське	АЧД	1805
Брешко- Брешковські	Старий кінь	польське	АЧД	

Брилевичі	Сас	руське	ЧЗ	
Брилюки	серце, стріла, шабля, зірки	козацьке		1757
Брюховецькі	рука зі стрілами, зірки	козацьке		1665
Бублики	лук зі стрілою, хрест	козацьке		1723
	лук зі стрілою, стріла	козацьке	ЧЗ	
	рука зі стрілою	козацьке		1777
Бугаєвські	булави, стріла	козацьке	АЧД	
	око, бугай, зірка, шабля, хоругва	козацьке	ЗД	
Бугославські	Яструб	польське	ЧЗ	
Буйкевичі	Люба	польське		1689
Булавки	хрест, півмісяць	козацьке		1708, 1716
Булашевичі	зірка	козацьке		1734
	Роля	польське	ОГ-Х	1775
Бутовичі	стріли	козацьке	1693	
	серце, стріли, хрест	козацьке		1714, 1752
Буяльські	лілії, яструб	козацьке	АЧД	
Вакуленки	лук зі стрілою	козацьке		1679
Валкевичі	знак	козацьке		1721, 1752
	знак	козацьке	ОГ-VII	
Василевичі	зірка, півмісяць	козацьке		1675
	хрест, півмісяць	козацьке		1685
	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1689
	стріла, півмісяць	козацьке		1691

Василенки	Повня	руське	АЧД	
Василенки-Бідні	Яніна	польське	ЧЗ	
Васильківські	Корчак	руське		1779
Васютинські	Корчак	руське	ЧЗ	
Велентії	стріли, зірки, півмісяць	козацьке	АЧД	
Велецький	хрест, півмісяць	козацьке		1715, 1717
Велинські	шабля, стріла, кулі	козацьке		1775
	Дуборог	польське	АЧД	
Велички	серце, шабля, стріла	козацьке		1755
Величковські	зірка, півмісяць, хрест	козацьке	АЧД	
Вербицькі	Нечуя	польське	АЧД	
Вербицькі- Антіохи	лук зі стрілою	козацьке	ЧЗ	1696
Виридарські	рицар	козацьке	ОГ-ХІІІ	1772
Вислогурські	Наленч	польське	АЧД	
Висоцькі	спис, півколо	козацьке	ЧЗ	
Вишневські	Рамулт	польське	ЧЗ	
Вовкушевські	спис, шабля, зірка, півмісяць	козацьке	АЧД	
Войцеховичі	хрест, підкова	козацьке		1716
Волошиненки	стріла	козацьке		1654
Ворожбити	Сліповрон	польське	АЧД	
Воронченки	шабля, стріла	козацьке		1656
Воскобойники	ключ, вежа, шабля	козацьке		1756
Вронські	олень	козацьке	ОГ-VІ	
Вуяхевичі	Корчак	руське		1687

Вязовики	вруб, пальмова гілка	козацьке	АЧД, ЧЗ	
Гавришеви	Ласка	польське	ЧЗ	
Гаєві	шабля, зірка	козацьке	АЧД	
Гаєвські	знак, зірка	козацьке		1766, 1772
Гайдовські- Потаповичі	Остоя	польське	ОГ-VII	
Галагани	лук зі стрілою	козацьке		1717
	Китаврус	литовс.	ОГ-V	
Галенковські	знак, стріли, кулі	козацьке	ОГ-VIII	
Галецькі	лук зі стрілою, зірки	козацьке		1719, 1722
Галузевські	лілії	козацьке	АЧД	
Гамалії	хрест, паросток	козацьке		1690, 1693
	перев'яз, зірки	козацьке	1763	
	Дрия	польське		1758, 1766
Ганжі	стовп, птах, стріли, зірки, підкова	козацьке	АЧД	
Гаркушевські	Долега відм.	польське	ОГ-XIX	
Гармашенки	птах	козацьке		1705
	стріли	козацьке		1714
Гатцуки	Пеликан	польське	АЧД	
Гетуни	серце, стріли, хрест	козацьке		1723
	шабля, стріла	козацьке		1781
Гладкі	хрест, півмісяць	козацьке		1719
Глібови	рука з шаблею	козацьке	АЧД	
Глупченки	хрест, півмісяць	козацьке		1705
Голембатовські	Правда	польське	АЧД	
Головні	серце, корона	козацьке		1742

Голуби	знак, птах, корона, зірки	козацьке		1681
	знак	козацьке		1687
Голяки	ключ, серце, шабля, стріла, дерево	козацьке	ЧЗ	
Гомолицькі	підкова, хрест, стріла	козацьке	АЧД	
Гончаревські	серце, стріли, хрест	козацьке	АЧД	
Гордієнки	Лебідь	польське	ЧЗ	
	Кораб	польське	АЧД	
Горленки	стріла, зірки	козацьке	ОГ-V	1692, 1755
Горлякевичі	Дуброва	руське		1769
Горові	Абданк	польське	АЧД	
Грабянки	серце, хрест	козацьке		1717
	Ласка	польське		1730
Грановські	Леліва	польське	АЧД	1777
Граховські	Люба	польське	АЧД	
Грембецькі	Яструб	польське		1697
Греченевські	орел, чаша, хрест, галузка, квітка	козацьке		1800
Грибовські	шаблі, зірки	козацьке	АЧД	
Григоровичі	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1671, 1696
	лука зі стрілою, зірки, хрести	козацьке		1683
	серце, півмісяць	козацьке		1717
Гриневиці	Приятель	руське	АЧД	
Гринецькі	серце, стріли	козацьке		1769

Гриценки	Граби	польське	ЧЗ	
Гришанови	шабля, півмісяць, зірка	козацьке	АЧД	
Громи	серце, шабля, стріла	козацьке		1772
Громики	хрест	козацьке		1740
Губарі	хрест, півмісяць, стріли	козацьке		1740
Губчиці	гличик	козацьке	АЧД	
Гудими	рука з кітвою	козацьке		1776
Гудими- Левковичі	кітва	козацьке	ОГ-VIII	
Гудими- Месенцови	хрест, змія	козацьке	АЧД	
Гудовичі	хрест, підкова, стріли	козацьке	ОГ-II	1750
Гулаки	лук зі стрілою	козацьке		1714, 1734
Гуляницькі	шабля, стріла	козацьке		1657
Давидовичі	серце, стріла, підкова	козацьке		1768
	серце, хрест, стріли	козацьке		1779
Давидовські	Яструб	польське	АЧД	
Даниловичі	Сас	руське	ЧЗ	
Данченки	лілія	козацьке		1748
	серце, стріли	козацьке	ЧЗ	
Дарагани	Прерова	польське	ЧЗ	
Даровські	Остоя	польське	АЧД	
Дашенки	лук зі стрілою	козацьке		1675
	зірка, півмісяць	козацьке	АЧД	
Дворецькі	хрест, півколо	козацьке		1677
	хрест, зірка, півмісяць	козацьке	ЧЗ	
Деленчі-	Стрім'я	польське	АЧД	

Ленчовські				
Демешки	лук зі стрілою	козацьке	АЧД	
Демидовські	ягня, шабля	козацьке		1745
Демчинські	Полукоза	польське	АЧД	
Дергуни	Рава	польське	АЧД	
Деркачі	серце, хрест	козацьке		1695
Джунковські	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1710
	серце, шабля, стріли, зірка, півмісяць, глобус, книга	козацьке	АЧД	
Джури	зірка, півмісяць	козацьке	ЧЗ	
Дзюрковські	Помян	польське	ЧЗ	
Дідевичі	Долега	польське	Мил., ЧЗ	
	Гоздава	польське	АЧД, ЗД	
Діяковські	хрести, підкова	козацьке	АЧД	
Дмитрашки- Райчі	Сас	руське	МГ	
	підкова, хрест, зірки, півмісяць, шабля, стріла	козацьке		1745
Добронізькі	Холева	польське	АЧД	1821
Добрянські	Сас	руське	АЧД	
Довбні	знак	козацьке		1787
Довголевські	лев з мечем, хрест, зірки	козацьке	ОГ-ХІІ	
	Задора	польське	ЧЗ	
Долинські	стріли, зірки	козацьке		1795
	Побог	польське	ОГ-VІІ	
Домбровські	Дуброва	руське	АЧД	

Домонтовичі	меч, півмісяці, зірки	козацьке	1683	
Дорошенки	півмісяць, хрест, зірки, спис, стріла, лук зі стрілою, пояс	козацьке	1733	
Дорофійовичі	кітва	козацьке		1717
Драгомирови	підкова, ворон з кільцем, стріла, кільце	козацьке	АЧД, Мил., ЧЗ	
Дубини	зірки, півмісяць	козацьке	АЧД	
Дублянські	стріла, хрести, вруби	козацьке		1716
	стріла, зірки, вруби	козацьке		1762, 1786
Дубницькі	Заглоба	польське	АЧД	
Дубовики	Заглоба	польське	ЧЗ	
Дуброви	Дуброва	руське	АЧД	
Дуніни- Борковські	меч, стріла	козацьке		1670, 1689
	Лебідь	польське	ЗД	1698, 1772
Єньки	Наленч	польське	АЧД	1786
Єреміїви	дрофа, підкова, шаблі	козацьке	ОГ-ХІХ	
Єсикорські	підкова, рука з мечем, спис	козацьке	АЧД	
Єсимонтовські	стріла, півмісяць, зірки	козацьке		1710, 1723
	серце, перо, зірки	козацьке		1715
Жадкевичі	Яструб	польське	АЧД, ЧЗ	
Жайворонкови	лук зі стрілою, птах, хрест, зірка	козацьке	АЧД	
Жданенки	лук зі стрілою	козацьке		1680
Ждановичі	Помян	польське	ЗД	
Жебровські	Ясона	польське	АЧД	

Желізки	Озеро	польське	ЧЗ	
Живневські	шаблі	козацьке		1738
Жили	Ковнати	польське	ЧЗ	
Жлоби- Погорільські	Костеша	польське	АЧД	
Жовтобрюхи	рука з шаблею	козацьке		1764
Жуковські	хрест, півмісяці, зірка	козацьке		1782, 1784
Жукови	меч, півмісяць, зірки	козацьке	ЧЗ	
	Прус III	польське	АЧД	
Журавки	зірка, півмісяць	козацьке		1677
	лук зі стрілою	козацьке		1712, 1723
	хрест	козацьке		1765
	підкова, ключ	козацьке	1719	
Журахівські	знак	козацьке		1675
	стріла, півмісяць, зірки	козацьке		1678, 1782
	стріла, півмісяць, зірки, хрест	козацьке		1718
Журахівські- Корецькі	рука з шаблею, стріла, півмісяць, зірки	козацьке	АЧД	
Журмани	хрест, півмісяць	козацьке		1705
Забіли	Остоя	польське	АЧД	1691, 1724
Заблоцькі- Десятовські	Білина	польське	АЧД	
Завадовські	Рава	польське		1720, 1723
Закоморні	Гриф	польське	АЧД, ЗД	
Занкевичі	знак, півмісяць	козацьке	АЧД, ЧЗ	
Заньковські	півмісяці, ключ, зірки, крила, сонце	козацьке	ОГ-VI	

Заровські	Холева	польське	АЧД	
Зарудні	серце, спис, хрест, лев, човен, гармата	козацьке	ЧЗ	
Заріцькі- Зіньковичі	Зенович	руське	АЧД	
Затиркевичі	серце, стріли	козацьке		1693
Зеленські	вежа, стріла	козацьке		1702
Зимовці	квітка	козацьке		1680
Зіневичі	Зенович	руське	1797	
Златковські	Топор	польське	АЧД, Мил., ЧЗ	
Значко-Яворські	Костеша	польське	МГ	
Золотаренки	хрест, серце	козацьке		1725
Зражевські	Долива	польське	АЧД	
Зуби	Правда	польське	АЧД	
Зубрицькі	стріла	козацьке		1724
Іваненки	голова бика, меч, серце, шабля, стріла	козацьке	ОГ-VIII	
Іваницькі- Василенки	Повня	руське	ЗЛ	
Іваниші	хрест	козацьке		1767
Іваніни	Яніна	польське	АЧД	
Івановичі	хрест, серце	козацьке		1722
Ілленки	Ілговський	руське	Мил., ЧЗ	
Ілляшенки	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1679
Імшенецькі	стріла, півмісяць, зірки	козацьке	АЧД	
	Сренява	польське	ЧЗ	
Ісаєвичі	лук зі стрілами	козацьке	ОГ-IX	

	піраміда	козацьке		1761
Іскри	птах, хрест, коло	козацьке		1717
Іскрицькі	стріла	козацьке	ОГ-IV	1748, 1764
Казановичі	Гримала	польське	АЧД	
Казанські	лук зі стрілою	козацьке	ЧЗ	
Калиновські	Калинова	руське	ЗД	
Калинські	Топор	польське	ОГ-IX	
Камінецькі	хрест, зірка, півмісяць	козацьке	АЧД	
Кандиби	кроква, зірки	козацьке		1683, 1698
	шаблі	козацьке		1700
	серце, шаблі	козацьке	ОГ-IV	
Канівецькі	Наленч	польське	АЧД	
Канієвські	Наленч	польське	ЧЗ	
Капністи	гора, кроква, мечі, хрести	козацьке	ОГ-XIII	
Карновичі	меч	козацьке		1693
	хрест	козацьке		1696
Карпенки- Логвинови	зірки	козацьке	АЧД	
Карпинські	Кораб	польське	МГ	
Карпики	колона, корона, журавель	козацьке	АЧД, ЗД	
Катериничі	рука з шаблею, серце	козацьке	ЗД	
Катричі	Граби	польське	АЧД	
Кафтановські	птах з кільцем	козацьке	АЧД	
Кибальчичі	Роля	польське	АЧД	
Кизимовські	Дуброва	польське	АЧД	
Кириловичі	хрест, півмісяць	козацьке		1694
Кирьякови	голови оленів	козацьке	МГ	

Киселі	хрест	козацьке		1777
Киселі- Загорянські	Кисіль	руське	АЧД, ЧЗ	
Кіндратенки	квітка	козацьке		1777
Клименки	Лодя	польське	ЧЗ	
	Пилява	польське	ЧЗ	
Клименкови	півмісяць	козацьке		1780
Климовичі	рука з шаблею, голова	козацьке	АЧД	
Климовичі	Юноша	польське	Мил., ЧЗ	
Книшеви	серце, спис, шабля, стріла	козацьке	АЧД	
Ковалевські	Долега	польське	АЧД, ЧЗ	
Кованьки	мечі, зірки, півмісяць	козацьке	ОГ-ХV	
Ковтуновичі	мечі, зірка, півмісяць	козацьке	АЧД	
Козачинські	Вуж	польське	ЧЗ	
Козловичі- Федьки	Огон	польське	ЧЗ	
Козловські	підкова, хрест	козацьке	АЧД	
Козловські	сонце, рицар, козел, зброя, голови козлів	козацьке	АЧД	
Кокошкіни	кітва	козацьке		1724
Колодкевичі	рука з вагами, рука з шаблею	козацьке	ЧЗ	
Колоси	ромбове поле	козацьке		1758
Колотовські	серце, корона	козацьке		1775
Комаровські	Корчак	руське	АЧД	
	орел, хрест, підкова, вежа, рука з шаблею, пояс, стріли	козацьке	ЗД	

Комовські	стріла, зірки	козацьке	ОГ-V	
Компанці	Несоба	польське	ЧЗ	
Кониські	стріла, підкова	козацьке	АЧД	
Коновалови	серце, птахи	козацьке		1764
Константиновичі	Лис	польське		1850
Копцевичі	Яструб	польське		1718
Кордюкови- Мищенські	Колона	польське	АЧД	
Коржинські	Стрім'я	польське	АЧД	
Корицькі	голова бика	козацьке		1694
	рука з шаблею, хрест, вежа	козацьке	ОГ-VI	
Корниловичі	Корнич	руське		1714
Корнієвичі	серце, стріли	козацьке		1739
Корнієнки	зірка, стріла	козацьке	АЧД	
Коробки	Кораб	польське	ОГ-V	
Коровки- Вольські	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1678, 1679
Коропчевські	Остоя	польське	ЗД, Мил., ЧЗ	
Короткевичі	Радван	польське	АЧД	
Корчаки- Котовичі	Корчак	руське	АЧД	
Косачі	шаблі	козацьке		1734
	Корчак	руське		1738, 1771
	коси	козацьке	Мил., ЧЗ	
	бунчук, вруби	козацьке	ЗД, ЧЗ	
Косинські	ліска, рiг бика, рiг оленя	козацьке	АЧД, Мил., ЧЗ	
Косовичі	стріла	козацьке		
Костенецькі	хрест	козацьке		1709

	серце, хрестик	козацьке		1713
	серце	козацьке		1729
	серце, стріли, хрести	козацьке	ЧЗ	
Косяровські	хрест, підкова, лук зі стрілою	козацьке	ЧЗ	
Котенюки	олень	козацьке		1762
Кочубеї	серце, хрести	козацьке	ОГ-III	1696, 1701
	серце	козацьке		1728, 1732
Кошуби	Полукоза	польське	АЧД	
Красилови	пагорб, кулі	козацьке		1774
Красницькі	Рава	польське	АЧД	
Красножени	Кита II	руське	АЧД	
Красовські	Яструб	польське	АЧД, ЗД	
	перев'яз, кітва, меч	козацьке		1828
Крестовські	хрест	козацьке		1770
Кривицькі-Тимченки	крила, зірки, шабля, стріли, твердиня, півмісяць, булава, хрести	козацьке	ЧЗ	
	знак, стріла	козацьке	АЧД	
Крижановські	тригір'я, дерево	козацьке		1767
	шабля, стріла, півмісяць, зірки	козацьке	ОГ-VI	
Криницькі	Топор	польське	АЧД, ЧЗ	
Крицькі	вежа, сніп	козацьке	ОГ-XIX	
Кричевські	хрест, півмісяць	козацьке		1679
	серце, стріла	козацьке		1775
	Кричевський	руське	АЧД	
Кролевецькі	Топор	польське	АЧД, ЧЗ	
Круп'янські	хрест, півмісяць,	козацьке	ЧЗ	

	зірка, рука з шаблею, спис, стріла			
Кручки- Голубови	Халецький	руське	АЧД	
Кузьминські	Яструб	польське	АЧД	
Кулаковські	Костеша	польське	АЧД	
Куліші	Сліповрон	польське	АЧД, Мил., ЧЗ	
Кулябки	стріли, півмісяць	козацьке		1715
	стріли, хрест, півмісяць	козацьке		1767
	стріли, півмісяці, зірки	козацьке	ЗД, ЧЗ	
Купчинські	Копач	руське	АЧД	
Курики	курка	козацьке	ЧЗ	
Куриленки- Тимошенки	півень	козацьке	АЧД	
Кущинські	лук зі стрілою	козацьке	ЧЗ	
Кущі	лук зі стрілою	козацьке	ЧЗ	
Лагоди	стріли, пояс, стрім'я	козацьке	ОГ-VI	
	щиток	козацьке	АЧД	
Лазаревичі	знак	козацьке	ОГ-VIII	1689
	серце, стріла	козацьке		1703, 1729
Лазаревські	Леський	пруське	ЧЗ	
Лазкевичі	Леський	пруське	АЧД	
Лайкевичі	голова бика, зірки, топор, квітки	козацьке	АЧД	
Ласкевичі	Пеликан	польське		1745
Ластовецькі	Лариса	польське	АЧД	
Лашкевичі	Леліва	польське	ОГ-VII	

Лашинські	Лариса	польське	ЧЗ	
Лебедевичі	хрест, серце	козацьке		1693
Левицькі	Рогаля	польське	АЧД, ЧЗ	
Левковичі	Абданк	польське	АЧД	
Левченки	Гриф	польське	АЧД	
Легкобитови	крила, серце, рука з шаблею, хрест	козацьке	ОГ-Х	
Лесенки	Наленч	польське	АЧД	
	Дрия	польське	АЧД	
Лизогуби	рука з шаблею, хрест	козацьке	1661, 1698	1685, 1699
Линевичі	Линевський	руське	АЧД	
Липські	липа, двоголовий орел	козацьке	ЧЗ	
Лисенки	шабля, стріла	козацьке	ОГ-І	1669, 1738
	лук зі стрілою	козацьке		1691
Листовські	шабля, кітва	козацьке	ЗД	
Лихопої	бунчук, півмісяць, журавель, зірка	козацьке	ОГ-ХІ	
Лихошерстови	лев з шаблею, орел	козацьке	АЧД, ЧЗ	
Лишні	зірки, півмісяць	козацьке	ОГ-ХІІІ	
	зірка, півмісяць	козацьке	ЗД	
	хрест	козацьке		1766
Ліонтовичі	лук, стріли	козацьке		1754
Лісєновичі	зірка, півмісяць, шабля, стріла	козацьке	ЗД	
Лісовські	серце, шабля	козацьке		1757
	Сліповрон	польське	АЧД	
	Їжак	пруське	АЧД	
Лобода	Кораб	польське	ОГ-VІІ	
	Лис	польське	АЧД, ЧЗ	

	стебла лободи, зірки, місяць	козацьке	АЧД	
Лобисевичі	кітва	козацьке	ЧЗ	
Ломиковські	знак	козацьке	1799	1689, 1698
Лопати	Лопот	руське	ЧЗ	1722
Лосицькі	чотиридільний щит	козацьке		1765
Луб'яновські	слива, списи, пояс, остроги	козацьке	ОГ-ХІ	
Лузанови	шабля, зірка, півмісяць, хрест	козацьке	АЧД	
Лукашевичі	лук зі стрілою	козацьке		1782
Лукомські	Тупа Підкова	руське		1755
	Яструб	польське		1775
Лук'яновичі	шаблі, зірка, півмісяць	козацьке		1698
	лев, кінь, орел	козацьке		1708
Лук'яновичі- Лиждвої	ключ, серце, стріла	козацьке	ЧЗ	
Лусти	Наленч	польське	Мил., ЧЗ	
Лясковські- Тендітнікови	Дуброва	руське	ЧЗ	
Ляшенки	Радван	польське	АЧД	
Мавольські	Півкоза	польське	АЧД	
Магеровські	хрест, півмісяць, цвяхи	козацьке	ЗД, Мил., ЧЗ	
Маєвські	Старий кінь	польське	АЧД	
Мажуги	серце, шаблі	козацьке	1730	
Мазапети- Бродовичі	Гоздава	польське	МГ	
Мазараки	леви, куля, хрест	козацьке	ОГ-VIII	1762

	сонце	козацьке		
Мазепи	Курч	руське	1692	
Маковські	лук зі стрілою	козацьке		1681
	серце, стріли, корона, хрест	козацьке		1697
	Єліта	польське	АЧД	
Максимовичі	зірки	козацьке		1717
	квітка	козацьке		1758
	хрест	козацьке		1767
	шаблі, зірка, підкова	козацьке	АЧД	
Максимовські	Лебідь	польське	АЧД, ЗД	
Макухи	лук зі стрілою	козацьке		1688
	паросток	козацьке		1698
Малами	пояс, руки, молот	козацьке	ОГ-ХІІІ	
Малахови	Наленч	польське	АЧД	
Малиновські	рослина	козацьке		1763
Малиношевські	шаблі, зірка	козацьке	АЧД	
Малишевські	Годеба	польське		1734, 1764
	Гриф	польське	АЧД	
Мальченки	Абданк	польське	АЧД	1850
Манджоси- Андросови	стріла, котлова ручка	козацьке	АЧД	
Манжоси	пояс, хрести	козацьке		1772
Мануйловичі	хрест	козацьке		1717
	знак	козацьке	АЧД	1728
Маньковські	Яструб	польське	АЧД	
Маренці- Логвинови	Стрім'я	польське	АЧД	
Марковичі	серце, стріла, гілка, птаха	козацьке		1716

	серце, шабля, птах	козацьке		1719
	серце, шабля, галузка, птах	козацьке	ОГ-VIII	1719, 1792
	серце, шабля, нагайка, птах, квітка	козацьке		1771
Марковські	хрест, півмісяць	козацьке	АЧД	
Мартинівичі	лук зі стрілою, зірки	козацьке		1667, 1687
	хрест, півмісяць	козацьке		1693
Мартоси	хрест, півмісяць	козацьке		1700
	Осорія	польське	ЧЗ	
Мартосенки	хрест, зірка	козацьке		1697
Марушевські	лук зі стрілою, серце, колосся, зірка, півмісяць, підкова	козацьке		1757
Мархоленки	зірка, півмісяць	козацьке		1682
Марченки	Лебідь	польське	ОГ-VI	
Масли	серце, хрест, стріла	козацьке		1776
Махині	хрест, серце	козацьке		1745
Метельські	Остоя	польське	АЧД	
Мешетичі	шаблі, хрест, півмісяць	козацьке	АЧД	
Миклашевські	стріли, підкова	козацьке	1706, 1741	1694, 1701
	Остоя	польське	ОГ-III	1767
Милорадовичі	лев з мечем, півмісяць, зірки, дракон	козацьке	МГ	1718, 1727
	знаки, півмісяці	сербське	ОГ-III	1780
Миницькі	серце, хрести	козацьке		1774
Мировичі	серце	козацьке		1692
	серце, стріла	козацьке	МГ	

Мини	Одровос	польське	АЧД	
Мироненки	хрести, крило, стріла	козацьке	АЧД	
Миронови	Несоба	польське	Мил., ЧЗ	
Мисаковські	шабля, зірка, півмісяць, хрест	козацьке	АЧД	
Мисловські	Наленч	польське	АЧД	
Миткевичі	Микулинський	руське	АЧД	
Михайленки	хрест, півмісяць	козацьке		1685
Михайлови	стріли	козацьке		1763
Мищенки	Колона	польське	ОГ-IV	
Многогрішні	шабля, стріла	козацьке		1669
Мовчани	шабля, стріла, зірки, підкова	козацьке	АЧД	
Модзалевські	Гербурт	польське		1855
Мокієвські	ключ	козацьке		1697
Мокрієвичі	Богория	польське	АЧД	1690, 1752
Молявки	шабля	козацьке		1666
	Помян	польське	АЧД, ОГ-IX	1772
Монченки	серце	козацьке		1729
	хрест, півмісяць	козацьке		1730
Мосієнки- Зарівні	шабля, стріла, зірки, півмісяць	козацьке	АЧД, ЧЗ	
Москальські	Радван	польське	АЧД	
Навроцькі	Салава	руське	АЧД, Мил., ЧЗ	
Нарбути	трубки	козацьке	МГ	
	підкова, стріла, шабля	козацьке	АЧД, ЗД	
Неданчичі-	Корчак	руське	АЧД	

Кривопиши				
Немировичі-Данченки	крило, зірки, колосся, ключ	козацьке	ОГ-ХІ	
	Гоздава	польське	АЧД	
Несміяни	Рава	польське	ЧЗ	
Нестелії	палички, стріла	козацьке	АЧД	
Нестеровичі	Побог	польське	ЧЗ	
Нечаї	Побог	польське	АЧД	
Никифорови	рицар	козацьке	АЧД	
Новаковичі	хрест, серце, шабля, стріла	козацьке		1725
	хрест, шабля, стріла	козацьке	Мил., ЧЗ	
Новикови	рицар в човні	козацьке	ЧЗ	
Новицькі	серце, стріла	козацьке		1696
	знак	руське	АЧД, ОГ-Х	
Ноздрі	меч, стріли, підкова	козацьке		1679
Носачі	лук зі стрілою	козацьке		1655
Нуджевські	рицар на коні, зброя	козацьке	АЧД	
Обидовські	орел, риби	козацьке		1697
Оболонські	Мішанець	польське	ОГ-VII	
Овсієнки	Люба	польське	ЧЗ	
Огієвські	перев'яз, зірки, птах	козацьке	ЧЗ	
Огієвські-Охоцькі	стріла, зірки, півмісяць	козацьке	ЗД	
Огроновичі	хрести, серце	козацьке		1711, 1719
Озерські	серце, тринога	козацьке		1723

	вежа	козацьке	АЧД	
Окуленки	зірка, півмісяць	козацьке		1690
Олександровичі	стріла, хрест, серце, птах	козацьке	ОГ-III	1776, 1777
Ольшанські	Яструб	польське	Мил., ЧЗ	
Омеляненки	Ольшевський	руське	АЧД	
Омеляновичі	Колона	польське	Мил., ЧЗ	
	хрест, серце	козацьке	ЗД	
Омелюти	Лис	польське	ЧЗ	
Онищенки	шаблі	козацьке		1677
Онопрієнки-Шелкові	знак, хрест, ліска	козацьке	АЧД	
Опанасовичі	зірка, півмісяць	козацьке		1715, 1731
Осипови	хрест	козацьке		1756
Осмоловський	Бонча	польське	АЧД	
Осташки	Остоя	польське	АЧД	
Остелецькі	Віруш	польське	АЧД	
Островські	серце	козацьке		1760
	квітка, серце, стріла	козацьке		1764
	Корчак	руське	АЧД	
Остроградські	булава, пірнач, рука з шаблею, шабля, панцир, лук, сагайдак зі стрілами	козацьке	ОГ-Х	
Отвиновські	Гриф	польське	ЧЗ	
Отрішкови	пояс, щиток, хрести, гілки, зірка, меч, півмісяць	козацьке	АЧД	
Отрощенки	серце, шабля, стріла	козацьке	ЧЗ	

Охріменки	Обухович	руське	АЧД	
Павловські	хрест, шабля, стріла	козацьке	ЧЗ	
Паволоцькі	серця, стріли	козацьке	АЧД	
Палії	Полота	руське	АЧД	
Панченки	Яструб	польське	АЧД	
Парпури	Папарона	польське	АЧД	
Парфененки	хрест, півмісяць	козацьке		1691, 1705
Парфеновичі	серце, стріли	козацьке		1725
Пасевичі	Лис	польське		1758
Пасенки	Білина	польське	ЧЗ	
Паскевичі	знак	козацьке	ОГ-Х	
Пашенки	Остоя	польське	ЧЗ	
Пекалицькі	Одровос	польське	АЧД, ЧЗ	
Пекури	Полукоза	польське	ЧЗ	
Петренки	хрест, півмісяць	козацьке		1671
Петровське	Гоздава	польське	АЧД, ЧЗ	
Пештичі	хрест, серце	козацьке		1714
Пикуси	рука з шаблею	козацьке	АЧД, ЧЗ	
Пироцькі	Прус I	польське	АЧД	
Підвисоцькі	Остоя	польське	ЧЗ	
Підгаєвські	Пилява	польське	АЧД, ЧЗ	
Підгаєцькі- Приблуди	Побог	польське	АЧД	
Підлузькі	зірка, півмісяць	козацьке		1716
Плаксіни	меч, списи, півмісяць, зірки	козацьке	ОГ-ХІІІ	
Плотухи	Полукоза	польське	АЧД, ЧЗ	1770
Плішки	рука з шаблею	козацьке	АЧД	1727
Плющі	Люба	польське	АЧД	

Плющі-Гнилокожі	Дрия	польське	АЧД	
Подольські	Наленч	польське	АЧД, ОГ-VIII	
Позняки	Позняк	руське	АЧД, ОГ-VI	
Покотили	хрест, півмісяць, серце, зірка	козацьке		1730
	хрест, півмісяць, зірка	козацьке	АЧД	
Покощевські	серце, шабля, стріла	козацьке		1771
Полетики	рука зі стрілами, хрест	козацьке		1764, 1772
	рука зі стрілами, хрест, серце	козацьке	ОГ-IV	
Політковські	зірка, рука зі стрілами, серце, човен	козацьке	ОГ-V	
Половецькі	шаблі, зірка	козацьке		1698
Полоницькі	шабля, стріли	козацьке	АЧД	1719
Полонські	Леліва	польське	АЧД	
Полуботки	хрест, серце	козацьке	1722	
	хрест, серце, стріли	козацьке		1710, 1722
Понирки	Гербурт	польське	АЧД, ЧЗ	
Порохонські	шабля, зірка, півмісяць, хрест	козацьке	АЧД	
Постольники	зірка, півмісяць	козацьке		1711
Посудевські	хрест, підкова, стріли	козацьке	ЧЗ	1745

Потаповичі	суддівська ліска	козацьке		1703
Почеки	хрести, півмісяці	козацьке	МГ	
Правди	хрест, підкова	козацьке		1696
Прасоли	Нечуя	польське	АЧД	
Прачки	Нечуя	польське	АЧД, Мил., ЧЗ	
Предримирські	хрест, зірки, півмісяць	козацьке		1676
Пригари	серце, стріла, хрест, зірки	козацьке	ЧЗ	
Приймакови	серце, стріла, шабля, хрест	козацьке	АЧД, ЧЗ	
Прийми	шабля, стріла, зірки	козацьке		1758
Проскурени	хрест, півмісяць	козацьке		1677
Проценки	Корчак	руське	АЧД	
Псьоли	риби, стріли	козацьке	МГ	
Пузики	Покора	руське	АЧД	
Пустовойські	серце	козацьке		1671
Пуховичі	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1745
Пучковські	шпаги	козацьке		1743
Пушкаренки- Овсієнки	Остоя	польське	ЧЗ	
Радченки	Дуброва	руське	АЧД	
Райпольські- Радичі	кітва, зірки	козацьке	АЧД	
Райченки	Єліта	польське	МГ	
Раковичі	лука зі стрілою, шаблі, зірки	козацьке	АЧД, ЗД	

Ракушки- Романовські	підкова, хрести, півмісяць	козацьке	ЧЗ	
Рачинські	Яструб	польське	АЧД	1795
Рашевські	Вуж	польське	АЧД	1784
Редьки	підкова, хрести	козацьке	АЧД	
Ренчицькі	рука з шаблею, щит	козацьке	АЧД	
Реути	Гоздава	польське	АЧД	
Решинські- Пушкарі	Огон	польське	АЧД, ЧЗ	
Рибальські- Бутевичі	Радван	польське	АЧД	
Римші	Леліва	польське	ЧЗ	
	Гоздава	польське		1785
Ричицькі- Логвинови	Лодя	польське	АЧД	
Рклицькі	хрест, серце, зірка	козацьке	ЧЗ	
Роговичі	Набрами	руське	ОГ-ХІХ	
Родзянки	серце, шабля, стріла, хрест, знак	козацьке	ОГ-VІ	
Розторгуї	шабля, стріла	козацьке	ЧЗ	1774
Розумовські	панцир, стріли	козацьке	1745, 1785	1753
Романовичі	серце, коло, стріли, хрест	козацьке		1711
	серце, стріли	козацьке		1736
	квітка, птах, рука з мечем, серце, стріла, зірка, півмісяць, підкова, хрестики	козацьке		1779
	квіти, птах, підкова,	козацьке	АЧД	

	хрестики, серце, стріла, зірка, півмісяць, кольчуга			
Романовські	серце, стріли	козацьке		1686
	лев з вагами	козацьке	АЧД	1795
Романченки	бик, перев'яз, мерлети	козацьке	ОГ-ХІІІ	
Ромаскевичі	Сліповрон	польське	АЧД	
Рославці	лук зі стрілою	козацьке		1663
	зірка, півмісяць	козацьке		1696
	стріла, гриф з шаблею	козацьке	АЧД, ОГ-Х	
Росовські	Кораб	польське	ЧЗ	
Рощини	Лис	польське	АЧД	
Рубани	квіти	козацьке	АЧД	
Рубці	серце, шабля, стріла, хрест	козацьке		1738
	Рубіж	руське	ОГ-ІХ	1752, 1767
	кінь	козацьке		1770
Рудковські	Побог	польське	АЧД, ЧЗ	
Рудченки	Правда	польське	АЧД	
Рустановичі	серце, шабля, стріла	козацьке		1730
Рухлядки	хрест	козацьке		1781
	Долега	польське	ЧЗ	
Рухови- Бадилевські	Побог	польське	АЧД, ЧЗ	
Рябі	зірка, півмісяць	козацьке		1707
Савелевичі	зірка, півмісяць	козацьке		1691
Савицькі	Новина	польське	ОГ-ХІІ	
	Холева	польське	АЧД, ЧЗ	

Савичі	лук зі стрілою, зірки, хрести	козацьке		1683
	хрест, півмісяць	козацьке		1705
	шабля, стріла	козацьке		1709
	хрест, півмісяць, шабля, стріла	козацьке	ОГ-VIII	1713, 1775
Савичі- Тихоновичі	Сулима	польське	АЧД, ЧЗ	
Савойські- Єзучевські	зірка, півмісяць, спис, шабля	козацьке	АЧД	
Савченки- Більські	Правда	польське	АЧД	
Саєвські	Нечуя	польське	АЧД	
Салогуби	кітва	козацьке		1774
	Правда	польське	АЧД	
Самарські	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1790
Самойловичі	хрести	козацьке	1672	1684, 1686
Сахновські	зірка, хрест, півмісяць, стріла, шабля	козацьке		1720
	серце, шаблі	козацьке		1784
	Наленч	польське	ОГ-VII	
Свидерські	Сліповрон	польське	АЧД	
Свирські	хрести	козацьке	ЧЗ	
Свічки	рука з шаблею, стріла	козацьке	1687	
	шабля, стріла	козацьке		1692
Свободецькі	хрест, підкова	козацьке		1679
Святобливо- Коробкіни	стріла, спис, шабля	козацьке	ЧЗ	

Севастьяновичі	шабля, спис, зірка, підкова	козацьке		1780
Селецькі	хрест, півмісяць	козацьке		1715, 1738
	хрест, півмісяць, зірки, вруби	козацьке	ОГ-III	
Семеки	серце, шабля, стріла	козацьке		1771
Семенови	лук зі стрілою	козацьке		1751
	рука з шаблею, прапор	козацьке	ЧЗ	
	снопи	козацьке	ЧЗ	
Семеновичі	серце	козацьке		1719
	Радван	польське	АЧД	
Сербини	зірка, півмісяць	козацьке		1673
	лук зі стрілою	козацьке		1679
Сердюкови	хрест, серце	козацьке	АЧД, ЧЗ	
Сидоренки	Огон	польське	АЧД, ЧЗ	
Силевичі	шабля, стріли	козацьке		1772
	шабля, стріла	козацьке	АЧД	
Силенки	хрест, підкова, зірка	козацьке		1711, 1719
Силичі	знак, вруби	козацьке	АЧД	1716, 1755
Силичі- Аліферови	вежі	козацьке	ЧЗ	
Симоненки	хрест, півмісяць	козацьке		1708
Симоновські	знак	козацьке	АЧД	1775
Скабичевські	лілія, роги вола, оленя і зубра	козацьке	АЧД	
Скаловські	Лодя	польське	АЧД	
Скаржинські	серце, корона	козацьке		1739
Скачевські	Бонча	польське	АЧД	
Скоропадські	стріли	козацьке	1712	1713, 1722

Скорупи	хрест, півмісяць	козацьке	АЧД	
Скугари- Скварські	Заруба	польське	АЧД	
Слабії	Лодя	польське	АЧД, Мил., ЧЗ	
Случановські	шабля	козацьке		1759, 1763
	стовпи, голова вовка	козацьке		1762
	зірки, півмісяць, шаблі	козацьке	АЧД	
Смиречанські	стріла, корона, півмісяць, зірка, хрест	козацьке		1752
Сміловські	Ласка	польське	АЧД, Мил., ЧЗ	
Сніжки	Заглоба	польське	МГ	
Соболевські	хрест, підкова, стріли, різки	козацьке		1769, 1772
	Сліповрон	польське	АЧД	
Соколикови	Соколя	польське	АЧД	
	Рудниця	польське	АЧД	
Соколовські	хрест	козацьке		1715
	хрест, стріли, півмісяці	козацьке		1718
	Соколя	польське	АЧД	
	Помян	польське	АЧД	1740
Сокоцький	лев	козацьке		1753
Соломки	корона, сніп, рука з шаблею, серп	козацьке	1888	1792
Соломки- Лавські	Кораб	польське	АЧД	

Солонини	хрест, зірка, півмісяць	козацьке	АЧД, ЧЗ	1674
Сороки	сорока	козацьке		1777
	Ковнати	польське	АЧД	
	орел, меч, корона	козацьке	АЧД	
Сохацькі	Бонча	польське		1770
Спаценки-Кичі	серце, півмісяць	козацьке	АЧД	
	Остоя	польське	АЧД	
Спиридонови	Лис	польське	АЧД	
Спичаки- Заболотні	алебарда, стріла, меч, кітва, шолом	козацьке	АЧД	
Сполатбоги	хрест, лілії	козацьке	АЧД	
Ставиські	Гоздава	польське	ЧЗ	
Старосельські	стріла	козацьке		1752, 1777
Стасенки	лук зі стрілою	козацьке		1679
	зірка, півмісяць	козацьке		1695
Стаховичі	шабля, стріла, хрест	козацьке	АЧД, Мил., ЧЗ	1740, 1769
	шабля, стріла, хрест, зірка	козацьке		1758
	шабля, стріла	козацьке	АЧД	1786
Стебловські	Остоя	польське	АЧД	
Стефанови	серце	козацьке		1680
Стефановичі- Донцови	зірка, хрест, півмісяць	козацьке	АЧД	
Стишевські	Остоя	польське	АЧД	
Стодоленські	шабля, стріла, зірка	козацьке		1770
Стожевські	серце, перев'яз, стріли, зірка	козацьке	АЧД	
Стожки	серце, стріла, хрест	козацьке		1714, 1728

	серце, стріла	козацьке		1718
	серце	козацьке		1719
	серце, прапор, стріла, шабля	козацьке		1778
	серце, спис, стріла, шабля	козацьке	АЧД	
Стоколенки- Кириленки	зірки, півмісяць	козацьке	АЧД	
Столиці	Віруш	польське	АЧД	
Стопановські	кітва	козацьке	АЧД, Мил., ЧЗ	1789
Стороженки	хрест, півмісяць	козацьке	МГ	1717, 1724
Страдомські	Прус I	польське	АЧД	
Стрижевські	серце, зірки	козацьке		1722
Ступачевські	підкова, стріла, корона, хрест, ворон з кільцем	козацьке	ЧЗ	
Судієнки	серце, шабля, стріла	козацьке		1749
	Ковнати	польське	АЧД, ОГ-III	
Сулими	Сулима	польське	АЧД	1689, 1714
	серце, рука з шаблею, шабля	козацьке		1747
Суховії	знак	козацьке		1655
Сухоти	хрест, серце, квітка	козацьке	АЧД	
Танські	Наленч	польське	АЧД	1715, 1728
Тарасевичі	знак, дерево, рука з шаблею, хрести	козацьке	АЧД	1719
Тарасенки	серце, меч	козацьке	АЧД	
Тарасови	Тачала	польське	АЧД	
Тарнавські	Сас	руське	АЧД, ЧЗ	

Тарнойти	рицар на коні	козацьке		1734, 1784
Тарновські	серце, стріли, хрест, зірки	козацьке		1722
	рука зі стрілами, хрест, куля, серце	козацьке		1729
	серце, шаблі	козацьке		1753
	Леліва	польське	1816	1767
	хрест, півмісяці, зірка	козацьке	ОГ-VI	
Терешенки	знак	козацьке		1696
Тимковські	твердиня, рука з шаблею, зірка	козацьке	ЗД	
Тимоновичі	шабля, стріла	козацьке		1767
Тимошенки	зірка, півмісяць	козацьке		1678
Тимченки	серце, стріли, зірки	козацьке		1774
Тимченки- Островерхови	Траска	польське	ОГ-XII	
Тихоновичі- Міщенки	Корчак	руське	ЧЗ	
Тишкевичі	квітка	козацьке		1774
	шаблі, хрест	козацьке		1776
Тищенки	Яструб	польське	ЧЗ	
	Траска	польське	АЧД	
Товстоліси	стріли, серце	козацьке	Мил., ЧЗ	1784
Товстоноги	рука з галузкою	козацьке	ЧЗ	
	зірки, стріли, серце, шабля	козацьке	АЧД	
Толсті	пірнач, шабля, стріла	козацьке		1719
Томари	хрест, півмісяць	козацьке		1708
	хрест, півмісяць, зірка	козацьке	ОГ-VIII	

Тонконоги	серце, стріла	козацьке		1742
Топольницькі	Сас	руське		1699
Тоцькі	хрест, ромбове поле	козацьке		1762
	хрест, підкова, стріла	козацьке	АЧД, ЗД	
Тризни	Гоздава	польське		1729, 1784
	знак	козацьке		1821
Трипольські	Гоздава	польське	ЗД, ЧЗ	
Трифановські	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1755
Тройницький	Сліповрон	польське	ОГ-ХV	
Троцини	хрест, серце	козацьке		1720
	серце	козацьке		1724
Троцькі	корона, шпаги	козацьке	ОГ-VIII	
	Лодя	польське	АЧД	
Троцькі- Сенютовичі	Сенюта	руське	АЧД	
Трощинські	корона, хрест, півмісяць	козацьке	ЗД	
Трусевичі	хрест, півмісяць	козацьке	ЧЗ	
Труханови	рука з шаблею	козацьке	МГ	
Туманські	хрест, півмісяць	козацьке	ОГ-VI	
Тупиці	Люба	польське	АЧД	
Туранські	стрім'я, стріла, галузки	козацьке	Мил., ЧЗ	
Турковські	хрест	козацьке		1708
	знак	козацьке		1712, 1731
Углицькі	серце, стріли, хрест	козацьке		1694
Уманці	стріли, зірка, півмісяць	козацьке		1669, 1672
	лев	козацьке		1670

	кітва, зірки, рицар на коні	козацьке	АЧД	
	Холева	польське	АЧД	
Усови	серце, шпага, стріла	козацьке		1763
Федорови	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1711
Федоровські	Фаренсбах	інфлянт.	ЧЗ	
Федорченки	ромбове поле	козацьке		1758
	сніп, чаші	козацьке		1764
Федченки	Яструб	польське	АЧД	
Фененки	хрест, серце, підкова	козацьке	ОГ-ХІІ	
Филоновичі	стріла, зірки, півмісяць	козацьке	ЗД	
Филонови	хрест, коси	козацьке	АЧД	
Фіалковські	Побог	польське	АЧД, ЧЗ	
Халанські	Радван	польське	ЗД	
Халчевські	квітка	козацьке		1725
Ханенки	вежа	козацьке		1660
	вежа, зірки, зброя	козацьке	1661	
	вежі, зірка	козацьке	АЧД, ЗД, ЧЗ	
Харитоненки-Євменови	Рогаля	польське	ЧЗ	
Харченки	лук зі стрілою	козацьке		1784
	Яструб	польське	АЧД	
Хельнецькі	хрест, серце, зірка	козацьке		1711
Хильковські	Люба	польське	АЧД	
Хильчевські	півмісяць, шпаги, хрест	козацьке	ОГ-VІІ	
Химичі	короп, корона, зірки	козацьке		1730
Ходьки	знак	козацьке	АЧД	

Холодовичі	стріла, зірки, півмісяць	козацьке		1713
	серце	козацьке		1722, 1737
Холодовські	Папарона	польське	АЧД	
Хоменки	стріли, зірка	козацьке	АЧД	
	Дуброва	руське	АЧД	
Хоминські	стріли, хрести	козацьке		1764
Хотимовський	півень	козацьке		1771
Храмцови	Люба	польське	АЧД	
Христичевські	рука з мечем	козацьке		1725, 1728
Християновичі	хрест	козацьке	АЧД	
Худорбії	лук зі стрілою, шпага	козацьке	ОГ-IV	
Цесарські	серце, хрести, стріли	козацьке	АЧД	
Циклинські	Абданк	польське	АЧД	
Цитовичі	Прус III	польське	АЧД	
Чайки	хрест	козацьке	АЧД	
Чайковські	Дубно	польське	АЧД, ЧЗ	
Чарниші	рицар з шаблею	козацьке	1715	1700, 1701
	хрест, підкова, зірка	козацьке	МГ	
Чекани	Годеба	польське	АЧД	
Черненки	зірка, півмісяць	козацьке		1776
Чернявські	Сренява	польське	АЧД, ЧЗ	
Черняхівські	Лада	польське	АЧД	
Чесноки	рука з шаблею, лук зі стрілою	козацьке	АЧД, ОГ-IX	
Чижевські	чижі	козацьке	АЧД, ОГ-I	
Чорнолузькі	стріла, півмісяць, зірки	козацьке		1709, 1767
	Телок	польське	ОГ-IX	
Чугаєвські	Дубно	польське	АЧД	

Чуйкевичі	стріла, півмісяць, зірки	козацьке		1699
	лук зі стрілою, птах	козацьке	АЧД	
Шафонські	Сренява	польське	ОГ-VII	
Шафрани	лук зі стрілою, зірка	козацьке		1698
Шемети	шабля	козацьке		1784
Шемшукови	зірка, півмісяць, орел з шаблею	козацьке	АЧД	
Шендюхи	серце, стріли	козацьке	1710	
Шийкевичі	хрест, півмісяць	козацьке		1695
Ширяї	зірка, хрест	козацьке		1716, 1748
	зірка	козацьке		1758
	зірка, хрест, пеликан	козацьке	ОГ-IX	1764, 1766
Шихуцькі	квітка	козацьке		1758
	Порай	польське	АЧД	
Шишкевичі	хрест, півмісяць, зірки	козацьке		1710, 1714
Шкарупи- Шафоростови	серце, зірки	козацьке		1714
	хрест, півмісяць	козацьке	АЧД	
Шкляревичі	хрест, серце	козацьке		1752, 1754
	Костеша	польське	ЧЗ	
Шкляревські	серце, хрест, орел, камені	козацьке	ЧЗ	
Шликевичі	Долива	польське	АЧД	
Шрамченки	стріла, підкова, мотузки	козацьке	ЧЗ	
	стріла, підкова, зірки	козацьке	АЧД	
Шуби	Правда	польське	АЧД	

Шуми	рука з галузкою, стріла	козацьке	ЧЗ	
Шумицькі	Яструб	польське	АЧД	
Щербані	Рава	польське	АЧД	
Щерби	Рава	польське	АЧД	
Щитинські	Сліповрон	польське	АЧД	
Щупаки	хрест, півмісяць, зірка	козацьке		1698
Щуцькі	Сліповрон	польське	АЧД	
Юзефовичі	серце, шаблі	козацьке		1783
	Дубровський	пруське	АЧД	
Юницькі	Яніна	польське	Мил., ЧЗ	
Юркевичі	твердиня, птах з кільцем	козацьке		1737
	серце, стріли	козацьке		1758
	хрест, серце, шабля, стріла	козацьке	АЧД	
	стріла, півмісяці, зірки	козацьке	АЧД	
Юрковський	Яструб	польське	ЧЗ	
Юрченки	хрест, півмісяць	козацьке		1725
Юскевичі- Красковські	Наленч	польське	АЧД	
Ягельницькі	птах	козацьке		1776
Ягодовські	Корчак	руське	ЧЗ	
Яжборовські- Юрєви	серце, корона, хрест	козацьке	ОГ-VI	
Якимахи	шабля, твердиня з гарматами	козацьке	1845	

Якимовичі	знак	козацьке		1679
	серце, шабля	козацьке		1761
	серце, шабля, стріла	козацьке		1761
Якимовичі- Кожуховські	Долива	польське	АЧД, ОГ-ІХ	
Яковлевичі	лук зі стрілою	козацьке		1687
Якубовичі	кітва, стріли, зірки, півмісяць	козацьке		1776
Ялинські	хрест, підкова	козацьке		1698
Яловицькі	стріла, півмісяць, зірки	козацьке		1678
Янжули	шабля, стріла, серце, зірки, півмісяць	козацьке		1713
Яновичі	Радван	польське	АЧД	
Ярмошевські	Сліповрон	польське	АЧД, ЧЗ	
Ярові-Равські	Рава	польське	АЧД, ЧЗ	
Яхневичі	Яніна	польське	ЧЗ	
Яценки	Яцина	руське	ЗД	

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела:

I. Бібліотека Львівського національного університету ім. І.Франка.

1. Відділ рукописів.

II. Волинський обласний краєзнавчий музей.

2. Відділ рукописів.

III. Державний архів Чернівецької області.

3. Фонд 1023 – Колекція документів, зібраних Чернівецьким окружним архівом.

IV. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України.

4. Фонд 1 – Літературні матеріали.

5. Фонд 2 – Історичні матеріали.

6. Фонд 5 – Колекція рукописів Одеського товариства історії та старожитностей.

7. Фонд 8 – Колекція рукописів Київського університету святого Володимира.

8. Фонд 10 – Архів і колекція документів Всеукраїнської академії наук.

9. Фонд 14 – Колекція історичних документів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України.

10. Фонд 18 – Колекція архівних документів Львівської греко-католицької митрополичої консисторії і Архіву митрополита Андрія Шептицького.

11. Фонд 24 – Уманський краєзнавчий музей. Уманська збірка. Колекція рукописів.

12. Фонд 160 – Зібрання рукописних книг бібліотеки Київської духовної академії.

13. Фонд 301 – Колекція рукописів Церковно-археологічного музею Київської духовної академії.

V. Львівський історичний музей.

14. Фондова група „Київська Русь”.

15. Фондова група „Сфрагістика”.

VI. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України. Відділ рукописів.

16. Фонд 5 – Фонд Оссолінських.
17. Фонд 46 – Архів Єловицьких.
18. Фонд 103 – Архів князів Сапег з Красичина.

VII. Львівський національний університет ім. І.Франка.

19. Збірка Павліковських.

VIII. Національний музей історії України.

20. Сектор фотодокументальних матеріалів.

IX. Центральний державний історичний архів України у місті Києві.

21. Фонд 1 – Скарб коронний.
22. Фонд 39 – Камінецький магістрат.
23. Фонд 44 – Вінницький гродський суд.
24. Фонд 48 – Фонд Сапег.
25. Фонд 49 – Фонд Потоцьких.
26. Фонд 62 – Київський магістрат.
27. Фонд 130 – Київо-Видубецький Михайлівський Чудівський Всеволозький чоловічий монастир.
28. Фонд 220 – Колекція документів Київської археографічної комісії.
29. Фонд 221 – Колекція документів “Нова серія”.
30. Фонд 223 – Колекція “Серія Б”.
31. Фонд 228 – Колекція рукописів з історії, літератури, права.
32. Фонд 236 – Фонд Любомирських.
33. Фонд 256 – Фонд Замойських.
34. Фонд 257 – Фонд Радзивілів.
35. Фонд 2070 – Загорівський чоловічий монастир.
36. Фонд 2071 – Жидичинський чоловічий монастир.
37. Фонд 2078 – Мелецький монастир.
38. Фонд 2216 – Фонд Терлецьких.
39. Фонд 2217 – Фонд Проскур-Суцанських.
40. Фонд 2219 – Фонд Єрличів та Михайловських.
41. Фонд 2227 – Колекція документів Волинського музею.
42. Фонд 2228 – Колекція документів на право власності.

X. Центральний державний історичний архів України у місті Львові.

43. Фонд 52 – Магістрат міста Львова.
44. Фонд 129 – Львівський ставропігійський інститут.
45. Фонд 131 – Колекція грамот на пергаменті.
46. Фонд 132 – Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн.
47. Фонд 134 – Колекція документів про шляхетські маєтки на території Руського, Подільського, Волинського та інших воєводств.
48. Фонд 140 – Колекція документів про католицькі монастирі, костели та окремі парафії на території Польщі, України, Білорусії та Литви.
49. Фонд 181 – Лянцкоронські.
50. Фонд 197 – Римо-католицька митрополича капітула.
51. Фонд 201 – Греко-католицька митрополича консисторія.
52. Фонд 618 – Римо-католицька митрополича консисторія.

XI. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

53. Archiwum Koronne Warszawskie.
54. Archiwum Ostrowskich z Ujazdu.
55. Archiwum Piłsudskich-Giniewiczków, Sfragistyczny zbiór pieczęci miast polskich.
56. Archiwum Potockich z Radzyna.
57. Archiwum Przeździeckich.
58. Archiwum Radziwiłłów.
59. Archiwum Skarbu Koronnego.
60. Archiwum Zamoyskich.
61. Zbiór dokumentów papierowych.
62. Zbiór dokumentów pergaminowych.
63. Zbiór Aleksandra Czołowskiego.

XII. Archiwum Państwowe w Krakowie.

64. Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa. Dyplomy pergaminowe.
65. Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa. Rękopisy.
66. Archiwum Dzieduszyckich.
67. Archiwum Dzikowskie Tarnowskich.

68. Archiwum Gumniskie Książąt Sanguszków. Hrabstwo Tarnowskie.
69. Archiwum Gumniskie Książąt Sanguszków. Zbiór dokumentów papierowych.
70. Archiwum Gumniskie Książąt Sanguszków. Zbiór dokumentów pergaminowych.
71. Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. Teki arabskie.
72. Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. Teki rzymskie.
73. Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. Zbiór dokumentów pergaminowych.
74. Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. Zbiór rękopisów.
75. Archiwum Lanckorońskich.
76. Archiwum Lubomirskich.
77. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów.
78. Archiwum Podhoreckie Rzewuskich.
79. Archiwum Rodzinne Książąt Sanguszków.
80. Dokumenty depozytowe.
81. Dokumenty depozytowe wawielskie.
82. Dokumenty królewskie papierowe.
83. Dokumenty papierowe.
84. Dyplomy pergaminowe.
85. Dyplomy pergaminowe depozytowe.
86. Rękopisy depozytowe.
87. Rękopisy depozytowe wawielskie.
88. Spuścizna Adama Chmiela.
89. Zbiór dokumentów papierowych wyłączonych z Tek Antoniego Schneidera.
90. Zbiór dokumentów pergaminowych wyłączonych z Tek Antoniego Schneidera.
91. Zbiór dokumentów, seria A.
92. Zbiór dokumentów, seria B.
93. Zbiór Jana Giliczyńskiego.
94. Zbiór luźnych pieczęci.
95. Zbiór Rusieckich. Dyplomy papierowe.
96. Zbiór Rusieckich. Dokumenty pergaminowe.
97. Zbiór Rusieckich. Rękopisy.

XIII. Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie.

98. Zbiór dokumentów pergaminowych.

99. Zbiór rękopisów.

XIV. Biblioteka Narodowa w Warszawie.

100. Dział zbiorów specjalnych.

XV. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

101. Zbiór rękopisów.

XVI. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

102. Zbiór dokumentów pergaminowych.

XVII. Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie.

103. Dział rękopisów.

XVIII. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin.

104. XX. Hauptabteilung, Pergamenturkunden.

XIX. Muzeum Narodowe w Krakowie.

105. Zbiór odlewów pieczęci.

106. Zbiór dokumentów pergaminowych.

107. Zbiór rękopisów.

XX. Muzeum Narodowe w Warszawie.

108. Numizmatyka polska i obca.

109. Zbiór odlewów pieczęci.

110. Zbiór rękopisów.

XXI. Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.

111. Dokumenty pergaminowe.

112. Zakład Nauk Pomocniczych Historii. Zbiór odlewów pieczęci.

Опубліковані джерела:

113. Азбука Ивана Фёдорова 1578 года.- М.: Наука, 1983.- 232 с.

114. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией.- Том I – V.- СПб., 1841 – 1842.

115. Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.- Том I – V.- СПб., 1846 – 1853.

116. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.- Том I – XV.- СПб., 1863 – 1899.

117. Акты издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов.- Том I – XXXIX.- Вильна, 1865 – 1915.

118. Архив Юго-Западной России.- Часть I.- Том IX: Памятники литературной полемики южно-русцев с латино-униатами. Λίθος.- Киев, 1861.- 672 с.

119. Величко С. Літопис.- Том I – II / Самійло Величко.- К.: Дніпро, 1991.

120. Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / І.Ворончук.- Київ – Старокостянтинів, 2001.- 416 с.

121. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М.Пещак.- К.: Наукова думка, 1974.- 256 с.

122. **Гүстинская лѣтопись. Кройника, которая начинается отъ потопу первого міра, и столпотворенія, и раздѣленія языкъ и разсѣянія по всей вселеннѣй, и о разныхъ народахъ, также и о початкѣ Славенского Россійского народу, и егда сѣде Кіевъ, и како крести благовѣрный князь Володымеръ Рүскюю землю, и о великомъ княженіи Кіевскомъ, и о Греческихъ царѣхъ. Списася сія Кройника въ Малой Россіи, въ монастырю святой Живоначальной Троици общежителномъ Гүстынскомъ Прилуцкомъ, за благословеніемъ превелебного отъ Богү его милости господина отца Авксентія Іоакимовича, игүмена тоей же святой обители, року 1670, мѣсяца августа 2 дня.**

123. Діарій гетьмана Пилипа Орлика, опрацьований до друку Яном Токаржевським-Карашевичем.- Варшава, 1936.- 380 с.

124. Длугош Я. Грюнвальдская битва / Ян Длугош.- М.: Наука, 1962.- 264 с.

125. Дополнения к актам историческим, собранным и изданным Археографической комиссией.- Том I – XII.- СПб., 1846 – 1875.

126. **Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ кравшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ поляки ... въ градѣ Гадячү, трүдомъ Григорія Гравянки собранная ... Рокү 1710.- Кіевъ, 1854.**

127. Западноевропейский эпос.- Л., 1977.- 372 с.
128. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233 – 1799.- К.: Наукова думка, 1972.- 676 с.
129. Констанцкий собор 1414 – 1418. Concilium Constantiense 1414 – 1418. Издание императорского русского археологического общества.- СПб., 1874.- 76 с.
130. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О.Купчинський.- Львів: Простір-М, 2004.- 1286 с.
131. Летопись Самовидца.- Киев, 1878.- 320 с.
132. Литовська Метрика.- Книга 561: Ревізія українських замків 1545 року.- К., 2005.- 600 с.
133. Літопис руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.- К.: Дніпро, 1989.- 592 с.
134. Милорадович Г. Материалы для истории южной Руси / Г.Милорадович // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1858.- №10-24.
135. Молдавия в эпоху феодализма.- Том I: Славяно-молдавские грамоты (XV в. – первая четверть XVII в.).- Кишинёв: Штиинца, 1961.- 426 с.
136. Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетьманами мешчанам города Чернигова / С.Нос // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1861.- №18.- С.186-188.
137. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи.- Часть II.- СПб., 1798.- 262 с.
138. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи.- Часть V.- СПб., 1799.- 280 с.
139. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи.- Часть VI.- СПб., 1799.- 256 с.
140. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи.- Часть X.- СПб., 1836.- 272 с.
141. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.- Том I – II.- Киев, 1845 – 1846.
142. Песнь о Нибелунгах.- Л., 1972.- 156 с.

143. Песнь о Роланде.- М.: Наука, 1976.- 184 с.
144. Полное собрание русских летописей.- Том II: Ипатьевская летопись.- М., 1908.- 712 с.
145. Полное собрание русских летописей.- Том XVI.- М., 1889.- 348 с.
146. Полное собрание русских летописей.- Том XVII.- М., 1907.- 418 с.
147. Полное собрание русских летописей.- Том XXXII: Хроники: Литовская и Жмойтская и Быховца; Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного.- М.: Наука, 1975.- 516 с.
148. Полное собрание русских летописей.- Том XXXV: Летописи белорусско-литовские.- М.: Наука, 1980.- 480 с.
149. Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.- 256 с.
150. Поэзия трубадуров. Поэзия миннезингеров. Поэзия вагантов.- М.: Наука, 1974.- 328 с.
151. Радзивилловская летопись. Фотомеханическое воспроизведение.- СПб., 1902.- 360 с.
152. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту.- К.: Наукова думка, 1995.- 592 с.
153. Розов В. Украинские грамоты / В.Розов.- Киев, 1928.- 232 с.
154. Русанівський В. Українські грамоти XV ст. / В.Русанівський // Пам'ятки української мови XV ст. Серія юридичної літератури.- К.: Наукова думка, 1965.- 164 с.
155. Русская историческая библиотека.- Том XXXIII: Литовская Метрика. Отдел первый. Часть третья: Книги публичных дел. Переписи войска Литовского.- Пг., 1915.- 1378 с.
156. Славяно-молдавские летописи XV – XVI веков.- М.: Наука, 1976.- 184 с.
157. Слово о полку Игореве. Древнерусский текст и переводы.- М.: Наука, 1965.- 248 с.
158. Соболевский О. Палеографические снимки с русских рукописей XII – XVII вв. / О.Соболевский, С.Пташицкий.- СПб., 1901.- 256 с.

159. Собрание государственных грамот.- Том I – IV.- Москва, 1813.
160. Старинные акты // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1860.- №35.
161. Титов Х. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст. Всезбірка передмов до українських стародруків / Х.Титов // Збірник Історично-Філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.- Том XVII.- К., 1924.- 536 с.
162. Українська література XIV – XVI ст.- К.: Наукова думка, 1988.- 600 с.
163. Українська література XVII ст.- К.: Наукова думка, 1987.- 608 с.
164. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.- К.: Наукова думка, 1978.- 584 с.
165. Уляницкий В. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV – XV в.в. / В.Уляницкий.- М., 1887.- 244 с.
166. Хроника Быховца.- М.: Наука, 1966.- 180 с.
167. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А.Шафонский.- Киев, 1851.- 624 с.
168. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.- Tom I – XXIV.- Lwów, 1870 – 1914.
169. Ambrosius M. Arma Regni Poloniae.- Antwerpiae, 1562.- 132 p.
170. Ambrosius M. Arma Regni Poloniae.- Cracoviae, 1882.- 132 p.
171. Ancien armorial équestre de la Toison d’Or et de l’Europe au XV siècle. Facsimilé par L.Larchey.- Paris, 1890.- 356 p.
172. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.- Tom I – V.- Lwów, 1877 – 1897.
173. Bogdan I. Album paléographique moldave / I.Bogdan.- București – Paris, 1926.- 216 p.
174. Bogdan I. Documentele lui Ștefan cel Mare.- Volumul I: Hrisoave și cărți domnești (1457 – 1492) / I.Bogdan.- București, 1913.- 526 p.

175. Bogdan I. Documentele lui Ștefan cel Mare.- Volumul II: Hrisoave și cărți domnești (1493 – 1503). Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salvoconduce, scrisori (1457 – 1503) / I.Bogdan.- București, 1913.- 492 p.
176. Chronik des Concils zu Constanz von Ulrich von Richental 1414 – 1418.- Constanz, 1869.- 258 s.
177. Codex epistolaris saeculi XV.- Vol. I – III.- Cracoviae, 1876 – 1897.
178. Codex epistolaris Vitoldi.- Kraków, 1882.- 816 s.
179. Costăchescu M. Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare.- Vol.I (1374 – 1437) / M.Costăchescu.- Iași, 1932.- 512 p.
180. Costăchescu M. Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / M.Costăchescu.- Vol.II (1438 – 1456).- Iași, 1933.- 480 p.
181. Costăchescu M. Documentele moldovenești de la Ștefan cel Mare / M.Costăchescu.- Iași, 1933.- 506 p.
182. Costăchescu M. Documentele moldovenești de la Bogdan voevod (1504 – 1517) / M.Costăchescu.- București, 1940.- 484 p.
183. Costăchescu M. Documentele moldovenești de la Ștefăniță voevod (1517 – 1527) / M.Costăchescu.- Iași, 1943.- 472 p.
184. Czacki T. O litewskich i polskich prawach.- Tom I / T.Czacki.- Kraków, 1861.- 386 s.
185. Daniłowicz J. Skarbiec dyplomatów.- Tom I / J.Daniłowicz.- Wilno, 1860 – 1862.
186. Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar.- Augsburg, 1483.
187. Das Concilium, so zu Constanz gehalten ist worden des Jars, do man zalt von der Geburdt unsers Erlösers 1413 Jar.- Augsburg, 1536.
188. Dlugossii I. Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis.- Vol.II / I.Dlugossii.- Cracoviae, 1863.- 464 p.
189. Dlugossii I. Opera omnia.- Vol.XIII / I.Dlugossii.- Cracovia, 1877.- 618 p.
190. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacurile XIV – XVII (1384 – 1625).- Indicele numelor de persoane.- București: Edit. Akad., 1995.- 794 p.

191. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XIV – XV.- Vol.I (1384 – 1475).- București: Edit. Akad., 1954.- 540 p.
192. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XV.- Vol.II (1476 – 1500).- București: Edit. Akad., 1954.- 492 p.
193. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVI.- Vol.I (1501 – 1550).- București: Edit. Akad., 1953.- 516 p.
194. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVI.- Vol.II (1551 – 1570).- București: Edit. Akad., 1951.- 496 p.
195. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVI.- Vol.III (1571 – 1590).- București: Edit. Akad., 1951.- 560 p.
196. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVI.- Vol.IV (1591 – 1600).- București: Edit. Akad., 1952.- 484 p.
197. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVII.- Vol.I (1601 – 1605).- București: Edit. Akad., 1952.- 460 p.
198. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVII.- Vol.II (1606 – 1610).- București: Edit. Akad., 1953.- 520 p.
199. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVII.- Vol.III (1611 – 1615).- București: Edit. Akad., 1954.- 548 p.
200. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVII.- Vol.IV (1616 – 1620).- București: Edit. Akad., 1956.- 532 p.
201. Documente privind istoria României.- A: Moldova.- Veacul XVII.- Vol.V (1621 – 1625).- București: Edit. Akad., 1957.- 584 p.
202. Documenta Romaniae Historica.- A: Moldova.- Volumul I (1384 – 1448).- București: Edit. Akad., 1975.- 580 p.
203. Documenta Romaniae Historica.- A: Moldova.- Volumul II (1449 – 1486).- București: Edit. Akad., 1976.- 612 p.
204. Documenta Romaniae Historica.- A: Moldova.- Volumul III (1487 – 1504).- București: Edit. Akad., 1980.- 572 p.
205. Documenta Romaniae Historica. D: Relații între Țările Române.- Vol.I.- București: Edit. Akad., 1977.- 620 p.

206. Duńczewski S.J. Herbarz wielu domów Korony Polskiej y Wielkiego Księstwa Litewskiego dla niezupełnego opisania, albo opuszczenia, y wielu odmienności nieprzyzwoitych, za dawnych y późniejszych autorów, herby z rodowitością wyrażających, nie mało dotąd ukrzywdzonych, zebraniem wielu familii we dwa tomy, częściami rzeczony / S.J.Duńczewski.- Kraków, 1757.

207. Działyński A. Statut litewski / A.Działyński.- Poznań, 1841.- 480 s.

208. Friedberg M. Klejnoty Długoszowe / M.Friedberg // Rocznik Towarzystwa Heraldycznego.- Tom X.- Lwów, 1930.- 312 s.

209. Giermański S. Summaryusz Klejnotów albo Herbow Państwa y Rycerstwa Korony Polskiej y Wielkiego Księstwa Litewskiego, z różnych authorów: A mianowicie z Bielskiego, z Paprockiego y scriptów S.S.Jagodyńskiego zebrany. A dla snadniejszego nalezienia czytelnikowi, wedle obiecadla sporządzony i wydany / S.Giermański.- Kraków, 1621.

210. Gorczyn J.A. Herby Królestwa polskiego / J.A.Gorczyn.- Kraków, 1653.

211. Grzegorz M. Analiza dyplomatyczno-sfragistyczna dokumentów traktatu Toruńskiego 1466 roku / M.Grzegorz.- Toruń, 1970.- 256 s.

212. Gwagnin A. Kronika Sarmacyey europejskiej / A.Gwagnin.- Kraków, 1611.

213. Gwagnin A. Sarmatae europeae descriptio / A.Gwagnin.- Cracoviae, 1578.

214. Handlund des Conciliums zu Costenz.- Frankfurt, 1575.

215. Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego (Dopełnienie Niesieckiego). Wydanie z rękopisu.- Kraków, 1870.- 480 s.

216. Herburt W. Rozprawa przygody starego żołnierza / W.Herburt.- Kraków, 1595.

217. Insignia seu clenodia regis et regni Poloniae. Z kodeksu kórnickiego wydał Z.Celichowski.- Poznań, 1885.- 48 s.

218. Insigniorum seu clenodiorum regis et regni Polonie descriptio feliciter incipit // Długossii I. Opera omnia.- Vol.I.- Cracovia, 1887.- C.559-573.

219. Jaworski S. Echo głosu wołającego na puszczy / S.Jaworski.- Czernichów, 1689.

220. Jequier L. L'armorial Bellenville et l'armorial du héraut Gelre / L.Jequier.- Liège, 1972.- 416 p.

221. Jequier L. L'armorial Bellenville / L.Jequier // Cahiers d'heraldique.- Tom V.- Paris, 1983.
222. Kłodziński A. Rękopismo Długosza o herbach polskich / A.Kłodziński // Biblioteka Naukowego Zakładu im.Ossolińskich.- Tom V.- Lwów, 1843.
223. Kodex miasta Krakowa.- Tom I.- Kraków, 1900.- 640 s.
224. Kojałowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Compendium / W.Kojałowicz.- Kraków, 1897.- 528 s.
225. Kojałowicz W. Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomenclator / W.Kojałowicz.- Kraków, 1906.- 456 s.
226. Kronika polska Marcina Bielskiego nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana.- Kraków, 1597.
227. Kuropatnicki A.E. Wiadomość o klejnocie szlacheckim, oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiej i Wielkim Księstwie Litewskim, Tudzież w przyległych Prowincjach z Ksiąg Paprockiego, Okolskiego, Potockiego, Rzączyńskiego, Niesieckiego, Duńczewskiego, Chmielowskiego, oraz z Aktu Elekcyi króla JMCi polskiego Stanisława Augusta, Jako też z Aktów Konfederacyi na Seymie Convocationis 1764 zaczęty, a w roku 1766 rozwiązaney, tudzież z Konstytucji innych Seymów za terażniejszego Panowania odprawionych.- Część I – IV / A.E.Kuropatnicki.- Warszawa, 1789.
228. Kutrzeba S. Akta unji Polski z Litwą. 1385 – 1791 / S.Kutrzeba, W.Semkowicz.- Kraków, 1932.- 572 s.
229. L'armorial du héraut Gelre (1370 – 1395). Claes Heinen, roi d'armes des Ruyers // Archives Héraldiques Suisses.- Tom LXXV.- Basel, 1961.
230. Libellus scutorum seu signorum publicorum regnorum ac statuum sacri Romani Imperii, quae singulari diligentia, cura et industria imaginibus ac coloribus suis expressit Virgilius Solis pictor ac civis Norimbergensis 1555.
231. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.4 (1479 – 1491). Užrašymų knyga 4.- Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2004.- 286 p.
232. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.523 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1.- Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2006.- 280 p.
233. Miklosich F. Acta diplomata sacra et profana.- Vol.II: Acta patriarchatus

Constantynopolitani / F.Miklosich, I.Müller.- Vindobonae, 1862.- 536 p.

234. Muczkowski J. Wiadomość o rękopismach historii Długosza, jego Banderia Prutenorum tudzież Insignia seu clenodia regni Poloniae / J.Muczkowski.- Kraków, 1851.- 172 s.

235. Munster S. Cosmographiae universalis / S.Munster.- Basileae, 1550.

236. Nałęcz-Małachowski P. Zbiór nazwisk szlachty z opisem Herbow własnych familiom zostaiącym w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim.- Tom I – II / P.Nałęcz-Małachowski.- Łuck, 1790.

237. Niesiecki K. Herbarz Polski, powiększony dodatkami późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nepomucena Bobrowicza.- Tom I – X / K.Niesiecki.- Lipsk, 1839 – 1845.

238. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności starożytnymi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami, najwyższymi honorami, heroicznym męstwem i odwagą, wytworną nauką a najpierwej cnotą, pobożnością i świątobliwością ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt i nieśmiertelną sławnę pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana.- Tom I – IV / K.Niesiecki.- Lwów, 1728 – 1743.

239. Nowak P. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Mełneńskiego z 1422 roku / P.Nowak, P.Pokora.- Poznań, 2004.- 256 s.

240. Okolski S. Orbis Polonus.- Tomus I – III / S.Okolski.- Cracoviae, 1641 – 1645.

241. Ornowski I. Bogaty w parantele, sławe y honory wirydyarz herbownymi wielmożnych ich Mościów Panów P.Zacharzewskich / I.Ornowski.- Kijów, 1705.

242. Paprocki B. Gniazdo cnoty skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego y inszych państw początek swoy maia / B.Paprocki.- Kraków, 1578.

243. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / B.Paprocki.- Kraków, 1584.

244. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego / B.Paprocki.- Kraków, 1858.- 980 s.

245. Paprocki B. Panosza, to jest wystawienie panow i paniąt ziem ruskich i podolskich / B.Paprocki.- Kraków, 1575.

246. Piekosiński F. Herbarz szlachty prowincji Witebskiej / F.Piekosiński.- Kraków, 1899.- 360 s.
247. Piekosiński F. Jana Zamojskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne / F.Piekosiński // Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego.- Tom VII.- Kraków, 1907.- S.18-138.
248. Pinches R. A European Armorial. An armorial of the Golden Fleece and XV Century Europe / R.Pinches, A.Wood, B.Klec-Pilewski.- London, 1971.- 360 p.
249. Polaczkówna H. Stemmata Polonica. Rękopis n.1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenалу w Paryżu / H.Polaczkówna // Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowe.- Tom I.- Lwów, 1927.- 90 s.
250. Polonia typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia.- Wrocław, 1959.- 160 s.
251. Polonia typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia.- Tom X.- Wrocław, 1975.- 180 s.
252. Polonia typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia.- Tom XI.- Wrocław, 1975.- 172 s.
253. Pomniki do dziejów litewskich.- Wilno, 1846.- 424 s.
254. Potocki W. Poczet Herbow Szlachty Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego / W.Potocki.- Kraków, 1696.
255. Raczyński E. Kodex dyplomatyczny Litwy / E.Raczyński.- Wilno, 1845.
256. Raneke J. Bergshammarvapenboken: en medeltidshistorisk studie / J.Raneke.- Lund, 1975.- 352 p.
257. Rej M. Zwierczadło / M.Rej.- Kraków, 1567.
258. Rej M. Zwierzyniec / M.Rej.- Kraków, 1561.
259. Rej M. Zwierzyniec / M.Rej.- Kraków, 1573.
260. Swach A. Herby Polskie z Marcina Bielskiego, Jana Lwa Herbulta, W.O.Szymona Okolskiego Zakonu Kaznodziejskiego S.T.B. etc. y inszych Authorow / A.Swach.- Poznań, 1705.
261. Ulrich Richental. Concilium zu Costenz 1414 – 1418. Facsimilé. Imp. De L.Baekmann, publié par le dr. Hermann Sevin d'après un manuscrit appartenant au comte Gustave de Königsegg / Ulrich Richental.- Karlsruhe, 1881.

262. Ulrich von Richental. Chronik des Constanzer Concils / Ulrich von Richental // Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart.- Band 158.- Tübingen, 1882.- 248 s.

263. Wapenboek ou Armorial de 1334 á 1372 par Gelre, Héraut d'armes, publié pour la première fois par M.Victor Bouton, peintre héraldique et paléographe.- Vol.I – VII.- Paris – Bruxelles, 1881 – 1902.

264. Wielądko W.W. Heraldyka Czyli Opisanie Herbow, W Iakim Który Iest Kształcie. Oraz Familie rodowitey Szlachty Polskiey, i Wielkiego Księstwa Litewskiego, z ich herbami. Przytym: Wsławieni męstwem i odwagą, wytworną nauką, cnotą, gorliwością i innemi zasługami w Oyczyźnie, dawniejszego i terazniejszego wieku Polacy.- Tom I – V / W.W.Wielądko.- Warszawa, 1792 – 1798.

265. Źródła dziejowe.- Tom XVII. Część II: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.- Tom VI. Część II: Podlasie (Województwo).- Warszawa, 1909.- 292 s.

266. Źródła dziejowe.- Tom XVII. Część III: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.- Tom VI. Część III: Podlasie (Województwo).- Warszawa, 1910.- 260 s.

267. Źródła dziejowe.- Tom XVIII.- Część II: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.- Tom VII.- Część II: Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona.- Warszawa, 1903.- 332 s.

Література:

268. Алексеев В. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование) / В.Алексеев.- М.: Наука, 1969.- 456 с.

269. Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т.Алексеева.- М.: Наука, 1973.- 384 с.

270. Алфьоров О. Болохівські князі – “провінційна гілка” чернігівських Ольговичів / О.Алфьоров // Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів: історія, культура, археологія. Науковий збірник “Велика Волинь”.- Том XXXIV.- Старокостянтинів, 2006.- С.190-202.

271. Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст. / О.Алфьоров.- Біла Церква, 2005.- 100 с.
272. Алфьоров О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ / О.Алфьоров, О.Однороженко.- Харків: ХОО ВУТ “Просвіта”, 2008.- 200 с.
273. Анпилогов Г. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) / Г.Анпилогов // Советская археология.- М., 1964.- №4.- С.162-168.
274. Антошин М. Закарпатская грамота 1404 года / М.Антошин // Научные записки Ужгородского государственного университета.- Том XIII.- Львов, 1955.- С.12-13.
275. Арсеньев Ю. Геральдика. Лекции, читанные в Московском Археологическом институте в 1907 – 1908 году / Ю.Арсеньев.- М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001.- 384 с.
276. Багалея Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905).- Том I: XVII–XVIII века / Д.Багалея, Д.Миллер.- Харьков, 1993.- 572 с.
277. Багалій Д. Історія Слобідської України / Д.Багалій.- Харків, 1993.- 348 с.
278. Багдасаров Р. Свастика: священний символ / Р.Багдасаров.- М.: Логос, 2001.- 512 с.
279. Бандрівський М. До проблеми походження шляхетських родів герба Сас / М.Бандрівський // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.4.
280. Бантыш-Каменский Д. История Малой России.- Часть I / Д.Бантыш-Каменский.- М., 1822.- 364 с.
281. Барвінський Б. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси.- Том I / Б.Барвінський.- Жовква, 1908.
282. Барвінський Б. Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. / Б.Барвінський // Записки Наукового товариства ім.Шевченка.- Том С: Юбілейний

збірник на пошану академіка Кирила Студинського.- Частина II: Праці історичні.- Львів, 1930.- С.19-175.

283. Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XII – XIV ст. / Б.Барвінський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том ССXXXI.- Львів, 1996.- С.242-257.

284. Бассанович И. Печати короля Миндовга и великого князя Кейстута / И.Бассанович // Записки Северо-Западного отдела Русского географического общества.- Книга III.- Вильно, 1912.

285. Белецкий С. Начало русской геральдики (знаки Рюриковичей X – XI вв.) / С.Белецкий // У источника.- Выпуск I: Сборник статей в честь члена-корреспондента Российской Академии наук Сергея Михайловича Каштанова.- Часть I.- М., 1997.

286. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII – початку XVIII століть / П.Білецький.- К.: Мистецтво, 1981.- 264 с.

287. Білецький П. Український портретний живопис / П.Білецький.- К.: Мистецтво, 1969.- 324 с.

288. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування / Н.Білоус.- К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008.- 360 с.

289. Бірюліна О. Геральдичні символи владик Луцько-Острозької єпархії / О.Бірюліна, П.Рудецький // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.9-10.

290. Болсуновский К. Дрогичинские плобы.- Часть I / К.Болсуновский.- Киев, 1894.- 116 с.

291. Болсуновский К. Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI русского археологического съезда в Киеве. Витрина А / К.Болсуновский.- Киев, 1899.- 120 с.

292. Болсуновский К. Монеты киевских князей XIV ст. Романа Михайловича и Владимира Ольгердовича / К.Болсуновский.- Киев, 1907.-24 с.

293. Болсуновский К. Родовой знак Рюриковичей, великих князей киевских / К.Болсуновский.- Киев, 1908.- 36 с.

294. Болсуновский К. Русские монетные гривны, их формы и происхождение / К.Болсуновский.- Киев, 1903.- 32 с.
295. Болсуновский К. Свинцовые пластины (пломбы) с условными знаками церковных праздников / К.Болсуновский.- Москва, 1899.- 56 с.
296. Болсуновский К. Символ змия в Трипольской культуре / К.Болсуновский.- Киев, 1905.- 48 с.
297. Болсуновский К. Символика эпохи неолита / К.Болсуновский.- Киев, 1908.- 32 с.
298. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.- Выпуск I – III / К.Болсуновский.- Киев, 1899 – 1914.
299. Бондаренко П. До питання про гербову систему українського лицарства XI – XV ст. / П.Бондаренко // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.- Випуск IV.- Львів, 2004.- С.11-16.
300. Бондаренко П. Лев як український символ / П.Бондаренко // Третя Наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.- С.7-9.
301. Бубенок О. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII – XV вв.) / О.Бубенок.- Киев: Истина, 2004.- 324 с.
302. Бубенок О. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII веков) / О.Бубенок.- Киев: Логос, 1997.- 224 с.
303. Буковина – її минуле і сучасне.- Париж, 1956.- 884 с.
304. Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Ф.Буслаев.- М., 1861.- 342 с.
305. Бушаков В. Відтамгові родоплемінні імена тюркських народів / В.Бушаков // П'ята наукова геральдична конференція.- Львів, 1995.- С.12-15.
306. Бушаков В. Ймовірна семантика тамг ханів Золотої Орди / В.Бушаков // Знак.- 2004.- Ч.33.- С.3.
307. Бушаков В. Тюркські родоплемінні тамги у міській та сільській геральдиці / В.Бушаков // Знак.- 2003.- Ч.31.- С.5.
308. Бырня П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье XV – начало XVI веков / П.Бырня.- Кишинёв: Штиинца, 1984.- 204 с.

309. Бырня П. Проблемы этнической истории Днестровско-карпатских земель в конце I – начале II тыс. н. э. // Славяно-молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван / П.Бырня, И.Рафалович.- Кишинёв: Штиинца, 1983.- С.86-93.
310. Винклер П. Русская геральдика.- Выпуск III / П.Винклер.- СПб., 1894.- 156 с.
311. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л.Войтович.- Львів: Інститут українознавства НАН України, 2000.- 652 с.
312. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII – XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження / Л.Войтович.- Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996.- 312 с.
313. Войцеховский В. Этапы строительства крепости в Белгород-Днестровском / В.Войцеховский // Материалы и доклады пятой научно-технической конференции Кишинёвского политехнического института.- Кишинёв, 1969.- С.372-374.
314. Володарі гетьманської булави.- К.: Варта, 1995.- 540 с.
315. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах.- Том I – II.- Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2005 – 2007.
316. Гавриленко В. Львівські цехові печатки XIV – XV ст. та питання про час їх виникнення / В.Гавриленко // Історичні джерела та їх використання.- Випуск I.- К., 1964.- С.248-262.
317. Гавриленко В. Українська сфрагістика / В.Гавриленко.- К.: Наукова думка, 1977.- 180 с.
318. Гаврилюк О. Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини / О.Гаврилюк // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.23-25.
319. Гаджега В. Два найдавніші наші привілеї / В.Гаджега // Науковий збірник товариства “Просвіта”.- Річник VI.- Ужгород, 1929.- С.268-270.
320. Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий в произведениях духовных писателей XVII века / С.Голубев // Труды Киевской духовной академии.- Книга X.- Киев, 1872.

321. Голубев С. Рисунки к сочинению “Описание и истолкование дворянских гербов южно-русских фамилий в произведениях духовных писателей XVII века” / С.Голубев // Труды Киевской духовной академии.- Книга X.- Киев, 1872.
322. Голубець М. Начерк історії українського мистецтва.- Том I / М.Голубець.- Львів, 1922.- 240 с.
323. Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) / А.Гречило // Король Данило Романович і його місце в українській історії.- Львів, 2003.- С.128-136.
324. Гречило А. Українська міська геральдика / А.Гречило.- К.: УГТ, 1998.- 192 с.
325. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.) / А.Гречило.- К.: Брама, 2001.- 400 с.
326. Григорович В. Что значит россослахи в греческих документах / В.Григорович // Труды третьего археологического съезда в России.- Том I.- К., 1878.- С.49-52.
327. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.) / М.Грушевський.- Львів, 1996.- 216 с.
328. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М.Грушевський.- К.: Райдуга, 1992.- 526 с.
329. Грушевський М. Історія України-Руси.- Том II: XI – XIII вік / М.Грушевський.- К.: Наукова думка, 1992.- 634 с.
330. Грушевський М. Історія України-Руси.- Том III: До року 1340 / М.Грушевський.- К.: Наукова думка, 1993.- 588 с.
331. Грушевський М. Історія України-Руси.- Том IV: XIV – XVI віки – відносини політичні / М.Грушевський.- К.: Наукова думка, 1993.- 539 с.
332. Грушевський М. Історія України-Руси.- Том VI: Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків / М.Грушевський.- К.: Наукова думка, 1995.- 674 с.
333. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / М.Грушевський.- Київ – Львів, 1912.- 280 с.

334. Грушевський М. Лист володимирської громади з 1324 року / М.Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том LXXII.- Львів, 1906.- С.5-8.
335. Грушевський М. Молотівське срібло / М.Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том XXV.- Львів, 1898.- С.5-6.
336. Дашкевич Я. Володимир-Волинська печатка 1324 року: міська чи князівська / Я.Дашкевич // Знак.- 1997.- Ч.13.- С.8-9.
337. Дашкевич Я. Геральдичне зображення лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV сторіччя) / Я.Дашкевич // Знак.- 1998.- Ч.16.- С.6-8.
338. Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х років XIV ст. / Я.Дашкевич // Україна в минулому.- Випуск V.- Київ – Львів, 1994.- С.33-65.
339. Дашкевич Я. Хмельникіана / Я.Дашкевич // Знак.- 1996.- Ч.11.- С.4-5.
340. Дворниченко А. Русские земли Великого княжества Литовского: Очерки истории общины, сословий, государственности (до начала XVI в.) / А.Дворниченко.- СПб, 1993.- 356 с.
341. Дворянские роды Российской империи.- Том I: Князья.- СПб.: ИПК “Вести”, 1993.- 344 с.
342. Думін С. Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць / С.Думін, І.Канапацкі.- Мінск, 1993.- 312 с.
343. Думнич Ю. “Волохи” Закарпаття по даным грамот XIV в. / Ю.Думнич // Славяно-волошские связи.- Кишинёв: Штиинца, 1978.- С.148-162.
344. Дэже Л. Очерки по истории закарпатских говоров / Л.Дэже.- Будапешт, 1967.- 356 с.
345. Дяченко В. Наслідки роботи Української антропологічної експедиції 1956 року / В.Дяченко // Матеріали з антропології України.- Випуск I.- К., 1960.- С.1-36.
346. Ебубекіров С. Тарак-тамга – родовий знак кримських ханів / С.Ебубекіров // Знак.- 2000.- Ч.22.- С.13.
347. Єремєєв І. Герби гетьманів України / І.Єремєєв.- К., 1998.- 84 с.

348. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга / Я.Запаско.- Львів: Світ, 1995.- 480 с.
349. Зашкільняк Л. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів / Л.Зашкільняк, М.Крикун.- Львів, 2002.- 512 с.
350. Зеленчук В. Расселение восточнороманского населения в Днестровско-прутском междуречье (XIV – XV веков) / В.Зеленчук, Л.Полевой // Славяно-молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван.- Кишинёв: Штиинца, 1983.- С.114-127.
351. Иванов П. Сборник снимков с древних печатей приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящимся в Московском архиве юстиции / П.Иванов.- М., 1858.- 340 с.
352. Инкин В. К вопросу о происхождении и эволюции волошского института “князя” (кнеза) в галицкой деревне XV – XVIII в.в. / В.Инкин // Славяно-волошские связи.- Кишинёв: Штиинца, 1978.- С.114-148.
353. История Венгрии.- Том I.- М.: Наука, 1971.- 560 с.
354. История Молдавии.- Том I.- Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1951.- 320 с.
355. История Молдавской ССР.- Том I.- Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1965.- 364 с.
356. История Молдавской ССР.- Том I.- Кишинёв: Штиинца, 1987.- 416 с.
357. Ідзьо В. Українська держава в ІХ – ХІІІ століттях / В.Ідзьо.- Львів: Сполом, 2004.- 416 с.
358. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у ХVІ – ХVІІІ століттях: історичні нариси / В.Інкін.- Львів: Інститут історичних досліджень, 2004.- 420 с.
359. Канапацкі І. Гісторыя і культура беларускіх татар / І.Канапацкі, А.Смолік.- Мінск, 2000.- 240 с.
360. Карамзин Н. История государства Российского.- Том IV / Н.Карамзин.- СПб., 1817.- 516 с.
361. Кирпичников А. Военное дело на Руси / А.Кирпичников.- М.: Наука, 1976.- 260 с.

362. Кирпичников А. Опыт сравнительного изучения западного и русского эпоса. Поэмы ломбардского цикла / А.Кирпичников.- М.: Наука, 1973.- 248 с.
363. Кितिцын П. Печати городов трех малороссийских казачьих полков в XVIII веке / П.Кितिцын // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.- Выпуск II.- Полтава, 1906.- С.101-104.
364. Клименко О. Міська геральдика Тернопільщини / О.Клименко, Б.Хаварівський.- Тернопіль, 2003.- 256 с.
365. Климкевич Р. Герб і печаті міста Холма / Р.Климкевич // Літопис Волині.- Число VII.- Вінніпег, 1964.- С.53-55.
366. Климкевич Р. Двоголовий орел Галицько-Володимирського королівства / Р.Климкевич // Музейні Вісті.- Квартал I – II.- Чікаго, 1959.- С.5-10.
367. Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі / Р.Климкевич // Київ.- Філадельфія, 1954.- №4.
368. Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі / Р.Климкевич // Хроніка – 2000.- Випуск XXXV – XXXVI.- К., 2000.- С.104-110.
369. Климкевич Р. Руський лев в емблемах міста Ченстохови і князя Володислава Опольського / Р.Климкевич // Український історик.- 1972.- Ч.3-4.- С.92-96.
370. Климкевич Р. Столичні і земські герби Посяння і Лемківщини / Р.Климкевич // Перемишль – західний бастион України.- Нью-Йорк – Філадельфія, 1961.
371. Когут З. Коріння ідентичності. Студії ранньомодерної та модерної історії України / З.Когут.- К.: Критика, 2004.- 352 с.
372. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830 / З.Когут.- К.: Основи, 1996.- 320 с.
373. Козубовський Г. Сіверські монети XIV ст. / Г.Козубовський.- К., 1992.- 24 с.
374. Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя / М.Кордуба.- Краків, 1941.- 240 с.
375. Котляр М. Дипломатичні відносини Галицько-Волинської Русі з Угорщиною в XIII ст. / М.Котляр // Галич і Галицька земля.- Київ – Галич, 1989.-

С.80-92.

376. Котляр Н. Монеты Владимира Ольгердовича / М.Котляр // Нумизматика и сфрагистика.- Выпуск IV.- Киев, 1971.

377. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII веков. Границы воеводств в свете источников / Н.Крикун.- Киев, 1992.- 180 с.

378. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І.Крип'якевич.- Львів, 1999.- 352 с.

379. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики / І.Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том СХХІІІ – СХХІV.- Львів, 1917.- С.1-16.

380. Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики / І.Крип'якевич // Український історичний журнал.- 1959.- №1.

381. Кром М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М.Кром.- М.: Наука, 1995.- 280 с.

382. Крымский А. Украинская грамматика.- Том I.- Выпуск 2 / А.Крымский.- М., 1908.- 556 с.

383. Кучерук О. Герб і титулатура архимандрита та митрополита Петра Могили / О.Крымский // Хроніка-2000.- Том LX: Святитель Петро Могила.- К., 2004.- С.285-310.

384. Лазаревский А. Сфрагистическая заметка / А.Лазаревский // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1855.- №4.

385. Лакиер А. Русская геральдика / А.Лакиер.- М.: Книга, 1990.- 432 с.

386. Лаппо-Данилевский А. Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников / А.Лаппо-Данилевский // Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси.- СПб., 1907.- С.214-307.

387. Лебединський Я. Тамги, або степова “геральдика” / Я.Лебединський // Знак.- 2000.- Ч.22.- С.14-15.

388. Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты / Ф.Леонтович // Журнал Министерства народного просвещения.- 1908.- №4-5.- №7.

389. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В.Липинський.- Відень, 1920.- 272 с.
390. Литаврин Г. Влахи византийских источников X – XIII в.в. / Г.Литаврин // Юго-Восточная Европа в средние века.- Кишинёв: Штиинца, 1972.- С.91-138.
391. Лукомский В. Что скрыто под замком в гербе Милорадовичей / В.Лукомский // Гербовед.- 1913.- №2.
392. Лукомский В. Малороссийский гербовник / В.Лукомский, В.Модзалевский.- СПб., 1912.- 326 с.
393. Лукомский Г. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г.Лукомский.- Пг., 1917.- 360 с.
394. Луценко А. Проблематика історії виникнення гетьманських гербів / А.Луценко // Академія.- 1995.- Ч.2.- С.48-57.
395. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства / М.Любавский.- М., 1901.- 670 с.
396. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства / М.Любавский.- Москва, 1892.- 756 с.
397. Люта Т. Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики / Т.Люта // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках.- Львів, 2003.- С.159-166.
398. Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н.Маркевич // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1852.- №11.
399. Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія / О.Маркевич // Архіви України.- 1968.- №4.- С.60-63.
400. Маркевич О. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури / О.Маркевич // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.- Друга секція.- К., 1968.- С.354-371.
401. Масан О. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені

проблеми взаємовідносин / О.Масан // Четвертий міжнародний конгрес українців.- Частина I.- Київ – Львів – Одеса, 1999.- С.74-78.

402. Маслійчук В. Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. / В.Маслійчук.- Харків: ВД “Райдер”, 2003.- 252 с.

403. Маслійчук В. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654 – 1706 років / В.Маслійчук.- Харків: Університет внутрішніх справ, 1999.- 124 с.

404. Маслійчук В. „Шляхетськість” слобідсько-української козацької старшини другої половини XVII – XVIII століть (ономастика, геральдика, генеалогія) / В.Маслійчук // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.- Том ССXL.- Львів, 2000.- С.236-246.

405. Михайловський В. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434 – 1444) / В.Михайловський // Український археографічний щорічник.- Випуск VIII – IX.- К., 2004.- С.227-265.

406. Михайловський В. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за Казимира IV (1448 – 1492) / В.Михайловський // Записки Наукового товариства імені Шевченка.- Том ССLI: Праці Історично-філософської секції.- Львів, 2006.- С.399-438.

407. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Угорської, нині Підкарпатської Русі.- Том I / О.Мицюк.- Ужгород, 1936.- 264 с.

408. Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича / І.Мицько // Лавра.- 1998.- Ч.2.- С.51-53.

409. Мицько І. Про нащадків воєводи Богдана, засновника Молдавського князівства / І.Мицько // Знак.- 1999.- Ч.19.- С.4-5.

410. Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі / І.Мицько // Мицько І. Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України.- Львів, 2000.- С.10-15.

411. Мохов Н. Молдавия епохи феодализма / Н.Мохов.- Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1964.- 420 с.

412. Назаренко Є. Герб Острозьких і початок геральдичної поезії в Україні / Є.Назаренко // Знак.- 2000.- Ч.22.- С.3.
413. Назаренко Є. Зображення герба Острозьких на книгах і архітектурних пам'ятках / Є.Назаренко // Знак.- 2001.- Ч.24.- С.5.
414. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д.Наливайко.- К.: Основи, 1998.- 580 с.
415. Огнєва О. Сфрагістика та нумізматика про герб Волині / О.Огнєва // Третя наукова геральдична конференція.- Львів, 1993.- С.57-58.
416. Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва / О.Однороженко // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах.- Том II.- К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006.- С.177-214.
417. Однороженко О. Герб князів Буремльських і Курцевичів / О.Однороженко // Сіверянський літопис.- Чернігів, 2008.- №2.- С.27-34.
418. Однороженко О. Герб князів Мосальських / О.Однороженко // Сіверянський літопис.- Чернігів, 2008.- №4.- С.6-12.
419. Однороженко О. Гербовник Вацлава Рулікowsького: Геральдичні виписи. Zbiór notat genealogiczno-heraldycznych Wacława Rulikowskiego: Notaty heraldyczny / О.Однороженко.- Харків: ХОО ВУТ “Просвіта”, 2008.- 96 с.
420. Однороженко О. Державні печатки Війська Запорізького другої половини XVII – XVIII ст. / О.Однороженко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 10.- Частина 1.- К., 2003.- С.242-274.
421. Однороженко О. До історії української генеалогії та геральдики: Княжі роди XIV – XVII ст. / О.Однороженко // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.- Випуск VI.- Львів, 2007.- С.45-85.
422. Однороженко О. До питання про українські назви родових гербів Корони Польської / О.Однороженко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 14.- К., 2007.- С.116-129.
423. Однороженко О. Земельна та міська геральдика Речі Посполитої в рукописному гербовнику другої чверті XVII ст. / О.Однороженко // Схід – Захід.- Випуск VI.- Харків – Київ, 2004.- С.90-100.

424. Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV – XVIII ст. / О.Однороженко.- Харків: ХОО ВУТ “Просвіта”, 2008.- 180 с.
425. Однороженко О. Князівські печатки Волині XV – XVII століть / О.Однороженко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства.- Нова серія.- Том 10.- Харків, 2004.- С.289-306.
426. Однороженко О. Полкові та сотенні печатки Ізюмського полку / О.Однороженко // Знак.- 2002.- Ч.27.- С.4.
427. Однороженко О. Родова геральдика Волинської землі в другій половині XIV – першій половині XV ст. / О.Однороженко // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна.- Випуск 822.- Харків, 2008.- С.44-50.
428. Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XVI ст. / О.Однороженко.- Харків: ХОО ВУТ “Просвіта”, 2008.- 156 с.
429. Однороженко О. Родова геральдика Сіверської та Смоленської земель доби середньовіччя (друга половина XIV – XV ст.) / О.Однороженко // Сіверянський літопис.- Чернігів, 2008.- №3.- С.12-22.
430. Однороженко О. Родовий герб Донців-Захаржевських як зовнішнє відображення процесів формування нової соціальної еліти на землях Слобідської України в козацький період / О.Однороженко // Запорозька старовина.- Випуск III.- Запоріжжя, 2005.- С.136-139.
431. Однороженко О. Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (друга половина XVII – середина XVIII ст.) / О.Однороженко.- Харків: Штрих, 2002.- 72 с.
432. Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI – XVIII ст. за сфрагістичними джерелами / О.Однороженко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 11.- Частина 1.- К., 2004.- С.147-164.
433. Однороженко О. Українська міська сфрагістика XVI – XVIII ст. / О.Однороженко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства.- Нова серія.- Том 12.- Харків, 2006.- С.199-230.

434. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI – XVIII ст.) / О.Однороженко.- Харків: ХОО ВУТ “Просвіта”, 2003.- 219 с.

435. Однороженко О. Українські назви родових гербів Корони Польської / О.Однороженко // Правобережний гербівник. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802 – 1810 р.р.). Уклав Є.Чернецький.- Том III.- Біла Церква, 2007.- С.159-172.

436. Однороженко О. Українські територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби у вітчизняній та зарубіжній історіографії / О.Однороженко // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна.- Випуск 556.- Харків, 2002.- С.14-33.

437. Однороженко О. “Divina Providencia anno 1576: sigillum Ucrainia”: Баторієва легенда і початки державної геральдики Війська Запорозького Низового / О.Однороженко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Сучасні проблеми в дослідженні історії Запорозького козацтва” 11-12 жовтня 2007 р.- Запоріжжя, 2007.- С.123-138.

438. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX века).- Кишинёв: Штиинца, 1979.- 360 с.

439. Павленко Н. История письма / Н.Павленко.- Минск: Вышэйша школа, 1987.- 240 с.

440. “Пагоня” у серцы тваім і маім / Складальнік і навуковы рэдактар А.Цітоў.- Мінск: Хата, 1995.- 123 с.

441. Параска П. Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства / П.Параска // Юго-Восточная Европа в средние века.- Кишинёв: Штиинца, 1972.- С.175-190.

442. Параска П. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства / П.Параска // Карпато-дунайские земли в средние века.- Кишинёв: Штиинца, 1975.- С.33-52.

443. Паталах О. До питання про герб Костя Гордієнка / О.Паталах // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.59-60.

444. Пашуто В. Образование Литовского государства / В.Пашуто.- М.:

Наука, 1959.- 640 с.

445. Пекосинский Ф. Источники русской геральдики / Ф.Пекосинский // Heraldica.- Том I.- СПб., 1900.- С.96-109.

446. Пекосинский Ф. Рунические знаки в польской геральдике // Дворянский адрес-календарь на 1898 год.- Том II / Ф.Пекосинский.- СПб., 1898.- С.15-24.

447. Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы.- Том I.- Часть I / В.Перетц.- СПб., 1900.- 364 с.

448. Петрушевич А. О городѣ Галичѣ за Луквой / А.Петрушевич // Вѣстник Народного Дома.- Львов, 1887.- Ч.52.- С.467-470.

449. Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне / Г.Піддубний.- Харків, 1928.- 180 с.

450. Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького / О.Піддубняк // Знак.- 1996.- Ч.11.- С.2-3.

451. Погорілець О. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. / О.Погорілець, Р.Саввов // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність.- Львів, 2005.- С.145-153.

452. Погорілець О. Монета подільського князя Константина / О.Погорілець, Р.Саввов // Нумизматика и сфрагистика.- Киев, 2004.- №3.- С.24-29.

453. Пожарський А. Герби на стінах Дубенського замку / А.Пожарський // Четверта наукова геральдична конференція.- Львів, 1994.- С.60-61.

454. Полевой Л. К исторической демографии Молдавии XIV века / Л.Полевой // Карпато-дунайские земли в средние века.- Кишинёв: Штиинца, 1975.- С.70-93.

455. Полевой Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII – XV веков / Л.Полевой.- Кишинёв: Штиинца, 1979.- 200 с.

456. Полевой Л. Проблема возникновения городов феодальной Молдавии / Л.Полевой // Молдавский феодализм. Общее и особенное (история и культура).- Кишинёв: Штиинца, 1991.- С.67-93.

457. Полевой Л. Раннефеодальная Молдавия / Л.Полевой.- Кишинёв: Штиинца, 1985.- 220 с.

458. Помазан І. Інтерпретація герба князя Костянтина Костянтиновича Острозького в деяких зразках української поезії кінця XVI – початку XVII ст. / І.Помазан // Знак.- 2000.- Ч.22.- С.4-5.

459. Прозоровский Д. Собрание польских и других печатей, принадлежащих императорской академии художеств / Д.Прозоровский.- СПб., 1881.- 164 с.

460. Пшеничнов А. Генетические взаимоотношения украинцев с другими европейскими этносами по данным о полиморфизме Y-хромосомы / А.Пшеничнов, М.Ищук, О.Балановский // Экология и демография человека в прошлом и настоящем. Третьи Антропологические чтения памяти академика В.П.Алексеева.- М., 2004.- С.276-277.

461. Пшеничнов А. Генофонд украинцев: оценка внутри- и межэтнической изменчивости по трём типам ДНК маркеров (мтДНК, Y-хромосомы, аутосомным) / А.Пшеничнов, Д.Соловьёва, Х.Дибирова // Материалы Международной Конференции “Генетика в России и мире”.- М., 2006.- С.163.

462. Ражнёв Г. Герб Смоленска / Г.Ражнёв.- Смоленск: Библиотека журнала “Край Смоленский”, 1993.- 240 с.

463. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / В.Румянцева.- Киев: Наукова думка, 1986.- 128 с.

464. Русина О. Україна під татарами і Литвою / О.Русина.- К.: Альтернативи, 1998.- 320 с.

465. Рыбаков Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X – XII веков / Б.Рыбаков // Советская археология.- Выпуск VI.- М., 1940.- С.227-257.

466. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси / Б.Рыбаков.- М.: Наука, 1988.- 586 с.

467. Сапунов А. Река Западная Двина / А.Сапунов.- Витебск, 1893.- 168 с.

468. Саух П. Князь Василь-Костянтин Острозький / П.Саух.- Рівне: Волинські обереги, 2002.- 244 с.

469. Сварник І. Герб Богдана Хмельницького / І.Сварник // Клейноди.- Том І.- Київ – Львів, 1991.- С.30-31.

470. Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середини XVII – XVIII ст.). За

архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / І.Ситий.- Чернігів, 2002.- 185 с.

471. Ситий І. Печатки військових канцеляристів / І.Ситий // Знак.- 2003.- Ч.29.- С.2-3.

472. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини / І.Ситий // Родовід.- 1997.- Ч.15.- С.97-110.

473. Ситий І. Печатки міських урядовців XVII – XVIII ст. (зі збірки Чернігівського історичного музею ім. Тарновського / І.Ситий // Знак.- 1999.- Ч.19.- С.2-3.

474. Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів / І.Ситий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 4.- Частина 1.- К., 2000.- С.214-260.

475. Ситий І. Сфрагістичне законодавство Гетьманщини / І.Ситий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць.- Число 10.- Частина 1.- К., 2003.- С.222-236.

476. Січинський В. Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана / В.Січинський // Мазепа.- Том I.- Варшава, 1939.- С.142-150.

477. Слабченко М. Запорозькі печатки XVIII ст. / М.Слабченко // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.- К., 1928.- С.128-132.

478. Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении / М.Слабченко.- Одесса, 1909.- 196 с.

479. Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике / М.Слабченко.- Одесса, 1912.- 24 с.

480. Слабченко М. Паланкова організація Запорізьких Вольностей / М.Слабченко // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том VI.- К., 1929.- С.159-241.

481. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької / М.Слабченко // Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права.- Том III.- К., 1927.- С.204-340.

482. Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII – XVIII в. / М.Слабченко.- Одесса, 1918.- 156 с.
483. Смаль-Стоцький Р. Санктуаріум Мазепи / Р.Смаль-Стоцький // Мазепа.- Том II.- Варшава, 1939.- С.36-37.
484. Смоленський В. Символіка Переяславщини та Слобожанщини / В.Смоленський // Пам'ятки України.- 1991.- №3.- С.50-56.
485. Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц.- Выпуск I.- М., 1880.- 220 с.
486. Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков / Н.Соболева.- М.: Наука, 1981.- 264 с.
487. Собчук В. Боговитиновичі: генеалогія і маєтки / В.Собчук // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.- Том I.- Київ – Львів, 2004.- С.498-537.
488. Собчук В. Волинський шляхетський рід вірменського походження // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник.- Випуск III / В.Собчук.- Луцьк, 2004.- С.379-382.
489. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV – 1-а пол. XVII ст.) / В.Собчук // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць.- Кременець, 2006.- С.17-56.
490. Собчук В. Шляхетський рід Денисків-Матвіївських / В.Собчук // Записки Наукового товариства імені Шевченка.- Том ССІІ.- Львів, 2006.- С.410-431.
491. Советов П. Исследования по истории феодализма в Молдавии.- Том I: Очерки истории землевладения в XV – XVIII в.в. / П.Советов.- Кишинёв: Штиинца, 1972.- 524 с.
492. Солов'єв А. Постанак илирске хералдике и породица Охму'євић // Гласник Скопского Нау'фного Друштва.- Књ12 / А.Солов'єв.- Скопље, 1928.- С.79-125.
493. Сотниченко В. Рецензия на статью Кितिцына “Печати трех малороссийских казачьих полков” / В.Сотниченко // Киевская старина.- Том ХС.-

Київ, 1906.- С.54.

494. Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння до XVIII ст. / О.Ставровський.- Кошиці – Пряшів, 1967.- 192 с.

495. Степовик Д. Іван Щирський / Д.Степовик.- К.: Мистецтво, 1988.- 160 с.

496. Степовик Д. Українська графіка XVI – XVIII ст. / Д.Степовик.- К.: Мистецтво, 1982.- 252 с.

497. Терський С. Два маловідомих перстні-печатки з XIV ст. / С.Терський // Шоста наукова геральдична конференція.- Львів, 1997.- С.90-91.

498. Токаржевський-Карашевич Я. Герб і походження гетьмана Мазепи / Я.Токаржевський-Карашевич // Мазепа.- Том I.- Варшава, 1939.- С.10-24.

499. Толочко О. Український переклад “Хроніки ...” Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам’ятки XVII століття (Український хронограф і “Синопис”) / О.Толочко // Записки Наукового товариства імені Шевченка.- Том ССXXXI.- Львів, 1996.- С.158-160.

500. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV – XVI ст. / П.Троневиц.- Луцьк: Місійна книжкова фабрика “Християнське життя”, 2003.- 112 с.

501. Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины XVIII века) / А.Уваров // Записки императорского археологического общества.- Том III.- М., 1851.- С.112-114.

502. Уваров А. Печать Войска Малороссийского (середины XVIII века) / А.Уваров // Сборник мелких трудов.- Том II.- М., 1910.- С.56-58.

503. Українська графіка XI – початку XX ст. Альбом.- К.: Мистецтво, 1994.- 328 с.

504. Український портрет XVI – XVIII століть. Каталог альбом.- К.: Артанія Нова, 2006.- 352 с.

505. Ульяновський В. Київський літопис першої чверті XVII ст. / В.Ульяновський, Н.Яковенко // Український історичний журнал.- 1989.- №2.- С.107-109.

506. Ульяновський В. Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII ст. / В.Ульяновський, Н.Яковенко // Рукописна та книжкова

спадщина України.- Випуск I.- К., 1993.- С.5-12.

507. Халецький О. Герб князя А.Курбського у польській і російській геральдиці / О.Халецький // Друга наукова геральдична конференція.- Львів, 1992.- С.81-83.

508. Хорошкевич А. Печати полоцких грамот XIV – XV веков / А.Хорошкевич // Вспомогательные исторические дисциплины.- Выпуск IV.- Л., 1972.- С.128-146.

509. Цітоў А. Наш сімвал – пагоня. Шлях праз стагоддзя / А.Цітоў.- Мінск: Полымя, 1992.- 72 с.

510. Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі / А.Цітоў.- Мінск: Полымя, 1993.- С.240 с.

511. Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі / А.Цітоў.- Мінск: РІВШ БДУ, 1999.- 176 с.

512. Черных А. Геральдыка / А.Черных // Введение в специальные исторические дисциплины.- М., 1990.- С.40-80.

513. Чижевський Д. Українське літературне бароко / Д.Чижевський.- К.: Обереги, 2003.- 576 с.

514. Шабашов А. Тамги ногайців Південної України: до постановки питання / А.Шабашов // Знак.- 2005.- Ч.37.- С.9.

515. Шаланда А. Перыядызацыя гісторыі геральдыкі Беларусі / А.Шаланда // Герольд Litherland.- Год I.- №1(1).- Горадня, 2001.- С.3-7.

516. Шаланда А. Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у другой палове XVI – XVIII ст. / А.Шаланда // Герольд Litherland.- 2004.- №13-14.- С.2-21; №15-16.- С.90-103.

517. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У двох книгах.- Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко / В.Шевчук.- К.: Либідь, 2004.- 480 с.

518. Шуст Р. Нумізматыка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р.Шуст.- К.: Знання, 2007.- 479 с.

519. Яковенко Н. Кого топчуть коні звитяжного Корибута: До загадки києво-могилянського панегірика 1648 р. “Maiores Wiszniewiecciorum” / Н.Яковенко // Journal of Ukrainian Studies.- 2004.- С.203-211.

520. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко.- К.: Критика, 2005.- 584 с.

521. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н.Яковенко.- К.: Критика, 2002.- 360 с.

522. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.Яковенко.- К.: Наукова думка, 1993.- 416 с.

523. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна.- Видання друге, переглянуте і виправлене / Н.Яковенко.- К.: Критика, 2008.- 472 с.

524. Якущенко Г. Каталог збірки живопису Львівського історичного музею / Г.Якущенко.- Львів, 1987.- 276 с.

525. Янин В. Актовые печати древней Руси.- Том I: Печати X – начала XIII вв. / В.Янин.- М.: Наука, 1970.- 326 с.

526. Янин В. Актовые печати древней Руси.- Том II: Новгородские печати XIII – XV вв. / В.Янин.- М.: Наука, 1970.- 368 с.

527. Янин В. Актовые печати Древней Руси X – XV веков.- Том III: Печати, зарегистрированные в 1970 – 1996 годах / В.Янин, П.Гайдуков.- М.: Интрада, 1998.- 503 с.

528. Barwiński B. Nieznana pieczęć ruska ks. Kiejstuta z 1366 roku / B.Barwiński // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.- Kraków, 1909.- n.11.- S.205-207.

529. Barwiński B. Pieczęcie bojarów halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku / B.Barwiński // Miesięcznik heraldyczny.- Tom II.- Lwów, 1909.- S.116-119.

530. Barwiński B. Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku / B.Barwiński // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.- Kraków, 1909.- n.6.- S.99-104; n.7.- S.127-130.

531. Barwiński B. Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku / B.Barwiński.- Kraków, 1909.- 8 s.
532. Barwiński B. Ze sfragistyki ruskiej / B.Barwiński // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.- Kraków, 1909.- n.1.- S.10-12.
533. Bassanowicz I. Pieczęti korola Mindowga / I.Bassanowicz.- Wilno, 1913.- 12 s.
534. Białkowski L. Podole w XVI wieku: Rysy społeczne i gospodarcze / L.Białkowski.- Warszawa, 1920.- 236 s.
535. Bogdan D. O străveche matrice de pecete românească / D.Bogdan // Studii și materiale de istorie medie.- Vol.I.- București, 1956.- P.245-265.
536. Boniecki A. Herbarz Polski.- Tom I – XVI / A.Boniecki.- Warszawa, 1901 – 1913.
537. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku / A.Boniecki.- Warszawa, 1887.- 425 s.
538. Braun F. Russland und die Deutschen in der alten Zeit / F.Braun // Germanica.- Halle, 1925.- S.148-156.
539. Buzdugan C. Itinerare arheologice Moldovene / C.Buzdugan.- București, 1981.- 348 p.
540. Cernovodeanu D. Știința și arta heraldică în România / D.Cernovodeanu.- București, 1977.- 572 p.
541. Cetwiński M. Mityczne wzorce i społeczne funkcje legend herbowych Czartoryskich i Czetyrtyńskich / M.Cetwiński // Genealogia. Studia i materiały historyczne.- Tom I.- Poznań – Wrocław, 1991.- S.53-54.
542. Chodynicki K. Książę litewski na Kujawach w wieku XIV. Przyczynek do dyplomatyki i sfragistyki książąt litewskich / K.Chodynicki // Prace Komisji Historycznej.- Tom VII.- Poznań, 1933.- S.597-606.
543. Chrząński A. Tablice odmian herbowych / A.Chrząński.- Warszawa, 1909.- 102 s.
544. Czacki T. O litewskich i polskich prawach.- Tom I / T.Czacki.- Kraków, 1861.- 380 s.

545. Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku / I.Czamańska.- Poznań, 1996.- 372 s.

546. Dacka I.M. "Korona Polska" Kaspra Niesieckiego: pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego / I.M.Dacka.- Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004.- 272 s.

547. Dogaru M. Din heraldica României. Album / M.Dogaru.- București, 1994.- 356 p.

548. Dogaru M. Aspirația poporului român spre unitate și independență oglindită în simbol. Album heraldic / M.Dogaru.- București, 1981.- 276 p.

549. Dogaru M. Sigiliile mărturii ale trecutului istorie. Album sigilografie / M.Dogaru.- București, 1976.- 296 p.

550. Dunikowski J. O rodzie Świerczków na Rusi w wieku XV i początkach rodziny Dunikowskich / J.Dunikowski // Miesięcznik Heraldyczny.- Tom X.- Lwów, 1931.- S.202-203.

551. Dymmel P. Pierwsza redakcja najstarszego herbarza polskiego / P.Dymmel // Ludzie i herby w dawnej Polsce.- Lublin, 1995.- S.89-113.

552. Dziadulewicz S. List szlachty województwa braclawskiego do króla Stefana Batorego / S.Dziadulewicz // Miesięcznik Heraldyczny.- Tom XV.- 1936.- S.69-71.

553. Dziwik K. Inwentarz luźnych pieczęci woskowych Biblioteki Polskiej akademii nauk w Krakowie / K.Dziwik // Rocznik Biblioteki Polskiej akademii nauk w Krakowie.- Rok XVII.- Kraków, 1971.- S.273-253.

554. Engel B. Die mittelalterlichen Siegel / B.Engel.- Danzig, 1902.- 386 s.

555. Fastnacht A. Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340 – 1650 / A.Fastnacht.- Wrocław, 1962.- 264 s.

556. Follprecht K. Pieczęcie mieszczan krakowskich / K.Follprecht // Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań.- Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006.- S.339-354.

557. Gajl T. Herby szlacheckie Rzeczypospolitej obojga narodów / T.Gajl.- Gdańsk: L&L Pozkał, 2003.- 328 s.

558. Gajl T. Polskie rody szlacheckie i ich herby / T.Gajl.- Białystok: Dom wydawniczy "Benkowski", 2003.- 319 s.

559. Ganz Geschichte der heraldische Kunst in der Schweiz im Jahrhunderts.- Zürich, 1899.- 374 s.
560. Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII – XIII wieku / M.Gładysz.- Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004.- 374 s.
561. Grechylo A. Eagle and Lion in the heraldry of the Galician-Volhynian State (XIIIth – XIVth centuries) / A.Grechylo // Actes du IX colloque international d'héraldique. Cracovie, 1995.- P.138-141.
562. Gumowski M. Handbuch der polnischen Heraldik / M.Gumowski.- Graz, 1969.- 264 s.
563. Gumowski M. Handbuch der polnischen Siegelkunde / M.Gumowski.- Graz, 1966.- 236 s.
564. Gumowski M. Numizmatyka litewska wieków średnich / M.Gumowski.- Kraków, 1920.- 84 s.
565. Gumowski M. Pieczęcie królów polskich / M.Gumowski.- Kraków, 1910.- 232 s.
566. Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich / M.Gumowski // Ateneum Wileńskie.- Rok VII.- Wilno, 1930.- S.684-725.
567. Gumowski M. Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku / M.Gumowski // Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400.- Tom III.- Kraków, 1936.- S.247-440.
568. Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka / M.Gumowski.- Warszawa, 1960.- 320 s.
569. Haisig M. Ciekawa pieczęć Stanisława z Dawidowa, z połowy XV-go wieku / M.Haisig // Miesięcznik Heraldyczny.- Tom XVII.- Lwów, 1938.- S.40-42.
570. Haisig M. Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich / M.Haisig.- Lwów, 1938.- 84 s.
571. Halecki O. Ostatnie lata Swidrigiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka / O.Halecki.- Kraków, 1915.- 240 s.
572. Halecki O. Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku / O.Halecki // Archiwum Komisji Historycznej.- Tom XII.- Część I.- Kraków, 1919.- S.146-218.

573. Heymowski A. Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich, rechte Lyncenich / A.Heymowski // Studia Źródłoznawcze.- Tom XXIX.- Warszawa, 1985.- S.94-124.

574. Heymowski A. Herby polskie w paryskim Armorial Bellenville / A.Heymowski // Studia Źródłoznawcze.- Tom XXXII – XXXIII.- Warszawa, 1990.- S.113-127.

575. Heymowski A. Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar / A.Heymowski // Studia Źródłoznawcze.- Tom XII.- Warszawa, 1968.- S.73-111.

576. Heymowski A. Kot czy małpka? Rozważania o herbie Kot Morski / A.Heymowski // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego.- Tom XIII.- 1995.- S.205-209.

577. Heymowski A. Les chevaliers polonais de l'époque de Louis le Grand représentés dans l'armorial Bellenville / A.Heymowski // Louis the Great, King of Hungary.- New York, 1986.- S.155-174.

578. Iliescu O. Îndreptări și întregiri mărunte cu privire la unele emisiuni monetare feudale ale țărilor române / O.Iliescu // Studii și cercetări de Numismatică.- Vol. I.- București, 1957.- P.212-240.

579. Jabłonowski A. Najnowsze teorje heraldyczne pochodzenia polskiego społeczeństwa szlacheckiego ze stanowiska etnograficznego / A.Jabłonowski // Wisła.- Warszawa, 1891.- n.5.- S.102-110.

580. Jabłonowski A. W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej / A.Jabłonowski // Kwartalnik historyczny.- Tom XII.- Kraków, 1898.- S.553-559.

581. Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku / A.Janeczek.- Warszawa, 1991.- 387 s.

582. Jitaru G. Blazoane domnești în Țara Românească și Moldova. Sec. XII – XV / G.Jitaru.- Chișinău: Editura Uniunii Scriitorilor, 1997.- 216 p.

583. Kadlec K. Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím přehled teorií o vzniku rumunského národa / K.Kadlec.- Praha, 1916.- 476 s.

584. Kętrzyński W. O dokumentach Mendowga / W.Kętrzyński.- Kraków, 1907.- 48 s.

585. Kiersnowski R. Godła Jagiellońskie / R.Kiersnowski // Wiadomości numizmatyczne.- Rok 32.- Kraków, 1988.- Zeszyt 1 – 2.- S.1-28.
586. Konopka J. O polskich herbach złożonych / J.Konopka // Miesięcznik heraldyczny.- Tom IV.- Lwów, 1911.- S.82-84, 108-112.
587. Kopicki E. Monety Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1387 – 1707 / E.Kopicki.- Warszawa, 2005.- 284 s.
588. Kozakiewiczowa H. Rzeźba XVI wieku w Polsce / H.Kozakiewiczowa.- Warszawa, 1984.- 242 s.
589. Kozierowski S. Ród Porajów-Rożyców / S.Kozierowski // Rocznik Towarzystwa heraldycznego.- Tom IX.- Lwów, 1929.- S.40-184.
590. Krandžalov D. Valaši na Moravě. Materiály, problémy, metody / D.Krandžalov.- Praha, 1963.- 252 s.
591. Kraus A. Slované v literatuře staroněmecké do roku 1500 / A.Kraus // Slovansky sbornik.- Tom V.- Praha, 1886.- S.142-163.
592. Kroll W. Heraldische Dichtung bei den Slaven. Mit einer Bibliographie zur Rezeption der Heraldik und Emblematik bei den Slaven (XVI – XVIII Jahrhundert) / W.Kroll // Opera Slavica. Neue Folge.- Band VII.- Wiesbaden, 1986.- 216 s.
593. Kuczyński S.-K. Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje / S.-K.Kuczyński.- Warszawa, 1993.- 334 s.
594. Kuczyński S.-K. Pieczęcie książąt mazowieckich / S.-K.Kuczyński.- Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978.- 435 s.
595. Kuczyński S.-M. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy / S.-M.Kuczyński.- Warszawa, 1936.- 420 s.
596. Kurtyka J. Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represje lat 1426 – 1427 i sejmiaki roku 1439 / J.Kurtyka // Rocznik historyczny.- Poznań, 2000.- R.LXVI.- S.83-120.
597. Langlois E. Table des noms propres dans la Chansons de gestes / E.Langlois.- Paris, 1911.- 380 p.
598. Lepszy L. Kultura epoki jagiellońskiej / L.Lepszy.- Kraków, 1901.- 356 s.

599. Lewicki A. Ruthenische Teilfürstentümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387 / A.Lewicki // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galicien.- Wien, 1898.- S.170-184.

600. Liebenau T. Das älteste Wappengedicht Deutschlands / T.Liebenau // Vierteljahrschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie.- Jahrgang VII.- Berlin, 1879.- S.128-142.

601. Luba Radziwiński Z. Itinerarium kn. Fedora Korybutowicza i kn. Fed'ka Nieświzkiego / Z.Luba Radziwiński // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VI.- Lwów, 1913.- S.194-200.

602. Luba Radziwiński Z. W sprawie pochodzenia Fed'ka Nieświzkiego / Z.Luba Radziwiński // Miesięcznik heraldyczny.- Tom IV.- Lwów, 1911.- S.142-150, 182-185.

603. Łojko J. Fryz heraldyczny z kaplicy klasztornej Św Jakuba w Łądzie nad Wartą / J.Łojko // Studia Źródłoznawcze.- Tom XXII.- Warszawa, 1977.- S.125-150.

604. Łomnicka-Żakowska E. Początki portretu polskiego. Adoranci w polskim malarstwie tablicowym, miniaturowym i ściennym w wieku XV i w pierwszych dziesięcioleciach wieku XVI / E.Łomnicka-Żakowska // Studia Źródłoznawcze.- Tom XIV.- Warszawa – Poznań, 1969.- S.75-128.

605. Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku / W.Łoziński.- Lwów, 1912.- 242 s.

606. Łoziński W. Złotnictwo lwowskie / W.Łoziński.- Lwów, 1912.- 172 s.

607. Małecki A. Studya Heraldyczne.- Tom I – II / A.Małecki.- Lwów, 1890.

608. Merz W. Die Wappenrolle von Zürich / W.Merz, F.Hegi.- Zürich – Leipzig, 1930.- 480 s.

609. Mikucki S. Heraldyka Piastów śląskich / S.Mikucki // Historia Śląska do roku 1400.- Tom III.- Kraków, 1936.- S.441-552.

610. Mikucki S. Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego / S.Mikucki // Studia Źródłoznawcze.- Tom III.- Warszawa, 1958.- S.103-122.

611. Mikucki S. Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego. Cześć II / S.Mikucki // Prace z dziejów Polski feudalnej ofirowane R.Grodeckiemu w LXX rocznice urodzin.- Warszawa, 1960.- S.189-203.

612. Mikulski W. O pieczęci średniowiecznej litewskiej Kazimierza

Jagiellończyka. Przyczynek do dziejów sfragistyki gospodarskiej XV wieku / W.Mikulski // Studia Źródłoznawcze.- Tom XL.- Warszawa, 2000.- C.89-94.

613. Moisil C. Stema Romîniei. Originea și evoluția ei istorică și heraldică / C.Moisil.- București, 1931.- 184 s.

614. Monografia książąt Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego.- Tom I – III.- Lwów, 1906 – 1911.

615. Mrozowski P. Polskie tablice erekcyjne z wieków XIV i XV / P.Mrozowski // Studia Źródłoznawcze.- Tom XXXII – XXXIII.- Warszawa – Poznań, 1990.- S.77-112.

616. Neamțu E. Începuturile orașului Baia în lumina datelor arheologice / E.Neamțu, V.Neamțu, S.Cheptea // Analele științifice ale Universității „Al.I.Cuza” din Iași.- Serie nouă.- Secțiunea III.- A: Istorie.- Tomul XIX.- Fasc.II.- Iași, 1973.- S.48-63.

617. Neubecker O. Grosses Wappen-Bilder-Lexikon der bürgerlichen Geschlechter Deutschlands, Österreichs und der Schweiz / O.Neubecker.- Augsburg, 1992.- 2032 s.

618. Ostrowski J. Księga herbowa rodów polskich.- Część I – II / J.Ostrowski.- Warszawa, 1897 – 1906.

619. Pasch G. Drapeaux du “Libro de Conscimiento” / G.Pasch // Vexillologia.- Tom II.- Paris, 1969.- n.1-2.- P.10-24.

620. Piekosiński F. Goście polscy na soborze konstancyjskim / F.Piekosiński // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności.- Wydział Historyczno-filozoficzny.- Tom XXXVII.- Kraków, 1899.- S.130-152.

621. Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich / F.Piekosiński.- Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1899.- 487 s.

622. Piekosiński F. Herbarz szlachty polskiej wieków średnich / F.Piekosiński // Herold polski.- Tom II.- Kraków, 1905.- Tom III.- Kraków, 1906.- 280 s.

623. Piekosiński F. Najnowsze poglad na wytworzenie się szlachty polskiej / F.Piekosiński // Kwartalnik historyczny.- Tom IV.- Kraków, 1890.- S.136-154.

624. Piekosiński F. Najstarsza rola marszałkowska polska / F.Piekosiński // Herold polski.- Kraków, 1899.- S.35-47.

625. Piekosiński F. Nieznane zapiski heraldyczne średniowieczne polskie, głównie sieradzkie / F.Piekosiński // Archiwum Komisji Historycznej.- Tom VIII.- Kraków, 1898.- S.455-485.

626. Piekosiński F. Nieznane zapiski heraldyczne z ksiąg wiślickich / F.Piekosiński // Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego.- Tom VII.- Kraków, 1907.- S.140-172.

627. Piekosiński F. O roli marszałkowskiej polskiej / F.Piekosiński // Heraldika polska wieków średnich.- Kraków, 1899.- S.364-377.

628. Piekosiński F. O źródłach heraldyki ruskiej / F.Piekosiński // Polska Akademia Umiejętności. Wydział Historyczno-filologiczny.- Serya II.- Tom XIII.- Kraków, 1899.- S.185-204.

629. Piekosiński F. Obrona hipotezy najazdu / F.Piekosiński // Rozprawy i Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności.- Wydział Historyczno-filologiczny.- Serya II.- Tom XVI.- Kraków, 1902.- S.184-206.

630. Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich / F.Piekosiński.- Kraków, 1899.- 480 s.

631. Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej / F.Piekosiński.- Kraków.- 1935.- 40 s.

632. Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej. Uzupełnienie I / F.Piekosiński // Herold polski.- Tom III.- Kraków, 1906.- S.1-32.

633. Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej. Uzupełnienie II / F.Piekosiński // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.- Tom XVI.- Kraków.- 1934.- C.71-86.- Tom XVII.- Kraków.- 1935.- S.55-78.

634. Piekosiński F. Poczet najstarszych pieczęcie szlachty polskiej z tematów runicznych / F.Piekosiński.- Kraków, 1890.- 48 s.

635. Piekosiński F. Poczet rodów szlachty polskiej wieków średnich // Rocznik Towarzystwa heraldycznego.- Tom II / F.Piekosiński.- Lwów, 1910.- 356 s.

636. Piekosiński F. Rycerstwo polskie wieków średnich.- Tom I – II / F.Piekosiński.- Kraków, 1896.

637. Piekosiński F. Studya, rozprawy i materialy z zakresu prawa i heraldyki polskiej.- Tom I – VII / F.Piekosiński.- Kraków, 1897 – 1907.

638. Piekosiński F. Tematy runiczne w herbach szlachty polskiej / F.Piekosiński.- Kraków, 1896.- 124 s.
639. Piekosiński F. Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych / F.Piekosiński.- Lwów, 1911.- 48 s.
640. Piekosiński F. Zapiski sądowe województwa sandomierskiego / F.Piekosiński // Archiwum Komisji Prawniczej.- Tom VIII .- Kraków, 1907.- S.61-175.
641. Pilarczyk F. Stemmata w drukach polskich XVI wieku / F.Pilarczyk.- Zielona Góra, 1982.- 224 s.
642. Pilnaček J. Znaczenie figury heraldycznej w herbie Świerczek / J.Pilnaček // Miesięcznik Heraldyczny.- Tom IX.- Lwów, 1930.- S.120-122.
643. Pokłosie heraldyczne // Rocznik Towarzystwa Heraldycznego.- Tom VI.- Lwów, 1923.- S.24-25.
644. Polackówna H. Geneza herbów polskich w herbarzu flamandzkim / H.Polackówna.- Lwów, 1925.- 32 s.
645. Polackówna H. Geneza orła Piastowskiego / H.Polackówna.- Poznań, 1926.- 36 s.
646. Polackówna H. Księga bracka św. Krzysztofa na Arlbergu w Tyrolu (Rękopis Archiwum Państwowego w Wiedniu n.473) / H.Polackówna // Miesięcznik heraldyczny.- Tom X.- Lwów, 1931.- S.49-65, 73-87, 97-105, 121-133, 145-168.
647. Polackówna H. Materiały do heraldyki polskiej / H.Polackówna // Arhiwum Komisji Historycznej.- Tom XI.- Lwów, 1913.- C.32-115.
648. Polackówna H. Najstarsze źródła heraldyki polskiej / H.Polackówna.- Lwów, 1924.- 48 s.
649. Prochaska A. Czy możliwa jest identyczność kniaziów Nieświeskich z Korybutowiczami? / A.Prochaska // Miesięcznik heraldyczny.- Tom V.- Lwów, 1912.- S.88-92.
650. Prochaska A. Konfederacja lwowska 1464 roku / A.Prochaska // Kwartalnik historyczny.- Rocznik VI.- Lwów, 1892.- S.728-780.
651. Prochaska A. O identyczności ks. Fed'ka Nieświzkiego z Fedorem Korybutowiczem / A.Prochaska // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VI.- Lwów, 1913.-

S.192-194.

652. Prochaska A. O prawdziwości listów Giedymina / A.Prochaska // Rozprawy Akademii Umijętnosci. Wydział historyczno-filozoficzny.- Serija II.- Tom VII.- Kraków, 1895.- S.108-114.

653. Puzyna J. Korybutowicze Nieświzcy. Moje ostatnie słowo w odpowiedzi Prof. Semkowiczowi / J.Puzyna // Miesięcznik heraldyczny.- Tom IX.- Lwów, 1930.- S.105-119.

654. Puzyna J. Nieco faktów do sprawy Fed'ka Nieświzkiego / J.Puzyna // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VI.- Lwów, 1913.- S.145-151.

655. Puzyna J. Niektóre pieczęcie litewskie z XVI i XVII wieku / J.Puzyna // Miesięcznik heraldyczny.- Tom XII.- Lwów, 1933.- S.55-58, 73-77.

656. Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego / J.Puzyna // Miesięcznik heraldyczny.- Tom IV.- Lwów, 1911.- C.6-15, 43-47, 74-82.

657. Puzyna J. W sprawie Fed'ka Nieświzkiego. Odpowiedź p.Z.L.Radziwińskiemu / J.Puzyna // Miesięcznik heraldyczny.- Tom V.- Lwów, 1912.- C.18-26, 58-65.

658. Raczynski E. Médaillier de Pologne. Gabinet medalow polskich / E.Raczynski.- Berlin, 1845.- 124 s.

659. Rimša E. Heraldika. Iš praeities į dabartį / E.Rimša.- Vilnius: Versus Aureus, 2004.- 192 p.

660. Rimša E. Heraldry. Past to present / E.Rimša.- Vilnius: Versus Aureus, 2005.- 208 p.

661. Rimša E. Pavienių antspaudų ir spaudų rinkiniai Vilniaus Mokslo Bičiulių Draugijos fonde / E.Rimša // Lietuvos Istorijos Metraštis.- Vilnius, 1987.- P.134-138.

662. Rimša E. Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego / E.Rimša.- Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.- 1260 s.

663. Sedláček A. Atlasy erbu a pečeti české a moravské středověké šlechty.- Svazek V / A.Sedláček.- Praha, 2003.- 324 s.

664. Semkowicz W. Drużyna i Śrzeniawa. Studium heraldyczne / W.Semkowicz // Kwartalnik Historyczny.- Tom XIV.- Kraków, 1900.- S.200-220.

665. Semkowicz W. Korybutowicze i Nieświzcy w świetle sfragistyki /

W.Semkowicz // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VI.- Lwów, 1913.- S.200-204.

666. Semkowicz W. Łosk i wygaśnięcie Korybutowiczów / W.Semkowicz // Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie.- Tom VII.- Lwów, 1926.- S.197-209.

667. Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle w 1413 roku // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VI.- Lwów, 1913.- S.143-145, 176-190; Tom VII.- Lwów, 1914.- S.7-16, 51-59, 96-103; Rocznik Towarzystwa heraldycznego.- Tom V.- Lwów, 1920.- S.39-57; Tom VI.- Lwów, 1923.- S.116-128; Tom VII.- Lwów, 1925.- S.210-220; Tom VIII.- Lwów, 1927.- S.133-143; Tom IX.- Lwów, 1929.- S.251-260.

668. Semkowicz W. O pochodzeniu i rozsiadaniu rodu Amadejów w Polsce / W.Semkowicz // Miesięcznik Heraldyczny.- Tom V.- Lwów, 1912.- C.139-143.

669. Semkowicz W. Sfragistyka Witolda / W.Semkowicz.- Kraków, 1931.- 24 s.

670. Semkowicz W. Sfragistyka Witolda / W.Semkowicz // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.- Tom XIII.- Kraków, 1931.- S.63-86.

671. Semkowicz W. Wywody szlachectwa w Polsce XIV – XVII w. / W.Semkowicz // Rocznik Towarzystwa heraldycznego.- Tom III.- Lwów, 1912.- S.1-241.

672. Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch. 1.3.3: Die Fürsten des Heiligen Römischen Reiches / J.Siebmacher.- Nürnberg, 1887.- 486 s.

673. Skubiszewski P. Rzeźba nagrobna Wita Stwosza / P.Skubiszewski.- Warszawa, 1957.- 284 s.

674. Sobczuk W. Początki rodu Ledóchowskich / W.Sobczuk // Przegląd Humanistyczny.- 2006.- n.1.- S.137-161.

675. Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa / K.Sochaniewicz.- Lwów, 1933.- 156 s.

676. Sochaniewicz K. Przyczynek do rozwoju herbu książąt Zbarazkich / K.Sochaniewicz // Miesięcznik heraldyczny.- Tom VII.- Lwów, 1914.- S.118-120.

677. Sochaniewicz K. Najdawniejsze dyplomy Witolda / K.Sochaniewicz // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.- Kraków, 1928.- S.72-88.

678. Sochaniewicz K. Najdawniejsze dyplomy Witolda / K.Sochaniewicz.- Wilno, 1926.- 24 s.
679. Sokołowski A. Dzieje Polski ilustrowane.- Tom I / A.Sokołowski.- Warszawa, 1899.- 480 s.
680. Sokołowski M. Ścibor ze Ściborzyc i Pippo Spano, tudyież kilka słów o Kronice Ulricha von Richental / M.Sokołowski.- Kraków, 1907.- 24 s.
681. Stronczyński K. Pobieżny przegląd pieczęci Piastów polskich / K.Stronczyński.- Warszawa, 1881.- 216 s.
682. Stronczyński K. Pomniki książęce Piastów lienników dawnej Polski / K.Stronczyński.- Piotrków, 1888.- 196 s.
683. Szczur S. Historia Polski. Średniowiecze / S.Szczur.- Kraków: Wydawnictwo literackie, 2002.- 676 s.
684. Szilágyi A. A Magyar nemzet története.- Harmadik kötet: Az Anjou ház es Örökösei (1301 – 1439) / A.Szilágyi.- Budapest, 1895.- 512 p.
685. Szymański J. Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku / J.Szymański.- Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001.- 360 s.
686. Szymański J. Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego / J.Szymański.- Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.- 317 s.
687. Szymański J. Nieznane źródło heraldyki polskiej z XVI wieku / J.Szymański // Studia Źródłoznawcze.- Tom XXXII – XXXIII.- Warszawa, 1990.- S.138-141.
688. Szymański J. Zmiana formy czy gatunku herbarzy polskich z XVI wieku / J.Szymański // Ludzie i herby w dawnej Polsce.- Lublin, 1995.- S.109-125.
689. Şimanschi L. Cele mai vechi sigilii domneşti şi boiereşti din Moldova (1387 – 1421) / L.Şimanschi // Anuarul Institutului de istorie şi arheologie “A.D.Xenopol”.- Vol.XVII.- Iaşi, 1980.- P.141-158.
690. Tęgowski J. Jeszcze o pochodzeniu kniazia Fiodora Nieświckiego / J.Tęgowski // Genealogia. Studia i materiały historyczne.- Tom VIII.- Poznań, 1996.- S.87-90.
691. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów / J.Tęgowski.- Poznań: Biblioteka henealogeniczna, 1999.- 319 s.
692. Tęgowski J. Pochodzenie kniazów Iwana i Fiodora Nieświckich /

J. Tęgowski // Genealogia. Studia i materiały historyczne.- Tom VII.- Poznań, 1996.- S.125-135.

693. Tęgowski J. Powiązania genealogiczne wojewodów mołdawskich Bogdanowiczów z domem Giedymowiczów w XIV – XV wieku / J. Tęgowski // Genealogia. Studia i materiały historyczne.- Tom III.- Poznań, 1993.- S.46-53.

694. Topczybaszy A. Przyczynek do heraldyki mułlimów litewskich / A. Topczybaszy.- Warszawa, 1930.- 16 s.

695. Trelińska B. Album armorum nobilium Regni Poloniae XV – XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV – XVIII w. / B. Trelińska.- Lublin, 2001.- 640 s.

696. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej.- Tom I – XXI / S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski.- Warszawa, 1904 – 1938.

697. Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Opracował M. Wolski.- Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007.- 190 s.

698. Vîrtosu E. Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești // Documente privind istoria României. Introducere.- Vol. II / E. Vîrtosu.- București, 1956.- P.333-537.

699. Vossberg F. Siegel des Mittelalters von Pollen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen / F. Vossberg.- Berlin, 1854.- 342 s.

700. Wasilewski T. Pochodzenie i początek kariery domu Czartoryskich / T. Wasilewski // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w.- Poznań, 1994.- S.50-51.

701. Wdowiszewski Z. Genealogia Jagiellonów / Z. Wdowiszewski.- Warszawa, 1968.- 580 s.

702. Wdowiszewski Z. Marek Ambroży z Nysy i jego “Arma Regni Poloniae” z 1562 roku / Z. Wdowiszewski // Miesięcznik heraldyczny.- Tom XIII.- Lwów, 1934.- S.166-170, 177-186.

703. Weriga-Darowski A. Znaki pieczętny ruskie. Noty heraldyczne / A. Weriga-Darowski.- Paryż, 1862.- 36 s.

704. Wittyg W. Nieznana szlachta polska i jej herby / W. Wittyg.- Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1908.- 435 s.

705. Wittyg W. Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych województwa podolskiego z lat 1563 – 1565 / W. Wittyg // Herold polski.- Kraków, 1906.- S.1-17.

706. Wittyg W. Znaki pieczętne (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku / W.Wittyg.- Kraków, 1907.- 170 s.
707. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do końca czternastego wieku / J.Wolff.- Warszawa: Drukiem J.Filipowicza, 1895.- 698 s.
708. Wyrostek L. Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej / L.Wyrostek.- Kraków, 1932.- 192 s.
709. Znamierowski A. Herbarz rodowy. Kompendium / A.Znamierowski.- Warszawa: Świat Książki, 2004.- 336 s.
710. Znamierowski A. Insygnia, symbole i herby polskie. Kompendium / A.Znamierowski.- Warszawa: Świat Książki, 2003.- 216 s.
711. Żabicy F. Genealogii xx. Światopełków Czetwertyńskich / F.Żabicy, K.Żabicy.- Łuck, 1793.- 184 s.
712. Żebrowski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy / T.Żebrowski.- Kraków, 1865.- 216 s.
713. Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej.- Tom I – XXXI / T.Żychliński.- Poznań, 1879 – 1908.
714. Żernicki-Szeliga E. Die polnischen Stammwappen, ihre Geschichte und ihre Sagan / E.Żernicki-Szeliga.- Hamburg, 1904.- 248 s.